

BIRTALAN ÁGNES – RÁKOS ATTILA

Kalmükök

EGY EURÓPAI MONGOL NÉP

TEXTerebess No. 1.
Terebess Kiadó, Budapest

BEVEZETÉS	4
Az idegen szavak átírása	4
Rövidítésjegyzék	5
OJRÁTOK ÉS KALMÜKÖK	6
AZ OJRÁTOK TÖRTÉNETE	8
A KALMÜKÖK TÖRTÉNETE	13
A torgūd-ok menekülése	14
A buzāwa-k	16
A kalmük hadszervezet	16
A keserves XX. század	17
Az 1917-es forradalom hatásai	17
A második világháború és a deportálások	17
Napjaink – a kalmük „káni” köztársaság	18
TÁRSADALOM ÉS KÖZIGAZGATÁS	21
A kalmük társadalom a XVII-XIX. században	21
A kalmük közigazgatási rendszer	22
BUDDHIZMUS	24
Ojrát Zaya pandita Oqtoruyin dalai	25
<i>Xurl</i> , a buddhista kolostor	26
A szerzetessé válás	27
Kolostori hierarchia	28
A KALMÜKÖK A XVIII-XX. SZÁZADI UTAZÓK ÉS KUTATÓK MŰVEIBEN	29
Peter Simon Pallas (1741-1811)	29
Hans Kaarsberg (1854-1929)	30
Szentkatolnai Bálint Gábor (1844-1913)	30
Ujfalvi Károly (1842-1904)	31
HAGYOMÁNYOS ÉLETMÓD	32

Állattenyésztés	32
Vadászat	35
Halászat	36
Földművelés	36
Szállás	37
Táplálkozás	39
Viselet	41
A férfi viselet	42
Fejviselet	42
Női viselet	43
Hajviselet, ékszerek	43
 SZELLEMI MŰVELTSÉG	 45
Mitológia	45
A mongol mitológia legfontosabb rétegei	45
Ojrát-kalmük mitológia	46
Hiedelemvilág-szokásvilág	49
<i>Tal tääx</i> – a tűz tisztelete, a tűzszerartás	49
Az obószentelés	50
<i>Cer, cerllyn</i> „tabuk, tilalmak”, <i>yor</i> „előjel”	50
Az élet körforgásával kapcsolatos szokásvilág	52
Ünnepek és játékok	56
Népi játékok	56
Naadm	57
Kalendáriumi ünnepek	60
Népköltészet	65
Eposz és Dzsangar	65
Népdalok	72
Népmesék	77
Szerartási népköltészet	82
<i>Ülgrmüd</i> „közmondások” és <i>täälwrtä tuul’s</i> „találós kérdések”	94
Kalmük írásbeliség	96
 AZ OJRÁT ÉS A KALMÜK NYELV	 98
Bevezetés	98
Az ojrát írott nyelv	99
Hangtan	99
Névszók	103
Számnevek	108
Névmások	110
Igék	111
A kalmük nyelv	117
Hangtan	117
Névszók	119

Számnevek	124
Névmások	125
Igék	127
Viszonyszavak	135
Szókincs	136
A kalmük nyelv történeti összefüggései	138
A magánhangzók közti <i>g/γ</i> kiesése és a hosszú magánhangzók	138
Az <i>i</i> törése	139
Az <i>i</i> palatalizáló hatása	140
Ajakkerekítés szerinti illeszkedés	141
A mássalhangzók változásai	141
Kettőshangzók	142
MELLÉKLETEK	143
Népköltési szövegek	143
ᠵᠠᠩᠭᠢ (Eklc)	143
ᠬᠡᠮᠠᠯᠠᠳᠦᠭ ᠨᠤᠷᠢᠨᠠ ᠰᠢᠨᠵᠢ	147
Xalimaq xādiyın tuuᠵı	152
IDEGEN KIFEJEZÉSEK	160
IRODALOMJEGYZÉK	162

Bevezetés

„Furcsa a kalmükök sorsa. Ez a nép a legérthetlenebb módon van szétszórva: az öltök kínai Hszincsiangban élnek, az Ili vidékén, a torgutok, Karasárt a hosútok Dzsugáriát lakják. Az ojrátok Mongóliában, a damsok-mongolok Tibetben élnek. Kalmükök vannak a Kaukázusban, az Altajban, a Hét folyó vidékén, Asztrahánban, a Don mellett és Orenburg környékén.”¹ – így ír az Ázsia nagy térségében szétszóródott, sőt Európában is megtelepedett nyugati mongolokról N. K. Rörih, a tudós Ázsia-kutató és utazó.

A nyugati mongol eredetű kalmükök, ez a nyughatatlan vérű mongol nép az évezred utolsó nagyobb észak- eurázsiai népmozgásának eredményeként került mai lakhelyére, a Volga alsó folyásának területére. A jelenlegi Kalmük Köztársaság, mely az Orosz Szövetségi Állam része, kb. felére zsugorodott az egykori kalmükök által birtokolt földek helyén.

A kalmükökről hallván – ha egyáltalán ismerősen cseng nevük – a XX. század emberének talán csak a II. világháború kollaboránsai, vagy amikor arról már nyíltan lehetett beszélni, akkor a fizikai megsemmisítésre ítélt, száműzöttek sorsát osztó nép jut az eszébe, akik mint a krími tatárok, vagy a volgai németek csak erőteljesen megfogyott számban éltek túl a sztálini terrort.

Nyughatatlan, szüntelen vándorolni kívánó nép. Amikor a XVII. században elhagyják kelet-turkesztáni otthonukat és áttelepülnek Európába, akkor is folyamatosan költöznek, egyes csoportjaik tovább nyugatra a doni kozákság területére, s onnan vissza a Volgához, vagy mint azok a népesebb csoportok, akik új, európai hazájukat hátrahagyva visszatértek övéikhez Kelet-Turkesztánba.

Rövid könyvünkben arra teszünk kísérletet, hogy e sokféle hatást magába szívó, de alapjaiban belső-ázsiai nomád mongol kötődéseit máig megőrző nép műveltségét minél sokoldalúbban bemutassuk. Ehhez segítségül hívtunk számos, a kalmükökről és elődeikről az ojrátokról szóló belső és külső történeti forrást, irodalmi és népköltési alkotást, az utazók feljegyzéseit. Az egyes fejezetek megírásához igénybe vettük a régebbi és a legújabbban megjelent kutatások eredményeit, melyek elérhetőek voltak számunkra, s hozzáadtuk saját kutatásunk eredményeit, szempontjait. A fejezetek a következőképpen oszlanak meg a szerzők közt: Birtalan Ágnes készítette az *Ojrátok és kalmükök, Az ojrátok története, A kalmükök története, a Társadalom és közigazgatás, a Buddhizmus és A kalmükök a XVIII-XX. századi utazók és kutatók műveiben* című fejezeteket, valamint a *Hagyományos életmód* fejezet *Vadászat és Viselet* alfejezeteit, illetve a *Szellemi műveltség* fejezet *Mitológia, Hiedelemvilág-szokásvilág, Kalendáriumi ünnepek és Népköltészet* alfejezeteit. Rákos Attila munkája a *Hagyományos életmód* fejezet *Állattenyésztés, Halászat, Földművelés, Szállás és Táplálkozás* alfejezete, a *Szellemi műveltség* fejezet *Népi játékok, Naadm és Kalmük írásbeliség* alfejezete, valamint az *Ojrát és kalmük nyelv* című fejezet.

Végezetül pedig Hans S. Kaarsberg szavaival szeretnénk bevezetni az olvasót a kalmükség világába, mely nomád örökségével, hányatott történelmével számunkra, a magyar olvasók számára valahogy oly ismerős lesz:

„Meg akarok mutatni mindent olvasóimnak, amit csak láttam. Bevezetem őket a kalmük herceg, a kalmük lámamester, a szegényember jurtájába. Fölnyergelek nekik egy kalmük lovat, s ők vágtathatnak engem követve át a pusztán, ott, ahol a nagy túzok nyújtogatja nyakát a szikkadt fűcsomók fölé, ott, ahol a fekete sas, hatalmasan és magányosan letelepszik a homokra, mozdulatlanul, mintha élettelen lenne akárcsak a bekerített karámok, őrhelyek. Be akarom mutatni olvasóimnak a kalmükök szent helyeit, ahol erjesztett tej áll az áldozati csészékben a 'szentek szentjében', hallatni akarom velük a szent trombiták hangját, amint messzire rikoltják Isten dicséretét. Meg akarom mutatni, hogyan élnek, gondolkodnak, tagadnak, halnak ezek a rendkívül figyelemre méltó emberek.”²

Az idegen szavak átírása

A kalmük szavakat és kifejezéseket szövegközi helyzetben a könnyebb olvashatóság érdekében latinbetűs átírással adtuk meg. Ez azt jelenti, hogy az átírás a kalmük cirillbetűs helyesírást követi, így nem jelöli a nem első szótagi rövid (redukált) magánhangzókat, s a hosszú magánhangzók jelölésénél is a kalmük helyesírási módszerére hagyatkozik (első szótagban kettőzés, nem első szótagban csak egyetlen betű). Ettől eltérően cirill

¹ Rerih, N. K.: *Altai – Gimalai*. Moskva 1974, p. 180. Idézi Batyreva, S. G.: *Starokalmyckoe isskustvo*. Elista 1991, p. 8.

² Kaarsberg, Hans S. Dr.: *Among the Kalmyks of the Steppes on Horseback and by Troika. A Journey Made in 1890*. Transl. and ed. by J. R. Krueger with the collaboration of Dr. A. Bormanschinov. Bloomington, Indiana 1996, p. 6.

betűs alakban szerepelnek a kalmük nyelvről szóló fejezet kifejezései, s ahol a pontosabb hangalak megadása érdekében latin betűs forma áll, az fonetikus jelölésmódot alkalmaz. Szintén cirillbetűs formában kerültek a szövegbe az egy-két szónál hosszabb idézetek, szemelvények, valamint a melléklet népköltészeti szövegeinek kalmük nyelvű eredetije.

A mongol szavak latinbetűs átírásában előforduló, magyarban nem használatos vagy eltérő hangértékű jelek a következők:

č	magyar <i>cs</i>	s	magyar <i>sz</i>
γ	veláris zöngés réshang	š	magyar <i>s</i>
ǰ	magyar <i>dzs</i>	w	két ajakkal ejtett <i>v</i>
j	magyar <i>dz</i>	x	veláris zöngétlen réshang (erős <i>h</i> , mint az oroszban)
ŋ	veláris orrhang, mint pl. a magyar „hang” szóban	y	magyar <i>j</i>

A magánhangzók felett előforduló vízszintes vonal (pl. *ē*) az adott hang hosszúságára utal. A fentiekén kívül más betűk hangértéke is eltérhet kissé a magyarétól, de ez a különbség a megértést nem zavarja, s részletesebben a nyelvi részben található leírás róla.

A nép-, személy és helyneveket többnyire mongol eredetijüknek megfelelően írtuk, s nem „magyarosítottuk” azokat, kivéve ahol a magyarban már meggyökeresedett forma létezik. Az, hogy egy-egy kifejezésnek melyik mongol nyelv és nyelvjárársbeli változata szerepel, a szakirodalomban való használatától, valamint a felhasznált forrásoktól is függ. A történeti kifejezéseknél nagyrészt az írott mongol és írott ojrát alakok szerepelnek, kivéve, ha az adott kifejezés, népnév, stb. ma is használatos, mert ilyenkor a beszélt nyelvi forma van megadva.

A nem mongol szavak (kínai, orosz, tibeti, stb.) átírására az adott nyelvénél általánosan használt és elfogadott latin betűs átírást alkalmaztuk.

Az egyes idegen kifejezések közti eligazodást megkönnyíti a kötet végén szereplő lista, mely a gyakoribb, illetve a szövegben nyelvi utalás nélkül előforduló kifejezéseket tartalmazza, megadva, hogy egy-egy alak mely nyelvből is származik.

Rövidítésjegyzék

bur.	burját	mong.	írott mongol
dah.	dahur	MTT	A Mongolok Titkos Története
kalm.	kalmük	oir.	írott ojrát
kalmP.	kalmük (Pallas)	ojr.	beszélt ojrát
kaz.	kazak	or.	orosz
kazt.	kazáni tatár	ord.	ordosz
kín.	kínai	szkr.	szanszkrit
kír.	kirgiz	tib.	tibeti
közép-mong.	közép-mongol	var.	variáns
mog.	mogol		

Ojratok és kalmükök³

Az ojratok és kalmükök eredetéről, vándorlásairól, történeti elhelyezkedéséről alább, az ojrát és kalmük történelemről szóló fejezetekben esik majd szó részletesebben, bevezetésként kiindulópontunk a jelenlegi helyzet, mely természetesen szoros kapcsolatban áll a történetiséggel. A mutatók, melyekkel egy népet – legalábbis az adatolás szintjén – jellemezni lehet és szükséges: a mai területi elterjedésük, lélekszámuk, közigazgatási hovatartozásuk, s itt szeretnénk kitérni az egyes népcsoportok elnevezésének etimológiai vagy éppen népetimológiai értelmezése.

A kalmük szó első előfordulása, valós jelentése máig nem tisztázott. Bizonyos azonban, hogy nem önelnevezésről, hanem a környező (legelőször valószínűleg török nyelvű) népek által használt kifejezésről van szó. A „kalmük” kalm. *xal'mg*, orosz *kalmyk*, kaz., kirg., stb. *qalmaq* elnevezés eredetét, mely a Volgához vándorolt ojratokat jelenti, többféleképpen értelmezik: az egyik lehetséges magyarázat szerint a *qali*- „túlcsordul, túlfolyik, folyó a medréből kilép” igéből vezethető le a népnév „akik távoztak”, „folyóhoz hasonlóan szétáradtak”⁴. Ez az értelmezés azonban inkább népetimológiásnak tűnik. A török nyelvekben megtalálható *qal*-igező jelentése „ott marad, hátul marad”, s a belőle képzett *qalmaq* „hátul maradt, visszamaradt” már igen korán megtalálható a közép-ázsiai forrásokban. Több kutató (Barthold, Kičikov, Boyle, Schorkowitz) véleménye megegyezik abban, hogy az iszlamizált török népesség a nem iszlamizált (buddhista, animista-sámánista) népességet jelölte így, s ez vált a török népekkel szomszédságban élő nyugat-mongolok elnevezésévé is.⁵ Érdekes, újszerű értelmezéssel gazdagította a hagyományos véleményeket K. H. Menges, aki a szláv nyelvekben megtalálható *kolimog* (óegyházi szláv), *kolimog* (óorosz), stb. szavakkal hozza összefüggésbe a népnevet, melynek jelentése „sátor, sátoztábor”, utalva a kalmükök életmódjára.⁶

Az ojratok ma Mongólia nyugati részén, Kína Xinjiang-Ujgur Autonóm Tartományában, Belső-Mongóliában, valamint Gansu Tartományban élnek. Mongóliában Uws megyében a következő csoportok találhatók: dörwöd, bayid, xoton⁷, Xowd megye ojratjai: zaxčín, torgüd, öld, myangad, urānxā (összesen kb. 150 000 fő). Kisebb csoportok, például urānxā-k élnek a kazakok lakta Bayan-Ölgii megye (Mongólia legnyugatabbi megyéje) egyes járásában. Egy csoport öld még valószínűleg Galdan kán támadása idejéről (XVII. század vége) rekedt Arxangai megyében az Orhon folyó völgyében Öljiit, Ögiinuur, Xotont járásokban. Lélekszámuk legfeljebb néhány ezerre tehető, ojrát nyelvüket már nem, de identitásukat még őrzik.⁸

A Kína Kelet-Turkesztán területén lévő Kína Xinjiang-Ujgur Autonóm Tartomány népeiről a közelmúltban jelent meg egy nagyobb összefoglaló monográfia T. Hoppe tollából, mely részletesen taglalja a nem han népesség jelenlegi helyzetét, kínai demográfiai tanulmányok alapján a legfrissebb népességi adatokat, keresztmetszetet ad hagyományos és jelenlegi műveltségükről, a többségi környezet akkulturációs hatásáról.⁹ Kínai Turkesztánban elsősorban torgüd, xošüd, kisebb mértékben öld csoportok élnek meglehetősen szétszórtan

³ Máig a legalaposabb összefoglalója a legkorábbi forrásoknak: Okada, H.: Origin of Dörben Oyirad. In: *UJb* 7 (1987), pp. 181-211. A 90-es években bekövetkező politikai változások hatására erősödött a mongóliai ojrátság „nemzeti” öntudata, ennek a légkörnek terméke az ojrátság hazai és külföldi helyzetéről szóló összefoglaló mű: Cerel, B.: *Dörwön oirad ba oiradiin xolboond bagtax ündesten yastanguudiin ugsaa tüüxiin jarim asuudal*. Uws-Ulaanbaatar 1997 [A négy ojrát és az ojrát szövetségbe tartozó nemzetségek eredetének és történetének néhány kérdése].

⁴ Poppe véleményét idézi: Bormanshinov, A.: *Kalmyk Manual*. American Council of Learned Societies 1961, p. 13.

⁵ A *qalmaq* kifejezés legkorábbi előfordulása Pelliot szerint 1398 (Pelliot, P.: *Notes Critiques D'Histoire kalmouke*. Paris 1960, p. 3, 54.). A kérdés legutóbbi összefoglalása: Schorkowitz, D.: *Die soziale und politische Organisation bei den Kalmücken (Oiraten) und Prozesse der Akkulturation vom 17. Jahrhundert bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts*. Peter Lang, Frankfurt am Main – Bern – New York – Paris 1992, pp. 21-28.

⁶ Menges, K. H.: Altajische Lehnwörter im Slavischen. In: *Zeitschrift für slavische Philologie* XXIII (1955), p. 327. Menges értelmezését elemezte Bormanshinov, kitérve az etimológia történeti és néprajzi szempontú nehézségeire. Bormanshinov, A.: *Kalmyk Manual ...* pp. 15-16.

⁷ Származásuk, nyelvük, sajátos műveltségük miatt számos kutató foglalkozott a xoton-okkal, eredményeik összefoglalója és újabb terepmunkanyagok közzététele: Tatár Fosse, M.: The Khotons of Western Mongolia. In: *AOH* XXXIII (1979), pp. 1-37.; Badamxatan, S.: *Uwsiin xoton yastan*. Erdenet 1995 [Az uws-i xoton nemzetség].

⁸ B. Cerel művében több eredetmondát sorol fel az öld-ök halha területen maradásának történetéről. Kisebb öld népesség él még Ömnögow' és Xöwsgöl megyékben is (Cerel, B.: *Dörwön oirad...* pp. 128-131.).

⁹ Hoppe, T.: *Die ethnischen Gruppen Xinjiangs: Kulturunterschiede und interethnische Beziehungen*. Hamburg 1995

szigetszerűen, legnagyobb számban Bayangol, Bortal, Tacheng, Ili kerületekben, ezenkívül az Altai területen, városokban, mint a tartomány központjában Urumqiban (Ürümči). Lélekszámuk kb. 300 ezerre tehető.

Güüši kán xošüd-jainak maradéka él Kína Gansu tartományának területén ma inkább mint dēd mongol „felső mongolok” néven ismertek, lélekszámukról nem áll rendelkezésünkre adat.¹⁰

Belső-Mongólia Alša (Alaşan) területén is élnek xošüd-ok, akik 17aldan bukása után tagozódtak be a mandzsu Qing birodalom közigazgatási rendszerébe, jelenlegi lélekszámuk ismeretlen.¹¹

Az utazók (pl. Rörih) feljegyzéseiben is szereplő, Tibetben élő damsok népet mongol, mégpedig xošüd eredetűnek tartják, s ahogy a dēd mongol-ok, ők is Güüši kán népének maradékai.¹²

Az kirgiziai Iszik köl tó mellett élő szárt-kalmük népesség is elnevezése ellenére tulajdonképpen ojrát és nem kalmük. A jelenleg csak néhány faluban, mint Čelpek és Börü Baši (az Iszik köl tótól keletre) élő szárt-kalmükek azoknak az őld és torgüd csoportoknak a leszármazottai, melyek 1880-ban menekültek el Dzsungáriából.¹³ Lélekszámuk ma kb. 6 000 fő.

Az ojrátok, vagy ahogy gyakrabban említik őket a források a „négy ojrát” (mong. *dörben oyirad*), népvét többféleképpen értelmezik: egyik általánosan elterjedt magyarázat szerint az erdei népeket jelölő *hoi-yin irgen* kifejezésből (lásd alább) eredne maga a népnév is. Egy másik értelmezés az ojrátok szövetséges mivoltát hangsúlyozza, s a mong. *oyira* „közeli” szóból vezeti le, tehát azok, akik közel állnak egymáshoz, szövetségesek.¹⁴ Bár népetimológiásan szinte valamennyi ojrát nemzetség nevét értelmezik¹⁵, alapos tanulmány – ismereteink szerint – csak az őld és a torgüd név eredetéről készült. Az őld (mong. *ögeled*), mandzsu forrásokban *ület*, kínai *e-lu-t'e*, európai *eleut* formában is, az *oyirad* szó kínaias átbetűzése, népetimológiás magyarázata az *ölgii, ölgää* „bölcső” szóból értelmezi a nemzetségnevet, utalva ezzel az uralkodó nemzetség, a *Čoros/Coros* etnogenetikus mítoszára, a bölcsőben fekvő, fa és bagoly által táplált gyermekekre.¹⁶ A torgüd névhez különösen sokféle magyarázatot fűztek, közülük csak néhányat idéznénk: 1. Dzsingisz testőrségének selyem viseletet hordó katonáiról ered (mong. *toryon čerig*), 2. a török *tur-* „állni” igéből származik a népnév, 3. egy vándorló, kereskedő csoportot jelentett, 4. egyszerűen a selyem szóból magyarázható, 5. jelentése „elegáns, csinos”.¹⁷ A felvázolt elméletek közül a török igetöböl való származtatás látszik valószínűnek, mivel a torgüd-ok a dzsingszida birodalom nappali testőrségének tagjai voltak.

¹⁰ Ĵbsig: *Degedü mongyol-un üliĝer domoy*. Öbör Mongyol-un Arad-un Keblel-ün Qoriy-a [Dēd mongol mesék és mítoszok]

¹¹ Süngrü - Sečenbilig (szerk.): *Alaşan-u ĵang ayali*. Öbör Mongyol-un Arad-un Keblel-ün Qoriy-a, 1989 [Alšabeli szokások, hagyományok]

¹² Dugarov, R. N.: Damsoki – potomki mongolov Tibeta (XVII-XX vv). In: *Mongolica. An International Annual of Mongol Studies* Vol. 2 (23), 3 (24), Ulaanbaatar 1991, 1992, pp. 96-103.

¹³ Pawla Dorĵ: *Xar golin xal'mgud boln tednä keln*. Elst 1990 [A xar gol-i kalmükek és nyelvük]; legutóbbi terepkiutató és szakirodalmi összefoglaló: Somfai Kara Dávid: Szárt-Kalmükek az Iszik köl mentén. In: *Öseink nyomán Belső-Azsiában*. III. Szerk. Birtalan Ágnes, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, megjelenik várhatóan 2002-ben, kb. 10 kéziratoldal.

¹⁴ Az elméletek összefoglalása: Zlatkin, I. Ja.: *Istorija džungarskogo gosudarstva 1635-1758*. Nauka, Moskva 1983, pp. 19-24.

¹⁵ A dörwöd név eredete valószínűleg a *dörwn* (mong. *dörben*) „négy szóból ered, ami a nemzetségek, törzsek szövetségének elnevezésében is benne van (lásd *dörben oyirad*), *myangad*, *mingad* „ezrek” jelentése szintén számnév, s vélhetően a katonai beosztásra utal, a bayid nevet a török-mongol *bayan* „gazdag” kifejezésből értelmezik, a *zaxčün* név bizonyíthatóan „határórt, határszélre telepített jelent”, a mandzsu korban válogattak ki császári parancsra olyan néprészeket, melyeket jelenlegi lakhelyükre telepítve határőri feladatokkal bízták meg. A xoton-ok turkesztáni török eredetű földműves népesség, akiket a dzsungáriai birodalom időszakában telepítettek át Mongólia területére, elnevezésük „város lakó” mivoltukra utal. Az urānxā nemzetség név már a Mongolok Titkos Történetében is megtalálható, jelenlegi érdekes népetimológiás magyarázata, mely jellegzetes példája a szomszéd nemzetség vagy népcsoport által adott elnevezésnek a „szakadt (ruhájuk)” (mong. *uru-* „szakadt”).

¹⁶ Részletesen lásd alább a *Mitológia* című fejezetben.

¹⁷ Sodnom, N.: *Toryud kemėkü nere-yin udxa učir kigėd tüüni ireltü-yin tuxai*. In: *Oyirod-in suduhul* 1993/3, pp. 69-73. [A torgüd népnév jelentéséről és eredetéről]

Az ojrátok története¹⁸

Az ojrátok, vagy – ahogy későbbi források gyakran emlegetik – a „négy ojrát” történetéről a XIII. század óta vannak adataink. Mielőtt rátérnénk arra, hogy mely törzsek, népcsoportok tartoztak az ojrátsághoz és melyekből alakult ki a „négy ojrát”, érdemes tágabb rendszerben is megvizsgálni az ojrátokról szóló legrégebbi híradásokat. Az ojrátok (mong. *oyirad*; ojr. *ōrd*) őshazája (miként a burjátoké is) vélhetően az erdőövezet déli részére tehető, a Bajkál tótól nyugat-délnyugati irányban. Őseik jelentősebb csoportjai a Jenyiszej forrásvidékénél, ahogy a perzsa Rašid ad-Dīn említi A Krónikák Gyűjteményében, a „nyolc folyó területén”¹⁹ élhettek, s az úgynevezett erdei népekhez (közép-mong. *hoi-yin irgen*) tartoztak. A XIII. századi belső-ázsiai népeknek a gazdasági-társadalmi rendszeren alapuló felosztása kortársaktól származik, megtalálható mind a belső (A Mongolok Titkos Története²⁰), mind a külső forrásokban (Rašid ad-Dīn, Krónikák gyűjteménye²¹). A félnomad vagy inkább vadászó életmódot folytató erdei népek jól elkülöníthető csoportot alkotnak, szemben a nagyállattartó lovasnomád pusztai népekkel (mong. *keger-ün irgen*), akik a XIII. században törzsszövetségekbe rendeződtek, és közülük több is eljutott az államiság magasabb szintjére (naiman, kereyid). Az ojrátok a XIII. század folyamán elhagyták az erdőövezet peremén lévő őshazájukat, „leköltöztek” a füves pusztára, s ezzel életmódot is változtattak. A XIV. századra már szervezett, az államiság küszöbén álló szövetségbe tömörültek, s megjelenésükkel hosszú időre fontos szerepet játszottak egész Belső-Ázsia történelmében. Egyfelől az ojrátok már a XIV. századtól kezdve jelentős erőt képviselnek a dzsingiszida leszármazott keleti mongolsággal szemben, hatalmi egyensúlyt alakítva ki ezzel a mongolok lakta területek birtoklásáért folytatott harcban. Másfelől olyan katonai erőt és később politikai hatalmat jelentenek Belső-Ázsiában, mellyel a Kínát uraló dinasztiáknak (Ming és később a Nagy Qing), a mongolokkal mindenkor déli határszomszéd államoknak ugyancsak számolniuk kellett folyamatosan a XIV. századtól. Az ojrátok történetük fénykorát a Dzsungáriai Birodalom, vagy ahogy még szintén nevezik a Dzsungáriai Kánság idején élték (XVII. század közepe - XVIII. század közepe). Ez az az időszak, amikor belőlük kiszakadva létrejön a kalmük nép és műveltség (lásd alább). Az ojrátok a mandzsu birodalom keretein belül is képesek voltak megőrizni viszonylagos önállóságukat, s napjainkban is, amikor nyelvileg egyre inkább beolvadnak a többségi környezetbe, őrzik sajátos műveltségük számos vonását, valamelyik ojrát néptől való származási tudatukat.

A Mongolok Titkos Történetében többször említik az ojrátokat és a dörben-eket is, ez utóbbiakat Dzsingisz nemzetségével, a Borjigid-ekkel közös ősrre vezetik vissza. A dörben-ek ősatyja a mitikus ős, Duwa soqor, Dobun mergen bátyja, akiben talán a vadászat vagy a hegyek védőszellemének alakja öltött testet. A dörben-ek származásának leírása egyúttal jellegzetes fajtája a nemzetségek eredetének is, esetükben a népnév abból vezethető le, hogy négy (mong. *dörben*) fiú lett e nép ősatyja. A Titkos Történet így fogalmaz: *dörben oboqtan*, *dörben irgen* „dörben nemzetség, dörben nép”, tehát közös eredetű, egymással szövetségben álló nemzetségekről vagy családokról van szó, akiket egy egységként kell értelmezni.

„(11) Dobun-mergen bátyjának, Duva-szokornak négy fia volt. Közben Duva-szokor meghalt. Halála után fiai nagybátyjukat Dobun mergent kitagadták a családból, gyalázkodva otthagyták őt, és elvonultak. Megalakították a Dörben-nemzetséget, ebből keletkezett a dörben nép.”²²

Későbbiekben még előfordul a dörben a korai mongol történelmet leíró fejezetekben, pl. akkor, amikor Dzsamukát elhagyva Temüdzsinhez csatlakoznak a nemzetségek és törzsek, szó esik a dörben-ekhez tartozó Moči-bedüün-ről, aki szintén Temüdzsin mellé állt,²³ majd a naiman-ok leverése után a többi dörben is elhagyja Dzsamukát:

¹⁸ Zlatkin, I. Ja.: *Istorija džungarskogo gosudarstva 1635-1758*. Nauka, Moskva 1983; Okada, H.: Origin of Dörben Oyirad. In: *UJb* 7 (1987), pp. 181-211.; Cerel, B.: *Dörwön oirad ba oiradiin xolboond bagtax ündesten yastanguudiin ugsaa tüüxiin jarim asuudal*. Uws – Ulaanbaatar 1997 [A négy ojrát és az ojrát szövetségbe tartozó nemzetségek eredetének és történetének néhány kérdése]

¹⁹ Ketagurov, L. A.: *Rašid-ad-din, Sbornik Letopisej*. Tom I. 1. Moskva – Leningrad 1952, pp. 181-182.

²⁰ Ligeti Lajos (ford.): *A Mongolok Titkos Története*. Gondolat, Budapest 1962 (a továbbiakban MTT)

²¹ A *Ġāmi' at-tawārīh* jól jegyzetelt orosz fordítása több kötetben jelent meg: O. I. Smirnova, L. A. Ketagurov és Ju. P. Verhovskij tollából. Lásd fentebb.

²² MTT p. 10., § 11

²³ MTT p. 39., § 120

„(196) Dzsingisz kán a najmanok népét az Altaj hegység déli oldalán hát leverte, és a magáéhoz csatolta. A dzsadaranok, a kataginok, a szaldzsutok, a dörbenek, a tajcsiuok az ongiratok és mások, akik Dzsamukával voltak, ekkor szintén megadták magukat.”²⁴

Mind a dörben-ek, mind az ojrátok gyakrabban szerepelnek Temüdzsin-Dzsingisz kánnal ellenséges népekként. Ott találjuk őket, amikor 1201-ben Dzsingisz és Ong kán ellenében Dzsamukát *gür-qa*-vá, gürkánná választják, s megindulnak Dzsingisz ellen. A MTT itt nevesíti a dörben és az ojrát vezetőket is: a dörben Qaji`un beki-t és az ojrát Quduqa beki-t (§ 141). Az ütközet nevezetes a forrásokban, ugyanis itt alkalmazzák a belső-ázsiai nomádok „meteorológiai fegyverét”, az időjárás-varázslást. A forrásokból az is kiderül, hogy az ojrátok között voltak hozzáértő varázslók, akik esőt tudtak előidézni.

„(143) Másnap megindították a seregeket. Mikor egymás közelébe jutottak, Kōitennél hadirendbe állottak. Amikor az egyes csapatrészeket előre-hátra átcsoportosították és elrendezték, kiderült, hogy az említett Bujruk kán meg Kuduka varázslattal esőt és vihart tud előidézni. Fel is idézték varázslattal az esőt meg a vihart, az azonban ellenük fordult, s a varázs-eső meg a vihar rájuk zúdult. Ők maguk képtelenek voltak tovább haladni, s egyik kátyú után a másikba ragadtak. Nem kedvel bennünket az Ég – mondták és ki merre látott, elment.”²⁵

Mint említettük a források többször említik az ojrátokat *dörben oyirad*-ként, azaz úgy, hogy a „négy ojrát”. Számos tanulmány született arról, hogy mit is jelent ez a népnév, különválasztható-e a négy, a „négyek” és az ojrát, vagy a kezdetektől négy nagyobb törzs szövetségre lépésére kell-e gondolnunk. A Dzsungáriai Birodalom időszakában általánosságban a következő törzseket sorolják az ojrátok közé:

1. *qošuud, qošood* (hercegi családjuk Dzsingisz kán bátyjától, Qabutu Qasar-tól származik)
2. *torγud*
3. *jegün γar*
4. *dörbed* és *qoyid*.

Részletes tanulmányában H. Okada a következőképpen foglalta össze eredetük szerint a „négy ojrát”-tal rokonítható vagy rokonított nemzetségeket. Okada rendszerezése egyúttal etnogenetikus elemeket is tartalmaz.

1. a legrégebbi ojrát csoport: *xoyid, bātud*
2. a *baryud* csoport: *baryu, burād*
3. a *naiman* csoport: *dörböd, zün γar*
4. a keleti mongol csoport: *xošūd*
5. a *kereyid* csoport: *torγud*.²⁶

A XV. században, amikor a dzsingiszida utód keleti mongolok hatalma meggyengült, megkezdődött az ojrátok, azaz földrajzi helyzetüket tekintve nyugati mongolok hatalmi karrierje. A Nagy Mongol Birodalom területén kialakult kisebb államalakulatok közül az egykori dzsingiszida világbirodalom központi részét²⁷ uraló kánok voltak a hatalom legitim örökösei. A XIV. század második felében már meglehetősen magas hatalmi pozíciókban találjuk az ojrátokat. Arra vonatkozóan, hogy milyen is volt a dzsingiszida utód uralkodók és ojrát főembereik tulajdonképpeni viszonya, s hogy milyen helyet foglaltak el az ojrátok a birodalom igazgatásában, tanulságos adatokkal szolgálnak a források. Uralkodói tanácsadói szerepükben esetenként jóval nagyobb hatalmat birtokoltak, mint a legitim, de gyenge kezű kánok. Az ojrátok első „erős embere” a čoros nembeli Batula čingsang (?-1416, Mahmud néven is ismert a forrásokban) és bátyja, Ügeči qasaya megölték a legitim kánt, Elbeg nigülesügči-t. Hogy milyen fontos szerepet játszottak az ojrátok a birodalmi közigazgatásban, szemléletes képet fest a keleti mongolok hivatalos történetírása, természetesen úgy állítva be az eseményeket, hogy az ojrátok hatalma a keleti mongol kánok kegyes adománya. Batula čingsang atyja, Quuqai dayuu a dzsingiszida Elbeg nigülesügči közvetlen környezetében tevékenykedett. Egyszer vadászat során megláttak egy nyúl óra hulló vérét, s a kán egy olyan asszony után kezdett vágyakozni, akinek szépsége hasonlatos a fehér óra hulló vörös vérhez. Quuqai szerint a kán menyére, Öljejitü γoo-a beijiji-re illettek a szavak, s Elbeg kivégeztette a trónörökös, saját fiát, hogy az asszonyt megkaphassa. Menye, hogy férje halálát megbosszulja megölette Quuqai-t. Ezen a ponton szövődik a történetbe a befolyásos ojrát előkelők hatalmának eredetéről szóló szüzsé, mely szerint a megölt Quuqai utóda, Batula čingsang kárpótlásul atyja igazságtalan haláláért megkapja az ojrátok fölötti legfőbb hatalmat.²⁸

²⁴ MTT p. 84., § 196

²⁵ MTT p. 49., § 143

²⁶ Okada, H.: *Origin of Dörben Oyirad...* pp. 209-211.

²⁷ A mai Mongólia középső és keleti területei.

²⁸ Vietze, H.-P. – Lubsang G.: *Altan tobči. Eine mongolische Chronik des XVII. Jahrhunderts von Blo-bzan bstan-'jin. Text und Index.* Tokyo 1992, p. 98.

A Ming udvar az oszd meg és uralkodj elvét követve többnyire a legitimitás szempontjából gyengébb politikai helyzetben lévő ojrátokat támogatja a hegemoniáért folytatott harcban, bár időről időre hadjáratokat vezetnek ellenük is. Hatalmi helyzetüket, s a Ming dinasztia időszaki támogatását az ojrátok arra használták ki, hogy piacokat nyitassanak Kína határain az ojrát áruk számára.²⁹ Az ojrát-keleti mongol rivalizálásban döntő fordulat következik be az ojrát Toyon fellépésével, aki részben folytatva a korábbi trendeket, nem kiáltja ki magát kánná, de atyjához, Batula čingsang-hoz hasonlóan maga választja ki (!) a káni utódot a trónra. Választása Toyto buqa-ra esett, akit 1434-ben, miután egy, a valódi trónörökös, Aruytai vezette hadat megsemmisített, Dayisung néven kánná emelt. Valójában anyja révén, aki Elbeg leánya, Suutai volt, Toyon is fellépett később trónkövetelőként, azonban a leányági öröklést megakadályozta az ekkora már nyilvánvalóan törvénybe foglalt jogszokás. A források ezt az eseményt a legitim hatalom megőrzésének legenda szintre való emelésével teszik hitelessé. A káni beiktatás legfontosabb, legitimáló mozzanata a Dzsingisz ereklyéket őrző nyolc fehér jurtánál történt, ahova Toyon elkísérte támogatottját, s mivel anyja révén ő is Dzsingisz-utódnak érezte magát, elragadta a hatalomvágy, s kérkedve az ereiben folyó Dzsingisz-vérrel meggyalázta az ereklyéket. Tettéért a jurta-szentélyben halt meg, a hagyomány szerint testét a nagykán nyila járta át (a források megemlítik, hogy a Dzsingisz tegezésében őrzött nyilak közül az egyik véres volt). A források még azt állítják, hogy Toyon a következő szavakkal halt meg: „A Szent Nagyúr megmutatta erejét, én Toyon, a szent nagyasszony [mong. *suutai*] fia meghalok.”³⁰

Hatalmi helyzetét Toyon az ojrát területi határok kiterjesztésére használja fel, nyugaton az Ili folyóig, s az oázisvárosokig tolódik ki a határ, keleten egészen Koreáig tart a nyugati mongol befolyási övezet, mely nem annyira birodalmi határt, mint inkább a kereskedelmi pozíciók birtoklását jelenti. Esen, Toyon fia öröklé atyjától a politikai hatalmat, folytatja a nyugati irányú terjeszkedést (például Hami elfoglalásával), s 1449-ben megtámadja a Ming Kínát, amely ez idő tájt az erősebb hatalmi helyzetben lévő ojrátok gyengítésére törekszik, mind a legitimitás csorbításával (nem házasodhatnak be a Ming császári családba), mind gazdasági megvonásokkal (akadozik a lovak felvásárlása az ojrátok által kikényszerített piacokon). A csaták már a főváros, Peking környékén folynak, s az ojrátoknak sikerül Ying-tsung császárt is elfogniuk, akit azonban az udvar abban a pillanatban detronizál, és kikiáltja a császár utódát. Ezzel a lépéssel megakadályozták, hogy az ojrátok kihasználhassák előnyüket. Esen apjánál is tovább merészkedik az ojrát hegemonia kiépítésében, megöli a dzsingiszida báburalkodót, s saját magát kiáltja ki kánná 1454-ben, de az ojrát előkelők érdekeit csorbító, túlzott hatalmi törekvései miatt saját kíséretének tagjai végeznek vele. Halálával az ojrátok kiszorulnak a keleti mongol területekről, s a hatalmi harcokból is. Az ojrátok gyengülésével megerősödik legitim dzsingiszida hatalom a keleti és déli mongol területeken. Batu Möngke Dayan kánnak (1478?-1543) sikerül még egyszer és utoljára egyesíteni a mongolság jelentősebb részét, melybe ekkor már nem tartoztak bele a nyugati mongolok, ellentétben a XIII. századi őseikkel.

Dayan kán halálával az általa egyesített keleti mongolság apró kánóságokra hullott szét, a korábbi erős központosított hatalom helyére a Dayan utód és más Dzsingiszida leszármazott kánok területileg és politikailag is erősen behatárolt uralma lépett. A XVI. század közepétől újra előtérbe kerül a nyugati terjeszkedés gondolata és keleti mongolok többször is vereséget mérnek a nyugati mongolságra, akik ez idő tájt inkább a védekezésre, mint a támadásra rendezkednek be. Így például 1552-ben Altan kán megveri a xoyid-okat és ezzel megnyitja a halhák számára a Hangáj területe. A következő évtizedekben az ordoszi mongolok is többször sikeresen támadják a nyugati mongolság szállásterületeit. A keleti és déli mongolok győzelmeit kihasználva a halha Jasaytu kán, Layiqur adófizetőivé teszi az ojrátokat.

Az ojrátok egy új hatalmi központja épült ki a xošud törzs Köke nuur környéki szállásán, mely fontos kiindulópontja lett az ojrátok buddhista megtérésének. Güüši (1636-1656) segítségével jutott a *dGe-lugs-pa* irányzat és a Dalai láma politikai hatalomhoz Tibetben. Güüši-nek a katonai és politikai támogatásért a dalai láma káni címet adományoz, ettől kezdve teljes titulusa *Dai Güüši šajin bariγči nomiyin qan* (tib. *bstan 'dzin chos rgyal*) „a vallást oltalmazó, tankirály”.³¹ A buddhizmus jó talajra talált az ojrátok között, A *Yeke Čāji* „Nagy Törvény” (1640) több olyan paragrafust (§182-185) is tartalmaz, melyek oltalmazzák az új buddhista rendszereket. Az ojrát, sőt az egész mongolság buddhizmusa szempontjából meghatározó személyiség az ojrát

²⁹ Serruys, H.: *Sino-Mongol relations during the Ming II. The Tribute system and diplomatic missions (1400-1600)*. Institut Belge des Hautes Études Chinoises, Bruxelles 1967

³⁰ Vietze, H.-P. – Lubsang G.: *Altan tobči...* p. 105.

³¹ A káni cím az ojrát nemzetségeknek – lévén nem dzsingiszida utódok – nem járt, bár két évszázaddal korábban már Esen is kikiáltotta magát kánná. Güüši káni címének hátterében nem szabad figyelmen kívül hagyni azt a tény sem, hogy a xošud nemzetség keleti mongol (bár nem dzsingiszida) eredetű az ojrátok között. A káni titulátúra sorsával, elterjedésével részletesen foglalkozik: Miyawaki, J.: On the Oyirad Khanship. In: *Aspects of Altaic Civilisation III. Proceedings of the Thirtieth Meeting of the Permanent International Altaistic Conference Indiana University, Bloomington, Indiana June 19-25, 1987*. Szerk. D. Sinor, Bloomington, Indiana 1990, pp. 142-153.

írást (mong. *todo üstüg*; oir. *todorxoi üzüq*) megalkotó Zaya Pandita, Oqtoruyin dalai (1599-1662) is a xošüd törzsből származott.³²

A több mint egy évszázados visszavonultságot és erőgyűjtést követően a XVII. század közepére érett meg a helyzet arra, hogy az ojrátok újból számottevő tényezőként jelenjenek meg a mongolok lakta területek uralmáért folytatott harcban. Az ojrátok megerősödésének kedvezett, hogy területileg a keleti mongoloknál távolabb estek a terjeszkedő „friss erőtől”, a mandzsuk hódításaitól. Az egymás elleni hatalmi harcokban meggyengült keleti és déli mongol államok a XVII. század végére mind behódolnak a mandzsuknak, s a mongol népek közül kizárólag a nyugati mongolság volt képes – legalábbis a XVIII. század közepéig – megőrizni a függetlenségét. Központosításra, új hatalmi bázis kiépítésére azonban tartósan nem volt esélyük, lévén nem legitim örökösei az összmongolság feletti hatalomnak. Az ojrátok hatalmának csúcspontja Galdan (1670-1697), Cewangrabdan (1697-1727) és Galdanceren (1727-1745) idejére esett.

A keleti és nyugati mongolok területhódító versengésében akkor áll be fordulat, amikor több ojrát törzs egyesítésével sikerül megállítani a keleti mongol előrenyomulást, s kicsikarni egy győzelmet, a halha Altan kán, Šoloi ubasi qung tayiji (1567-1623) ellen 1623-ban.

Galdan a Tibetet megjárta, ott kolostori képzésben részesült nemesifjak közé tartozott, 1670-ben, bátyja, Sengge megölésének hírére tér haza, hogy az anarchiába süllyedő züünyar-ok között rendet tegyen. A korabeli források egy része, mint pl. az *Iledkel šastir*, úgy értelmezi visszatértét, mint Tibet vallási hegemoniájának a megerősítését. Tény, hogy Galdan, szinte a visszatérése pillanatától elismert és legitim vezető, aki pl. fogadja a szomszédos államok követeit, s maga is küld követeket.³³ Hatalmának megerősítését a törzsi-nemzetségi ellentétek rendezésével és ellenfelei félreállításával kezdi. 1678-tól kiterjeszti hatalmát nyugatra, és a turkesztáni oázis városok között kiépíti szövetségi rendszerét. Bármely tevékenysége mögött mindig ott áll a buddhista egyház, a dalai lámák hatalma, s e támogatottság legfontosabb megnyilvánulása a Galdan-nak adományozott *bošoqtu qan* „az ég kegyelméből kán” cím, mely őt, mint uralkodót legitimé tette, akár a dzsingiszida leszármazott keleti mongolokkal szemben is. A cím elnyerését követően hosszas követjárás kezdődött Kang-xi császár és az züünyar-ok között, s Galdan a keleti mongolokhoz hasonlóan uralkodói pecsétet is kapott.

A keleti mongolság ellen folytatott hadjáratai során 1688-ban egészen Qara-qorum-ig hatolt, s 1690-ben Qalqa jelentősebb része az ellenőrzése alá került. A Tüsiyetü qan és a Ĵebjundamba qutuqtu a mandzsuktól kértek segítséget, de a császár ekkor még inkább csak menedéket adott a halhákknak, s a további segítségnyújtástól még tartózkodott. 1690-ben Galdan a Szelenga folyó mentén vonult tovább, s végigrabolva a keleti mongol területeket délre fordult Üjümčin felé, ahol megverte a keleti mongol Arani vezette seregeket. A mandzsuk udvar ekkor még mindig taktikázott és bár nem fordult nyíltan szembe a nyugati mongolokkal, nagyobb sereget küldött a halha területekre Galdan hátába, s Ulaanbudan-nál vereséget mért rá. 1691-ben Doloon nuur-nál a nyugati mongol fenyegetés hatására a keleti és déli mongol nemesség és egyházi vezetők meghódoltak a mandzsuk császárnak, s így véglegesen kialakult a nyugati mongolság elleni szövetségi rendszer. 1695-ben Galdan még egy kísérletet tett a keleti mongol területek elfoglalására, amikor a mandzsuk császár felismerve, a nyugati mongolok esetleges jövőbeli veszélyességét, maga vonul hadba ellene. A 98 napon át tartó hadjáratban több mint 100 000 császári harcos vett részt, alaposan megerősítve a keleti mongolok önkéntes segédcapataival. A halhák annyira rettegetek a nyugat-mongol hegemoniától, hogy haderőn kívül jelentős hadtápot is a császár rendelkezésére bocsátottak. Kang-xi maga a középhadat vezette, a hadjáratáról levélformában megírt napló maradt fenn, értékes kordokumentumként. 1696 június 13-án végső vereséget mértek a császári csapatok Galdan-ra a mai Ulánbátortól délre fekvő Juunmod közelében, maga a kán csak szűk kíséretével tudott megmenekülni. Családtagjai közül többen meghaltak vagy fogságba estek a csata során, s az egyre inkább magára maradó kán állítólag önkézzel vetett véget életének 1697 áprilisában. Halálával azonban nem ért véget a nyugati mongol züünyar hatalom, sőt ellenfele, aki őt a káni tisztségben követte Cewangrabdan (*Cewang arabdan*) és Galdanceren idején a nyugati mongolság ismét komoly fenyegetést jelentett a mandzsuk számára. Erre az időre két nagy hadjárat is esik, melyben a keleti mongolság újfent a császári törekvéseket támogatja. Az 1718-1739-ig tartó „Három császár hadjárata” és az 1754-1759-es hadjárat végül megpecsételte a Dzsungár Birodalom sorsát, eredményeként 1759-ben az utolsó züünyar ellenállást is fölszámolták, s Kelet-Turkesztán mandzsuk fennhatóság alá került (Xin-jiang „Új határ” néven). A Három császár hosszú hadjáratát nagyobb hadmozdulatok, mint Tibet elfoglalása a császáriak által 1720-ban, és számos kisebb csata jellemzi, békekötési kísérletekkel tarkítva. 1739-ben megállapítják a határokat, melyet ekkor az Altaj hegység jelent. A nyugati mongol - mandzsuk szembenállás, s mandzsuk egyre inkább nyilvánvaló erőfölénye olyan politikai kalandorokat is a történelem színpadára léptetett, mint a xoyid származású Amursanā. Politikai fellépése jelenti a züünyar hatalom meggyengülését és azt is, hogy a nyugati monoglok közül is megjelennek azok az erők, melyek mandzsuk támogatással próbálják megszerezni a nyugati mongolok fölötti hegemoniát. Amursanā 1754-ben 20

³² Részletesen lásd a *Buddhizmus* című fejezetet.

³³ Gol'man, M.: Russkie arhivnye materialy ob otnošenijah Galdan Bošaktuhana s Rosszijskim gosudarstvom. In: *Mongol sudlaliin ögüüllüüd. Essays on Mongolian studies*. Ulaanbaatar 1998, pp. 85-106.

000 főnyi alattvalójával átszökött a mandzsukhoz, s részt vesz az ojrát Dawāči kán (1753-1755) elleni hadjáratban. De mivel nem kapja meg a mandzsuktól a legyőzött züünyar-ok fölötti hatalmat, visszatér övéihez, s a halha Činggünjab-bal együtt mandzsuk ellenes felkelést tervez. Terveiket azonban közeli szövetségeseik elárulják, s a két vezető egymástól messze, összehangolatlanul robbant ki kisebb horderejű lázadást. Amursanā seregét az erőfölényben lévő mandzsuk kétszer is legyőzik 1755-ben és 1756-ban. Mindkétszer a kazakokhoz menekül, míg 1757-ben Oroszországban a nagy himlőjárvány vet véget életének.³⁴

A XVIII. század 50-es éveiben a mandzsuk elfoglalták a nyugati mongol szállásterületek jelentősebb részét, s ezzel az utolsó független mongol állam is a fennhatóságuk alá került. A háborúk miatt Kelet-Turkesztán egyes területei szinte elnéptelenedtek, ezért, valamint az „Oszd meg és uralkodj!” elv alapján čaxar-okat telepítenek az ojrátok közé. Az 1771-es torgūd visszavándorlást követően Dzsungáriába visszatelepülő kalmükek is a mandzsuk Qing alattvalói lettek, s betagozódtak a mandzsuk adminisztratív rendszerbe.

³⁴ Zlatkin, I. Ja.: *Istorija džungarskogo hanstva*. pp. 427-430, 436-441, 448-463; Bawden, C. R.: *The modern history of Mongolia*. Kegan Paul International, London and New York 1989, pp. 112-118.; Veit, V.: Qalqa 1691 bis 1911. In: *Die Mongolen Beiträge zu ihrer Geschichte und Kultur*. Szerk. M. Weiers, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1986, pp. 435-466.

A kalmükök története³⁵

Máig vitatott, hogy a nyugati mongolság egy jelentős csoportja miért hagyta el turkesztáni hazáját. Tény, hogy a követjárások és a kereskedelmi kapcsolatok a XVII. század fordulóján jelentősen megélénkültek az ojrátok és az oroszok között. 1606-1609 között számos dokumentum született arról, hogy az orosz forrásokban kalmüköknek³⁶ nevezett nyugati mongolok új legelőterületeket keresve kérnek bebocsátást az Oroszországhoz tartozó területekre, s egyes csoportjaik a XVI-XVII. század fordulóján az Irtyis folyó mentén nomadizáltak.

A XVI. századra két nemesi csoport alakult ki a turkesztáni ojrátok közt – a déli területeken vándorlók vezetői a xošüd Baibayas és a züünjar Xara Xula az északon, északnyugaton élők pedig a torgüd Xō Örlöq és a dörwöd Dalai tayiši voltak. Ez a földrajzilag adott szövetségi rendszer erőteljesen átrendeződik a züünjar hegemonia kiépülésével, mely a későbbi Dzsungáriai Birodalom alapja lesz. A XVII. század első évtizedében egyre több hatalom összpontosul a züünjar nemzetségre, Xara Xula kezében, aki hatalmi törekvéseit úgy próbálja megvalósítani, hogy vazallusává teszi a dörwöd-öket, szövetséges nélkül hagyva ezzel a torgüd-ok vezető ojrát csoportokat. A xošüd nemzetség és népei egyre inkább kivonják magukat a hatalmi harcokból, s déli szállásterületeiket kiindulópontul használva, Tibet felé terjeszkednek.³⁷ A Tarbagatai hegységből kiinduló, Turkesztán nyugati, északnyugati területei felé irányuló züünjar terjeszkedésnek behódolni nem kívánó torgüd nemzetség nyugatra, északnyugatra szorult, s az orosz birodalmi határőrvidékeken talált új legelőterületeket. Zlatkin a korabeli forrásokat elemezve jutott arra a következtetésre, hogy a nagy jószágszaporulat miatt mind a nyugati mongolok, mind a szomszédos kazakok legelőszűkében voltak. Végül is a hatalomból egyre inkább kiszoruló, legelőterületeit elvesztő torgüd-ok számára – úgy tűnik – az egyetlen megoldás a nyugatra vándorlás volt.

A nyugatra vándorlást élenkülő követjárás, tapogatózó felderítés előzi meg a század tízes éveiben, s végül 1628-ban kb. 150 000³⁸ főnyi, elsősorban torgüd, kisebb létszámban dörwöd és xošüd indult nyugatra a torgüd Xō Örlöq vezetésével. Az ojrátok vándorlása több hullámban zajlott, így pl. 1663-ban kelt útra egy xošüd-dörwöd csoport Köndelen Ubaši és Dayan Ombo vezetésével, 1670-ben Ablai herceg xošüd-jai érkeztek meg a Volgához, majd egy jelentős torgüd, dörwöd és xošüd csoport távozott a torgüd Ceren vezetésével az ekkor már fenyegető mandzsu fennhatóság elől menekülve a XVIII. század közepén.

A kazak pusztákra átkelő kalmükök, mint fenyegető ellenség emlékét számos közép-ázsiai (kirgiz és kazak) folklóralkotás őrizte meg. Az évezred ezen utolsó nagy eurázsiai népvándorlásának hullámai a Volga alsó folyásánál ültek el, hogy övéiktől elszakadva új népet alkossanak, új hazát, és műveltséget teremtsenek itt a nyugati mongolok. Az orosz cárok a források tanúsága szerint szívesen fogadták a betelepülő ojrátokat, s már a századforduló táján több városban is kereskedelmi kedvezményt kaptak. Az egyik legfontosabb város, mely a későbbi kapcsolatok formálásában szerepet játszott, Tara volt, vezetőinek a voevodáknak folyamatosan érkeztek a cári parancsok az ojrátokkal való kapcsolattartásról.³⁹ Az ojrátoknak be kellett illeszkedniük az orosz cárizmustól függő népek sorába, gyakran a cárok segédsapataul szegődve. Különösen jól használható volt a belső-ázsiai nomádok harcmodora a Krími Kánság ellen vívott csatákban.

Az ojrátok számára megfelelőnek tűnő szállásterület egy részét, a Volga alsó folyásának környékét a XVII. század elején elsősorban a kipszak nyelvet beszélő nogajok⁴⁰ népesítették be. A volgai területeken fekvő

³⁵ Pallas, P. S.: *Sammlungen historischer Nachrichten über die mongolischen Völkerschaften I-II*. St. Petersburg 1776, 1801; Pelliot, P.: *Notes Critiques D'Histoire kalmouke*. Paris 1960. A történeti forrásokról szóló összefoglalást lásd Halkovic annotált forráskiadványában: Halkovic, S. A. Jr.: *The Mongols of the West*. Indiana University Uralic and Altaic Series 148, Research Institute for Inner Asian Studies, Indiana University, Bloomington 1985; valamint az eddigi legteljesebb feldolgozásban: Ustjugov, H. V. – Zlatkin, I. Ja. – Kuševa, Je. N. (szerk.): *Očerki Istorii Kalmyckoj ASSR. Dooktjabr'skij period*. Moskva 1967.

³⁶ Az orosz forrásokban előforduló első említésük 1574-re datálható, amikor IV. Iván rendeletében megparancsolja a Sztroganovoknak, hogy: „Amikor pedig odajönnek azokba az erődökbe Jakovhoz és Grigorijhoz kereskedők, buharaiak, kalmükök, a kazáni hordából vagy máshonnan, velük adótól mentesen szabadon kereskedjenek.” (Zlatkin, I. Ja.: *Istorija džungarskogo gosudarstva 1635-1758*. p. 74.).

³⁷ A xošüd-ok Tibet politikai életében játszott szerepéről lásd *Az ojrátok története* című fejezetet.

³⁸ A források számadatai eltérőek, az orosz-szovjet történetírás álláspontja szerint kb. 80 ezer harcos és 200 ezer családtag érkezett az orosz földekre (*Očerki Istorii Kalmyckoj ASSR. Dooktjabr'skij period*. p. 88.), Zlatkin 50 ezer családra (120 ezer fő) becsüli a kivándorolni készülő ojrátok számát. A kínai források adatait és a témával foglalkozó történészek következtetéseit lásd *A torgüd-ok menekülése* című fejezetben.

³⁹ Šastina, N. P.: *Russko-mongol'skie posol'skie otnošeniya XVII veka*. Izdatel'stvo Vostočnoj Literatury, Moskva 1958

⁴⁰ A kipszak nyelvet beszélő nogajok állama az Arany Horda széthullásával Nogaj emír tartományának kipszak és mongol nyelvet beszélő népeiből alakult ki a XIV-XV. század fordulóján. A XVI. század közepén a nogaj

kereskedővárosokba erős orosz bevándorlás kezdődött a Kazáni (1552) és az Asztrakáni Kánság (1556) elfoglalása után. A kalmükök a vas ló évében (1630-ban) érték el a Volgát, s a történeti krónikák beszámolnak arról, hogy könnyedén hódítottak meg a környező kipcak népeket. A cári Oroszország – a források tanúsága szerint – feltétlen engedelmisséggel tartozó alattvalóknak fogadta be a kalmüköket, s a kalmük fejedelmek, kánok, akik a torgüd Xō Örlöq utódai közül kerültek ki, hűségesküt tartoztak tenni a cárok előtt. Az ekkor már buddhista vallású kalmükök egyházi vezetőjének számító dalai láma, akinek így investitúra joga is volt, káni címet ajánlott Xō Örlöq utódának, Šikür Dayičing-nak, ő azonban nem fogadta el. Az első kalmük kán így Šikür Dayičing unokája Ayuuki lett, akinek uralkodását (1669-1724⁴¹) a kalmük kánság fénykorának tartják. Ayuuki 1673-ban formálisan alávetette magát a cárnak, s letette a hűségesküt. A források részletesen leírják az eskütétel módját és szövegét: „És mi kalmükök pedig ne támadjuk meg az orosz városokat. Ne legyünk többé szövetségesei a török szultánnak, a krímiek kánjának, se a perzsa uralkodónak. Védjük meg az orosz földet ellenségeitől!”⁴². Az eskü módját már apja, Puncoc fejedelem fogadalomtételekor ismerteti a forrás: „az esküszöveg elmondásakor meghajolt Buddha (szobra) előtt, megcsókolta a szentséget, a szent könyvet és az olvasót, majd megnyalta és torkára tette kését, úgy esküdött”.⁴³ Több mint hat évtizedes uralkodása alatt igen sokszor fordult szembe az oroszok akaratával, s vagy nem küldött segédcsapatokat (1707-ben pl. a csecsenek, kumükök, nogajok támadnak az oroszokra, de Ayuuki nem küld csapatokat) vagy pedig ő, illetve valamelyik embere szintén megtámadta területeiket (pl. 1681-ben a baskirokkal együtt vonul hadba a cári csapatok ellen, sőt végigirabolják Kazant és Orenburgot). Többszöri támadásai hatására a Golicin hercegek nem egyszer tárgyalni kényszerülnek vele és elfogadni feltételeit. Ayuuki kán keletre is vezetett hadjáratot, a szomszédos kipcak népek ellen, s 1699-ig a kalmükök szállásterületei északon Szamara városától egészen a Kaszpi tenger északi partjáig értek. Ayuuki halálát (1724) követően, megelégtelve a kalmükök túlzott öntörvényűségét, a cári kormányzat fokozatosan nyirbálni kezdi önállóságukat. A XVIII. század elején nagyobb arányú orosz és kozák betelepülés kezdődik, s válaszul az 1771-es elvándorlásra II. Katalin valamint I. Pál uralkodása alatt kiépül egy, a kalmükök tevékenységét ellenőrző adminisztrációs rendszer. 1788-1796 között a kalmük ügyeket az Asztrakáni kormányzóknak alárendelt kancellária intézi, mely két orosz és változó számú (kettőnél több) kalmük tagból áll. Az orosz intézkedésekre válaszul a dörvöd Čücei alkán (akit egyébként a dörvöd-öknek a cári hatalom iránti lojalitása miatt neveztek ki) még egyszer megpróbálkozik a kalmük nemzetségek összefogásával, de központosítási kísérlete megbukik, és halála végleg megpecsételi a kalmük önállósulási törekvéseket.

A torgüd-ok menekülése⁴⁴

A kalmükök történetének talán legismertebb, s okait tekintve legtöbbet vitatott eseménye a torgüd-ok visszavándorlása, vagy ahogy az ezzel legtöbbet foglalkozó orosz forrásokban és tanulmányokban említik *begstvo torgutov* „a torgüd-ok menekülése”. Mind a kortársak, mind a később nemzedékük kutatói próbálták kideríteni, hogy mi is indította meg valójában az évezred utolsó eurázsiai népmozgásának, az ojrátok vándorlásának ezt a legutolsó mozzanatát. Érdeemes, hogy mi is hosszabban vizsgáljuk a témát, megszólaltatva a kortárs forrásokat és áttekintve a kutatók véleményét. A tény, hogy a cári Oroszország kötelékéből kiszakadt egy 100 ezret meghaladó néptöredék, a politikusokon és történészeken túl megmozgatta a költők képzeletvilágát is. A. Sz. Puskin és Sz. Jeszenyin többször is érintette a kalmük témát. Jeszenyin a következőképpen festi le a kalmükök visszavándorlását a Pugacsovról szóló költeményében:

„A kalmükök menekülése

Halljátok, halljátok, halljátok,
Álmotokban ha szekér csikorog
A szétmálló éjszaka hajnalán
Harminc ezer kalmük szállás

államalakulat szétesett egy Kis és egy Nagy Hordára. A Kis Horda népe a Volga nyugati és keleti, míg a Nagy Horda népe a Volga nyugati partján nomadizált.

⁴¹ Egyes források szerint 1670-től vagy 1672-től fejedelem.

⁴² *oros balyadiyigi xalimaq bu dobtoloya : tuurki sultān xaramiyin xān : xazalbašiyin xān-luyā bu nököceye : oros yazari dayisun-ēce xarsuya* (Halkovic, S. A. Jr.: *The Mongols of the West*. p. 106.).

⁴³ *andayār talbixui-du puncoq burxan-du mörgöd : šütēn sudur erike üüsiüji : kituyā-bēn dolōyōd : xōlōdān kūrgeji andayārtaqsan kemēmüi* (Halkovic, S. A. Jr.: *The Mongols of the West*. p. 106.).

⁴⁴ Čimitdoržiev, Š. B.: O perekočevkah ojrátov (kalmykov) v XVII-XVIII vv. „torgutskij pobeg” 1771. g. In: *Issledovanija po istorii i kul'ture Mongolii*. Szerk. Š. B. Čimitdoržiev, Nauka, Sibirskoe Otdelenie, Novosibirsk 1989, pp. 50-67.; Mish, J. L.: The return of the Turgut. A Manchu inscription from Jehol. In: *Journal of Asian History* 4 (1970), pp. 80-82.

Szamarától vonul Irgiz felé.
Az orosz csinovnyiki dolyftól,
reszkető fürjként a cserkészőktől
mezőinkön
vonultak mongol honukba
teknősbéka karván vontatott, lomha.⁴⁵

Mint fentebb említettük, a Volgához költözött kalmükök és a Dzsungáriában maradt ojrátok között folyamatos volt az érintkezés, s ez különösen igaz az egyházi kapcsolatokra (lásd az ojrát Zaya pandita tevékenységét a *Buddhizmus* című fejezetben), s az ojrátok megpróbálták kivándorolt honfitársaikat rávenni a visszatérésre. Bár a kisebb csoportok nyugatra költözése a Don vidékre folyamatos volt (lásd buzāwa-k), s a turkesztáni szállásokra is visszatértek időről-időre kisebb néptöredékek, nagyobb számú kalmük csak 1771-ben szánta rá magát a visszaköltözésre. A kalmük kánok egyre erősebben összpontosították hatalmukat, csorbítva ezzel a nem a káni *ulus*-hoz tartozó nemesi elit gazdasági és politikai lehetőségeit. Ám vélhetően még ennél is sokkal inkább szerepet játszott az, hogy a XVIII. század közepén a orosz politika szorosabban hatáskörébe vonta a kalmükök által lakott területeket, nagy arányú orosz betelepítés, betelepítés kezdődött, mely veszélyeztette a pásztorok szabad legelőit. A kalmükség eddigi viszonylagos önállósága is megszűnni látszott.

Az orosz források részletesen tudósítanak arról, hogy a kalmük hercegek és az egyházi vezetők folyamatosan buzdították népeiket a visszatérésre. N. Ryčkov kapitány, aki részt vett a kalmüköket üldöző expedícióban, így ír az előzményekről: „A menekülésre, hogy térjenek vissza Dzsungáriába és állítsák vissza régi hatalmukat, uraiknál is jobban buzdította a népet a nagyhatalmú láma Lauzan Lančin.”⁴⁶ Az oroszok úgy próbálták értelmezni az eseményeket, hogy a visszavándorlás kizárólag az uralkodó elit érdekeit szolgálta és a nagy többség akarata ellen történt. A visszavándorlásra biztatók azzal is érveltek – s ez vonatkozik elsősorban az egyházi főméltóságokra –, hogy a kalmükök így közelebb kerülnek Lhászához, a buddhizmus központjához. Végül pedig az az évi aszály tönkretette a legelőket és éhezés fenyegetett.

A visszavándorlást 1770 októberére tervezték, arra számítva, hogy amikor a Volga befagy, a jobb parton nomadizáló dörwöd és xošüd népesség áthajtja jószágát a bal parton élő torgūd-okhoz és együtt indulnak Dzsungáriába, de a szokatlanul meleg tél megakadályozta a jobb partiakat, hogy átkeljenek a folyón. Ubaši végül kénytelen volt a korábbi terveket megváltoztatni, és 1771. január 5-én elindulni a torgūd-okkal, meghagyva a dörwöd és xošüd vezetőknek, hogy mihamarabb kedvező az időjárás és a Volga befagyása lehetővé teszi, kövessék őket. A visszavándorló torgūd-ok számát eléggé eltérően becsülték meg a korabeli források, az orosz feljegyzések 10 ezertől 30-33 ezer szállást emlegetnek (a már említett N. Ryčkov kapitány szerint 30 ezer szállás, mintegy 120 ezer főnyi kalmük, köztük 30 ezer harcos vándorolt ki). A kínai források, akiket az érkezők száma érdekelt, szélsőségesebb számadatokat említenek. Szerintük a vándorlási veszteségek után is mintegy 270-280 ezer fő érkezett meg az Ili vidékére, ugyanakkor más vélemény szerint nem több mint 70 ezer fő élte csak túl a vándorút megterheléseit.⁴⁷

Az oroszok orenburgi helyőrsége csak három hónappal a kalmükök után szánta rá magát, hogy kövesse és visszahozza a szökevényeket, de ennek a megmozdulásnak már semmi értelme sem volt. A kalmükök a visszavándorlásuk során azokat az útvonalakat követték, melyeken megérkeztek Oroszországba, így az út jelentős része a kazakok szállásterületein át vezetett. A vándorlás embertelen körülményeit szemléletesen ecsetelik a források:

„A kazakok pedig nem tudták elfogni [és visszafordítani] a kalmüköket. Azt mondták: 'Akkor legalább támadjuk meg őket és szerezzünk zsákmányt!' Miután Ubaši és emberei átkeltek az Ural folyón és ezeknek a rablóknak a földjére értek, szenvedéseik véget nem érők voltak.”⁴⁸

A mandzsu császár, Qianlong a források szerint uralkodása jelentős eseményei között tartotta számon, hogy ennyi alattvalója visszatér népei közé. Személyes kihallgatáson fogadta a torgūd-ok vezetőit, a legmagasabb

⁴⁵ Jesenin, S.: *Izbrannye proizvedenija*. Leningrad 1957, p. 307.

⁴⁶ Čimitdoržiev, Š. B.: *O perekočevkah ojrátov...* p. 54.

⁴⁷ A források számadatait idézi Čimitdoržiev, Š. B.: *O perekočevkah ojrátov...* p. 56. A szerző saját véleményét is hozzáteszi, szerinte a valósághoz legközelebb a 30 ezernyi szállás áll, mely szállásonként 4-6 fővel számolva 150-160 ezer főt jelent. A kalmük források szintén 33 ezernyi családról tesznek említést. Az elvándorlás követően három évtizeddel járt ott B. Bergmann, aki megjegyzi, hogy 1771 előtt 6-7-szer több kalmük élt a Volgánál. Bergmann, B.: *Nomadische Streifereien unter den Kalmücken in den Jahren 1802 und 1803*. I. Riga 1804, p. 28-29.

⁴⁸ *xasayūd bēr xalimagi bariulji ülü čidaxu böğöd : imaqta dobtolji olza absu bida kemēqsan-yēr : ubašigi albatunar-luḡā zai yoli ḡatulād : tere dēremčini nutuqtu oroqsan-ēce xōron : zoboqsan inu caqlaši ügei amui* (Halkovic, S. A. Jr.: *The Mongols of the West*. p. 123.).

császári kegy jeléül ajándékokkal halmozta el őket, s a korábbi háborúktól elnéptelenedett Ili folyó vidékére telepítette őket. Jehol tartományban, az uralkodó nyári palotájának udvarán négy nyelvű felirat hirdeti a császár megelégedettségét alattvalói hűségét látva, valamint azt, hogy mily hatalmas élelmiszer tartalékkal várta az úton kimerült, megfáradt torgūd-okat: 185 000 darab jóság, 41 000 zsáknyi rizs, 20 000 csomag tea, 51 000 darab birkabőr kabát, stb.

A buzāwa-k⁴⁹

A buzāw, buzāwa csoport később alakult ki, s fejlődött saját műveltségű, önálló etnikummá. Az elnevezés népetimológias magyarázatok szerint a kalm. *busd*, mong. *busad* szóból ered, melynek jelentése „a többi, a maradék”, vagyis azok, akik kimaradtak a kalmütség nagyobb tömbjéből. Más nézetek szerint a *buzaw* szó a Donyec folyó dörwöd elnevezése. Valódi etimológiai magyarázat nem ismert. A káni fennhatóság elől menekülő kalmükök nyugat felé áramlottak a Volgától a Don folyó irányába, folyamatosan a XVII. század hatvanas éveitől. 1699-ben egy nagyobb csoport dörwöd kalmük, akiket a későbbiekben követtek még szökdöső csoportok, betelepülési engedélyt kért a doni kozákság vezetőitől. A XVIII. század során a visszaáramlásuk is folyamatban volt, de 1800-ban a doni kozákok területén élő kalmüköket besorolták a kozák lovasságba ugyanazok jogokkal, melyeket a kozákok birtokoltak, s 1803-ban a még mindig nomád életmódot folytató kalmüköket a kozák atamán M. I. Platov letelepítette a Don folyótól délre a Zadonskaja step' nevű területen. A terület közigazgatásilag a *Sal'skij okrug* „Szalszkij körzet” elnevezést kapta és egészen 1920-ig a kalmükök kezén maradt. Közigazgatási beosztásukból eredően a doni kalmüköknek van egy másik elnevezésük is, az *arwn jurwn zun* „tizenhárom század”, ugyanis a Kalmük körzet (a korábbi *Sal'skij* elnevezést felváltotta a *Kalmyckij okrug*) három *ulus*-ból „tartományból” állt, s valamennyi *ulus*-ban több *sotina* „század” volt. Ezeket később *stanica*-vá szervezték, melyek száma 1910-re érte el a 13-at.⁵⁰ A buzāwa-knak nemcsak a közigazgatási beosztásuk követte egyre inkább az orosz mintát, hanem maguk is egyre erősebben akkultúrázódtak.

Napjainkban a kalmükök úgy tartják, hogy a buzāwa-k vesztették el leginkább anyanyelvi műveltségüket és más hagyományaikat.

A kalmük hadszervezet

A kalmükök megőrizték hagyományos, Belső-Ázsiából örökölt hadrend beosztásukat, melynek alapja a tizes alapú beosztás. A következőkben elsősorban a fegyverzetről szóló forrásokat kívánjuk megszólaltatni. Az ojrátok fegyverzete a XVII. században megfelelt a nomád pásztorkatonák hagyományos felszerelésének: legfontosabb az íj a hozzátartozó nyilakkal, szablya, kopja és védelemül páncélzat. Az *Yeke Cāji* törvénykönyv rendelkezik arról, hogyan kell a harcosokat felfegyverezni: „40 szállás pedig készítsessen 2 páncélzatot minden esztendőben, ha pedig ezt nem teszik, vétessék el tőlük egy teve és egy ló büntetésül.”⁵¹ A fegyverzet beszerzésének egy módja volt a szomszédos nomád népek elleni hadjárat, ahol a sajátjukéhoz hasonló fegyverzetet tudtak zsákmányolni. Orosz szolgálatban fontos szerephez jutottak a tüzfegyverek. A kalmük-orosz szerződésben pontosan lefektették, hogy milyen tüzfegyvereket kérnek a kánok katonai szolgálataikért cserébe. A 1697-es, B. M. Golicin és Ayuuki kán által kötött szerződés így szól: „az oroszok pedig adjanak neki (Ayuuki kánnak) ágyúkat, csakúgy mint évente 20 font löport, 10 font ólmot.”⁵² Az 1707-es szerződésben: „adjanak neki pedig [...] fegyvereket, ahhoz való golyókat, bombákat, puskásokat, gránátosokat, még 20 font löport és 10 font ólmot.”⁵³

Az első időkben a kalmükök jelentősebb hozzájárulást kaptak az orosz cártól a hadmozdulatokban való részvételért, ez azonban a XVIII. század végére fokozatosan csökkent. A kalmük kánok és az *ulus*-ok vezetői élethossziglani ellátmányt kaptak a cároktól. Például Ayuuki kán évente kapott 1000 rubelt és kétezer *četvert*⁵⁴ lisztet. Míg az 1702-es novgorodi hadjáratban még 4 rubelt és kenyérellátmányt kaptak a közkatonák, addig a

⁴⁹ Ez az alfejezet Arash Bormanshinov kiváló összefoglalói alapján készült. Bormanshinov, A.: Who Were the Buzāwa? In: *Mongolian Studies* 10 (1986-87), pp. 59-87.; Bormanshinov, A.: *The Lamas of the Kalmyk People: The Don Kalmyk Lamas*. Papers on Inner Asia 18, Bloomington, Indiana 1991.

⁵⁰ A *sotina* és a későbbi *stanica* alapja tulajdonképpen a kalm. *ayımaq* (lásd a *Közigazgatás* című fejezetet).

⁵¹ Dylykov, S. D. (szerk., ford.): *Ih caaz. Velikoe ulozenie. Pamjatnik mongol'skogo feudalnogo prava XVII v.* Moskva 1981, § 48.

⁵² Šovunov, *op. cit.* p. 89.

⁵³ Šovunov, *op. cit.* p. 89.

⁵⁴ Régi orosz űr- és hossz mérték (kb. 3 liter, illetve 18 cm).

1756-os Poroszország elleni háborúban már csak 1 rubel volt a „zsoldjuk”, melyhez még fejenként 4,5 rőf vörös szövetet kaptak.⁵⁵

Minként a kalmük történelemről szóló fejezetben jeleztük, az első időkben a kalmükök ugyancsak kényük-kedvük szerint vettek részt az orosz hadmozdulatokban. A káni hatalom gyengülésével azonban egyre inkább betagozódtak a cári katonai rendszerbe, ami azt jelentette, hogy bármely háborúban csapatokat kellett kiállítaniuk. Az egyik leghíresebb haditettük a napóleoni háborúban (1812) aratott győzelem volt, melyet folklóralkotásokban is megénekeltek. Annak ellenére, hogy a XIX. század végére erősödött az akkulturációs folyamat és életmódjuk egyre inkább közeledett az oroszokéhoz, a könnyű lovassági harcmodor hagyományai tovább éltek, s a kalmük hadak egyaránt kapósak voltak az 1917-es forradalmat követő polgárháborúban mind a vörösök, mind a fehérek számára (lásd alább).

A keserves XX. század⁵⁶

A kalmükök XX. századi történetének politika és érzelmentes értékelése mindezidáig nem készült el, vagy pedig nem jutott el e sorok írójához. Amikor a Kalmük ASZSZK történeti összefoglalója, az *Očerki istorii Kalmyckoj ASSR* első kötete elkészült (megjelent 1967-ben), a szerzők – elsősorban politikai okokból – be kellett fejezzék az 1917-es eseményekkel a történelemírást. Később, amikor 80-as, 90-es évek politikai változásai hatására egyre többet szóltak, s cikkeztek a kalmükök második világháborús szerepéről, az azt követő kitelepítésekről és egyéb megpróbáltatásokról, természetesen elötrébe kerültek az elfojtott érzelmek, az évtizedekig felgyülemlett keserűség.

Az 1917-es forradalom hatásai

A kalmükök 1917-es forradalomban való részvételének helyes történelmi megítélése is várat még magára. Mint bármely oroszországi nép, a kalmükök is részben a vörösök, részben a fehérek mellett álltak, de mindkét oldaltól eleget szenvedtek, mind a fehérek, mind a vörösök kíméletlenül rekvirálták a kalmükök jószágait és természetesen más javaikat. A korszak érdekessége, hogy az orosz forradalom vezéregyénisége V. I. Lenin ereiben is kalmük vér csörgedezett (eredeti neve Uljanov, a kalmük és mongol *ulān* „vörös” szóból ered). Lenin 1919. június 22-én. és július 2-án kiadott kiáltványában fel is szólítja a kalmüköket a szovjet hatalom védelmére, „Kalmük Testvéreimnek” nevezve őket. A korszakról szóló tanulmányok szerint a pásztorok a vörös forradalmároktól várták legelőterületeik biztosítását, helyzetük javítását. A nemesség és az egyházi arisztokrácia előjogait féltve az asztrakáni kozákok vezérkarával kötött szövetséget, a kalmük lovasokat be kívánták sorozni a kozák lovas hadseregbe. A kozákkal való egyesülés reményében megalakult 1917. december 23-án a Kalmük Kormány, többek között D. Tundutov herceg és Nomto Očirov részvételével. Ezek a tervek azonban nem jártak sikerrel és a szervezetlenül megmozduló lovasságot a vörösök megsemmisítették, megakadályozva a nagyobb arányú mozgósítást. 1918 elejére a kalmük területek nagyobb része a bolsevikok kezére került, s 1918. február 20-án megalakították a kalmük ideiglenes kormányt, kalmük részről Xar-Dawa (orvos), Araš Čapčaev (tanár), K. D. Nikitin (tisztségviselő) részvételével. A vörösök 1918 és 1923 között 18.000 lovast a kalmük lakosság 16%-át, sorozták be a Vörös Hadseregbe.⁵⁷ A kalmükség vörösökkel való szembenállásához hozzájárult az éhezõ oroszok kalmük területre való beáramlása és fosztogatásai, de az 1920-as esztendőket követően megszűnt az ellenállás, a fehérek oldalán állók a Fekete tengerhez menekültek azzal a szándékkal, hogy emigráljanak, de csak töredékük jutott el Európába, és Törökországba, nagyobb létszámú kalmük közösség alakult ki később a század folyamán Jugoszláviában és Franciaországban.

Az első összkalmük gyűlésen (1920. június 1-9.) megalakították a Kalmük Autonóm Területet (Kalmyckaja Avtonomnaja Oblast'), melyet 1935. október 27-én kiáltottak ki Kalmük Autonóm Szovjet Szocialista Köztársasággá (Kalmyckaja ASSR). A Köztársaság területe 75.000 km², lakóinak száma 135.000 fő volt.

A második világháború és a deportálások⁵⁸

A második világháború németekkel kollaboráló szovjet népeihez tartozott a kalmük is. A szovjet rendszer ellentmondásossága, de a kalmükök egész története az Orosz Birodalmon belül, arra sarkallta bizonyos csoportjaikat, hogy a nemzeti önrendelkezést, nyelvhasználatot, szabad vallásgyakorlást ígérő német

⁵⁵ Šovunov, *op. cit.* p. 92.

⁵⁶ *Očerki Istorii Kalmyckoj ASSR. Dooktjabr'skij period.* Moskva 1967, pp. 309-395.; Moschkin, U.: *Destiny of the Kalmyks in the Kalmyk ASSR.* (internetes anyag).

⁵⁷ A számadatok Moschkin, U.: *Destiny of the Kalmyks...* című művéből valók.

⁵⁸ Hoffmann, J.: *Deutsche und Kalmyken 1942 bis 1945.* Verlag Rombach, Freiburg 1986; Goutchinova, E-B.: *A Few Words About the Deportation of the Kalmyk People.* (internetes anyag).

propagandának engedve támogatták a német csapatokat. A kalmük lovasság csoportjait betagolták a német hadseregbe, s a kollaboráns Vlaszov tábornok katonái között is sok volt a kalmük.

A németekkel rokonszenvező, együttműködő honfitársaik miatt az egész kalmükség felelőséggel tartozott, s vállalnia kellett Sztálin bosszúját. A kalmükség hosszú, tragikus Szibériába tartó vándorlása 1944 újév napján kezdődött. Bár a kalmükek közül sokakat telepítettek ki Szibériába már korábban is 1936-1937-ben, amikor a harmincas években meghatározó gazdasági politikai trend volt a kollektivizálás. Az ezzel szembeszegülő kalmük népességet tömegével deportálták Szibériába.

A 1944-es deportálások napokon, a szovjet állam valamelyik ünnepén zajlottak, s az egész népességet érintették. Elsőként a Kalmük Köztársaságban élőkét telepítették ki, majd a Rosztov és Sztálingrád környékén lakókat, s ezután a frontkatonákat. A családok 20 percet kaptak a csomagolásra, legtöbbször csak a meleg ruhákat és a buddhista, illetve keresztény kegytárgyaikat tudták hirtelen összeszedni. Bevagonírozták és úgy vitték őket többnyire egyenesen Szibériába. Az út egy hónapig tartott. „A kalmükekkel különösen kegyetlenül bántak el. A csecseneket, ingusokat egy tömbben telepítették le Közép-Ázsiában, ahol szintén muszlimok éltek, s melynek hegyvidéke hasonlított szülőföldjükre. Ezzel szemben a kalmükeket széles területen szórták szét, Észak-Oroszországtól Szibériáig, Szahalinig. Számukra teljesen új ökológiai helyzetbe kerültek, új szakmákhoz, foglalkozásokhoz kellett fogjanak...”⁵⁹ A katonákat egy csoportban munkatáborba vitték Szibériába és vízierőművet építettek velük. A 120 000 fős kalmükség egy negyede már az utazás szörnyűségeitől meghalt, s a számadatok szerint a kalmükek száma még napjainkban is alig éri el a II. világháború előtti létszámot. A deportálás, a széttelepítés, valamint a sok éves lelki terror eredményeként a kalmükek maradékai erőteljesen akkulturálódtak. A megpróbáltatásokban keresendő a kalmük nyelvhasználat visszaszorulásának oka is. A szibériai időszak sokáig nemkívánatos téma, sőt tabu volt a visszatelepített népesség körében is. 1958-ban tértek vissza a kalmükek régi hazájukba, melynek II. világháború előtti közigazgatási helyzete is ekkor lett visszaállítva, s lett újra Kalmük ASZSZK.

Egy egykori végrehajtó, aki részt vett a kalmükek kitelepítésében, így emlékezett meg róluk egy napjainkban nyilvánosságra hozott beszélgetésben:

„A Kalmük Köztársaságban (sic!) végzett akciónk különösen aljasnak tűnt számunkra, mert a kalmükek nyugodtak, békétűrők, szinte engedelmesek voltak. Nemcsak hogy nem tanúsítottak ellenállást, de még csak nem is háborogtak. Nem volt jajveszékélés, nem voltak könnyek, ellentétben a karacsájokkal. A kalmükeknek ez a sorsukkal szembeni alázatossága még szívbemarkolóbban hatott ránk, a kitelepítőkre, a szovjet kormány bűnös politikájának szenvtelen végrehajtóira, s ez alól a még a legkeményebb szívű csekisták sem voltak kivételek.”⁶⁰

Napjaink – a kalmük „káni” köztársaság

Elnöki irányítású köztársaságukra a kalmükek igen büszkék. A Kalmük Köztársaság (1991 óta *Xal'mg Tanyč*, oroszul *Kalmyckaja Respublika*), közigazgatásilag Oroszországhoz tartozik; területe 76.100 km²⁶¹, lakóinak száma 320 600 fő (1994), melynek 45,5%-a kalmük, 39,4%-a orosz, illetve eloroszosodott ukrán és belorusz nemzetiségű.⁶² Mind az orosz, mind a kalmük hivatalos nyelv, használják tömegtájékoztatásban, s mindkettő irodalmi nyelv is. Egy 1993-as felmérés szerint a kalmükek 44%-a használja kalmük anyanyelvét a mindennapi társalgásban, 56%-uk inkább oroszul beszél.⁶³ A kalmük nyelv oktatását egyre inkább támogatják az államban, 1994-ben 67 új kalmük tannyelvű osztályt és 83 óvodai csoportot indítottak.

Etnikai csoportok		
etnikai csoport	lélekszám	%
kalmük	146 316	45.4
orosz	121 531	37.7
dargin	12 878	4.8
csecsen	8 329	2.6
kazak	6 277	1.9
német	5 586	1.7
ukrán	4 069	1.3
avar	3 871	1.2

⁵⁹ Goutchinova, E-B.: *A Few Words About the Deportation...*

⁶⁰ Moschkin, U.: *Destiny of the Kalmyks...*

⁶¹ Más források szerint 75 900 km².

⁶² Az adatok E.-B. Gučinova internetes összefoglalójából származnak. A részletes etnikai összetételt lásd külön táblázatban.

⁶³ Goutchinova, E-B.: *A Few Words About the Deportation...*

kumük	1 530	0.5
belorusz	1 334	0.4
egyéb	8 067	2.5

A köztársaság fővárosa oroszosan Eliszta, kalmükül Elst (jelentése „homokos, poros vidék”) 1930 óta város. A kalmükök 1943-as száműzetését követően, az orosz betelepítésekkel egyidejűleg átnevezik Stepnoj-nak, s csak 1957-től kapja vissza régi nevét. A főváros lakóinak száma jelenleg 95-100 ezerre tehető.

Az első szabad népszavazással megválasztott elnök, Kirsan Iljumžinov 1993 április 11-es megválasztása óta van hatalmon.⁶⁴ A fiatal milliomos üzletember sajátos jelensége napjaink kalmük politikai és gazdasági életének. Érdekes közelebről megvizsgálni a kalmükök és elnökük viszonyát, valamint azt, hogy uralomra kerülésével megváltozott-e az államforma, s hogy az ő személyén keresztül milyen új vonásokkal bővült az állami ideológia. E.-B. Gučinova politológiai tanulmányában érdekes szempontokból vizsgálta meg az elnök személyiségét, hatalmának legitimitását. Elhelyezi alakját a nomádok államalakulatinak élen álló karizmatikus kánok sorában. A szerző arra is választ keres, vajon honnan ez a hallatlan népszerűség. Számos olyan gondolatot vetett fel, mely tovább gondolásra érdemes, s további tanulmányok kiindulópontjául szolgálhat.

A szabad elnökválasztást megelőzően már 1980-as évek vége felé új szelek fújtak a politikában a peresztrojkanak köszönhetően, ezt e fejezet írója maga is személyesen tapasztalhatta, amikor 1991-ben részt vehetett a Dzsangar eposz keletkezésének 550 éves évfordulója alkalmából rendezett konferencián. Egy, más a nyolcvanas években elindult fejlődés egyik akkori csúcspontját jelentette ez a rendezvény, ahol a kalmük nemzeti öntudat több módon is testet öltve jelentkezhetett. A kalmükök szinte valamennyi elfojtott büszkesége, ki nem mondhatott sérelme felszínre került akkor. A konferenciához kapcsolódó rendezvények mind-mind a nemzeti érzést erősítették, s az eseménysor központját jelentő Dzsangar, az ojrátok és kalmükök nemzeti eposza által újra fontossá vált a nemzeti nyelv. A külföldön, elsősorban az Egyesült Államokban élő kalmükök családotul jöttek haza látogatóba, sokan közülük először, vagy sokaknak már csak az utódaik, akikben megőrződött apáik, nagyapáik kalmük tudata. A konferenciához kapcsolódóan nemcsak a Dzsangart méltató tanulmányok jelentek meg, hanem számos cikk látott napvilágot a deportálásokról is, sőt a nemzedékek emlékezetéből e kitörölhetetlen eseményt meg is jelenítették egy megrázó előadásban.

A politikai élénküléssel párhuzamosan vallási újjáéledés is kezdetét vette a nyolcvanas-kilencvenes évek fordulóján, újra működtetni kezdték a kolostorokat, s ahol azokat az elmúlt évtizedekben lerombolták, ott ideiglenes jelleggel egyéb helyeken indították el a szertartásokat. Fontos fordulóponthoz jelentett őszentsége, a Dalai Láma többszöri látogatása. A Dzsangar konferencia a vallási élet élénkülésének is lökést adott, hiszen ez alaklomból játszottak el újra egy cam előadást (rituális buddhista kolostori táncot). Ez ugyan inkább még látványosság volt számván, hiszen mintegy „csak” a részét képezte egy folklór bemutónak, mely az elisztai stadionban zajlott. Ám jelzés értékű volt e sok évtizede nem látott vallási szertartás újra megjelenítése, jelezte, hogy valami megindult, a buddhista vallás gyakorlatának új szakasza kezdődik a kalmükök életében. Egy nagy változásnak voltunk szemtanúi akkor a Dzsangar konferencia kapcsán...

Visszatérve az elnökválasztásra, politikai elemzések szerint Iljumžinov nemcsak azért győzhetett, mert színrelépésének idejére az emberek már elfásultak attól, hogy a peresztrojka nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, és emiatt valami gyökeresen másra vágytak, hanem azért is, mert – lévén az anyagiaknak bővében – a leglátványosabb választási kampányt tartotta. Vele a pénzarisztokrácia került hatalomra, azok közé a fiatal kalmükök közé tartozik aki, akik nyolcvanas-kilencvenes évek fordulójára adta lehetőségeket megfelelően ki tudták használni arra, hogy gazdasági hatalomra tegyenek szert. Gučinova elemzéséből megtudjuk, hogy Iljumžinov nagyon jó képzést kapott (a róla szóló cikk nem részletezi, hogy hol), s bár kalmük, az „új oroszokhoz” tartozik, s nyugati stílusú életviteléhez nyugati típusú hivatást választott. Karizmatikus típus, honfitársai szemében azért követendő, mert maga erejéből érvényesült. Előnyére vált – írja az elemzés –, hogy sohasem tartozott a korábbi párt-adminisztrációhoz⁶⁵, mint egyes elődei az államapparátusban a korábbi évekből, akiket a változások időszaka emelt magasra, s akikben, mint fentebb említettük, megrendült a bizalom a kilencvenes évek elején. Az emberek abban is reménykedtek, hogy lévén milliomos, valószínűleg ő nem fogja rátenni kezét az állami vagyponra.⁶⁶ Már megválasztott elnökként fontos részét képezte programjának, hogy kizárta politikájából mind a külső, mind a belső rivalizálást. Különösen jelentős volt a korábbi esztendőben kiéleződött, *ulus*-ok⁶⁷ érdekcsoportjai közötti ellenségeskedések háttérbeszorítása.

⁶⁴ Gučinova, E. B.: Power Relationship in an Ethnocultural Context: The Perception of the President among the Kalmyks. In: *Actes de la 37e P.I.A.C. Conférence internationale permanente des études altaïques Chantilly, 20-24 juin 1994. Études Mongoles et Sibériennes* 27 (1996), pp. 299-304.

⁶⁵ Gučinova, E. B.: *Power Relationship in an Ethnocultural Context...* p. 301.

⁶⁶ Gučinova, E. B.: *Power Relationship in an Ethnocultural Context...* p. 301.

⁶⁷ Lásd a kalmük államigazgatási rendszer és társadalom felépítését.

Nagy hangsúlyt fektetett a vallás helyzetének rendezésére is. Elnökségének első szakaszában látogatást tett mind a Dalai Lámánál Dharamsala-ban, mind pedig II. János Pál pápánál a Vatikánban, kedvezve ezzel nemcsak a buddhista kalmüköknek, hanem a köztársaság keresztény lakóinak is (elsősorban oroszoknak).

Hogy amúgy is népszerű hatalmának egyre újabb és újabb támaszt szerezzen, hasonlóan a Nagy Mongol Birodalom utódállamainak kánjaihoz, megpróbálta származását visszavezetni Dzsingisz kán „Arany nemzetségére”. Az ojrátok egyes nemzetségei (xošüd) Qabutu Qasar-tól, Dzsingisz testvérétől eredeztetik magukat, s ezért merült fel többször is káni hatalmuk legitimitásának kérdésessége.⁶⁸ Iljumžinov származását, ha nem is magára Dzsingisz kánra, de a XIII. században szerepet játszó törzsekre sikerült családfakutatóinak visszavezetni. E szerint bár mindkét ágon a Dzsingiszidákkal ellenséges törzsektől származik (Tayičiut és Merkit), mégis úgy került át a köztudatba, hogy az elnök ereiben Dzsingisz vére csörgedez.⁶⁹

Iljumžinov hallatlan népszerűségének egyik oka – miként azt Gučinova helyesen megállapítja – az, hogy karizmatikus vezetőként hatalma a kalmük kánság legfényesebb időszakát idézi a kalmükök számára.⁷⁰ Még a választások idején tett egy olyan kijelentést, hogy „Ha a népnek kán kell, hát leszek a kánjuk”, s az ő nevével fémjelzett hét esztendő korszak elemzői szívesen is hasonlítgatják, nemcsak a legerősebb kezű kalmük kánokhoz, hanem egyenesen Dzsangarhoz is, a mitikus *Bumb* ország eszményi uralkodójához.⁷¹ Hisz Dzsangarhoz hasonlóan Iljumžinov is egyesítő politikát folytat, ám hogy sikerül-e hosszú távon elsimítania a belső ellentéteket, s hogy „káni” köztársasága életképes lesz-e, azt megmutatja a történelem.

Mindenesetre elgondolkodtató és tanulságos az a tény, hogy Iljumžinovról már életében költöttek dalokat, áldásszövegeket írtak hozzá, s ez még a buddhista panteonba beépült hadistenekkel is rokonítja alakját. A buddhista védőistenekké vált ősvallási helyszellemekhez, gazdászellemekhez nemcsak a sámánok, a lámák fordulnak kéréssel, a hozzájuk szóló imákat, áldásszövegeket megtalálhatjuk a ma is a legtöbb mongol hívónél.

Gučinova közöl egy ilyen, az elnökjelölthöz szóló áldásszövegeket, melyben azonban a *yörül* hagyományos szerkezeti és tartalmi elemei felbomlottak, szinte keveredtek az elmúlt esztendő pártvezetőit megéneklő dalokkal.⁷²

Isten küldötte, szent követ!
Fiak javától született unoka!
Ma nemcsak hatalmas ember vagy,
De reménye egész Kalmükiának.

Kirsan! Elnök leszel,
Követve téged a kalmükök
Elfelejtik a keserű vándorlást
Hányattatást, bajt örökre.

Kirsan, Te vagy a kalmükök reménye!
Kirsan, Te vagy a kalmükök vezére!
Kirsan, Te vagy a kalmükök boldogsága!
Kirsan, Te vagy a kalmükök paradicsoma!

Kirsan Iljumžinovot 1995-ben újraválasztották, ezúttal hét évre. Az politikai elit s a népesség jelentősebb része is bízik benne, úgy tartják, hogy országukat Japánhoz vagy Kuvaithoz teszi hasonlóvá.

⁶⁸ Lásd *Az ojrátok története* című fejezetet.

⁶⁹ Gučinova, E. B.: *Power Realionship in an Ethnocultural Context...* p. 304.

⁷⁰ Lásd a *Kalmükök története* című fejezetben Ayuuki kán uralmát.

⁷¹ Lásd *Dzsangar és eposz* című fejezetet.

⁷² Gučinova, E. B.: *Power Realionship in an Ethnocultural Context...* p. 303. Sajnos az eredeti kalmük szöveghez nem sikerült hozzájutnunk, jelen fordítás az angol nyelvű változat alapján készült.

Társadalom és közigazgatás⁷³

A XIII. századtól, a Nagy Mongol Birodalom időszakától ismert társadalmi alaprendszerek megőrződtek az ojrátoknál, továbbéltek később a kalmüköknél, s nyomokban megtalálhatók ma is. A kalmükök, különösen a XIX. századtól erősen ki voltak téve az orosz környezet akkulturációs befolyásának, melynek hatása fokozatosan alakította át az eredeti rendszert, de a sajátos belső-ázsiai arculat csak a XX. század közepétől, a szocializmus előretörésével, valamint a kalmükök deportálásával veszítette csak el jelentőségét. A kalmük társadalmi rendszer kutatói főleg az orosz források és a tudós utazók leírásai alapján elemezték a társadalmi hierarchiát, az egyes csoportok kölcsönhatását. Az egyik legutóbbi összefoglalás egy terjedelmes monográfia, mely D. Schorkowitz tollából származik.⁷⁴ Szerzőjének fő célja az akkulturációs folyamatok feltárása volt, de gyakran nem jut tovább pusztán szerkezeti ismertetéseknél. A társadalmi rendszer alaposabb vizsgálatához jóval nagyobb mennyiségű kalmük és orosz forrásanyag bevonása szükséges, amely valójában csak a rendszerváltás óta válik lassan hozzáférhetővé. Jelen fejezet sem vállalkozik arra, hogy a mélyebb szerkezetek és összefüggések vizsgálatába bocsátkozzék. Egy ilyenfajta kísérlet eredménye a fentebb említett forrásfeltárás nélkül hiteltelen volna. Alább egy olyan vázlatot kívánok adni, amely metszetet ad az alapvető hierarchikus rendszerről, megmutatja a hagyományos belső-ázsiai örökség továbbélését, s helyenként kitér az akkulturációs folyamatok okozta változásokra.

A kalmük társadalom a XVII-XIX. században⁷⁵

A mongol rokonsági viszonyok és a társadalmi rendszer összefüggéseit korábban részletesen vizsgálta korszakalkotó művében B. Ja. Vladimircov⁷⁶, valamint részben az ő nyomdokain L. Krader; terepmunkán alapul, s elsősorban belső-mongóliai adatokat dolgoz fel H. H. Vreelandnek a rokonsági rendszerekről szóló műve.⁷⁷ A kalmük rokonsági rendszerekkel foglalkozott D. F. Aberle, akinek tanulmányát feldolgozta D. Schorkowitz.⁷⁸ Mielőtt a kalmük társadalom szerkezetét és hierarchiát felvázolnánk, vessünk egy pillantást a kalmük rokonsági rendszerre. A hagyományos mongol patrilineáris *yasun* „csont” és matrilineáris *maxan* „hús” rokonságot jelentő terminológia mind a mai napig fennmaradt.⁷⁹

A társadalom kiváltságosokra és alávetettekre oszlása a kalmüköknél is – hasonlóan más mongol népekhez – az apai ágon való leszármazást tartja számon, a vérségi kapcsolat terminológiáját követi. A társadalomra alkalmazva a rokonsági terminológiát a kiváltságos réteg, az arisztokrácia a *cayān yasun* „fehér csont”, az alávetett réteg pedig a *xara yasun* „fekete csont” elnevezést viseli. Ez a megkülönböztetés egyúttal jelenti az adómentes, adózó megkülönböztetést is: fehér csontúak eredetileg nem adóztak, míg a fekete csontúak eredetileg

⁷³ Vladimircov, B. Ja.: *Obščestvennyj stroj mongolov*. Nauka, Leningrad 1934; Krader, L.: *Social Organisation of the Mongol-Turkic Pastoral Nomads*. Uralic and Altaic Series 20. Indiana University, Bloomington 1963; Schorkowitz, D.: *Die soziale und politische Organisation bei den Kalmücken (Oiraten) und Prozesse der Akkulturation vom 17. Jahrhundert bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts*. Peter Lang, Frankfurt am Main – Bern – New York – Paris 1992; Dilykov, S. D. (szerk., ford.): *Ih caaz. Velikoe uloženie. Pamjatnik mongol'skogo feudalnogo prava XVII v*. Moskva 1981; Gorjaev, M. S.: O sostojanii kalmyckogo občestva i hozjajstva v konce XVIII - pervoj četverti XIX veka. In: *VII Meždunarodnyj kongress mongolovedov (Ulan-Bator, avgust 1997 g.)*. *Doklady rossijskoj delegacii*. Moskva 1997, pp. 24-26.; Rubel, P.: *The Kalmyk Mongols. A Study in Continuity and Change*. Bloomington 1967

⁷⁴ Schorkowitz, D.: *Die soziale und politische Organisation...*

⁷⁵ A fejezet a legújabb kutatásokat is figyelembe véve, rövid áttekintést ad a világi és egyházi hierarchiáról.

⁷⁶ Vladimircov, B. Ja.: *Obščestvennyj stroj...*

⁷⁷ Krader, L.: *Social Organisation ...* pp. 116-177; Vreeland, H. H.: *Mongolian Community and Kinship Structure*. New Haven 1957

⁷⁸ Aberlee, D. F.: The Kinship System of the Kalmyk Mongols. In: *University of New Mexico Publications in Anthropology* 8. Albuquerque, New Mexico 1953

⁷⁹ Schorkowitz a kalmük társadalmi-szociális viszonyokról írott monográfiájában tévesen tartja a *yasnä kemälgn* „A huszonötödik csigolyacsont jegyei” népköltészeti ékesszólást az apai ágon számon tartott rokonság jellegzetes narratív továbbélésének. Az említett kifejezésben a csont valóban egy csontot, a juh huszonötödik csigolyáját jelenti és nem az apai ági leszármazást. Schorkowitz, D.: *Die soziale und politische Organisation...* pp. 270-271. A huszonötödik csigolyacsont jegyeiről lásd a *Népköltés* fejezetet.

adókötelesek voltak.⁸⁰ A XVIII. századra kialakult az új társadalmi berendezkedés, amely sokban hasonlít a kelet-turkesztáni ojrátokéra⁸¹:

kán vagy alkán (<i>xan, tayiši</i>)			
világi arisztokrácia (<i>tayiši</i> „herceg”, <i>noyon</i> „nemes”) <i>zayisang, mergen</i> „kisnemes”		egyházi arisztokrácia ⁸² (<i>xuburaq: bayši, gelüng</i>)	
alávetettek			
<i>albatu</i> ⁸³		<i>šabınar</i> ⁸⁴	
adókööttségektől mentes, szabadon költöző		a <i>noyon</i> személyes kísérője, szolgálja	
<i>darxan</i> „kiváltságos”	<i>erketen</i> „joggal bíró”	<i>kečiner</i> „testőr”	
jogfosztott, alávetett csoportok			
<i>cōxor</i> ⁸⁵	<i>kitad</i> ⁸⁶	<i>muxlai</i> ⁸⁷	<i>cōxor kitad</i> ⁸⁸

A „fehér csontú”⁸⁹ *noyon* réteg a Kelet-Turkesztánból átvándorolt ojrátok vezetőinek leszármazottait jelenti, akik magukat a belső és külső (orosz, kipcak török államalakulatok) társadalmi környezet elvárásainak megfelelően Dzsingisz kán őseitől származtatták (ez azonban csak a xošūd-okra igaz, az ojrát genealógiát lásd fentebb, *Az ojrátok története* című fejezetben). A *tayiši*-k rangjukat a legidősebb fiú leszármazottra örökítették, a többi férfi leszármazott, bár általában a legidősebbel azonos örökrészt nyert, csak a *noyon* címet viselhette. A *noyon*-ok szállásuk központját a legidősebb fiú leszármazottra örökítették.

A *noyon*-ok alá vannak rendelve *zayisang*-ok, ők alkotják az adminisztrációban résztvevő, irányító réteget, akik többnyire nemesi származásúak, de akadtak köztük a „fekete csontúak” közül valók is. Az *ayımaq* élén álló *zayisang*-ok tisztsége öröklődő volt, de gazda *noyon*-juk bármikor elmozdíthatta őket tisztségükből.

A kalmük közigazgatási rendszer⁹⁰

A kalmük kánság közigazgatási rendszere jelentősen kötődik az eredeti rokonsági rendszerekhez, s a hagyományos ojrát struktúra inkább csak a torgūd-ok 1771-es visszavándorlása után változott, részben az elit jelentősebb részének távozása, részben az orosz befolyás erősödése miatt. D. Schorkowitz B. Ja. Vladimircov és L. Krader eredményeit felhasználva, valamint saját forráskutatásai alapján az alábbiak szerint határozta meg a kalmük közigazgatási egységeket: legnagyobb közigazgatási, gazdasági, katonai alapegység az *ulus* (kalm. *uls*) „tartomány” volt, mely a kán, vagy a *tayiši* „herceg”, vagy esetenként a *noyon* „nemes” birtokán élő adózó és kiváltságos népének egészét jelentette. A XIX. századra a következő, elnevezésükben is nemzeti hagyományokat őrző tartományok alakultak ki: *Dörwöd, Torgūd, Čoros, Xošūd, Xoyid*. Az egyes tartományok több *ayımaq* (kalm. *äämg*) „megyére” oszlottak, mely 150-300 szállás legelőterületeit (kalm. *nutg; oir. nutuq*) fogta össze. Mint valós és képletes rokonsági egység az *ulus otoq*-okra oszlik, melynek vezetője az *ulus*

⁸⁰ Schorkowitz, D.: *Die soziale und politische Organisation...* pp. 271-272.

⁸¹ A táblázat alapja: Gorjaev, M. S.: *O sostajanii kalmyckogo obščestva...* pp. 24-26.

⁸² A születési előjogok az egyházi rendszerben elfoglalt helyre is kihatással voltak.

⁸³ Itt alávetettet, alárendeltet jelent, vö. mong. *alba* „kötelezettség, adó, szolgálat”.

⁸⁴ Az egyházi birtokoknak adományozott adózó, és szolgálatra kötelezett népeinek összessége, „tanítványok”.

⁸⁵ Az alávetett rétegről kevés adat van birtokunkban, megfelelő források hiányában többnyire csak a kifejezések pusztá értelmzésére tudunk szorítkozni. Kalm. *cooxr* „tarka, pettyegetett, lószínnév is”.

⁸⁶ Kalm. *kitd* „kinai”.

⁸⁷ Kalm. *moxlää, muxlää* (torg.) „Sklave, auch Männername” (Ramstedt, G. J.: *Kalmückisches Wörterbuch*. Helsinki 1935, pp. 263, 268.).

⁸⁸ „Tarka kinai” közelebbit nem sikerült kideríteni erről a társadalmi csoportról.

⁸⁹ Mong. *Čayan yasun* „fehér csont”. Vladimircov, B. Ja.: *Obščestvennyj stroj...* p. 153.

⁹⁰ Az orosz közigazgatási rendszer terjedésével a hagyományos képlet több rétegűvé vált, s az eredeti, a nomád társadalmi viszonyokat is tükröző struktúra egyre inkább visszaszorult. Schorkowitz, D.: *Die soziale und politische Organisation...* pp. 286-292.

fehércsontú tagja (többnyire az *ulus* vezetőjének vérszerinti rokona). Schorkowitz szerint a XIX. században az *ayimaq* lakosságára még fokozottabban jellemző a rokonsági összetartozás tudatának megléte. Közös őstől eredeztetik magukat, eredettudatuk alapja az egykori vérségi (*yasun*, lásd fentebb) kapcsolat.⁹¹ Az *ayimaq*-ok *döčin*-ekre oszlanak, a *döčin* „negyven” nevű adminisztratív egység 3-4 *xoton*-t (lásd alább) fog össze, vezetője a *demči*. Schorkowitz szerint a negyven szállás között erősebb a valós vérségi kapcsolat, míg Krader véleménye az, hogy a „negyven” inkább egy mesterséges adminisztratív beosztás, közösen adóznak, s érdekes, hogy évente legalább négy férfinak házasodnia kell a negyven szállásról. Schorkowitz megjegyzi, hogy a „negyven” nem exogám alapegység⁹². A „negyven” alá tartoznak az *ayil*-ok (kalm. *ääl*) vagy más elnevezéssel *xoton*-ok, a tulajdonképpeni termelő alapegységek, 9-12 családot fognak össze (egy családban három nemzedék él együtt), s ez a közösség tulajdonképpen a hagyományos nomád „tízes-re” (katonai alapegység) vezethető vissza. Az *ayil* közös tulajdonában van a *nutuq* „legelőterület”, a jószág, s az állati termékek, a munkák felosztásáért a *xoton* vezetője felel. Közösen adóztak, közösen tartoztak felelőséggel egymásért. A hagyományos törzsi-nemzetségi rendszer egyes fogalmai, mint az *otoq* „nemzetség” (vö. mong. *oboγ*), vagy az *anggi* előfordulnak a XVIII-XIX. században is, de nem közigazgatási értelemben. Az *otoq* kifejezés használatos a legelőterületre (vö. *nutuq*) is. A belső-ázsiai népekre jellemző hagyományos jobb-bal oldal felosztás a források tanúsága szerint csak a dörwöd-öknél élt tovább, ahol a jobb oldal a nemes népét, a bal oldal a nemes asszonyának népét jelentette. Úgy tűnik, hogy ennek gyakorlati jelentősége szinte alig volt. Számított például akkor, amikor játékokat, ünnepeket rendeztek, s a jobb és a bal szárny közül kerültek ki a birkózóellenfelek.

Az egész társadalmi berendezkedés élén természetesen a *tayiši*, vagy kán vagy alkán áll. Hogy a kalmük adminisztráció felett álló orosz kormányzat éppen melyik kinevezését tette lehetővé, lásd *A kalmükök története* című fejezetben. A kán legfőbb tanácsadó szerve és egyúttal a legfőbb ítélkező testület is a *zarya* „tanács”, mely egyúttal az adókról és a szolgáltatásokról is intézkedik. Az 1771-es visszavándorlást követően az oroszok megfosztották hatalmuktól a *torgüd*-okat, s helyükre a Pugacsov lázadással szembehelyezkedő dörwöd-öket támogatták. Ezentúl a kalmükök csak alkáni címet viselhettek.

Közigazgatási adminisztratív egység	vezető
<i>ulus</i> ⁹³	<i>tayiši, noyon</i>
<i>ayimaq</i>	<i>zayisang</i>
<i>döčin</i>	<i>demči</i>
<i>ayil (xoton)</i>	<i>xotoniyin axa</i>

A kalmük területekre bevándorolt vagy beköltöztetett oroszok közvetlenül az orosz kormányzat, az úgynevezett *pristav*-ok irányítása alá tartoztak. Kezdetben 11 majd később 6, többnyire kozák *pristav* működött (pl. a nagyobb városokban, mint Asztrahán, Caricin), melyek vezetése a kalmük alkán udvarában székelt.

⁹¹ Schorkowitz Sančirov tanulmánya alapján szintén négy különböző megye típust különít el, aszerint, hogy a legelőterületet birtokló népesség mennyire egységes, mennyire meghatározó az egy nemzetséghez való tartozásuk. Véleményünk szerint az alaprendszer, az egy nemzetséghez tartozó népesség már a XVIII. században felbomlott, s 1910-es „reform”, amikor az *ayimaq* elnevezés elvesztette eredeti, a *yasun*-hoz kötődő kapcsolatait, már csak az addigra kialakult rendszert rögzítette. Vö. Schorkowitz, D.: *Die soziale und politische Organisation...* pp. 286-292.

⁹² P. Rubel kutatásai alapján, melyekben felhasználta a XVIII-XIX. századi utazók anyagait, úgy tűnik, hogy a *xoton* lehetett az exogám alapegység.

⁹³ Az *ulus*-okat összefogó területi elnevezés még, s főleg az erősebb kezű uralkodók idején használatos az *oron* „ország”.

Buddhizmus

A buddhizmus a nyugati mongolság körében is ismert volt már a XIII. századtól, de az egyházi rendszer kiépülése valamint az uralkodó elitnek a buddhizmusra való áttérése csak a XVII. század húszas éveitől kezdődik. Az ojrát-kalmük krónikák (Габан Šarab és Bātur Ubaši Tümen) szerint egy torgūd nemes Sayin Tenes Mergen Temene⁹⁴ 1604-ben meghívta a korszak neves keleti mongol buddhista személyiségeit, Očir Dara qutuγtu-t és Maidari qutuγtu-t, s állítólag ő javasolta Baibaγas-nak⁹⁵, az ojrát nemesi gyűlés vezetőjének a buddhizmusra való áttérést. A források tanúsága szerint a buddhizmus mind az ojrátság, mint pedig a kalmükség további társadalmi-politikai és gazdasági életében meghatározó rendszerré vált.

Az egyházi rendszer kiépülésének, valamint az egyháznak az uralkodó elitbe való betagozódásának az alapját az jelentette, hogy az ojrát nemesség tagjai egy-egy fiúgyermeküket *toyin*⁹⁶ rangra szenteltették fel. A krónikák felsorolják azokat a nemesi vezetőket, akik így jártak el, példaként néhányuk: a döwröd Dalai tayiši, a čoros Xara-Xula, a torgūd Xō örlöq. A keleti, déli és nyugati mongol nemesség összefogására tett kísérlet az 1640-es nemesi gyűlés, melynek eredményeként deklarálták a *Yeke Cāji* „Nagy Törvény”⁹⁷ kódexét, s ebben több cikkely utal a buddhizmus intézményi rendszerének kiépülésére (az egyes tisztségek, szerzetesi fokozatok ismertetését lásd alább):

„24. Ha valaki bajt okoz a *čorji*-knak, kilencszer kilencet vegyenek el tőle. 24/1. Ha valaki bajt okoz a nemesek lámamesterének, ötször kilencet vegyenek el tőle. 24/2. Ha valaki bajt okoz a *gelüing*-öknek, háromszor kilencet vegyenek el tőle. Ha valaki keze emel rájuk, ötször kilencet fizessen. 24/3. Ha valaki a növendékeknek bajt okoz, szerzetesnőknek bajt okoz, ötöt vegyenek el tőle, ha valaki megüti őket, kilencet vegyenek el tőle. 24/4. Ha valaki bajt okoz egy világi hívőnek⁹⁸ vagy hívő asszonynak, egy lovat vegyenek el tőle, ha megüti őket, akkor annak (súlyosságának) mértékében döntsünk. 26. Ha a *toyin* szándékosan megszegi fogadalmát, akkor válasszuk el minden jószágától. 27. Ha valaki a megnősült növendéknek bajt okoz, akkor egy lovat vegyenek el tőle, ha megüti, páros lovat adjon. 27/1. Ha valaki megüli a szerzetesek, növendékek lovat, egy ökröt vegyenek el tőle.”⁹⁹

A Nagy Törvény lépéseket tett a hagyományos hiedelmi struktúrák háttérbeszorítására is, több cikkely foglalkozik a sámánzertartások betiltásával, illetve azok büntetésével, akik ilyeneken részt vesznek.:

„182. Ha valaki sámánt vagy sámánasszonyt hív, annak a személynek egy lovat vegyék el. Az érkező sámánasszonynak is egy lovat vegyék el. 183. Aki meglátja, és nem tünteti el (az *ongyon*-t), annak a lovat vegyék el. Ha valaki meglát egy *ongyon*-bálványt, el kell tüntesse. Ha a tulajdonosa nem engedi, egy lovat vegyék el. 184. Ha jó (gazdag) ember lovat áldoz, öt lovat vegyék el, ha rossz (szegény) áldoz lovat, két lovat vegyék el. 185. Attól, aki ásóludat, verebet, kutyát (áldoztat), vegyék el lovat, ha valaki kígyót (áldoztat), kivéve, ha az Alaq Hegyről való, két nyilat vegyék el. Ha nincs nyila, akkor a kését vegyék el.”¹⁰⁰

Azon túl, hogy az állam a törvényekben védelmébe vette, támogatta a buddhizmust, megteremtette az egyház gazdasági alapját is. A Mongólia keleti területein működő rendszer, a kolostorok mellé telepített pásztorok

⁹⁴ A forrásokból arról is ismert, hogy a kalmük kán, Ayuuki nagybátyja volt.

⁹⁵ A források szerint Baibaγas-t annyira lenyűgözte az új hit, hogy 1615-ben maga is szándékozott fölvenni a *toyin* (lásd alább) beavatást.

⁹⁶ Mong. *toyin* ⇔ kín. *dao-ren* „nemesi származású szerzetes”. A források szép számmal szolgálnak adattal arra vonatkozólag, hogy az ojrát nemesség szinte versengve küldte gyermekeit szerzetesnek, akik közül sokan nyerik el a *toyin* rangot. Ezen túlmenően akad példa arra is hogy az elit tagjai ajándékokért vásárolnak beavatást maguknak, de Schorkowitz megállapítása, miszerint ez meglehetősen elterjedt lett volna, túlzónak tűnik. Schorkowitz, D.: *Die soziale und politische Organisation bei den Kalmücken (Oiraten) und Prozesse der Akkulturation vom 17. Jahrhundert bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts*. Peter Lang, Frankfurt am Main – Bern – New York – Paris 1992, pp. 396-398.

⁹⁷ Részletesebben lásd *Az ojrátok története* című fejezetet.

⁹⁸ Oir. *ubaši* (mong. *ubasi* ⇔ szkr. *upasēka*) „fogadalmat tett világi hívő”; oir. *ubasanča* (mong. *ubasanja*) „fogadalmat tett világi hívő nő”.

⁹⁹ Dylykov, S. D. (szerk., ford.): *Ih caaz. Velikoe uloženie. Pamjatnik mongol'skogo feudalnogo prava XVII v.* Moskva 1981, p. 45.

¹⁰⁰ Dylykov, S. D. (szerk., ford.): *Ih Caaz „Velikoe uloženie”*. pp. 51-52.

csoportja, azaz a *šabınar* kiépült a nyugati mongolság körében, s a legkorábbi időktől megtalálható a kalmüköknél is. A források tanúsága szerint Ayuuki kán (1669-1724) idején vált általánossá a *šabınar* rendszer, azaz, hogy a kegyurak, akiknek birtokán kolostor volt, alattvalóik egy csoportját a kolostor mellé rendelték szolgálónak. Ez a szolgáló pásztorréteg a kolostor főapátjáról vagy a kolostor elnevezéséről kapta nevét. Így például egy Bogširga nevű nemes a XVII. század végén harminc alattvalóját adományozta az Erdeni kolostor főapátjának Anjan-nak, a szolgáló népet Anjan *šabınar*-nak nevezték.¹⁰¹

A buddhizmus hihetetlenül gyors elterjedését nagyban befolyásolta a terjeszkedő mandzsu birodalom ellen létrehozandó mongol-tibeti szövetség lehetősége. A dalai láma követői, az általa küldött mesterek folyamatosan érkeztek Tibetből, s a hagyományos nomád állam-berendezkedés szerint a nemesség és a fejedelmek oktatói lettek (vö. 24/1 törvénycikkely). A buddhista műveltség és oktatás, a sajátos nyelv, a fordítási irodalom mind-mind néhány évtized alatt vált az ojrátok és a kalmükök életének szerves részévé, s ebben kiemelkedő szerep jutott az ojrátok legnagyobb hatású tudós buddhista szerzetesének, az ojrát Zaya panditának.

Ojrát Zaya pandita Oqtoruyin dalai

Az ojrátok legkiemelkedőbb egyházi személyisége, az ojrát Zaya pandita Oqtoruyin dalai¹⁰² (1599-1662) is egyike a nemesi származású fiatal ojrát szerzeteseknek. A xošüd származású fiúcska eredeti neve Šara xabaq volt és egy bölcs xošüd nemes, Kōngküi Zayāči fiának, Babāxan-nak családjában született ötödik fiúgyermekként. Baibaγas kán fogadott fiaként, annak vérszerinti fiát kiváltva lépett a szerzetbe. 17 esztendősen tette le az első szerzetesi, tulajdonképpen novíciusi (*manji*) fogadalmat, ekkor indult Tibetbe, hogy tanulmányait a buddhista vallás fellegvárában, Lhaszában folytathassa. A mongol buddhizmus egésze szempontjából kiemelkedő egyházi személyiség vált belőle, akinek életét az egyben fontos történeti forrásul is szolgáló *Sarayin gerel* „Holdfény-szútra” beszéli el.¹⁰³ A mű, melynek szerzője a mester egyik tanítványa, Radnabhadra, mind ojrát, mind pedig ujjur-mongol írással fennmaradt. Zaya pandita életéről 17 éves koráig nem sokat tudunk, csak a származását rögzíti pontosan az életrajz, e szerint: *yasun inu Xošuid otoq inu Güröčün : Güröčün dotorōn Šangyas amui* „törzse a xošüd, nemzetsége a Güröčün, azon belül pedig a Šangyas volt”¹⁰⁴. Zaya pandita 1617-1639 között Tibetben többféle tanulmányt is folytatott, a *cannid* „filozófiai fakultás” elvégzésekor szerezte meg a legmagasabb elérhető egyházi fokozatot, a *rabjamba* titulust.¹⁰⁵ Áttételesen tudjuk az életrajzból, hogy tantrikus tanulmányokat is folytatott, s hogy jártas volt számos tudományban, így a tibeti és szanszkrit nyelvben, a nyelvtanban és a fonetikában, a szent iratok írásában.¹⁰⁶ Az ojrátokhoz visszatérve nemcsak kiemelkedő egyházi és fontos politikai személyiség lett, hanem az ojrát művelődésnek is jeles alakjává vált. Fordítói tevékenysége mellett ő az ojrát írás megalkotója, mely napjainkig is eleven, használatos írásrendszer a turkesztáni ojrátok között.¹⁰⁷ Az ő és iskolájának fordítói tevékenysége alapvetően meghatározta az ojrát és kalmük műveltséget az elkövetkező századokra. A korai fordítások közül ma bizonyosan olyanokat is neki tulajdonít a hagyomány, melyeket a tanítványi kör készített. A források alapján mintegy 170 különböző témájú és műfajú buddhista, sőt népvallási mű került lefordításra, csak hogy néhány főbb típust említsünk:

1. Mahajana szútrák, sásztrák, mint az *Altan gerel* „Aranyfény”
2. Buddhista tanító művek, mint a *Suba-šidi* „Bölcs mondások kincsestára”
3. Buddhista filozófiai művek, mint a *Gegēn toli* „Fényes tükör”
4. Nyelvészeti és fordítási traktátusok: *Čixula kereqtü* „A legfontosabb szükséges”
5. Orvosi és asztronómiai művek
6. Mágiával kapcsolatos traktátusok, mint a geomantiával foglalkozó *Ƣazar-iyin šingši* „A föld jegyei”.

Missziós tevékenységét nemcsak a turkesztáni ojrátok között fejtette ki, ahol megalapította az egyik legfontosabb ojrát kolostort, a *Yeke Kürē* „Nagy Kolostort”, hanem a Köke Nuur menti ojrátok és a keleti mongolság (1641) körében is. A Volgához költözött ojrátok között is háromszor járt (1645, 1657, 1660), s

¹⁰¹ Dordžieva, G. Š., *Buddizm i Hrisztianstvo v Kalmykii. Opyt analiza religioznoj politiki pravitel'stva Rossijskoj Imperii (seredina VII - načalo XX vv.)*. Elista 1995, p. 29.

¹⁰² Oqtoruyin dalai tibeti szerzetesi nevének, Nam-khas rgya-mcho-nak (mongolos ejtéssel Namxaijamco) fordítása, jelentése „Égi óceán”.

¹⁰³ A kéziratnak több kiadása is ismert, legutóbbi, s egyben a korábbi közléseket összefoglaló: Sazykin, A. G. (szerk., ford.): *Radnabhadra, Lunnyj svet. Istorija rabdžam Zaja pandity*. St. Peterburg 1999. Vö. még: Coloo, J. (szerk.): *Biography of Caya Pandita in Oirat Characters*. Corpus Scriptorum Mongolorum V. Ulaanbaatar 1967; Norbo, Š.: *Zaja-pandita*. Elista 1999.

¹⁰⁴ Sazykin, A. G.: *Radnabhadra, Lunnyj svet*. p. 15.

¹⁰⁵ Mong. *rabjamba* ⇔ tib. *rab-'byam*, *rab-'byams*, *rab-'byam-pa* „tökéletes tudású”, aki megszerzi a 13 szinten megszerezhető tudást és a vitában is jeleskedik.

¹⁰⁶ Fordításainak jegyzékét őrzi az életrajzi forrása: Sazykin, A. G.: *Radnabhadra, Lunnyj svet*. p. 21-23.

¹⁰⁷ Az írásról részletesen lásd a *Kalmük írásbeliség* című fejezetet.

nemcsak mint a vallás hirdetője, hanem mint a Dalai láma hivatalos követe, képviselője. A kalmüköknél tett látogatásainak politikai jelentősége is volt, erősítette a Tibethez és a dzsungáriai ojrátokhoz való kötődést.

***Xurl*, a buddhista kolostor¹⁰⁸**

Az utazók és maguk a kalmük források is részletesen beszámolnak a kalmükök kolostorairól, melyek a buddhizmus hivatalos vallássá tételének időszakában (ez csaknem egybeesett az ojrátok kivándorlásával, lásd *A kalmükök története* című fejezetet) még a jellegzetesen nomád szakrális helyek voltak. Kereksátorban tartották a szertartásokat, ott őrizték a szentségeket. A „szentély-jurtákat” eleinte csak nagyobb méretű, valamint hófehér színű különböztette meg a lakóhelyül szolgáló kereksátraktól. A kolostort kalmük nyelvben *xurl*-nak (mong. *qural*), azaz „gyűlésnek, gyűlés helyének” nevezik (*xurlā ger* „jurtakolostor” vagy *örgä* „palota”). A legfőbb, központi szentély, hasonlóan a nomád táborok szerkezetéhez, középen van, s körülötte helyezkednek el a mellékszentélyek. A fő szentély szomszédságában van a főláma lakósátra, s az alacsonyabb rangú szerzetesek szállásai körbeveszik az egész szentély együttest. A hagyományos mongol tájolóást követve, a szentélyek, s az apát szállásának ajtaja délre nyílik, a szerzetesek sátrának ajtaja pedig a középpont, a főszentély felé néz.

A hagyományos, már a letelepülő életmódot tükröző kolostor-építkezés csak a XVIII. század végén idült meg, a legelső közülük a híres *Očir láma* kolostora a *Baya cōxor ulus* területén épült 1798-ban. A XIX-XX. században épült kolostorok érdekes együttesét jelentik a hagyományos tibeti-kínai buddhista építkezésnek és az orosz polgári házak, valamint a pravoszláv templomok stílusjegyeinek. A kalmük kolostorok épületei arányaikban is eltérnek a mongóliai, tibeti kolostoroktól, pl. a *Baya dörböd ulus* területén épült kicsi buly-i kolostor szentélye oldalsó ablakos megoldásával az orosz polgári építészet hagyományaiából merít, de a tetőszerkezet őrzi a buddhista építészet jegyeit. Vagy a szintén a *Baya dörböd* területen lévő *Dunda xurul* épületegyüttes toronymegoldásai erősen emlékeztetnek a pravoszláv templomtornyokra. A kalmük puszták utazói is hosszasan méltatták e buddhista épületegyüttesek szépségét, különlegességét. I. A. Žiteckij, a múlt századi kalmük világ jeles ismerője így ír az öt leginkább megfogó két kolostorról: „Az egész pusztán két építészeti különösen finoman kidolgozott épület van: a Tümenevskij *xurul* az Aleksandrovskij *ulus*-ban, melynek oszlopcsarnokos épülete a pétérvári Kazáni székesegyházra emlékeztet, valamint a Kebün láma emlékére emelt *Dunda xurul* finoman megmunkált faépülete.”¹⁰⁹ A tümenevskij kolostort más néven xosüd kolostornak is hívják, s az említett főtemplomot (*süm*) az 1812-es Honvédő háborúban résztvevő kalmük hadak emlékére emelték.

A kalmük kolostorokban minden szentélynek megvolt a fő istensége, tisztelti tárgya, (tanka „tekercskép”, szobor), melyek az egy-egy kolostoregyüttesre jellemző hierarchikus sorrendben helyezkedtek el. A kalmük buddhista panteonról az egyik legrégebb feljegyzés J. C. Schnitschertől¹¹⁰ származik, aki annak ellenére, hogy a legtöbb istenség nevét torzítván adta vissza, igen értékes anyagot szolgáltat művében. Későbbi leírásokból közöl részleteket A. G. Mitirov, az ő tanulmányát alapul véve érdemes összevetni néhány utazó és kutató megfigyeléseit. A panteonba besorolt istenségek és hierarchikus sorrendjük, elhelyezkedésük a kolostorokban felidéznek a kalmükök világképét. J. C. Schnitscher arról kérdezte a kalmüköket, hogy mely istenségeket tartják fontosnak, N. Nefed’ev és P. Smirnov már a kolostori istenség hierarchiát is feljegyezte.

J. C Schnitscher ¹¹¹	N. Nefed’ev ¹¹²	P. Smirnov ¹¹³
<i>Čayan sikürtü (Sitātapatrā)</i>	<i>Šākyamuni</i>	<i>Qormusda</i>
<i>Šākyamuni</i>	<i>Mañjuśrī</i>	<i>Lus-un qan</i>

¹⁰⁸ Az 1990-es években a vallásszabadság általánossá válásának idején I. Borisenko adott ki egy képeskönyvet a kalmük buddhista kolostorokról és a pravoszláv templomokról, összegyűjtve számos régi metszetet, fényképet. Könyvének illusztráció közül több a jelen kötetet is díszíti. Borisenko, I.: *Xramy Kalmykii*. Kalmyckoe Knižnoe Izdatel’stvo, Elista 1994. Utazók lejegyzéseiből állította össze a kalmük klostori rendszerről szóló tanulmányát A. G. Mitirov, aki több szerző adatait összevetve nyújt betekintést a kalmük buddhista szentélyek és kolostorok szimbolikájába. Mitirov, A. G.: *Ob osobennostjah lamaistskoj kul’tovoj praktiki kalmykov*. In: *Voprosy istorii lamaizma v Kalmykii*. Szerk. N. L. Žukovskaja, Elista 1987, pp. 58-70.

¹⁰⁹ Žiteckij, I. A.: *Očerki byta astrahanskih kalmykov. Etnografičeskie nabljudenija 1884-1886 gg.* Moskva 1893, p. 57. Idézi Borisenko, I.: *Xramy Kalmykii*. p. 4.

¹¹⁰ Schnitscher, J. C.: *An account of the Kalmyk land under Ayuki Khan*. Szerk., ford. J. R. Krueger, Publications of the Mongolia Society, Occasional Papers Nr. Twenty, Bloomington, Indiana 1996

¹¹¹ A felsorolásban az általánosan használt szanszkrit, ennek hiányában a mongol-tibeti elnevezéseket soroltuk fel, a nem értelmezhető istenségnevek vagy az olyan általános megjelölések, mint a *qutuytu* „szent” is szerepelnek. Az egyes istenségekről részletesebben lásd a *Mitológia* című fejezetet.

¹¹² Mitirov, A. G.: *Ob osobennostjah lamaistskoj kul’tovoj praktiki kalmykov*. pp. 60-61.

¹¹³ Mitirov, A. G.: *Ob osobennostjah lamaistskoj kul’tovoj praktiki kalmykov*. p. 61.

<i>Cong-kha-pa</i>	<i>Maitreya</i>	<i>Erlig qan</i>
<i>Ayuši</i>	<i>Amitābha</i>	<i>Vajrapāṇi</i>
<i>Yamāntaka</i>	<i>Erlig qan</i>	
<i>Hayagrīva</i>	<i>Otoči</i>	
<i>Vajradāra</i>	<i>Dayičin</i>	
<i>Dalai lama</i>	<i>Qormusda</i>	
<i>Amitābha</i>	<i>Vajrapāṇi</i>	
<i>Visugrbha (?)</i>		
<i>Qutuγtu</i>		
<i>Gančinbo</i> ⇔ tib. <i>Mgon-[po]</i> <i>chen-po</i> (?)		
<i>Dyatsu</i> ⇔ tib. <i>Rgya-mcho</i> (= Zaya pandita?)		
<i>Dzembeno</i> (?)		

A fenti istenségcsoportokban jól megfér egymás mellett az indo-tibeti eredetű buddha, bóddhiszattva, tanvédő és a mongolok hagyományos hiedelemvilágából „átemelt” vizek ura (*Lus-un qan*) vagy az eredetileg indo-iráni asztrális isten Qormusda, aki a mongolok népvallásának egyik központi alakja lett.

A *xurl* vallási és szellemi központja az adminisztratív egységeknek, s azzá vált újra a 90-es évektől kezdődően a szabad vallásgyakorlásnak köszönhetően.

A szerzetessé válás

Az egyházi hierachia fokozatai, melyek azonosak a mongol rendszerrel, részben megtalálhatók a *Yeke Cāji* cikkelyeiben is. A terminológia a sajátos ojrát (kalmük) kiejtést tükrözi.

ojrát		mongol	tibeti eredeti
<i>manji</i>	növendék	<i>bandi</i>	
<i>gecl</i>	1. szerzetesi fokozat	<i>gečül</i>	<i>dge-chul</i>
<i>gelŋ</i>	2. szerzetesi fokozat	<i>gelüing</i>	<i>dge-slong</i>

A leendő szerzetesek az első beavatást otthonukban, 5-7 évesen kapták (ennek jeleként viselhették az *orkmj-*ot, egy vörös színű vállon átvett leplet). A beavatottak, hasonlóan világi hívőkhöz, betartották az öt tilalmat. A növendéki beavatást negyven, a buddhista hitélettel kapcsolatos kérdés megválaszolása előzte meg. A jelölt megesküdött, hogy hűségesen követi szerzetesi vezetőjét, majd a szertartás folytatásaként a leendő szerzetes fejét leborotvtálták, átnyújtották neki szerzetesi viseletét, szilkéjét. Ekkor adták neki szerzetesi nevét is. A beavatás lezárásaként a növendék megesküdött a „Három drágaköre”.¹¹⁴ A beavatás következő fokozatára (*gecl*) 17-18 éves korban került sor, miután a jelölt elsajátította a szerzetesi regulát, s jól ismerte már a szertartási rendet, a rítusokat. A szerzetes ismét felesküdött a „Három drágaköre”, s megfogadta, hogy megtartja a tíz szabályt (nem öl semmilyen élőlényt, nem tulajdonítja el más tulajdonát, nem vesz részt mulatságokon, nem visel ékszer, nem iszik alkoholos italt, stb.). A szerzetesi beavatás harmadik fokozata (*gelŋ*) az egész kolostori közösség jelenlétben zajlott a szerzetes 20-25 éves korában, s legfontosabb mozzanataként a jelölt felesküdött, hogy megtartja a 253 féle fogadalmat.

A kolostorok – lévén a szellemi és tudományos élet központjai – magas szintű oktatással is foglalkoztak, a szerzetesek elsősorban az egyházzal kapcsolatos elméleti és gyakorlati ismereteket sajátították el, de jártasságot szereztek világi tudományokban is.¹¹⁵ A legmagasabb képzési fokozatot 25 év tanulás (ez négy szintet foglal magába) után érhatték el a kolostori iskola hallgatói, így aztán az *emč* „orvos”, *zurxač* „asztrológus”, *gawj* „filozófus” titulus egyaránt járt nekik. Az oktatás az alábbi területeken folyt:

- filozófia
- történelem (általános történelmi ismeretek és a buddhizmus története)

¹¹⁴ *Buddha – dharma – sangha*, vagyis „Buddha – Tan – Gyülekezet”.

¹¹⁵ A kalmük kolostori oktatásról szóló legrészletesebb tanulmányok C. K. Korsunkiev tollából származnak: Korsunkiev, C. K.: O prepodavanii humanitarnyh i estestvennonaučnyh disciplin v kalmyckikh monastyrskih školah: XIX - načalo XX vv. In: *Voprosy istorii lamaizma v Kalmykii*. Szerk. N. L. Žukovskaja, Elista 1987, pp. 88-99.; Korsunkiev, C. K.: Programma obučenija v školah pri lamaistskih xurulah. In: *Lamaizm v Kalmykii*. Elista 1977. pp. 70-72.

- kiemelkedő buddhista szerzetesek élete
- filológia (buddhista kánonikus szövegek értelmezése)
- asztronómia (az asztrológiai ismeretekhez)
- naptári ismeretek (események, ünnepek idejének kiszámítása)
- földrajz
- művészet (buddhista ikonográfia és ikonometria)
- orvoslás
- számolás és mérési ismeretek.

A tananyag egyezett a más mongol kolostorokban oktattal,¹¹⁶ ami jellegzetesen kalmük (és ojrát) az a történelem tananyaga, ahol fontos szerepet kapnak az ojrát és kalmük történeti krónikák¹¹⁷, sőt a törvénygyűjtemények is, s különösen Zaya pandita élete.

Kolostori hierarchia¹¹⁸

A kalmük kolostorokban, más buddhista kolostorokhoz hasonlóan, a szerzetesekre számos, a szertartásokkal, az oktatással és a gazdasági ügyekkel kapcsolatos feladat hárult. A kolostor szervezeti életének bemutatásához említeneink néhányat a legfontosabb tisztségek közül:

kalmük	mongol	ellátott feladatok
<i>bayša</i>	<i>qambu</i>	kolostorvezető, apát, tanulmányozza és értelmezi a szent iratokat
<i>corji-gelüing</i>	<i>čorji</i>	a szertartások vezetője, a szerzetesek ügyeit intézi
<i>gebküi</i>	<i>gebküi, gesküi</i> ⇔ tib. <i>dge-bskos</i>	a szertartások ideje alatt felügyeli a rendet, a szerzetesek vétkeiért bünteti
<i>geik</i>	<i>geyüg</i> ⇔ tib. <i>dge-g.yog</i>	a <i>gebküi</i> segédje
<i>gunzud</i>	<i>umjad</i> ⇔ tib. <i>dbu-mdzad</i>	előolvasó a szertartásokon
<i>gonir</i>	<i>yonir</i> ⇔ tib. <i>dgon-gnyer</i>	a szertartás kellékeiért felel
<i>nirwa</i>	<i>nirba</i> ⇔ tib. <i>gnyer-pa</i>	kincstárnok, a kolostor gazdasági életét irányítja, gondozza az adományokat
<i>zama</i>	<i>jam-a</i> ⇔ tib. <i>ja-ma</i>	a <i>nirwa</i> segítője, a szertartások alatt felel a szerzetesek táplálásáért
<i>carwuči</i>		a szertartások idején felel a szentvíz kiosztásáért, ő adta a teát és eledelt a szerzeteseknek a szertartás alatt
<i>burxači</i>	<i>burqanči</i>	a szertartási szentségeket gondozzák, előkészítik
<i>biškürči, cangči, kenggereqči</i>	<i>biškürčin, cangčin, kenggereqčin</i>	„fuvolás, cintányéros, dobos”, stb. előkészítik és megszólaltatják a hangszereket

A *bayša* és a *corji* tisztségeket a *gelüing* fokozatú szerzetesek közül választották, a *gecül* fokozatúak közül kerültek ki a *gebküi*, *gunzud*, *geik*, *nirwa*, *zama* tisztséget viselők, a többi feladatot a *manji*-k látták el. A kolostorokhoz tartoztak a magasabb és szakosodott képzésben résztvevő tudós szerzetesek, mint az *emči* „orvos”, a *zurxāči* „asztrológus”, *zurāči* „rajzoló, festőművész”.

¹¹⁶ A kolostori képzés és hierarchia egyik legrégebb, máig alapműnek számító összefoglalása: Pozdneev, A.: *Očerki byta buddijskih monastyrej*. St. Peterburg 1887. Terepmunkával kiegészített anyagokat készített elő kiadásra Teleki Krisztina, *Mongol kolostori képzés* címmel (kézirat).

¹¹⁷ Lásd *A kalmük írásbeliség* című fejezetet.

¹¹⁸ Miller, R. J.: *Monasteries and Culture Change in Inner Mongolia*. Asiatische Forschungen 2, Otto Harrasowitz, Wiesbaden 1959

A kalmükök a XVIII-XX. századi utazók és kutatók műveiben

Az első feljegyzések a kalmükökről az XVII. századi orosz követeljárások anyagaiban találhatók. E becses történeti források elsősorban a korabeli eseményeket rögzítették nagy pontossággal. A feljegyzések szikár tárgyyszerűségének az is az oka, hogy az oroszokat ekkor leginkább az foglalkoztatta, vajon meg lehet-e nyerni segédsapattal az ojrátokat, letelepítve őket a birodalom területén.¹¹⁹

A Volgához történt átvándorlást követően aztán megjelennek színes tudósítások, útleírások, a legkülönbözőbb társadalmi állású és nemzetiségű szerzők tollából. Valamennyi utazót, követet, kutatót felsorolni, elemezni külön-külön anyagát képezné, ezért most csak néhányukat emelnénk ki, rajtuk keresztül mutatjuk be, hogy kik is azok, akiket a kalmükség műveltsége bűvkörébe vont. Néhányuk indíttatását is elemezve adunk közre anyagaikból, melyek a XVIII-XX. század folyamán készültek a kalmükökről.

Érdemes előzetesen betekinteni, hogy kik azok, akik a megismerés szándékával indultak a kalmükök földjére, vagy éppen véletlenül vetődtek szállásaikra. Antropológiai szempontból nem érdektelen az sem, hogy melyek azok a vonások, mi az, ami a legtöbb utazónak, misszionáriusnak, kutatónak elsősorban szembetűnik, mi teszi számukra olyan fontossá, kedvessé a kalmüköket. A kalmükökről nemcsak útleírások, aprólékos nyelvi feljegyzések készültek, hanem alapos, időnként máig megrázó feljegyzések a népi életről, műveltségről, társadalmi berendezkedésükről. Ilyen például a Pallas köteteken kívül legtöbbször hivatkozott, tárgyilagos, nagy pontosságú mű, B. Bergmann négykötetes kiadványa¹²⁰, s hasonló ám kevésbé részletes leírást készített a grammatika- és szótár-szerkesztő H. A. Zwick.¹²¹ Ezen túlmenően természetesen számos hosszabb-rövidebb önálló kiadvány és feljegyzés született a kalmükök életéről, melyeknek tárgyalása túlmegy e munka keretein. A legkorábbi, nyugat-európaiak által feljegyzett nyelvi glosszákat, szöszedeteket, nyelvemlékeket G. Doerfer gyűjtötte össze és adta ki.¹²² Kötetében helyet kaptak a szöszedetek hasonmásai (Witsen, Fischer, Strahlenberg, Schnitscher, Lindheim, Falk, Klapproth) vagy az útleírásokból kigyűjtött glosszák gyűjteményei (Schnitscher, Müller, Pallas, Bergmann, Zwick). J. F. Krueger, a bloomingtoni egyetem nyugalmazott professzora több, a kalmükökről szóló forrást, kiadványt rendezett sajtó alá, így pl. Strahlenberg nyelvi anyagát, Kaarsberg és Schnitser útleírásait.¹²³

Alább álljon egy-egy rövid, vázlatos életpálya, bemutatva, hogy kik is azok, akiknek a legkorábbi tudósításokat köszönhetjük. Példaként vettük a polihisztor Peter Simon Pallast, az életszerető, kalandkereső dán orvost, Hans S. Kaarsberget. Örömmel tárunk az olvasó elé adatokat olyan magyarokról is, akiket megérintett a kalmükök világa: elsősorban Szentkatolnai Bálint Gábor, akinek kalmükök nyelvészeti és folklór anyagai fontos mérföldkövet képeznek a mongolisztikának, valamint Újfalvi Károly, aki nálunk méltatlanul elfeledett kutatója volt a távoli tájaknak.

Peter Simon Pallas (1741-1811)¹²⁴

A polihisztor tudós Nagy Katalin cárnő megbízásából járta végig Oroszország újabb tartományait (1768-1769, valamint 1773). Több monumentális műben ismerteti az ázsiai területek természetrajzát, történelmét, műveltségét, sőt, hogy teljesebbé tegye a meglátogatott népek leírását, nyelvmutatványokhoz is gyűjtött anyagot. A kalmükökről szóló enciklopédikus műve¹²⁵ nemcsak mint a kalmüköket bemutató anyag egyedi, hanem más mongol népről sem készült korábban ilyen alapos, mindenre kiterjedő leírás. Művének első kötete az ojrátok és

¹¹⁹ Šastina, N. P.: *Russko-mongol'skie posol'skie otnosenija XVII veka*. Moskva 1958

¹²⁰ Bergmann, B.: *Nomadische Steriferien unter den Kalmüken in den Jahren 1802-1803*. Riga 1804-1805

¹²¹ Zwick, H. A.: *Reise von Sarepta in verschiedene Kalmüken-Horden des Astrachanischen Gouvernements im Jahre 1813 vom 26ten May bis 21ten August neuen Stils*. Leipzig 1827

¹²² Doerfer, G.: *Ältere westeuropäische Quellen zur kalmückischen Sprachgeschichte (Witsen 1692 bis Zwick 1827)*. Asiatische Forschungen 19, Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1965

¹²³ Krueger, J. R.: *The Kalmyk-Mongolian Vocabulary in Strahlenberg's Geography*. Stockholm 1975; Kaarsberg, Hans S. Dr.: *Among the Kalmyks of the Steppes on Horseback and by Troika. A Journey Made in 1890*. Transl. and ed. by J. R. Krueger with the collaboration of Dr. A. Bormanschinov, Bloomington, Indiana 1996; Schnitscher, J. C.: *An Account of the Kalmyk Land Under Ayuki Khan*. Publications of the Mongolia Society, Occasional Papers Nr. Twenty. Szerk., ford. J. R. Krueger, Bloomington, Indiana 1996.

¹²⁴ Birtalan Á.: *Zwei kalmückische Volkslieder aus dem 18. Jahrhundert*. In: *AOH XLI* (1987), pp. 53-74.

¹²⁵ Pallas, P. S.: *Sammlungen historischer Nachrichten über die mongolischen Völkerschaften I-II*. St. Petersburg 1771, 1801

kalmükök történelmével, valamint néprajzával foglalkozik, részletes családfákon ábrázolja az egyes ojrát csoportok uralkodóinak leszármazását. A második kötet a kalmükök szellemi műveltségét mutatja be, a hagyományos hiedelemvilág és a buddhizmus köré csoportosítva anyagait. Útján elkísérte J. Jährg, a nagy tudású szerzetes, akit maga Pallas is magasztal munkájának előszavában, alapos kalmük tudásáért, a „keleti írásokban” való jártasságáért. A két kötethez készült páratlan művelődéstörténeti értékű rézmetszeteket is egy szerzetes, D. R. Ritschman készítette. A *Sammlungen* című munkáján kívül értékes kalmük nyelvi anyag található az 51 európai és 149 ázsiai nyelvjárást, nyelvet bemutató szógyűjteményében.¹²⁶

Hans Kaarsberg (1854-1929)

Dán orvos volt, aki kalandvágytól hajtva utazott a kalmük pusztákra. Naplója alapján készült könyve¹²⁷ nemcsak a kalmükség és a pusztai létforma iránt lelkesedő utazót idézi, hanem egy aprólékos megfigyelőt is, aki egy kutató érzékenységgel jegyez le, például néprajzi jelenségeket. 1890-es utazása során mély barátságot kötött a Baya dörböd Gaxá herceggel, s az ő útmutatásával ismerkedett meg a kalmük műveltség szinte minden részletével.

Szentkatolnai Bálint Gábor (1844-1913)¹²⁸

1844-ben született Erdélyben, Kézdivásárhelyen, s 1913-ban halt meg Temesváron. Egészen kivételes nyelvtelenség volt, aki azért, hogy a keleti nyelveknek és kultúráknak szentelhesse egész életét, félbehagyta Bécsben és Budapesten végzett jogi tanulmányait. A kor nagyhírű tudósainál, Budenz Józsefnél és Vámbéry Árminnál folytatott tanulmányokat, s ekkor kezdett el foglalkozni a mongol nyelvvel is. Életútja szempontjából meghatározó az 1869-1873 közötti kutatóútja (lásd alább), melyről 1874-ben tér haza és a budapesti egyetemen címzetes docensi kinevezést kap. 1877-ben csatlakozik az Ázsia-kutató Széchenyi-expedícióhoz, de betegsége miatt haza kell térnie. 1879-ben munkát keresve, szinte kalandorként bejárja Dél-Európát és a Közel-Keletet, ahol a nyelvtanítástól az adószedésig különböző munkákat vállal. 1891-ben tér haza Magyarországra és 1897-ben kinevezik a Kolozsvári Egyetem professzorává, ahol haláláig működik.

Az ellentmondásos pályafutású, kiváló képességű tudós mongol és török nyelvi gyűjtéseivel és feldolgozásaival (nyelvtanok, szótárak) nemzetközileg is egyedülálló adatbázist hozott létre, melynek tetemes része még kiadatlan.

1869 tavaszán indult el keleti útjára, melyről részletes beszámolót tart hazatérte után az Akadémia 1874. március 2-i ülésén, s beszámolóját később írott formában is megjelenteti. „Jelentése” értékes életrajzi és kordokumentum.¹²⁹

Útjának első állomása a szentpétervári egyetem volt, ahol kiváló keletkutatóktól tanulhatott. Mongolisztikai tanulmányait A. Schiefnernél folytatta, és foglalkozott többek között a mandzsu-tunguz, és a finn-ugor nyelvekkel, valamint tanult kínait is Vasil’evtől.¹³⁰ Szentpéterváron két éven keresztül folytatott előtanulmányokat, s ezt követően kezdte meg terepmunkáját, hogy beszélt nyelvi képességeit tökéletesítse és nyelvi anyagot gyűjtsön. A terepmunkát 1871-ben Kazanban kezdi, ahol N. I. Il’minskij, a kazáni tatár nyelv és műveltség nagy felkészültségű kutatójának tanácsára a népnyelvet kezdi tanulmányozni és gyűjteni, s anyagainak jelentős részét a kikeresztelkedett tatárok között gyűjti.¹³¹

Kazáni tartózkodása során kezdett kalmükül tanulni egy Mironcov nevű mongol nyelvtanártól Bobrovnikov kalmük nyelvtana¹³² segítségével.¹³³

¹²⁶ Pallas, P. S.: *Linguarum totius orbis vocabularia comparativa I-II*. Petropoli 1786, 1789

¹²⁷ Kaarsberg, Hans S., Dr.: *Among the Kalmyks of the Steppes on Horseback and by Troika. A Journey Made in 1890*. Transl. and ed. by J. R. Krueger with the collaboration of Dr. A. Bormanschinov, Bloomington, Indiana 1996

¹²⁸ A Bálint Gáborról szóló szakasz részlet ez hosszabb előszóból, mely a keleti gyűjteményben őrzött kalmük gyűjtésének leendő filológiai kiadásához készült. *Kalmyk texts from Bálint Gábor's collection. Facsimile, translation and notes*. Szerk. Á. Birtalan (a kötet munkacíme még változhat, tervezett megjelenési hely a MTA Keleti Könyvtár sorozata).

¹²⁹ Bálint Gábor jelentése Oroszország és Ázsiában tett utazásáról és nyelvészeti tanulmányairól. In: *Értekezések a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Széptudományi Osztálya köréből*. IV (1875), pp. 1-19.

¹³⁰ *Bálint Gábor jelentése...* p. 4.; Bálint Gábor jelentése. In: *Akadémiai Értesítő* VI (1872), p. 212.; VII (1873), p. 7, 44.

¹³¹ *Bálint Gábor jelentése...* pp. 4-10.

¹³² Bobrovnikov, A.: *Grammatika mongol'skogo-kalmyckago jazyka*. Kazan 1849

A Kazánban szerzett kutatási tapasztalatokat jól hasznosította a kalmükök között folytatott gyűjtőmunkája során. A kazáni kikeresztelkedett tatárok iskolájához hasonló intézményt keresett a kalmükök között is, az astrakáni „Kalmük növelde és iskola” lett kutatásainak a központja: „Valamint Kazánban a keresztyén tatár iskola, úgy Asztrakánban is a khalymik növelde és iskola, mely a khalymik költségén tartatik fön, nagy szerencsémre szolgált, mert a különféle törzsből összegyűjtött 75 fiatal khalymikot naponként hallani s velök folytonosan társalogni a lehető legjobb mód volt tanulmányozhatnom a nép nyelvét.”¹³⁴

Az astrakáni kalmükök között kb. fél évig tanult és gyűjtött 1871 ősztől 1872 májusáig. Bálint Gábor említi a *Jelentésében* egy Šamba nevű kalmük nyelv- és műveltségoktató tanárt, aki mind a fiú, mind a leányiskolában működött, s az iskola vezetőjének engedélyével mindennap látogathatta az ő óráit; hallgatta az előadásokat és beszélgetett a növendékekkel. Šamba mellett az iskola sebészorvosa, Manĵin Sawyr (Bálint G. átírásában *Mandsin Szabghar*) segítette a nyelvtanulásban. A diákok közül különösen egy Mučk(a) Baldr (B. G.: *Mucska Baldir*) nevű növendéktől gyűjtött tetemes mennyiségű anyagot a kalmük népeletről. Bár eleinte az orosz használta, kiváló képességei csakhamar hozzásegítették ahhoz, hogy kalmükül legyen képes érintkezni. Az iskola diákjain kívül az Astrakanba, vagy a város környéki piacra látogató, írástudatlan kalmüköktől is gyűjtött. Hazatérve a kazáni tatár gyűjtésen kívül dolgozott a kalmük anyagon is, német nyelvű fordítással és magyarázatokkal ellátva kívánta kiadatni, s 1879-ben a Nyelvtudományi Bizottság elé is tárta művét.¹³⁵

Bálint Gábor már a nyelvtanulást összekötötte a gyűjtéssel, figyelte a tanulókat és első lépésként „magyaros átírással” jegyzett le szavakat, mondatokat, s hogy a kiejtést tanulmányozhassa átírta az ojrát írásos kalmük-orosz szótárt, s maga is megkísérelte az ojrát írásos kalmük szövegeket kiejtés szerint olvasni. Beszámolt róla, hogy az írott és a kiejtett nyelvet igen különbözönek találta.¹³⁶

A kalmük iskola növendékeivel folklórszövegeket íratott le ojrát írással, melyet aztán ő átírt a saját fonetikai rendszerében, s azután újra ellenőriztette a kiejtést. Ily módon eléggé nagy pontosságú, a kiejtést hűen tükrözö szövegváltozatokhoz jutott, de azt, hogy a leírt szövegektől nem tudott teljesen elszakadni, bizonyítja diftongus és magánhangzó-jelölése, a redukált hangok rövidegként való feltüntetése, az írott nyelvben szokásos *b* használata a bilabiális spiráns *w* helyett. Az írásos lejegyzés erőteljes hatására utal, pl. a nomen perfecti írott alakjának használata (*-ksan/-ksen* ⇐ oir. *-qsan/gsen*, stb.).

Értékes, egyedülálló anyagai remélhetőleg hamarosan napvilágot látnak a magyar és a nemzetközi tudományos élet hasznára. Jelen kötetben is felhasználtunk mutatványként néhányat népköltészeti gyűjtéséből.

Ujfalvi Károly (1842-1904)¹³⁷

A magyar tudományosságban kissé elfelejtett, újra felfedezésre váró felfedező és földrajztudós, elsősorban Franciaországban fejtette ki tevékenységét, s onnan indult közép-ázsiai útjaira. Új hazájában sok gondot fordított arra, hogy a magyarságot, és annak finnugor eredetét népszerűsítse. Francia hitvesével¹³⁸ az oldalán több ázsiai kutatóutat tett, melyeknek eredményeit több mint húsz kiadványban tette közé, ezek többsége francia nyelven jelent meg. Kutató-felfedező útjaihoz a francia állam nagy segítséget nyújtott. Legfontosabb útjai Nyugat-Turkesztánba (1876-1877, 1880), a Nyugat-Himalájába (Gilgit, Baltisztán, Ladakh) vezettek. Turkesztán felé átutazóban ismerkedett meg a kalmükök műveltségével, s tapasztalatait rövid tanulmányban tette közzé.¹³⁹ A cikk elsősorban a tereptapasztalatok keresztmetszetét adja, általános leírást a nép eredetéről, szól néhány szóban történelmükről, az állattenyésztésről, a viseletről, szállásról, stb. Különösen figyelemreméltó a társadalmi viszonyokról, hierarchiáról és a közigazgatásról szóló szakasz.

Eredményeiért megválasztották a Magyar Tudományos Akadémia külső tagjává, valamint a Magyar Földrajzi Társaság levelező tagjává.

¹³³ Nagy, L. J.: G. Bálint's Journey to the Mongols and his Unedited Kalmuck Texts. In: *AOH IX* (1959), pp. 311-327.

¹³⁴ *Bálint Gábor jelentése...* p. 10.

¹³⁵ *Akadémiai Értesítő VI* (1872), p. 211.

¹³⁶ „Az astrakáni mongol khalmyk nyelv eltér a könyvek nyelvétől, eltér, mert nem úgy ejtik ki a szöveget amint írva vannak ...” (*Akadémiai Értesítő VI* (1872), p. 206.)

¹³⁷ Le Calloc'h, B.: Egy feledésbe merült magyar-francia földrajztudós: Ujfalvy Károly. In: *Földrajzi Múzeumi Tanulmányok 2.* (1986), pp. 9-14.

¹³⁸ Felesége Marie de Ujfalvy-Bourdon, az első francia felfedező és utazó-kutató, számos útleírás és regény szerzője.

¹³⁹ Ujfalvy, M. Ch. E. de: *Les Kalmouques. Jardin zoologique d'acclimatation du Bois de Boulogne*, Septembre 1883, pp. 1-22.

Hagyományos életmód

Állattenyésztés

A Dzsungáriából a Volga vidékére érkezett ojrát népcsoportok életmódja, anyagi és szellemi műveltsége jövetelük idején nem tért el a keleten maradt rokonaiktól, s noha új hazájukban is megőrizték, az idők során sok változáson ment keresztül.

A kalmükök a többi mongol népcsoporthoz hasonlóan nagyállattartó, legelőváltó gazdálkodást folytattak. Ez a nomádnak nevezett életmód nem folyamatos vándorlást, hanem évszakonkénti legelőváltást jelent. A kalmükök ötféle jószágot tenyésztettek: juhot (*xön*), kecskét (*yaman*), lovat (*mörm*), szarvasmarhát (*ükr*) és tevét (*temän*). A jószágok egymáshoz viszonyított aránya vidékenként eltérő, de a legfontosabbak a juh, a szarvasmarha és a ló. A kalmükök az állatoknak minden részét felhasználják – húsból és tejből élelem, bőrből ruha, lószerszám és tárolóedény, szőrükből és gyapjükból nemez és kötél készül.

A kalmükök külterjes állattenyésztést folytatnak, azaz a jószág télen-nyáron a szabadban van, s magának kell megkeresnie a legelőt a táplálékát. A pásztorok csupán télen építenek karámot (*xaša*) vagy félig fedett szárnyéket a jószágnak éjszakai szállásul, hogy védve legyenek a hideg szélétől és a fagyoktól. A hagyományos állattenyésztésre kevésbé jellemző ugyan, de előfordul, hogy ősszel takarmányt gyűjtenek az állatoknak, ám ennek kevés jelentősége van, hiszen az egész télre elegendő takarmány begyűjtése óriási, szinte véghezvihetetlen munkát jelentene. Ugyanakkor többnyire nincs is szükség a takarmányozásra, hiszen az állatok a vékony hóréteg alól is kikaparják táplálékukat, s a pásztoroknak csak erős havazás esetén kell szembenézniük nagyobb nehézségekkel, esetleg állatvésszel (*zud*¹⁴⁰) is.

A ló a kalmükök számára a legkedvesebb állat, a ló a nomád elválaszthatatlan és nélkülözhetetlen társa. A ló teszi lehetővé a pusztai végtelen távolságainak áthidalását, lovon ülve terelik a jószágot és a ló viszi gazdáját a harcra is.

A kalmük ménesek állományának alapját a Dzsungáriából hozott keleti lovak adják. Ez a fajta keleti ló alacsony termetű, nagy, kerek fejű, igen szívós és kitartó hátas, s Mongóliában ma is ezeket tenyésztik a pásztorok. A kalmük lovak azonban a Volga vidékén olyan környezetbe kerültek, melyben más jellegű és fajtájú lovakat is tenyésztettek a szomszédos népek, ezért elkerülhetetlen volt a keveredés a kazak, a baskír, az orosz és más lovakkal.

A pásztorok munkái és feladatai az évszakokhoz és az évszakonkénti szállásokhoz kötődnek. A tavaszi szálláson (*xawrzij*), nagyjából a *cayan sar*, a „fehér hónap” táján kezdődik a jószágok ellése (*mal töllx*). Ha a kora tavaszi időjárás még túl szigorú az újszülött kicsinyeknek, beviszik őket a jurtába és az ajtó közelében elkerítenek nekik egy kis területet, vagy ha sokan vannak, külön jurtát is felállítanak számukra. A kicsinyek gondozásával rendes esetben a pásztorok nem kell foglalkozniuk, az anyaállat mindent elvégez. Csak akkor kell beavatkozni, ha például az anya valamilyen okból elhagyja kicsinyét és nem engedi szopni. Ilyenkor rituális szövegekkel, ráolvasásokkal vagy akár hangszer hangjával igyekeznek az anyával újra elfogadtatni kicsinyét.

A különböző jószágoknak eltérő ráolvasás formulájuk van (a tevének *boojyan*, *bojula*, a marhának *xoow*, a juhnek *xoš*, *xön*), melyeket a *tärn dun*-nak „ráolvasás dalnak” nevezett hosszú dal¹⁴¹ refrénjekét adnak elő. A szarvasmarha csak ritkán hagyja el borját, átszoktatásról inkább esik szó, ha egy anyaállat elpusztul, s az árván maradt borjat egy másik tehénnel akarják szoptatni. Gyakoribb a tevé és a juh esetében, hogy az anyaállat nem fogadja el kicsinyét, s ilyenkor az alábbi ráolvasás dalokat éneklük. A tevéborjú visszaszoktatásakor dombrával is kísérik az éneket.

*Anyajuh visszaszoktatása a bárányához*¹⁴²

*Хаварт хар салыкин
Хажудан кенэн дахулнач?
Өнчн юмн кевтәһәр*

Tavaszi fekete szélben
Ki ballag majd melletted?
Árvaként egyedül

¹⁴⁰ A *zud* „állatvéssz, állathullás” a pásztorok legnagyobb ellensége. *Cayan zud* „fehér állatvéssz”-nek nevezik, amikor túl sok hó esik és jószág emiatt nem jut táplálékhoz, *xar zud* „fekete állatvéssz” következik be ha száraz, aszályos időben a jószágok szomjan pusztulnak, a túl sok állat által kitaposott fű miatti éhezésnek *turun zud* „patás állatvéssz” a neve.

¹⁴¹ Lásd *Népdalok* című fejezet.

¹⁴² Bordžanova, T.: *Magičeskaja poezija kalmykov. Issledovanije i materialy*. Elista 1999, p. 47.

Өрөд йовад йовдмч?
Ха, хош, хош,
Пөөһө, пөөһө, пөөһө.

Búsulva fogsz jární majd
Ха, хош, хош,
Pööγä, pööγä, pööγä!

*Anyateve szoktatása borjához*¹⁴³

Буулич, буулич, ингн мини,
Бульгелн нульмсан асхрулич.
Буужһан, буужһан, буужаһич,
Бульгелн нульмсан асхрулич.
Уулич, уулич, ингн мини,
Ботхндан ээлтэ боличи.
Буужһан, буужһан, буужаһич,
Ботхндан ээлтэ боличи.
Буулич, буулич, ингн мини,
Ботхндан эңкр боличи.
Уулич, уулич, ингн мини,
Ботхндан дурта боличи,
Буужһан, буужһан, буужаһич,
Ботхндан дурта боличи.
Буулич, буулич, ингн мини,
Ботхндан хару боличи,
Буужһан, буужһан, буужаһич,
Ботхндан хару боличи.

Zokogj. zokogj anyatevém,
Záporozzon forró könnyed!
Booǰyan, booǰyan booǰayič
Záporozzon forró könnyed!
Sírj, sírj anyatevém,
Saját borjadhoz simulj!
Booǰyan, booǰyan booǰayič
Saját borjadhoz simulj!
Zokogj, zokogj anyatevém,
Saját borjadhoz kedves légy!
Sírj, sírj anyatevém,
Saját borjadat szeresd!
Booǰyan, booǰyan booǰayič
Saját borjadat szeresd!
Zokogj. zokogj anyatevém,
Saját borjadat magadhoz vedd!
Booǰyan, booǰyan booǰayič
Saját borjadat magadhoz vedd!

A mongol pásztorok gondosan válogatnak az apaállatok között, s a hím egyedeket többnyire már nemsokkal születésük után herélik (*agtlx, bösg awx, gönglx, im tüüx, yasx*), csak a továbbszaporításra legmegfelelőbbnek látszókon nem végzik el ezt a műveletet. Az apaállatok kiválasztásánál fontos szempont, hogy hány hímek „bír el” a nyáj vagy a ménés. Különösen lényeges ez a lovaknál, ugyanis minden csödör gondosan vigyáz a saját csapatába tartozó 20-30 kancára, s a vetélytársak feltűnése csak ellentétek forrása lenne.

A mongol és kalmük pásztorok a jószágaikkal való sokévszázados együttélés alatt alaposan kiismerték azokat, számos szavuk és kifejezésük van a jószág különböző jellegzetességeinek, színének, korának, járásmódjának leírására. A jószágok korát részben a fogzás, részben pedig az életévek alapján tartják számon.

A kalmükök jószágai nem különülnek el kizárólag tejet vagy húst adó fajtákra, hanem mindkettőt nyújtják gazdáiknak. Ez azt is jelenti, hogy megmaradt az állatok természetes életsiklusa, melyet nem borított fel a nemesítés, így a tejelési időszak is kicsinyét szoptató anyaállathoz igazodik, vagyis tavasztól őszig tart. A kalmükök mind az ötféle jószág tejét felhasználják, főként táplálkozási célra, de a bőrkikészítésnél is alkalmazzák tejtermékeket. A fejés (*saal'*) elsősorban a nők munkája, mely tavasszal kezdődik meg. A frissen ellett jószág első teje a főcstej (*uurg*), mely sűrű és sárga színű, s igen tápláló eledel. Fejéskor a kislábasjószágokat (juh, kecske) egy sorban kikötik, míg a nagyobb állatokat (tehén, ló, teve) egyenként fejk meg. A kancákat (*gün*) a legnehezebb megfejni, ehhez különböző cseleket kell bevetni. A megfejendő kanca egyik mellső lábát behajlítják és megkötik, nehogy egyszerűen odébbálljon. A tej megindulása és az anyaállat megnyugtatása érdekében először hozzávezetik a csikáját és engedik egy keveset szopni, majd elhúzzák és megfejk. Ha fejés közben a kanca nyugtalanodna, ismét engedik egy keveset szopni a kicsinyét.

A nomádok állataik minden részét felhasználják, s a jószág a legfontosabb nyersanyagforrás. Húsukat és tejüket elfogyasztják, szőrükből nemezt, bőrükből lószerszámot, edényeket, ruhadarabokat, stb. készítenek, míg csontjuk szertartási célokat szolgálhat.

A kalmükök bőrfeldolgozó tevékenységéről, valamint a bőrből készült tárgyakról részletes leírást közöl művében P. S. Pallas. Beszámolója szerint a bőrkikészítés női munka. A munkafolyamat eredményeképpen eltérő finomságú bőrök készülnek, melyeket más-más célra használnak fel. Ahhoz, hogy a lefinomabb, legjobb minőségű marhabőrt kapják, a lenyúzott bőrt langyos vízben megmossák és kiterítik száradni. Ezután a belső felét egy tompa késsel bekarcolgatják, részben azért, hogy a maradék húsfoszlányoktól megtisztítsák, részben pedig azért, hogy a cserzőfolyadék jobban átítassa. A kiterített bőrt a földön kifeszítik és cövekekkel rögzítik. Három napig, naponta háromszor egy késsel tejpálínkat vagy sós, savanyú tehéntejet¹⁴⁴ kennek a bőrökre. A negyedik napon, mikor már kiszáradt az irha, kézzel gyűrögetik, puhítják, míg teljesen lágy nem lesz. Különösen

¹⁴³ Bordžanova, T.: *Magičeskaja poezija kalmykov. Issledovanije i materialy*. Elista 1999, p. 146.

¹⁴⁴ Ebben a vonatkozásban Pallas nem fogalmaz egyértelműen, s ezt a kifejezést a savanyú tej mellett lehet kumiszként is értelmezni.

kemény, erős bőroknél a puhításhoz egy meghajlított, hosszúkás, fogazott fadarabot (kalmP. *edereng* = kalm. *edry*) használnak, melyet a térdükre fektetnek és azon húzogatják keresztül a bőrt. A savanyított tejben cserzett durvább, csizmatalaphoz használatos bőrt egy *talki* (kalm. *tal'k*) nevű szerkezetbe teszik és azzal puhítják.

A cserzés és a puhítás után a bőroket megfüstölik, hogy ne eresszék át a vizet és a nedvességet. E célból egy gödörben kis tüzet gyújtanak, faforgácsot és szárított juhtrágyát tesznek rá, valamint egy tülevelű növényt, hogy jobban füstöljön. A gödör fölé faágakból gúlát emelnek és erre teszik a füstölendő bőroket. A füstölés legalább egy órán át tart, miközben forgatják és átrakosgatják a bőroket, hogy egyenletesen füstölődjének meg. Miután befejezték a füstölést, a bőrt újra puhítani kell, mert a folyamat során megkeményedik. Ehhez a belső oldalába meszet vagy gipszet dörzsölnek, majd még egyszer mésszel fehérítik és letisztítják a szőrt.

A durvább bőroket egyszerűbb módon kezelik. Hamuból és sós vízből keveréket készítenek, melynek erőssége a bőr keménységétől függ, majd bekenik ezzel a bőrt. Másnap a belső oldalt lekaparják, meglocsolják savanyú tejjel, majd megszáritják és mésszel fehérítik. Előfordul, hogy a bőrt egy egész napig tejben áztatják, amitől puhább lesz ugyan, de igen erős szagot is kap.

A kecske és birkabőrt a fent leírt marhabőrhöz hasonlóan készítik ki. A friss irhákat felcsavarják és addig úgy tartják, míg a szőr magától ki nem hullik. Később kiszáritják és – ugyanúgy, mint a marhabőrt – kifeszítik a földön, majd timsóval kevert gyökérfőzettel és egy kevés zsiradékkal kenik be felváltva. Ezután kiszáritják, míg a gyökérvonlat sárgás-barna színe teljesen át nem itatja a bőrt. Az így készült bőr a legvíválóbb.

A marha és lóvbőrből a kalmükök különféle edényeket készítenek. A legjobb edények ökörbőrből, annak is a hátrészből készülnek. A bőroket folyóvíz alá teszik, míg a szőr kinem hullik. Más módszer szerint hamuba teszik, s úgy távolítják el a szőrt, de mindkét esetben késsel megkapargatják és folyóvízben megmossák. Ezután egy hétre vagy akár hosszabb időre is sóval kevert tejbe áztatják.

A kifejezetten edénynek szánt bőrt már rögtön a nyúzaskor elkezdik feldolgozni. Kiterítik a napon, kiszábják az edényeknek megfelelő formát, majd állati inakkal összevarrják azokat és füst felett megszáritják, egy nemezzel is befedve őket. Ily módon nem csupán edényeket, hanem tömlőfélét is készítenek. Hogy az edények és tömlők megtartsák formájukat, tűz felett felfűjják őket vagy homokkal kitömik. Míg száradnak, mintákat karcolnak beléjük.

Azok a kalmükök, akik az orosz halászokkal dolgoznak együtt, a halbőrt is felhasználják. A feldolgozás során először lenyúzzák a tengeri ponty bőrét, majd megtisztítják a pikkelyektől. Ezután átítatják tejpálinka üledékkel és egy gyökérfőzettel, amitől a bőr szép, félig átlászóvá válik, s meglátszanak rajta a pikkelyek lenyomatai. Az ily módon kikészített bőr nem ázik át, ezért esőköpeny alapanyagául használják.

A nemezkészítéshez hasonlóan a közeli szállások lakói a bőrkikészítés munkáját is együttesen végzik, főként a füstölést.¹⁴⁵

A későbbi, XIX-XX. századi kalmüköknél a Pallas által leírt módhoz sokban hasonlóan végzik a bőrkikészítés munkáját. A kisebb állatok (juh, kecske, csikó) bőrét tejsavóval, pontosabban a tejpálinkából visszamaradt üledékkel (*boz*) kenik be, majd két-három napra kiteszik a szabad levegőre. Ezután megismétlik a folyamatot, s a bőrt néhány napig száradni hagyják. Mikor a bőr már beitta a folyadékot és jól kiszáradt, késsel eltávolítják a maradék cserzőanyagot, majd az így kapott egyenletes és rugalmas bőrt bekenik mésszel és néhány napig kézzel puhítják. Legvégül kiteszik a napra, míg tökéletesen meg nem szárad.

A marhabőr kikészítése ennél egyszerűbb. A bőrt sóval kevert *boz*-ba teszik, s benne áztatják egy hétig. Miután kivették, éles késsel lekaparják róla a szőrt, amely ekkorra könnyen eltávolíthatóvá válik. Ezután kis ideig szárítják a napon, majd a szükséges vastagságú szíjakra vágják szét.¹⁴⁶ A jószág fején és a lábszárán levő bőrből edényeket, kulacsokat, táskákat és zsákokat készítenek, kihasználva azok természetes alakját.

A nemezkészítés szintén közösségi munka, melyet több család végez együtt, s gyakran a szomszédos szállások is összefognak. A nemezkészítéshez alapanyagot szolgáltató gyapjúnyírást (*noos kiryx*) május vége, június eleje táján végzik, mikor a juhok kezdik elhullatni gyapjukat. Az ollóval (*xääč*) lenyírt gyapjút halmokba rakják és megszáritják. Ezután egy jurtából kiviszik a tűzhelyt, a helyére földet hordanak, amit befednek régi nemezdarabokkal és száraz, szőrrel lefelé fordított marhabőrökkel. Erre a halomra (*delgc*) terítik aztán a gyapjút, majd 8-10 ember körbeülve, fejenként két-két pálcával (*sawa*) ütögetni kezdi. Ettől az ütögetéstől (*noos sawx*) az összezsúrosodott gyapjúsálak elválnak egymástól, megtisztulnak a szennyeződésektől és készek lesznek a nemezkészítésre. Ehhez legelőször is egy kb. 2,5 x 4 méteres régi nemezdarabot terítenek le a földre, melyen az új nemezt fogják elkészíteni. A széléről befelé haladva apránként és gondosan szétterítik rajta az előzetesen szín szerint gondosan szétválogatott gyapjút az elkészítendő nemez vastagságának függvényében, majd 2-3 asszony mezítláb végigjárva a leterített gyapjút, kézzel meleg vizet fröcsköl rá. Ezután az egészet a régi nemezzel együtt felgöngyölik, szorosan összekötözik és ráfektetik egy fonott sövényre vagy egy széles és hosszú deszkára. Mintegy 10-15 ember körülállja a hengert, majd a köteleknél fogva felemeli és ledobja. Ezt a dobálást mintegy 1000-1500-szor végzik el, miután is a hengert kibontják, s a még nedves, nem teljesen összeállt nemez

¹⁴⁵ Pallas, P. S.: *Sammlungen historischer Nachrichten über die mongolischen Völkerschaften I.* St. Petersburg 1776, pp. 138-141.

¹⁴⁶ Erendzenov, K.: *Zolotoj rodnik.* Elista 1990, pp. 38-39.

kiterítik. Újra megszórják melegvízzel, betekerik egy másik borítóba és ezután addig ütlegelik könyékkel és rugdalják térdel, míg a gyapjú teljesen össze nem áll és a nemez el nem készül. A kalmüköknél nincs adat arra a rokon mongol népek által használt módszerre, mely szerint a rúdra feltekert nemezhengert ló után kötik és a földön húzva, vontatva készítik el a nemezt.

Ha nemezkészítés idején vendég vagy idegen érkezik a szállásra, a nemezelésnél dolgozó egyik asszony dohánylevélbe csavar egy maroknyi gyapjút, fonállal átkötözi, s odaadja az érkezőnek. Ekkor az jókívánságot mond – *Iškätñ caw uga boltxa!* „A nemezetek hibátlan legyen!” – és pénzt ad cserébe, amin a nemezkészítők nyalánkságokat vesznek maguknak.

Mikor a frissen elkészült nemezt kiterítik a fűvön, teát főznek (*iškän cä*), süteményt (*boorcg*) sütnek, összehívják a szállás minden lakóját és jókívánságokat, áldást mondanak az új nemezre. Ezután készülhet belőle a jurta borítása, nyeregtakaró, nemezciszma, szőnyeg, párna, s minden más, ami a háztartásban szükséges lehet.

Vadászat¹⁴⁷

A vadászat a kalmükök között a XVIII. század végén kisebb szerepet játszott, mint általában a nomád mongoloknál, ahol – különösen a mandzsu kor előtt – nemcsak fontos élelem- és áruforrás volt, hanem harci gyakorlat (gondoljunk csak az őszi körvadászatokra). Pallas úgy emlegeti, mint a szórakozások egyik fajtáját. Bergmann részletesen leírja a vadászok tárgyi világát, a villáspuskát, bár megjegyzi, hogy az elég ritka, s akik vadásznak, inkább íjjal teszik. A vadászokézség az ő megfigyelései szerint a következőkből áll: „Egy kalmük lövész minden eszközt, ami az ő kézimunkájához tartozik, az övére függeszt. Az egy-egy darabok párosával vannak összekötve, hogy könnyebb legyen az övre akasztani, s hogy ne kelljen félni attól, hogy valami elvész. A bal oldalon a kés mellett lóg a golyós-zsákocska egy szarvval, melyben puskaforrasztott van. Középen a hát oldalán függ egy kis fadóboz, melyben egy rongydarab és egy kis zsiradék van a fegyver tisztításához és a lövés megkönnyítéséhez. Ez a kis dobozka szíjjal van egy pár, egymáshoz forrasztott patronartartóhoz rögzítve. Ez utóbbi finom mestermunka a tetején rozsmárfoggal (sic!) díszítve. Mindkét patronartartó két oldalról van feltöltve, négy lövést biztosítva így. A jobb oldalon egy dohányzacskó és egy csavarhúzó van felfüggesztve. Ezen kívül még egy tatár tört is hord magánál a vadász.”¹⁴⁸ Ha nincs elég idő felállítani a puskát, akkor kézből lő a vadász. Bergmann megjegyzi, hogy a torgüd-ök sokkal jobban kezelik a löfegyvert, mint a dörvöd-ök, akik inkább csak az íjászatban jeleskednek.

A zsákmányállatok között kiemelt helyet foglalt el a farkas és a róka, melyek, ha rákapnak a jószágra, akkor bárki, aki meglátja az állatok körül, azonnal lóra pattan (akár nyergeletlenül is) és ilyenkor fegyver nélkül, bambusznyelű ostorukkal teszik ártalmatlanná a vadat.

A kalmük nemességnek a XVIII-XIX. század fordulóján elsősorban nyári foglalatossága volt a vadászmadárral való vadászat. A madarak befogása és betanítása hasonlít az európai módszerekhez, a legtöbbjét fiókakorban veszik ki a fészekből (mint pl. a *Tuign* „”, *Itälg* „”, *Bürgd* „”), vagy télen hálóval és élő madárcsalival fogják be (*xarcy* „héja”), s éheztetéssel, fásasztással tanítják.¹⁴⁹ A madarat szinte minden vadra ráeresztik (akár farkasra vagy szarvasra is), s ha a vízimadarak a ragadozótól való félelmükben nem repülnek fel, akkor csontgolyós hegyű, zengőnyíllal riasztják fel őket.

Rókat, borzot füstöléssel is fogtak, nyulakra kutyaival vadásztak, s az ügyes kalmükök a farkashoz hasonlóan ostorcsapással ejtették el őket. Pallas megjegyzi, hogy kisebb vadakat csapdával is ejtettek, de nem részletezi, hogy melyeket és mi módon.

A mai vadászati szokások között számos tabu és tilalom él, melyek furcsamód a fentebb idézet forrásokban csak nyomokban kaptak helyet. Tiltott volt a vadászat a hollóra (*kerä*) és a hattyúra (*xun*), de ha valaki mégis hattyút ölt, akkor a következő szavakkal engesztelte: „Nemesuram (előljárom) parancsára tettem” – s hozzátette a nemes (*noyn*) vagy az előljáró (*zääñ*) nevét, akihez tartozott. Aztán a hattyút elvitte urához, ah63 a szibériai medveünnepek leölt medvéjéhez hasonlóan nagy tiszteletben részesítették a hattyú tetemét, a tiszteleti helyre helyezték, felékesítették. Húsát csak a nemesek eheték meg.¹⁵⁰ A darura és az esetenkénti gazellára való vadászati tilalmat lásd a *Cer*, *cerllyn* „tabuk, tilalmak”, *yor* „előjel”, valamint a *Mitológia* című fejezetekben.

A vadászokra mondott leggyakoribb jókívánság (halha *beleg dembereliin üg*; lásd a *Yöräl*, *maytal* című fejezetet) a *Ganzyn ulan boltn!* „Vörösödjön a vérszíjad!”, ami bő vadászsákmány kívánságot jelentett.

¹⁴⁷ Pallas, P. S.: *Sammlungen... I.* pp. 147-148.; Bergmann, B.: *Nomadische Streifereien unter den Kalmücken in den Jahren 1802 und 1803.* II. Riga 1804, pp.182-190.

¹⁴⁸ Bergmann, B.: *Nomadische Streifereien...* pp. 183.

¹⁴⁹ Bergmann részletesen leírja a madarak betanítását: Bergmann, B.: *Nomadische Streifereien...* pp. 187-190.

¹⁵⁰ Bordžanova, T.: *Magičeskaja poezija kalmykov.* p. 102.

Halászat

A mongol nomádoknál viszonylag csekély jelentőséggel bír a halászat, noha nem teljesen ismeretlen náluk. Hasonló volt a helyzet a kalmükökkel is, mikor mai lakóhelyükre érkeztek, de részben a szomszédos népek és kultúrák hatására, részben (mint egyes szerzők állítják) a XVIII-XIX. század során gyakori állatvészek (*zud*) miatt a halászatnak a korábnál nagyobb szerep jutott. A halászat terjedésének kezdete a XIX. század közepére tehető, amikor is a Kaszpi-tenger és a Volga mellett élő kalmükök közül egyre többen kezdtek az oroszoktól eltanult módszerekkel halat fogni, de eközben nem adták fel állattenyésztő gazdálkodásukat sem.

A XIX. században a Volga és a Kaszpi-tenger partvidéke és a halászati jog szinte teljes egészében magántulajdonban volt, így a kalmükök vagy az orosz törvények ellenére halásztak, vagy bérbevették a partmenti vizeket a tulajdonostól. Természetesen az előbbi megoldás sokkal kifizetődőbb volt, hiszen így a zsákmányt szabadon értékesíthették a feldolgozó üzemeknek, míg ha a bérlet mellett döntöttek, akkor az súlyos terheket rótt a halászokra, s a fogást csak a bérbeadónak adhatták el.

A halászathoz különféle hálókat (*šüügül* és *gölm*) használtak, melyek az egész asztraháni területen elterjedtek voltak. A kisebb folyóágakat és az öblök keskeny száját nádból font gáttal (*boodg*) rekesztették el, főként akkor, mikor a szél a tenger felől fúj és a halakat beterelte a csapdába. A hálókön kívül ismerték a csalival felszerelt horgot (*yaxul'*) is. A halászok a legkülönbözőbb halakat, kárászt, dévérkeszeget, sügért ejtettek zsákmányul. A halászat során kihasználták a halak viselkedési sajátosságait, így például az ivási időszakot, mikor tömegesen vonultak a szűk folyóágakba, s ilyenkor szigonnyal (*serä*) is elejtették őket.

A XIX. század végére és a XX. század elejére a Volga és a Kaszpi-tenger partvidéke mentén élő szegényebb kalmük családokban szinte mindenütt fontos szerephez jutott a halászat, s számos esetben fő megélhetési forrássá vált. A halászszákmány már nemcsak a közvetlen megélhetést szolgálta, hanem nagy tételben szállítottak kalmük halászok az orosz halfeldolgozó üzemeknek is.¹⁵¹

Földművelés

A kalmükök, mint nagyállattartó nomádok számára kevés jelentőséggel bírt ugyan, de nem volt ismeretlen a földművelés. Igazi, széles körű elterjedése azonban csak a XIX. századtól, a kalmükök letelepedésével párhuzamosan (és részben annak előzményeként) kezdődött el. A földművelésben eleinte kevesen vettek részt és ők is az orosz parasztok segítségével szántottak-vetettek, de később az előljárók és urak (*noyn*) is támogatták a növénytermesztést, s ez is jelentős lökést adott terjedésének.

A kalmükök hasonló módon művelik meg a földet, mint a környezetükben lakó orosz parasztok, akik e tekintetben igen nagy hatással voltak rájuk. A földművelés alapvető eszközei a kétélű eke (*andsx*), a faeke, és a 20-30 vasfoggal ellátott borona. Az eke elé többnyire 3-4 pár ökröt fogtak be. Kézzel, tavasz idején vetették a búzát, az árpát, a zabot és a kölest, ősszel a rozst és kis mennyiségben a lent. A gabona vetésekor ráolvasással biztosították a bő termést: *Xadsn ik xadur muka boltxa!* „Az arató sarló tompává váljon”. A betakarítást június-júliusban kaszával (*šaly*) és fagereblyével végezték, időnként a szomszédos orosz falvakból beszerzett aratógépet is használták. A csépléskor a gabonát szétterítették a földön, és ökrökkel taligát vontattak körbe-körbe rajta vagy egyszerűen csak magukkal az állatokkal (ökrökkel, lovakkal) tapostatták ki a gabonaszemeket. Miután a csépléssel megvoltak, kézi szelelőrostával választották el a szemeteket az ocsútól. A teljesen megtisztított gabonát végül zsákokba és tömlőkbe gyűjtötték és abban tárolták. A gabonaörléshez részben kézi malmokat használtak, részben pedig az orosz falvak malmaiba szállították a termést.

A szántóföldi földművelés mellett a kalmükök kisebb mértékben ugyan, de foglalkoztak veteményeskertek és gyümölcsösök megművelésével is. Az előbbieken többek között görög- és sárgadinnyét, káposztát és más zöldségeket termeltek, míg az utóbbiakban almát, körtét, meggyet és szilvát ültettek, de előfordult szőlőgazdálkodás is.

A földművelés a kalmüköknél széles körben elterjedt ugyan, de nem szorította ki a hagyományos állattenyésztést, s többnyire csak alárendelt szerepet játszik mellette, vagy legfeljebb egyforma jelentőséggel bírnak. Azokon a vidékeken, ahol a feltételek kedveztek a kereskedelemnek (közlekedés, vasút, stb.) természetesen a földművelés is fejlődött, nagyobb méreteket öltött, de ugyanez elmondható az állattenyésztésről is.

¹⁵¹ Erdniev, U. E.: *Kalmyki*. Elista 1980, pp. 153-157.

Szállás

A kalmükök hagyományosan a belső-ázsiai nomád népek körében elterjedt nemezszátrat, *iškä ger-t* használják. A nemezszátor vagy jurta könnyen szétszedhető és szállítható volta teszi lehetővé a legelőváltásokat, az egyszerű költözést az évszakonkénti szállások között.

Бумбин цаһан өргә

Найн дөрвөр термгсн,

Термин миһэдэр уньлгснб

Уньн-юуһинь

Арслңгин соя-юуһар шахулгсн,

Терм юуһинь

Даң заани сояһар кевлгсн,

Мал улан ширәр ширдгсн,

Маж малын тосар өңдлгсн,

Күдр зандар эрклгсн,

Күж улан зандар харачлгсн,

Еңр цаһан мөңгәр цаһрлгсн,

Өнчн зандар шорлгсн –

Бумбин цаһан өргә.¹⁵²

Bumba fehér palotáját

Nyolcvannégy rácsfalból emelték,

Ezernyi tetőrúdból építették,

Tetőrúdjaikat

Oroszlánfog berakással díszítették,

Rácsfalait

Elefántcsonttal ékítették,

Szép vörös festékekkel festették,

Bivaly zsírával fényezték,

Küszöbét erős szantálból vésték,

Tetőgyűrűjét illatos szantálból faragták,

Tetőkarikáját színezüstből verették,

Tartóoszlopát magányos szantálból emelték,

Ilyen volt Bumba magas, fehér palotája.

A jurta alapvetően a favázból, a nemezborításból és a kettőt összefogó kötelekből áll. A favázat a jurta rácsfala (*term*), az ajtó (*üüdn*), a tetőrudak (*un 'n*)¹⁵³ és a tetőgyűrű (*xarač*) alkotja, míg a nemezborítás a falat fedő nemezéből (*tuury*), a jurta alsó részén körbefutó nemezcsikból (*irgwč*), a tetőborításból (*deewr*) és a tetőgyűrűt takaró nemezéből (*örk*) tevődik össze. Ez a szerkezet Pallas szerint olyan könnyű kellett legyen, hogy az egész jurtát egy tevére vagy két lóra fel lehessen málházni.¹⁵⁴

A jurta fala összecuszkható rácsokból készül, melyekből egy átlagos méretű nemezszátornál 4-8 darabot állítanak fel körben. A rácsot fűzfából készítik és marhabőr „szegecsekkel” (*üdar*) fogják össze. A rácsfalak közé illesztik be a délre néző ajtót is, mely két ajtófélfából (*xaswč*), a szemöldökfából (*totx*), a küszöbből (*erkn*) és a két ajtószárnyból áll, s kívülről gyakran tűzött mintával ékesített nemezborítás is kerül rá. Az ajtófélfától kiinduló, szörből font kötelekkel (*xošly*) körbekerítik a rácsfalat, s szorosra húzva szilárd vázzá formálják.

A jurta rácsfalának felső, villás végeire (*termin tolya* „a rácsfal feje”) támaszkodnak a tetőrudak, túlsó végük pedig a tetőgyűrűn körbefutó lyukakba illeszkedik. A tetőrudak száma változó, függ az adott jurta nagyságától, de nagyjából 60-80 körül szokott lenni, s Pallas adatai szerint egy *teerm*-hez 30 tetőrúd tartozott. A jurta farészeit vörös vagy okker festékekkel festik le.¹⁵⁵

A jurta felállításakor először elhelyezik azokat a berendezési tárgyakat, melyek az ajtón nem férnének be, majd köréjük építik a rácsfalat, s beillesztik az ajtót. Ezután három beleszúrt tetőrúddal megemelik a tetőgyűrűt, feltámasztják a falra, s felhelyezik a többi tetőrudat is.¹⁵⁶

A jurta favázának összeállítása után kerül rá a nemezborítás, amit kötelekkel szorítanak le. Két kötél fogja körül az oldalfalat és a rá kerülő négy darabból álló *tuury*-ot, mely a jó hőszigetelés érdekében jócskán felnyúlik a tetőre is. További kötelek szorítják le a tetőt borító két nemezdarabot, s a füstnyílást fedő négyszögletes *örk* sarkaiból is egy-egy kötél vezet az oldalsó kötelekhez. Ennek a négy kötélnak a segítségével nyitják és zárják a tetőnyílást, melyen azonban egy kicsi rést mindig szabadon hagynak. Pallas szerint nagy hidegben vagy ha eloltották a tüzet, teljesen befedik a tetőnyílást.

A jurta faalkatrészeinek elkészítését mesteremberek végzik, s ezek hosszú évekig ki is tartanak. A nemezborítást már a családok maguk állítják elő, s mivel ez már nem olyan hosszú életű, kb. két évente kicserélik. A szegényebbeknek, akiknek nincs annyi juhuk, hogy az igen anyagigényes jurtaborítást ilyen gyakran cseréljék, egyszerűen megfoltozzák a régit.

A jurta berendezését alapvetően a tér hagyományos felosztása határozza meg. A legfontosabb a kelet-nyugati irányú osztás, mely szerint – a bejárattal szemköztről nézve – a jurta jobb oldala a férfioldal, míg a bal a női. Ehhez járul még a bejáratból befelé haladva növekvő rangja a helyeknek – közvetlenül a bejárat mellett van a legkevésbé, míg vele szemben, északon, észak-nyugaton a leginkább tisztelt hely (*xööm*).

¹⁵² Basnğa B. B. (szerk.): *ǃayyr. Xal'mg baatrlg epos*. Elst 1990, p. 173. [Dzsangar. Kalmük hőseposz]

¹⁵³ A török népek jurtáinak tetőrúdja a tövénél ívelt, s így nagyobb belmagasságot biztosít, de a kalmükök nem vették át szomszédaitól ezt a megoldást, s a mongolokra jellemző egyenes tetőrudat használják.

¹⁵⁴ Pallas, P. S.: *Sammlungen... I*. pp. 112-115.

¹⁵⁵ Pallas, P. S.: *Sammlungen... I*. pp. 112-115.

¹⁵⁶ Pallas, P. S.: *Sammlungen... I*. pp. 112-115.

Pallas leírása szerint az ajtóval szemben van a gazda ágya (*gerin eznä orn*), egy alacsony faemelvény. Rajta vastag nemez derékalj (*dewskr*), gyapjúval vagy tollal tömött párna (*der*), az ágy előtt a földön nemezszőnyeg¹⁵⁷, s a gazdagabbaknál selyemfüggöny is fel van függesztve. Az ágy két végén levő, díszes szőnyegekkel letakart ládáknak tartják a holmijukat, a ruhákat, értéktárgyakat. A férfi oldalon az ajtótól távolabb van a helye a rangosabb vendégeknek, s ez az oldal a még meg nem házasodott fiúk és lányoké is. A bejáráshoz közelebb van felfüggesztve az íj, a nyíl, a puska, míg a nyereg közvetlenül az ajtó mellé került. Az ajtó másik, női oldalán áll a nagy, bőrből készült kumiszostömlő (*kökür*), s itt kap helyet a többi edény (*saw*), csésze (*aaγ*), vödör (*suulγ*), stb. is.

Középen áll a tűzhely, vagyis egy vasháromláb (*γulmi*), amin főznek és a fűtést is ez biztosítja. A benne égő tüzet nem hagyják kialudni, s ha nincs is szükség éppen rá, legalább egy kis parazsat mindig meghagynak. A gazdagabbak lakójurtájában nem főznek, s van, hogy a tűzhely helyére egy nagy kumiszostálat állítanak.

A XVIII. század idején még csak a gazdagoknak voltak istenábrázolásaik, képeik, szobraik, melyeket igen nagy becsben tartottak, s helyük a tiszteleti helyen, a gazda ágyának fejénél volt, egy ládán. Áldozat gyanánt tejjel, vízzel és ételekkel teli kis edénykéket (*cögc*) helyeznek eléjük, s a földre egy nagyobb fémálat, melybe italáldozatot öntenek. Az istenábrázolásokat ünnepnapokon feldíszítik és füstölőkkel (*küj*), mécsesekkel (*zul*) veszik körül.¹⁵⁸

A jurta soha nem áll egymagában, a kalmük szállás (*xotn*) több, mintegy 4-10 jurtát foglal magába, melyek lakói rokoni kapcsolatban állnak egymással vagy egy gazdagabb ember környezetéhez tartoznak. Az egyes jurtákat kör alakban állítják fel, s a középen szabadon maradt területre terelik éjszakára a jószágokat. A nagycsalád rangosabb, módosabb és idősebb tagjainak jurtája mindig a *xotn* déli oldalán van.

A jurta mellett átmeneti szállásként vagy a szegényeknél használatos még a *γolm* és a *deglä*, melyek egyszerűbb szállástípusok. A *γolm* tulajdonképpen a hagyományos jurta felső részéből készül, vagyis olyan építmény, melynek hiányoznak az oldalsó falai és a tetőrudak közvetlenül a földre támaszkodnak. Még ennél is kezdetlegesebb a *deglä*, melynél nemcsak oldalfal, de füstnyílás sincsen, s a tetőrudak felül egymáshoz vannak támasztva.

A jurtához is, mint a többi, a mindennapokban fontos szerepet játszó tárgyhoz számos szokás, tilalom és tabu kapcsolódik. Tilos a jurta küszöbére rálépni, mert ez megsérti a küszöbön lakó gazdaszellemet, s hasonló módon tilos a szemöldökfába kapaszkodni. Nem szabad a jurta közepén lobogó tűz felé kinyújtott lábbal ülni vagy a lángokba éles szerszámmal beleszúrni, mert megsérülhet a tűzben lakó gazdaszellem.

A XIX. századtól kezdődően a kalmükek egyre több területen hagytak fel részben vagy egészben a nomadizálással és tértek át félnomád vagy letelepedett életmódra. Ez az életmódbeli változás természetesen a lakóhelyre is kihatással volt. A letelepedés felé tett első lépés a téli szállás (*öwlyzγ*) állandósulása, ott állandó épületek emelése volt.

Az épületek eleinte többnyire fa- és vályogházak voltak¹⁵⁹, melyekhez a környező orosz lakosság házai szolgáltak például. A vályog elterjedéséhez hozzájárult a faépületekhez szükséges nagy mennyiségű faanyag nehézkes beszerzése is.

A házakban a megváltozott körülmények miatt nem vagy csak részben maradt meg a jurtabeli berendezkedés módja. A kalmüköknél nem volt elterjedt a jurta és a ház közötti átmenetet jelentő, kerekátorra emlékeztető hatszögletű faház, mint a burjátoknál, s a négyszögletű alaprajz eleve lehetetlenné tette a hagyományos belső elrendezést. Annyi mindenesetre megmaradt, hogy a buddhista istenségeknek szentelt házioltár a ház legbelső sarkában kapott helyet, többnyire a házigazda ágyának fejénél, az oldalfalak mellett kaptak helyet a család vagyoniát és használati tárgyait rejtő ládák, míg a kemence körül sorakozta az edények és konyhai eszközök. A házakban ritka volt a szék vagy az asztal, többnyire nemezszőnyegek és párnák szolgáltak ülőhelyül, illetve a vendégek számára derékaljnak.¹⁶⁰

A kalmükek fokozatos letelepedésével a jurta teljesen kiszorult a mindennapi használatból, eleinte még sokhelyütt megmaradt nyári szállásnak, de a XX. század folyamán a fa-, vályog- vagy kőház vált uralkodóvá. A mai kalmük lakóházak vidéken sem nagyon különböznek az orosz falusi háztól.

¹⁵⁷ Pallas ennek a nemezszőnyegnek a megnevezésére a *törül* szót használja, melynek azonban ma nem lelhető fel párhuzama ilyen értelemmel. Ugyanakkor valószínűleg megegyezik a mai kalmük *məəpγl* szóval, melynek jelentése „kör” vagy a „jurta tűzhelyének karikája”, s a nemezszőnyegre való vonatkoztatása tévedés lehet.

¹⁵⁸ Pallas, P. S.: *Sammlungen...* I. pp. 112-115.

¹⁵⁹ A kalmükek korábban is emeltek fa-, illetve kőépületeket, de ezek nem lakóházak voltak, hanem a buddhista kolostorok és templomok épületei.

¹⁶⁰ Erdniev, U. E.: *Kalmyki*. pp. 181-184.

Táplálkozás

Az eredetileg kizárólagos jellegű nomád állattenyésztés következtében a kalmüköknek alapvetően csak a jószágaikból származó ételek, azaz a hús és a tej állt rendelkezésükre. Ezt a kétféle alapanyagot igen változatos módokon dolgozták fel, s készítettek belőlük különféle tartósított ételeket, melyek a szűkösebb időkre szánt élelmiszerkészletek feltöltéséhez nélkülözhetetlenek voltak.

A nomád kalmüköknek egész életmódja, így táplálkozása is az évszakokhoz kötődött. Nyáron többnyire tejtermékeket fogyasztottak, hiszen a tej csak ebben az időszakban volt elérhető, mikor az anyaállatok szoptatták kicsinyeiket, így a húst inkább meghagyták a tejnélküli téli időszakokra. Természetesen a kétféle étel egymással párhuzamosan is felhasználták, azaz nyáron is ettek húst, de ritkán, s csak a gazdagoknál szerepelt mindennapi táplálékként. Hasonló módon télen is volt lehetőség tejtermékek fogyasztására, a kalmükök fejlett tartósítási eljárásainak köszönhetően, melyekkel mind tejből, mind pedig húsból hosszan, hónapokig vagy akár évekig elálló élelmiszereket tudtak előállítani.

A tejfeldolgozásnak három módját használták: a savanyítást (*eedrüllyn*), az erjesztést (*isllyn*) és a forralást (*busllyn*). Ezzel a három eljárással a legkülönbözőbb tejtermékeket állították elő. Minden jószág tejét felhasználják, de azok különböző minőségűek (pl. a teve és a kecske teje igen zsíros), s ez a feldolgozást és az előállítható termékeket is befolyásolja. A legtöbb tejterméket mégis tehéntejből készítik, s ez az az állat, mely a még oly szegény kalmük családnál sem hiányozhat.

Erjesztett tehén- vagy kancatejből készül a *čigā* vagy *äärg*, azaz a kumis, melyet széles körben fogyasztottak, bár a kancatej alapú kumiszt (*güünä čigā* vagy *äärg*) inkább csak a gazdagabbak itták, akiknek a ménésében elegendő szoptatós kanca volt. A kancatejet és az abból készült termékeket a köznép többnyire csak gyógyászati célokra használta.

A kumiskészítés meglehetősen egyszerű folyamat, csupán olyan edénybe kell tölteni a friss tejet, amelyben előtte kumiszt tároltak, vagy egyszerűen hozzá kell önteni egy kevés erjesztőanyagot (*körŋ*) (például az előző *čigā*-ból), hogy az erjedés meginduljon. Ennek érdekében mindig megőriztek egy keveset az előző évi *čigā*-ból, hogy felhasználhassák az új kumisz készítéséhez. Ha egy szálláson mégsem állt rendelkezésre ilyen maradék, akkor a szomszédos szálláshoz mentek kérni egy keveset. Ekkor magukkal vittek egy bőrkulacsnyi (*bortx*) tejet, melyet aztán odaadtak a másik szállás gazdaasszonyának. Az a tejet beleöntötte a saját kumiszostömlőjükbe, az üres kulacsot telitöltötte *čigā*-vel, majd egy kicsit visszaöntött belőle, nehogy a *čigā*-vel együtt a család boldogsága és jó szerencséje is távozzon. Ha már minden készen áll a kumiskészítéshez, a frissen fejt tejet beleöntik egy nagy, egész marhabőrből készült tömlőbe (*arxd*) az erjesztőanyaggal együtt, s egy lapos korongban vagy kis keresztben végződő hosszú rúddal (*bülür*) addig keverik, míg meg nem erjed. A bőrtömlő helyett a századforduló tájától nagy faedényt (*čigänä suuly*) is használtak, melyet lefedtek, csak a *bülür*-nek hagyva egy rést a fedő közepén.

A kumiszból lepárlás útján tejpálinkát (*ärk*) is előállítottak, majd esetenként ezt még tovább párolva erősebb másodpárlatot (*arz*) és harmadpárlatot (*xorz*) kaptak. A kumisz lepárlásának melléktermékeként fennmaradó *boz*-t főként étkezési célra, de a bőrök kikészítésénél is felhasználták. Noha szinte minden család foglalkozott pálinkafőzéssel, az erősen alkoholos italok fogyasztását a hagyományok és a tabuk csak az idősebb férfiak számára engedélyezték. A *čigā* ritkábban, de készülhetett tevetejből is, amit szintén tovább lehetett párolni tejpálinkának.

A frissen fejt tehéntejet széles, nagy edénybe öntik, s lefedve egész éjjel állni hagyják. Reggelre a tej felszínét besűrűsödöt zsírréteg (*örm*) borítja, amit óvatosan lefölnöznek és egy külön edénybe tesznek. Összekeverik, s egyfajta vajat (*örmin tos*) készítenek belőle. Az *örm* lefölnözése után megmaradt tejet *örmin šar*-nak nevezik. Ha nem vonják ki a tejből az *örm*-öt, hanem megerjesztik és *čigā*-t készítenek belőle, akkor a *čigā*-t egy fadézsába öntve, majd köpülve szintén vajfélét (*čigänä tos*) nyernek. Ami a *čigā*-ból visszamarad, abból készítik a tejpálinkát (*ärk*). A pálinkapárlás során az edényen lerakódott üledéket *aarmg*-nak nevezik, s tejjel keverve szintén elfogyasztják.

Ha a *boz* megsavanyodik, meleg tejet kevernek hozzá és így *xöörmg* vagy *eedmg* lesz belőle. A kihült *boz*-t zsákba is öntik, melynek szövésén át a folyékony része lecsöpög, s a zsákban visszamarad az *aadmg*. Az *aadmg*-ot kézzel, a tenyerükbe szorítva és ujjai közt átréselve vékony csíkokra darabolják, majd kiteszik a napra száradni, s ha megszáradt *šüürmg*-nek hívják. Az *aadmg*-ot más módon is feldolgozzák – egy deszkára ujjnyi vastagon szétterítik, majd négyszögletes darabokra szeletelik. Csapadékmentes időben kiteszik jurta tetejére száradni, s három-négy nap múlva, mikor a szeletek már kissé összementek és elváltak egymástól, egy fonálra felfűzve kiakasztják azokat a nemezsátorban. Az így elkészített száraz tejtermék, a *xursn* igen sokáig, több évig is eláll, s télen tűz felett megmelegítve és megpuhítva ízletes eledel. Az *aadmg*-ot vízzel vagy tejjel keverve készült italt (*čüidmg*) a nyári melegben szomjoltóként fogyasztják.

Nemcsak a tejét használják fel minden állatnak, de a húszakat is fogyasztják, noha a kalmükök leginkább a juhhúst kedvelik. A juh egyes részeinek értéke nem egyforma, s nem akárki fogyaszthatja azokat. Erre vonatkozóan szigorú szabályok vannak érvényben, melyeket régebben következetesen betartottak.

A juhot vérefolyatlan ölik meg, ugyanis a kalmükök hite szerint a vérben lakó lelket nem sérthetik meg. A leölendő állatot a hátára fordítják, egy késsel felvágják a rekeszizmát (*örč* „rekeszizom” ⇒ *örčlj alx* „jószágot a rekeszizom felvágásával leölni”), majd kézzel benyúlva elpattintják a ütőeret. Az állat hamar kiszenved és vére nem folyik ki, hanem a bendőjében gyúlik össze, amit egészben emelnek ki. A leölt jószágot azonnal megnyúzzák – hasán a bőrt felvágják, s kézzel fejtik le a húsról.

Levágása után a jóság beleit és húsát megfőzik, s részeit értékük szerint szétosztják. A legértékesebb része a juhnak a feje, melyet az alsó állkapocs leválasztása után a család legidősebb tagjának vagy a legrangosabb vendégnek szolgáltak fel, ügyelve hogy a juh feje mindig felé forduljon. A fej után következik értékben a lapocka (*dal*), melyet szintén az időseknek vagy rangos vendégeknek adtak. Ők kapták még a sípcsontot, a medencsontot és az orsócsontot, az idősebb nőké volt a comb, a lányoké a szegye és a szív, a fiúké pedig a vese és a fül.

A kalmükök a húst többféle módon tartósítják is, ami igen jól használható a téli időszakban vagy a hosszú utakon. Nyáron a húst kis ideig sós vízben áztatják, majd a napon megszáritják (*borc*), míg télen inkább füstölik, a jurta füstnyílására akasztva. Az apróra vágott, fokhagymával, sóval és más fűszerekkel elkevert, majd bélbe töltött „hurkát” szintén a tetőgyűrűre lógatva füstölik és tartósítják.

Az egyik leggyakoribb húsétel a leves (*šöln*), mely igen egyszerűen készült. Forró vízben kisebb darabokra vágott húst főztek, amit csupán megsóztak, s eredetileg semmi más adalékot nem tettek bele. A XIX. századtól azonban orosz hatásra elkezdék a levest burgonyával, káposztával és más zöldségekkel is gazdagítani. A levesből kalmükök előbb a főtt húst fogyasztották el, majd csészékből megitták a levét is. Hasonlóképpen készült és került tálalásra a halászzal is foglalkozó családoknál a hallevés.

A főtt húst lehetett apró darabokra is vágni (*išksn max*), hagymával dúsítani és vajban megsütni. Ezt az ételt leginkább gyerekeknek, öregeknek és rangos vendégeknek adták. A kevésbé tehetősek mindennapi ételei közé tartozott a kis darabokra vágott főtt húsból és búzaliszt tésztából készült leveses étel.

A húst nem csak vízben, hanem *boz*-ban is főzték. Egy méretesebb üstben nagy darab húst tettek, *boz*-t öntöttek rá, majd lefedték és addig főzték, míg a hús az összes *boz*-t magába nem szívta.

Elnevezése az oroszról vagy valamely török nyelvből származik, de eredetében kínai is lehet a *börg*. Ez igen apróra vágott húsból készült, melyet vékonyra nyújtott tésztába töltöttek és megpároltak.

Igen sajátos módon készül a jellegzetes kalmük pásztorétel, a *kür*. A levágott juh húsát kicsontozzák és az állat zsírjával együtt apró darabkára vagdalják, megsózzák, beleteszik a juh megtisztított bendőjébe és bekötik. A földbe mintegy egy-másfél méter mély gödröt ásnak, mely alul szélesebb, a nyílásánál pedig keskenyebb. A gödörbe szárított trágyát halmoznak, majd meggyújtják, s addig tüzelnek, míg a gödör fala teljesen át nem tüzesedik. Ekkor az izzó tüzelőt átforgatják, hogy kimenjen belőle a füst, és a lyuk tetején keresztbe tett fémrúdra akasztják a hússal teli bendőt, anélkül, hogy az a parázshoz vagy a forró falhoz hozzáérne. Felülről az egészet vastagon és légmentesen befedik földdel, majd egy napig otthagyják. Másnap felnyitják a „kemencét” és kivesszik a saját zsírjában puhára párolódott húst, ami a kalmükök szerint a legízletesebb étel.

Igen fontos szerepet tölt be a kalmüköknél a tea (*cä*), mely alapvető, mindennapi ételeik közé tartozik. A teát nem is csupán italnak, mint inkább levesnek készítik, tejet, vajat és sót tesznek bele, s lepénnyel vagy más ételek kísérőjeként is fogyasztják. A teának a kalmükök számára oly nagy a jelentősége, hogy ha bármilyen rendű és rangú vendég érkezik is, elsőnek teával kínálják, s csak azután más étellel. Teakészítéshez tömbökbe préselt tealeveleket használnak, s közvetlenül a tea főzése előtt vagdossák le a tömbből apró darabokban a szükséges mennyiséget. Miután a forrásban levő vízbe dobott tealevelek illata érezhetővé válik, többnyire forralt, ritkábban forralatlan tejet öntenek hozzá, megsózzák és így forralják tovább. Miután a tea elkészült, leveszik a tűzről, vászonzól készült szűrőn (*cäyün šür*) átszűrrik, s a szűrő alján maradt tealeveleket (*šar*) egy – két lapos fadarabból készült – présel (*šaxlur*) gondosan kinyomkodják. A *šar*-t megszáritják és újra felhasználják, míg csak alkalmas a víz ízesítésére. A leszűrt teába vajat tesznek, majd miután összekeverték, forrón öntik a csészékbe. A legelső adagot szokás szerint a jurta tiszteleti helyén levő buddhista istenábrázolások előtt álló kis áldozati edénybe töltik, s ezt csak a gyerekek, leginkább a fiúk ihatják meg. Csak ezután következhetnek a jelenlévők, szigorú rangsorrendben. Ha az első teát főzték az adott szállásra költözés óta, az ajtón át kelet felé szórnak egy keveset belőle a gonosz szellemek számára, hogy ne háborgassák a családot.¹⁶¹ A teát tovább is lehet dúsítani vajban vagy zsírban pirított liszttel (*xuursn cä*), s esetleg szerecsendióval vagy babérlevéllel ízesítik.

Nem tartoznak a hagyományos nomád ételek közé, de a kalmükök földművelő népek szomszédságába való költözésével és letelepedésével párhuzamosan megjelentek a gabonából, lisztből készült ételek is. Ezek alapanyagát eleinte a környező földművesektől, főleg az orosz parasztoktól szerezték be, de később, a XIX. századtól kezdődően saját termést is felhasználtak.

A lisztből (*yuyr*) gyakran készítettek lepényt (szintén *yuyr*-nak nevezik), amihez a lisztet vízzel és sóval gyúrták össze, de adhattak hozzá tejet, tejfölt, vajat, különféle zsírokat. A lepényeket kerekre formázva forró hamuban sütötték meg, vagy ahol volt, serpenyőben. A lepényen kívül elterjedt volt a *celwg* készítése, mely

¹⁶¹ Erdniev, U. E.: Pišča i napitki kalmykov. In: *Zapiski*. Vyp. 2., Elista 1962, pp. 217-218.

hasonló kovásztalan tésztaból készült, ám nem sütötték, hanem a vaskosabb darabokra vágott tészta a jellegzetes kalmük teába főzték bele, majd vajjal vagy anélkül fogyasztották.

A *boorcg* búzalisztból készül és vajban vagy olajban sütik meg. Formája a legkülönbözőbb féle lehet, előfordul kerek, négyzetes, apróra darabolt, de állatot vagy annak valamely testrészét ábrázoló is. A *boorcg* nemcsak mint ünnepi étel fontos, hanem szakrális jelentősége is van. Ott találjuk a buddhista istenségeknek felajánlott áldozatok között, de ajándékként is szerepelhet.

A *bulmg* készítésekor egy üst alján vajat vagy zsírt olvasztanak, ebbe pedig búzalisztet szórnak és kevés sós vizet öntenek hozzá, miközben folytonosan keverik, míg megfő.

A gabona alapú ételek terjedésétől kezdve mindennapi ételnek számított a *budan*, egy híg kásaféle, melyhez vízzel felöntött tejet forraltak, búza- vagy ritkábban rozslisztet szórtak bele, s gyakran apróra vágott hússal, túrófélével (*šüürmg*), vajjal vagy zsírral gazdagították.

A termesztett gabonafélék mellett több vadnövény is megtalálható volt a kalmükök étrendjében. Az *alcyxut* nevű fűfélélt augusztusban és szeptemberben gyűjtötték, parázson megpárolták, mozsárban összetörték, majd teába vagy tésztaba keverve fogyasztották. A legelterjedtebb ételízesítőnek számított a vadhagyma (*jayamul*), melyet főként húselekek elkészítésénél használtak. A vadkölest (*sarkul*) megpirították és vajjal vagy zsírral fogyasztották. Gyűjtötték a különböző bogyókat, gyümölcsöket, melyeket megszáritottak és forró vízbe téve teaként használtak fel. A földiszedret (*zeergne*) megfőzték, juhaggyút adtak hozzá, s így egyfajta lekvárt nyertek belőle.¹⁶²

A hagyományos kalmük ételek mára jórészt kikoptak a mindennapi étrendből, többnyire csupán a kalmük tea, az egyszerű húsleves és a *boorcg* az, ami ma is gyakran fordul elő a kalmükök asztalán.

Viselet¹⁶³

A legtöbb mongol nép viseletétől jelentősen eltér a kalmüköké, de a különböző kalmük népcsoportok között nincs jelentős öltözködésbeli különbség. A viselet egy közösség jelrendszerének fontos része, így természetesen a kalmüköknél is eltérnek az egyes korcsoportok öltözetei és a nők családi állapota is meghatározza öltözködésüket.

A viselettel kapcsolatos általánosan ismert hiedelmek, s a legtöbb mongol nép által még ma is gyakorolt szakrális tevékenységek közül e rövid tanulmány keretében csak néhányra térnénk ki. Az egyik legfontosabb ma is gyakorolt szokás az új ruha (*dewl*) beavatása, megáldása. Mikor a gyermek új ruhát kap, szükséges egy beavatási szertartás, mellyel a ruhát megtisztítják, s melynek segítségével távoltartják a viselőjére veszélyes ártó erőket. A ruhadarab és gazdája összetartoznak, a viselet mintegy átveszi viselője sorsát, szerencsését, balszerencsését. Mongóliai gyűjtéseink során többször találkoztunk azzal a jelenséggel, hogy a hagyományt tisztelő mongolok tartózkodnak attól, hogy más ruháját fölvegyék. Baljir a darxad sámánasszony jósló szertartásai során többször utalt arra, hogy a más által hordott ruhadarabok nagy veszélyt jelenthetnek arra, aki azt fölveszi. A gyermek új ruháját, s vele együtt a tulajdonosát is, megáldják, hiszen attól kezdve, hogy viselni kezdi, sorsuk összeforr. Az első ruhafelvételt is a külön az ez alkalomra szóló *yöräl* „áldás” elmondásával áldják meg. A kalmükök között elterjedt egyik áldásszöveg így szól:

*Шин хувцэ өмсн кү ү өрөлһн*¹⁶⁴

*Өмсн хувцэнтн
Өлзэтэ цаһан хаалһта болж,
Эдн элж,
Эзн мөңкрж,
Үүнэс үлүсэ-сэһн
Олн зах хувцэ
Өмсж, элэж йовх болтха.*

Az új ruhát öltő gyermekhez szóló áldás

Szép felöltött új ruhád
Szerencsés, fehér úton járjon.
Öltözéked elkopik, de
Örökkévaló a gazdája.
Szebbnél-szebbet ennél is
Sok-sokvégnyi szövetből ruhát
Öltsél, használj, úgy élj soká.

¹⁶² Erdniev, U. E.: *Pišča i napitki kalmykov*. pp. 237-244.

¹⁶³ Pallas, P. S.: *Sammlungen... I*. pp. 106-111; Syčev, D. V.: *Iz istorii kalmyckogo kostjuma. Očerki s prilozheniem materialov iz dokumentov, dnevnikov i sočinenij putešestvennikov, učenyh i služilyh ljudej*. Kalmyckoe Knižnoe Izdatel'stvo, Elista 1973; Syčev, D. V. (szerk.): *Xal'mg ulsin erdm*. Elst 1970 [A kalmük nép bölcsessége]; Erdniev, U. E.: *Kalmyki*. pp. 160-171.; Ernjänä, K.: *Cecn bulg*. Xal'mg degtr ɣaryaç, Elst 1990, pp. 56-75. [A bölcsesség forrása]; Erendženov, K.: *Zolotoj rodnik*. pp. 57-67.; Krasil'nikova, G. M.: O roli odeždy v svadebnoj obrjadnosti kalmykov. In: *Obyčaj i obrjady mongol'skih narodov*. Elista 1989, pp. 17-22.

¹⁶⁴ Okonov, B. B. (szerk.): *Bičkdüdin amn ügin bilgin antolog*. Xal'mg degtr ɣaryaç, Elst 1990, p. 78. [Népköltési bölcsességek antológiája kicsiknek]

A XVIII. századvégi kalmük viseletről P. S. Pallas¹⁶⁵ részletes leírást ad, a legapróbb részletekig ismerteti mind a férfiak, mind a nők ruhadarabjait, viselet-kiegészítőit, kitér arra, hogy milyen anyagból készültek az egyes öltözékek. A Pallas-anyag utalásokat tartalmaz az egyes ruhatípusok viselőjének társadalmi-szociális helyzetére is. Gyűjtései bizonyítják, hogy a XVIII. század végére már jelentősen átalakult a hagyományos ojrát viselet, s a környező népekkel való együttélés hatására olyan elemekkel gazdagodott, melyek a szomszédos török, kaukázusi és orosz ruházatra emlékeztetnek. A Pallas által leírt, s a könyvéhez csatolt rézmetszeteken megjelenített viselet sokban hasonlít a napjaikban is ismert, s a XIX-XX. század fordulóján még használatban lévő öltözetekhez.

A mongol viselet alapdarabja a *deel* (mong. *degel*, *debel*), a férfiak és nők által is viselt, a jobb oldalán záródó köntös. A nyugat-mongóliai ojrát csoportok női viseletének ezzel szemben egy olyan ruhadarab az alapja mely ugyan jobbról záródik, de a derék-, vagy csípőtáján, ötvözve ezzel a mongol népek jobb oldalon és a török népek közepén záródó ruha szabását. A kalmükek jellegzetes ruhadarabjai, hasonlóan a környező török népek viseletéhez, közepén záródnak. Ez a fajta szabásminta már a Pallas által közölt rézmetszeteken is jól kivehető. 1970-ben megjelent a kalmük népművészetről egy nagyalakú album, mely színes ábrákkal mutatja be a jelentősebb ruhadarabokat, a hagyományos öltözékekhez tartozó ékszereket, hímzéseket, pásztor- és vadászkésztséget, valamint számos használati tárgyat is.¹⁶⁶

A férfi viselet

A férfiak köznapi és ünnepi viseletének alapdarabját, a köntöst *büšmüd*-nek (egyéb elnevezése *bišmüd*) hívják, s mint fent említettük közepén záródik, többnyire fekete vagy sötétkék színű selyemből vagy posztóból készítik¹⁶⁷. A köntöst a derekán ezüst- vagy aranyveretes övvel fogják össze, ezen függ a férfiak övkésztsége, baloldalon viselik a fém- vagy bőrtokos kést, valamint az övhöz rögzítve a tűzszereszámot¹⁶⁸). A kalmükek a legnagyobb tiszteletlenségnek vélték, ha valaki öv nélkül jelent meg az idősebbek előtt. Az öv elengedhetetlenül fontos a mongol férfiak viseletében, úgy tartják, hogy az övben lakik a férfi lelke. A hagyományt ismerő és tisztelő mongol férfi csak úgy teheti le övét, hogy bogot köt rá, s ha megalszik valahol, akkor feje alá teszi, jurtájában pedig a feje fölé függeszti a sátor rácsfalára. A mongol férfi sohasem adhatja oda az általa viselt övet másnak. A *büšmüd* mellrészére a kaukázusi viselethez hasonlóan kis hengereket varrtak a puskagolyók számára. A köntös alatt buggyos nadrágot viseltek. Télen díszes szőrmeakaftánt (*üč*) hordtak, a család tehetőségétől függően különböző vadak bundájából varrva. Pallas többféle téli felsőruházatot is ismertet: a téli bunda elnevezése nála *dewl* (kalmP. *däbel*), melyet a gazdagabbak a télen elhullott bárányok bőrből varrattak. Az egyházi méltóságok bundája rókaprémből készült, melynek színe hasonlít a szakrális ruhadarabok színéhez. A szegényebbek birkabőrrel való bundát hordtak. Szintén a téli felsőruházat része a *dax* (kalmP. *daxa*), a felsőkabát, melyet a bunda tetejére öltöttek, s Pallas szerint elsősorban utazáshoz használták, ha szőrével kifelé fordították az eső ellen is védett. A gazdagabbaké csikóbőrből, a szegényebbeké saiga-antilop nyári bundájából készült. Legfelül hordják télen az *örmg* (kalmP. *örmägä*) nevű igen széles kabátot, melyet a többi a ruha tetejére húznak. Ezt, a néprajzi adatok szerint többnyire teveszorból készülő ruhadarabot Erdniev a *büšmüd*-höz hasonlítja.

A kalmüköknél nincsen a keleti mongolságra jellemző tisztelete a lábbelinek, ahol a kunkori orrú halha csizma köré mondák, mítoszok hagyományok egész sora szövődött, díszítése aprólékos, bonyolult, nagy mesterségbeli tudást kíván készítőjétől. Ezzel szemben a kalmükek egyszerű bőrcizmát viseltek, a férfiak fekete, a nők vörös bőrből készült csizmát hordtak. Ez a XX. század elejére gyorsan kicserélődött az orosz gyári csizmákkal, cipőkkel.

Fejviselet¹⁶⁹

A kalmük férfi fejfedők nagy változatosságot mutatnak. Legáltalánosabb volt a prémmel díszített sapka, a *xursx maxla*. Az idősebbek fejviselete a *xajly*, melyet fekete prémmel kereteztek, tetejét világos színű (nem sárga!) anyagból készítették. A *xajly* jellegzetesen kalmük fejviseletnek számít, és a mongolsághoz való tartozást a tetejéhez erősített vörös selyemfonalakból álló bojt jelenti, mely utal a mongolok és természetesen a kalmükek egyik „melléknevére” *ulan zalat*, azaz „vörös bojtosok”. Erdniev szerint a vörös bojt a Napot, a bojt szálai a Nap sugarait jelentik.¹⁷⁰ Vörös szalag található számos, a halhák által viselt és a mandzsu korban kialakult

¹⁶⁵ Pallas, P. S.: *Sammlungen... I.* pp. 106-111.

¹⁶⁶ Syčev, D. V.: *Xal'mg ulsin erdm.*

¹⁶⁷ Syčev, D. V.: *Xal'mg ulsin erdm.*

¹⁶⁸ Syčev, D. V.: *Xal'mg ulsin erdm.*

¹⁶⁹ Birtalan Á.: K. Erendzenov, Zolotoj rodnik. O kalmyckom narodom tvorčestve, remeslah i byte. In: *AOH XLI* (1987), pp. 142-144.

¹⁷⁰ Erdniev, U. E.: *Kalmyki.* p. 163.

kalaptípuson, de vörös rojtok díszítik a burját férfi fejfedőt is. A vörös szín viselése általános jelenségnek tekinthető a mongol népek férfi fejviseletén, eredete valószínűleg a mandzsu korba nyúlik vissza, s az Erdniev által említett értelmezésen kívül, mely szerint a vörös szín Nap-jelkép, egyéb magyarázat is létezik eredetéről. A nyugat-mongóliai ojrát nép, a zaxčin-ok egy eredetmítosza szerint a fejen viselt vörös szín az állattartással kapcsolatos. Az öt féle jószág közül igazi mongol jószágnak tekintik a vörös színű szarvasmarhát. A zaxčin-oknál feljegyzett történet szerint a vörös tehén a mongolok ősanja, s az ősiükre való emlékezés, az ő tisztelete miatt került a vörös a férfiak fejfedőjére, s lett a mongolok egyik általános elnevezése a „vörös bojtosok, vörös szalagosok”.¹⁷¹ A vörös bojt, szalag viselését jellegzetesen ojrátoknak írja le egy történeti forrás, a *Dörbön Oyirodiyın Töüke*, Toyon tayiši-hoz kötve ennek bevezetését, s a forrás még az évszámot is tudni véli (1437), amióta az ojráság hordja e megkülönböztető jelet.¹⁷² Az ojrát férfiakhoz hasonlóan a kalmükök is viseltek kerek alapú *toorcg*-ot (lásd még a női fejviseleteknél) A XIX-XX. század fordulójáról már azt írják a források, hogy a férfiak között egyre inkább terjedtek az oroszoktól átvett fejviseletek, elsősorban a sildes sapka használata. A nők fejviselete nem kevésbé volt változatos, mint a férfiaké, s úgy tartották, hogy fejfedő nélkül járni nem illendő. A legáltalánosabban hordott „sapka” a – valószínűleg az asztrakáni tatároktól átvett – hosszúkás formájú, többnyire sötét színű bársonyból készült, gyönggyel hímzett *kamčatk* volt, melyhez színes bojtot erősítettek. A *kamčatk*-hoz hasonlít a kerek sapka a *jatg*. A mongol népek körében is ismert, általánosan használt fejfedő a kerek alapú, „jurtaformájú”, hosszú rojtos *toorcg*, a kalmüköknél elterjedt típusnak az alsó része prémmel borított. A *tomaš* szintén a *toorcg*-típusú, kerek alapú, gömbölyű vagy lapos tetejű. A fiatal és középkorú férjes asszonyok ünnepi fejviselete a gazdagon hímzett brokátból készült *xal'mg*, valamint az *üstä xal'mg* „prémes *xal'mg*”, melyet a legdrágább prémekkel szegélyeztek. Ernjänä leírja, hogy a bal oldalára lópata motívumot, a jobb oldalára virágokat és leveleket hímeztek. A *xal'mg*-on szembeűnő a dús vörös színű rojtozat, mely a férfiak fejviseletéhez hasonlóan az életerőt jelképezi. A mongol téli fejfedőket idézi a hosszú bojtos, prémmel díszített, kerek alapú *büsläč*. Az idősebb asszonyok fejviselete a báránybőröből készült és prémmel szegett négyszög alapú *xajly* volt. Maga az elnevezés, melynek jelentése „oldalt álló, féloldalas” arra utal, hogy a fejfedő aszimmetrikus.

Női viselet

A kalmük lányok a férjhezmenetel előtt földigérő, hosszú ujjas, csaknem derékig kivágott ruhát hordtak, melynek neve *biiz*. Alatta a mély kivágást takaró, elütő színű inget viseltek. A kalmük lakodalomnak fontos részét alkotják a viselettel kapcsolatos szokások, s a menyasszony hozományában és a völegény családjá által adott menyasszonyváltásban is jelentős helyet foglaltak el a leendő asszony különböző ruhadarabjai. A lakodalomra a menyasszony leányviseletben (*biiz*) érkezik. Bár hagyományosan a mongol, s így a kalmük asszonyok sem viseltek övet (erre utal pl. a halha asszonyok egyik elnevezése *büsgüi* „övtelen” is), a kalmük leányviseletnek tartozéka volt a széles posztóöv, melyet rojtokkal díszítettek.

A férjzett kalmük nők legjellegzetesebb ruhadarabjai a *terlg* és a *cegdg* (kalmP. *cegödüg dübel*). A *terlg* hosszú, földigérő, ujjas, galléros ruha, melynek a tetejére kerül a *cegdg*. A *terlg* szabásmintája hasonlít az ojrátok női viseletére, derékon fölül középen és derék tájon jobbra záródik. A *cegdg* szintén földigérő hosszúságú, de ujjatlan felsőruha, mellig, vagy derékig érő nyakkivágással, derekán zsinórral, vagy rojtos övvel fogják össze. A *cegdg*-re kis hurkot varrnak, ehhez erősítik a keszkenőt, mely fontos kiegészítője a viseletnek. A *cegdg* színe elüt az alatta hordott *terlg*-étől. A férjes nők téli felsőruházata báránybőröből készül és a *terlg*-hez hasonló szabású.

Hajviselet, ékszerek

A férfiak hagyományosan borotválták a fejüket, hátul a tarkónál hagytak egy széles varkocsot (*tewg*, kalmP. *täwg*), Pallas megkülönbözteti a gazdagabbak és szegényebbek hajviseletét: a szegényebbek egy, a nemesek két-három fonatba kötötték a hajukat. A fiúk megnövesztett, de még be nem font haját Pallas adatai szerint *šalw-täwg*-nek hívták. A lányok haját egy nagy varkocsba (*täw*, kalmP. *täbi*) fogták össze hátul a tarkónál, s több kis copfba (*kükl*, kalmP. *kükel*) oldalt, ám ezek száma nem volt meghatározott.

A nők a férjhez menést követően két varkocsra osztották hajukat, amelyekbe vendég-hajat is fontak. A két varkocsot, függődíszekkel (*tokg*) ékesített fekete bársony „tokba” (*šiwrlg*) rendezték, melyet a ruha mellrésze előtt viseltek, s deréktájon rögzítettek. Erdniev említ egy érdekes adatot arról, hogy a hagyomány szerint a hosszú hajat megszállhatja a démon (*šulm*), s a rontás kivédésére hordanak a varkocsban ezüst ékszert.¹⁷³

¹⁷¹ Az eredetmítoszt 1991-es mongóliai expedíciós gyűjtőutunkon jegyeztük le. A zaxčin szöveg, valamint a szöveg értelmezése megjelenik egy, a zaxčin folklóról szóló kötetben.

¹⁷² Mitirov, A. G.: Ulan zalata xal'mg. In: *Voprosy sravnitel'noj etnografii i antropologii kalmykov*. Elista 1980, pp. 112-116. Burdukov szerint a kirgiziai szárt-kalmüköket is nevezik vörös bojtos öld-nek.

¹⁷³ Erdniev, U. E.: *Kalmyki*. p. 164-165.

Mind a férfiak, mind a nők viseltek fülbevalót. A férfiak csak a bal, a lányok csak a jobb, az asszonyok mindkét fülükben hordták. A férfiak egy kis ezüst karikával (kalmP. *čimkür*), a nők díszes függővel (*siik*) ékesítették fülüket. Erdniev kiemeli a férfiak gyűrűviselését, a többnyire ezüstből készült gyűrűt a férfiak bal kezük gyűrűsujján hordták.

Szellemi műveltség

Mitológia

A mongol mitológia legfontosabb rétegei¹⁷⁴

A mongol népekhez, amióta a történeti forrásokban megjelentek, különböző társadalmi-gazdasági berendezkedésű népcsoportok tartoztak, az eltérések fokozódtak azáltal is, hogy milyen műveltségű többségi környezetbe kerültek az egyes csoportok. Történetileg és gazdaságilag a következő nagy csoportokat különböztethetjük meg: halász-vadász erdei népek, mint a burjátok és kezdetben az ojrátok, a nagyállattartó lovas nomádok (ide tartozott és tartozik a mongolság jelentősebb része, történetileg, pl. a bordzsigit, a tatár, a najman, napjainkban a halhák, ojrátok, a belső-mongóliai népek egy része), s a félnomád vagy földművelő kínai mongol népek (dahúr, monguor). Az eltérő társadalmi-gazdasági háttér eltérő mitológiai rendszereket eredményezett. Bár az írásbeliség hiánya miatt egységes mongol mitológia nem állítható helyre (a legrégebbi mítoszokat szórványosan külső – elsősorban kínai, később európai, tibeti és perzsa – források jegyezték fel), számos jelenség visszavezethető közös rendszerekre. A mongol mitológiára általánosan jellemző, hogy saját rendszerébe beépültek a környező népek mitológiai jelenségei és elsősorban a tételes vallások, mint a buddhizmus, kisebb mértékben a kereszténység elemei.

A világfelfogása a mi (emberek) és a rajtunk túli (isteni és szellemvilág) szembeállításán alapszik, s a legtöbb mongol népnél hármasszoros a világvég: az emberi (középső) világ egyúttal a *genius loci* típusú hely- és gazdaszellemek (mong. *ejen, sabday*, stb.) lakhelye is, ők vannak a legközvetlenebb kapcsolatban az emberrel, s akár a sámán, mediator szerepet töltenek be az isteni és emberi világ között. A középső világ szellemvilága vagy az isteni világokból kerülnek át (így mong. *bayumal*; halha, bur. *buumal*; kalm. *buuml* „alászállt”-nak hívják) vagy az átváltozásra képes emberi lélekből alakulnak ki, s gazdája életétől-halálától függően lehet ártó, mint a mong. *ada*, bur. *booxoldoi*, mong. *teyireng*, stb., vagy jó szándékú gazdaszellem, védőszellem (mong. *ejen, ongyon*, stb.). Dzsingisz kán lelkéből alakul ki az egész mongolságot óvó harci szellem, később hadisten a mong. *Sülde*, mely a mitológiai képzetekben szintén fontos szerepet játszik.

A középső világban lakoznak az egyes tevékenységek (pl. vadászat), tárgyak (tűzszeres) szellemei (vadászszellem, pl. mong. *Manaqaqan*), melyek kialakulásáról aitológiai eredetmítoszok szólnak.

A felső világ az istenek (általánosan használt mongol kifejezéssel mong. *tenggeri*-k) világa, melyben a buddhizmus hatására megjelennek a mong. *burqaqan* (⇐ Buddha) típusú istenségek is. Az istenek hierarchiája az eposzokból, sámánfóhászkokból ismerhető meg, legrészletesebben a burjátoknál maradt fenn. A burjátoknál a függőleges világosztás mellett megfigyelhető az Égnek a vízszintes irányú tagolása is: nyugati (jó) – középső semleges – keleti (ártó) is. A nyugati istenek egyik vezetője az iráni eredetű mong. *Qormusda* (Ahura Mazda, burjátul *Xaana Xyurmas*, stb.) vagy bur. *Esege malaan* „a Kopasz atya”, a keleti isteneké, *Ataa ulaan tenggeri*.

A felső világhoz kötődnek az asztrális mitológia jelenségei is, mint a szarvas őst célbavevő bur. *Xüxedei mergen* (Orion), az ítéletidőt támasztó halh. *Mičid* „Majmok” (Fiastyúk), a pásztorok és harcosok oltalmazója mong. *Čolmon* (Vénusz), akinek égi ménese a csillagok és paripáját a Sarkcsillaghoz köti (mong. *Altan yadasun*, „Aranycövek”).

Az alsó világ a legkorábbi elképzelésekben hasonlatos a másik két világréteghez, később a buddhizmus hatására alakul át büntető alvilággá, pokollá (mong. *tamu*), melynek ura Erlig kán (több vonása megegyezik a buddhista mitológia tanvédőjével, Yāma-val). Az asztrális mitológia szoros kapcsolatban áll a vadászmitoszokkal lásd *Xüxedei mergen*, vagy pl. halh. *Erxii mergen*, a mesterijász, aki fogadásból lelövi a napokat (7, 9) az Égről, s mivel az utolsó nem sikerül megsemmisítenie, esküjéhez híven mormotává (tarbagán) változik.

A mitológiai és eposzi gonosz a mong. *mangyus*, mely emberi, állati vagy szörnyalakban (hasonlít a többfejű sárkányhoz, fejének száma általában az 5 többszöröse) jelenik meg, ellenfele a csodás születésű, gyakran égi eredetű hős (mint Geser), aki gyakran kultúrhérosz is.

A világalakító elemek közül legrészletesebb mítoszok a tűzhöz fűződnek, melynek a felső világból való megszerzése médiátor (fecske) feladata, egyes változatokban a bölcs sün őrzi a titkot. A víz gazdája egyúttal gyakran kígyó- vagy sárkányformájú khtonikus lények is (mong. *lus*).

¹⁷⁴ Birtalan Á.: *Mythologie der mongolischen Volksreligion*. Wörterbuch der Mythologie. Klett-Cotta 2001; Lőrincz L. László: *Mongol Mitológia*. Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 14, Akadémiai Kiadó, Budapest 1975

Több mongol népnél megtalálható az állat alakú ősoktól való eredeztetés, így pl. a dzsingiszida nemzetség szürke farkastól és rőt szarvasünőtől származik, a burjátoknál napjainkig is eleven mítosz (pl. sámánénekekben) a bikaalakú (bur. *Buxa noyon baabai*) vagy hattyúőstől való származtatás. Az ojrátok uralkodó nemzetsége a Čoros egyes mítoszváltozatok szerint fűzfától és bagolytól született (lásd alább).

A buddhizmus hatására az eredeti mongol mitológiai alakok neve kicserélődik, s szerepe bővül a buddhizmusból átvett jelenségekkel, pl. az eredeti világkeletkezés mítoszok mellett megjelennek a teremtmítoszok, melyekben a férfi és női princípiumot megjelenítő bódhiszattva pár a világ és az ember teremtője.

Ojrát-kalmük mitológia

Az ojrátok – miként a burjátok is – eredetileg az erdei népekhez tartoztak (lásd *Az ojrátok története* fejezetet), de viszonylag korán, a pusztai mongol államiség kialakulásával szinte egy időben (XIII. század) átköltöztek a belső-ázsiai területekre, s életmódot váltottak. Mitológiájukban megtalálható az erdei halász-vadász háterű rendszer, de inkább jellemző rá a buddhizmus hatására szinkretikus jelenségekkel bővült nagyállattartó nomád népek mitológiája. Mitológiájuk legfontosabb korai forrásai a legrégebb krónikák, mint a Holdfény szútra (*Sara-yin gerei*), a négy ojrátról szóló krónikák (*Dörbön oyiroidiyin tüüke*).¹⁷⁵

Az ojrátok egyik uralkodó nemzetségének, a čoros-nak eredetmítosza megőrizte a természeti jelenségektől, mint az állatlakú őstől és fától való származás hagyományát.¹⁷⁶ Egy Vladimircov által gyűjtött dörwöd eredetmítosz¹⁷⁷ a következőképpen meséli el a történetet:

„Csak kilenc ember maradt egy háborúból. Egyikük, Xara Bakši, a „Fekete mester“ így szólt:

– Nincs nemes urunk, keressünk nemes urat! – a többiek így kérdezték:

– Merre keressük?

– Délre induljunk – mondta a Fekete mester.

Hát, ott volt egy obó, odamentek, a Fekete mester így szólt:

– Döfjük le itt vándorbotjainkat, menjünk a világ négy irányába, s kutassunk. Amikor visszajövünk, látjuk majd, hogy aki meghalt, annak botja elsovad, aki él, annak botjából virág hajt ki. Nyár közepső havának tizenötödik napján pontosan térjünk vissza az obóra.

Hát, a Fekete mester ment, mendegélt, elért egy folyó forrásához, ahol egy nagy csordájú szállás volt:

– Mi nemes urat keresünk, mi kilencen egy háború után maradtunk meg, s keressük az urunkat, van-e itt olyan gyermek, aki urunk lehetne? – tudakolta.

– Ismerünk olyat.

– Hol van?

– Ennek a folyónak a torkolatánál van egy kerek arany tó. Azon van egy négyfejű sárga hattyú, s abban van egy hatalmas aranyhal. A sárga fejű hattyú az Ég egyetlen fia, az a hal a *luus*-ok kánjának egyetlen tündérlánya. Közelükben van egy fűzfa, azon van egy bölcsős csecsemő. Annak szilkében vizet tettem ki. Ott kuvik szól, annak a hangjával éldegél a fiú.

Hát, akkor a Fekete mester, dicsérő áldást mondott, az Ég fiától született gyermekre:

– Kuvik madár az atyja,

Kék víz az itala,

Ég urának egyszem fia,

Ékes *Luus*-ok arany lánya,

Életet neked ők adtak,

Hattyúherceg vagy te.

Tengerben időztél,

Tenger herceg vagy te,

Italod is, ételed is van neked, herceg.

Én nevem

Étekadó.

Én tégedet úrrá teszek – mondta, és magával vitte.

Akkor pontosan odaért az obóhoz, a vándorbotok közül egy száradt el.

¹⁷⁵ Részletesen lásd *Az ojrátok története* és a *Kalmük írásbeliség* című fejezeteket.

¹⁷⁶ A Čoros mítosz részletes elemzése: Birtalan, Á.: *An Oirat Ethnogenetic Myth in Written and Oral Traditions (A Case of Oirat Legitimacy)* megjelenés alatt a Liget Lajos születésének 100. évfordulójának szentelt kötetben.

¹⁷⁷ Vladimircov, B. Ja.: *Obrazcy mongol'skoj narodnoj slovesnosti (S-Z. Mongolija)*. Izdanie Instituta živyh vostočnyh jazykov imeni A. S. Enukidze, Leningrad 1926

– Ó, közülünk meghalt valaki – mondta a Fekete mester. Aztán harminckét lábú emelt aranytrónust készített, sátrat emelt. Majd a gyermekhez így szólt:

– Ha nemes urunk leszel, erre a harminckét lábú emelt aranytrónusra háromszor szállj, s ülj, mint az istenek. Ha nem leszel a mi nemesünk, akkor kerülj a földre háromszor. Háromszor vetlek át a füstnyílást záró nemezen, háromszor vetlek át a szemöldökfa fölött.

Aztán háromszor dobta át a füstnyílást záró nemezen, háromszor dobta át a szemöldökfa fölött, s (a gyermek) háromszor emelkedett a harminckét lábú, emelt aranytrónusra, s ült rá akár az istenek.

Így az Égi kán fiának, a Luus király lányának magzata lett a dörwöd nemes úr. Égi származású, vasköldökű, született az Ég fiától és az arany tündérlánytól. Így történt.

A szinkretikus kalmük mitológiát P. S. Pallas írta le a legkorábban és a legrészletesebben. A *Sammlungen* második kötetében tetemes helyet szentel a kalmük mitológiai és népvallási nézetek egy-egy jelensége leírásának.¹⁷⁸ Elsősorban saját tapasztalatai alapján, legtöbbször egy-egy rituálé, szertartás kapcsán mutatja be a kalmük mitológiát. B. Bergmann szintén részletes képet ad a XIX. század fordulóján elevenen élő mitológiai hagyományokról, adatai gyakran egyeznek Pallaséval.¹⁷⁹

A kalmük mitológiába és népi hiedelemvilágban is a világ a jó-rossz szembenállásra épül, mely ellentétpárnak legszemléletesebb kidolgozását a Dzsangar eposzban találjuk.¹⁸⁰ A Dzsangar eposz hősei és – elsősorban – az eszményi ország (*Bumb*) eszményi uralkodója, Dzsangar a világ jó oldalát testesíti meg (későbbi keletkezésű énekekben előfordul, hogy az eszményi uralkodóból nagyon is emberi, jót-rosszat egyesítő jelenség válik, lásd alább). Velük szemben áll az ellenség, az ártalmas, mely gyakran a más mongol népek mitológiájában szintén központi szerepet játszó démonikus alak, a *mus*, *manys* (mong. *mangyus*; halha *mangas*; bur. *mangad*, *mangadxai*) jeleníti meg. A *mus* lehet antropomorf, de gyakrabban – és ez igaz más mongol népeknél is – antropozoomorf is: ő a sokfejű, a sárkány vagy kígyó (khtonikus lény) tulajdonságait is egyesítő ártó erő. Kinézetéről, tulajdonságairól lásd a Dzsangar *Előhang* szövegét, melyben több demont is felsorol az énekes. A *mus* a népmesék antihőse is, bár a kalmük hagyomány ismer Mus baatr „Démon vitéz” nevű kultúrhérost is: ő volt, aki lebirta Cogtai „Paraszás” kánt¹⁸¹, akitől megtanulta a tűzgyújtást, a távolságok lerövidítését, a csillagok ismeretét. A buddhizmussal került be a mongol hiedelemvilágba és mitológiába a *šulm* (mong. *simnus*; halha *šulmas*) „démon”, mely eredetileg a Buddhával szemben álló gonoszt, Māra-t jelentette. Később mindenféle buddhizmus előtti ártó lényre is alkalmazták ezt az elnevezést. A kalmüköknél gyakran a nőnemű gonoszt jeleníti meg.

A kalmükök világképe a XVIII. században erőteljesen magán viselte a Buddhista vallás mitológiai hátterének hatását. A világ létezésének kezdetéről ismertek voltak keletkezés- és teremtésmítoszok is. Az egyik elképzelés szerint a világot Dīpankara¹⁸² (kalmP. *Diwang xara*) teremtette. Egy másik elképzelés szerint a lakható világ a világalkotó elemek változásai révén keletkezik, egy hatalmas forgószél formálja ki. A mítoszok egyöntetűek abban, hogy a világ szüntelen mozgásban van és keletkezik, fennáll, elmúlik. A világ elpusztítója egy másik elem, a tűz, melyet a kiszáradó világon a felhevülő nap fog gyújtani. Ez a tűz aztán elemészti majdnem az egész világrendszert, elpusztítja a földet, a poklot, s hat égi réteget. Csak a hetedik marad meg és abból indul el az újrateremtődés. A keletkezéskor egyre több felhő csoportosul, létrehozva egy hatalmas aranszínű szív alakú felleget (kalmP. *altn jiruketü*), amelyből eső kezd hullani, olyan cseppekkel, mint egy-egy kocsikerék, s ebből az esőből alakul ki a világtenger (Pallas „Tejburkot” ír, kalmP. *Üsn mandrl*). A világtengeren kialakuló világ hátasa egy a hátára fordított óriási arany teknős (*altn malkä*) lett, mely Mañjuśrī egyik megtestesülése. A világtengeren úszó teknős hasának közepén emelkedett ki a *Sümr ül* (*Sömr, Sömbr uul*) a világhegy. A mítosz egy másik változata szerint mikor Mañjuśrī más testet öltött, akkor nyílával lelőtte a teknőst, s az miközben a mélye süllyedt, halálfélelmében bélsárt ürített, s ebből keletkezett minden dolog a Földön.

A mitológiának és a népi hiedelemvilágnak is fontos része a lélekhit, idetartozik szorosan a középső, földi világhoz kötődő szellemek birodalma, melyek közül mind a jó, mind a rossz szándékúak kialakulhatnak az emberi, állati lélekmetamorfózissal. A mongol népek körében sem egységes az a hiedelemrendszer, mely az

¹⁷⁸ Pallas, P. S.: *Sammlungen historischer Nachrichten über die mongolischen Völkerschaften* II. St. Petersburg 1801

¹⁷⁹ Bergmann, B.: *Nomadische Streifreien unter den Kalmücken in den Jahren 1802 und 1803*. II-III. Riga 1804

¹⁸⁰ Lásd az *Eposz és Dzsangar* című fejezetet.

¹⁸¹ A természet titkainak tudója a mongol mitológiában, nevének jelentése a tűzzel való kapcsolatára utal. Tőle tanultak az emberek különféle mesterségeket, miután Mus baatr megzabolázta. Mítosznak Potanin által feljegyzett, buddhizmustól erősen átitatott változatában betegségbe esik, mert nem tiszteli a Dalai lámát (ráül a sapkájára), s magát olyan szerrel kívánja gyógyítani, mely nemcsak a buddhista, hanem bármely emberi normával ellenkezik: gyermekek húsából készült főzetet iszik. Részletesen lásd Birtalan, Á.: *Mythologie der mongolischen Volksreligion*. pp. 962.

¹⁸² Szkr. Dīpankara „Mécsestartó”, a buddhizmus szerint a egz korábbi világekorszak ősbuddhája.

élőlényeket több (legalább kettő, általában három) lelkűnek tartja. A kalmükök a lelket általában, s a testben vándorló lelket is a *sünsn*, *sümsn* szóval jelölik. A kalmükök számontartják, hogy a holdhónap mely napján hol, mely testrészben tartózkodik a *sümsn* lélek, s Pallas is pontosan leírja ezt a hiedelemrendszert.¹⁸³ Így például csak a holdhónap utolsó napján tölti be az egész testet, úgy jószágnál, mint embernél, az első napon a nagy lábujjban tartózkodik (lovaknál a patában), stb.¹⁸⁴ A betegnek – úgy tartják – távozott a lelke, s a messze bókklászó vagy ártó erők hatalmába került lelket megpróbálják visszacsalogatni (ez a *sümsn duudulx* rítus, mely a többi mongol nép körében is jól ismert, s a kalmüköknél a beteg lelkének, s nem az elhunytának a visszahívását jelenti). Egy magas rangú láma (kalm. *gürm* ⇔ tib. *sku-rim*) szertartást tart, melynek kelléke egy famérleg. Ennek egyik serpenyőjébe a beteg sapkáját, a másik serpenyőbe a sapkával azonos súlyú nyers húst tesz, s ha mérleg az ima alatt a sapka felé billen, akkor a beteg lelke visszatalál, s meggyógyul.¹⁸⁵ Az ártó hatalmú *manys*-nak külső lelke van, melyet az eposzok pontosan megjelölnek, hogy hol található, így például pók fejében, kettős tarka kígyó fejében, stb., mely lélek állapot elpusztítása a démon elgyengülését, halálát hozza magával.

A földet, az emberi világot más mongolokhoz hasonlóan a kalmükök is szellemurakkal, szellemgazdákkal népesítik be, melyeket *ezn* (mong. *ejen*; halha *ejen*) „gazda, úr” néven emlegetnek. A kalmüköknél tudomásunk szerint nem készült olyan részletes gyűjtés a szellemgazdákról, mint pl. a burjátoknál, s talán már kevesebbé elevenen él közöttük a hagyomány, mint az ojrátoknál vagy a halhákánál. A legrégebbi forrásokban azonban találkozunk *Cayan awy*, *Delkän cayan awy* nevével, aki nem más, mint a többi mongol nép körében is jól ismert Fehér öreg (mong. *Čayan ebügen*; halha *Cagaan öwgön*), aki a gazdaszellemek ura, a természet gazdája. A kalmükök úgy tartják, hogy néha elvegyül állatai között, ezért például tilalmazzák a csoportosuló gazellák kilövését, mert közöttük ott lehet *Cayan awy* is. Kalmük elnevezése eltér a többi népnél ismerttől, jelentése „Fehér nagybáty”, a „Világ fehér nagybátyja”. A rokonsági terminus használata, mely az apai ágon számontartott idősebb férfirokont, többnyire az apa fivéreit jelenti, talán arra utal, hogy a természeti jelenségek kultusza szorosabban összefonódott a rokonsági rendszerekkel, az apai ági ősök kultuszával. A Fehér nagybátyról úgy tartják, hogy minden holdhónap 1. és 16. napján alászáll a földre népeihez (a gazdaszellemekhez), s ezeken a napokon tilos a vándorlás, költözés¹⁸⁶, viszont ugyanekkor jó cselekedetekre buzdít a szellemúr, elsősorban a szülők tiszteletére. A kalmüköknél ő a jólét és a békés törvény védője is. Buddhista kanonizálásával jelentős szerephez jutott például a *cam* táncban, s számos buddhista rituális tevékenységben, így az obószentelésben is, melyben ő nemcsak a gazdaszellemeket képviseli, hanem a buddhista oltalmazót is.¹⁸⁷

A kalmükök mítoszkincsében is megtalálhatók azok az ősszmongolságra jellemző eredetmagyarázó mítoszok, melyek egy-egy jelenség keletkezését értelmezik. Így az örökzöld növények eredete, az Orion eredete, egy-egy viseletdarab eredete, népek eredete stb. Más mongol népek mitológiájából nem ismert a vakond gyógyító varázserejének eredetét magyarázó mítosz, így ezt szeretnénk példaként idézni. A vakond megölte az Ég fiát, Tömr büs „Acél öv” vitézt. Az Ég isten ezért azóta is üldözi a vakondot, meg akarja büntetni, s szüntelenül küldi rá nyilait, a villámokat. Egyszer a vakondot eltalálta egy villám, melytől megvakult, de ettől a csapástól gyógyerejűvé vált a foga, melyet ha a kalmükök megtalálnak, gyógyító eszközként használják.¹⁸⁸

A buddhista mitológiai elemek megjelennek az olyan tevékenységek során is, mint a katonáskodás. A kalmükök óvóistensége buddhista tanvédő (mong. *Davisun tenggeri*, *Dayičin tenggeri*; kalm. *Dääčn tengr* „Harcos isten”) melynek előképe jóval a buddhizmus előtti hiedelemrendszerben gyökerezik. A XIII. századi harcos nomád birodalom védelmezője a *süilde*, egyfajta lélek, mely a pásztorkatonák harci szellemét volt hivatott biztosítani. Az egész népet Dzsingisz kán *süilde*-je védelmezte. A buddhizmus általánossá válásával a meg nem személyesített harci szellem jelensége egybeolvadt a buddhista tanvédő istenségekkel. A Honvédó háborúban résztvevő (1812) Harmadik Doni kalmük lovas hadtest zászlaján több más buddhista jelkép mellett (*garuda*)¹⁸⁹ madár, széllő ábrázolás tibeti imával, a tanvédő istennő mong. *Ökin tenggeri*, *Baldan lhamo*, *Lhamo burqan*, stb. kalm. *Ökn tengr*) *Dääčn tengr* képe is látható.¹⁹⁰

¹⁸³ Pallas, P. S.: *Sammlungen... II.* pp. 310-311.

¹⁸⁴ Az átokmondók (*xaralč*) pontosan számon tartják a lélek aznapi tartózkodási helyét, hogy átkuk jobban megfogadjon (lásd a *Xaral* „átok” című fejezetet).

¹⁸⁵ Pallas, P. S.: *Sammlungen... II.* pp. 321.

¹⁸⁶ Lásd még a *Cer*, *cerllyn* „tabuk, tilalmak”, *yor* „előjel” című fejezetet, valamint a *Zul*, az *Újév* címűt.

¹⁸⁷ Birtalan, Á.: *Mythologie der mongolischen Volksreligion.* pp. 958-960.

¹⁸⁸ Bordžanova, T.: *Magičeskaja poezija kalmykov. Issledovanije i materialy.* Elista 1999, p. 37. A vakondfoggal való gyógyítást lásd részletesen a *Tärn* „ráolvasás” című fejezetben.

¹⁸⁹ Mong. *γarudi*, a halha és ojrát-kalmük mítoszokban a jót megtestesítő, a (kígyó- vagy sárkányalakban megjelenő) gonosz legyőző ragadozó madár, vagy ornito-antropomorf lény; alakja az ind mitológiai rendszerekből ered. A kalmükök között is ismert az a mítosz, mely Garudát, mint az asszonyi zsarnokság alatt nyögő madárkirályt jeleníti meg, akít a bagoly (var.: denevér) tanácsa térít észre. Birtalan, Á.: *Mythologie der mongolischen Volksreligion.* p. 987.

¹⁹⁰ Batyreva, S. G.: *Starokalmyckoe isskustvo.* Kalmyckoe Knižnoe Izdatel'stvo, Elista 1991, 31-39. képmelléletek.

Hiedelemvilág-szokásvilág

A legkorábbi útleírások, s elsősorban P. S. Pallas gyűjtése, számos adatot őrzött meg a hagyományos kalmük hiedelemvilágról és népvallásról, olyan adatokat, melyek alapvonásaikban megegyeznek a más mongol népek között is létezett vagy máig élő népvallási jelenségekkel. Az animisztikus-sámánisztikus jellegű hagyományos hiedelemrendszer néhány fontosabb rituális tevékenységének, szertartásának bemutatásával kívánjuk jellemezni – a teljesség igénye nélkül – a buddhizmus előtti népvallást.

Tal tääx – a tűz tisztelete, a tűzszertartás

A világalkotó elemek közül a tűz (mong., kalm. *yal*) kitüntetett szerepet játszik a nomádok életében, s ezért már a legkorábbi források tanúsága szerint is a tüzet tartották a termékenységet biztosító, a nemzetséget, családot bajtól megóvó erőnek. A szállás tűzéhez, mint a tűzszellem, majd később a tűzisten lakhelyéhez, számos tilalom, tabu, kapcsolódott. A kezdetben alakot nem öltő tűzszellem a buddhizmus hatására fokozatosan átalakul antropomorf szellemlénné majd megjelenített istenséggé. A tűzszertartások a társadalom alapegységeinek, a családoknak a szintjén folytak és zajlanak ma is, ahol még eleven a hagyomány.

Ugyanakkor a vérségi kapcsolatot erősítő, fenntartó tűzgéniusz kultusza – kikerülve eredeti környezetéből, a családból – megjelenik az állam szintjén is, amikor az egész társadalmat jelképező uralkodó, vagy – ami a kalmüköknél volt a gyakorlatban – egy-egy területi egységhez (*uls*) tartozó családokat összefogó herceg vezeti a tűzszertartást.¹⁹¹ Az egyes családok különböző népcsoportokhoz (esetünkben pl. dörwöd, torgüd stb.) való tartozása alapján eltéréseket mutat a tűzszertartások menete is.

A legkorábbi részletes kalmük tűzszertartás leírás P. S. Pallastól¹⁹² származik, aki a következőképpen írta le a tűznek bemutatott áldozati szertartás részleteit. Az évente egyszer tartott szertartás központja a véráldozat, e köré épül fel az egész rendszer. Az áldozat, mint fentebb említettük, két szférában zajlik, az egyik a herceg tűzáldozata, melyet szintén évente egyszer tartanak, s ennek során a herceg családtagjának értendő az *uls* valamennyi lakosa. Ennek az elnevezése Pallasnál *Yanjiv*. A szertartáson, mely a herceg sátrában zajlik, több szerzetes is részt vesz, s egy magas rangú láma vezeti. Egy bárányt vagy juhot áldoznak a tűznek, az áldozati állat húásával együtt sok gyümölcsöt és fűszert is elégetnek. A másik szféra a tulajdonképpeni családi tűzáldozat. Akárcsak a herceg szertartásán, a családoknál is juh az áldozati állat. Mielőtt a juhot a mongolok állatvágási szokásai szerint¹⁹³ leölnék, többször *čigän*-t öntenek a szájába. A juhot közvetlenül a jurta ajtaja előtt ölik le, s úgy darabolják föl, hogy az áldozás szempontjából fontos részei érintetlenek maradjanak. Az áldozati szertartás oltára egy istenségkép, előtte két mécses és az istenségnek ajánlott ezüstpénz. A jurta házi tűzhelye köré is mécseseket tesznek, s a tűzhelyen emelt máglyára helyezik az áldozati csontokat: a gondosan megtisztított, bevagdostott szegycsontot, a fejet, a bordákat, és a lenyúzott végtagsontokat. Amikor az ima elkezdődik, a tüzet többször is meglocsolják az áldozati állat olvasztott zsírával. Pallas megjegyzi, hogy a családi szertartások során elmondott ima sokkal rövidebb, mint amit a hercegi szálláson imádkozik a vezető láma, s a szerzetesek közül is többnyire csak egy vesz részt a szertartáson. Az ima szövegében ismétlődő, a mongol áldozati szövegekből jól ismert, *xurui* „gyűljetek ide” felkiáltást valamennyi jelenlevő együttesen mondja. A szerzetes és segítői ima közben időnként szentelt vizet (*aršan*) öntenek a tűzre. A szertartás során a jóslásban oly fontos szerepet játszó lapockacsont végig a családfele előtt van, s csak a másnapi lakomán kerül feltalálásra. Szintén előtte van egy darab főtt hús és főtt szív, melyekből a *xurui* ismétlődésekor mindig leharap egy falatot. A tűzáldozati szövegek szemléletesen érzékeltetik a kalmükök összetett hiedelemvilágát, a szinkretikus jellegzetességeket mutató panteont. A Pallas által lejegyzett tűzáldozati szövegek közül a családi szertartás során elmondottból következik egy részlet:

Oh, Tankirály! Sákjamuni buddha!
Áldást, szerencsét hozz!
Xurui, xurui, xurui!
Oh, Istenek királya alkotta
Oh, én tűzhelyem,
Áldásodból, szerencsédből adj!
Xurui, xurui, xurui!
Oh, uralkodó és istenek sarja
Szent Dzsingisz!
Tűzhelyed áldásából, szerencséjéből adj!

¹⁹¹ Pallas, P. S.: *Sammlungen... II.* pp. 327.

¹⁹² Pallas, P. S.: *Sammlungen... II.* pp. 326-333, 342-345. Pallasnál többféle szertartás részeként is szerepel a tűzáldozat (kalmP. *taicho*, *gal-taicho*; kalm. *täax*, *yal täax*; mong. *taiqu*, *yal taiqu*).

¹⁹³ Vö. *Táplálkozás* című fejezet.

Xurui, xurui, xurui!
Oh, te Örök Ég nemzette,
(Föld?)anya alkotta tűzhely!
Áldásodból, szerencséből adj!
Xurui, xurui, xurui!
Oh, Istenek kánja, *Xurmst*¹⁹⁴

A tűzszellemben eredetileg – fontos termékenységi szerepe miatt – a női princípium öltött testet, a későbbiekben antropomorfizálása során gyakoribb lett a férfi princípiumhoz való kapcsolása. A tűzszellem hagyományosan női mivolta, a női termékenységhez való kötődése megmaradt a férfi princípium előtérbe kerülésekor is, ennek nyomai megtalálhatók az anyai ágnak a szertartás során játszott kiemelt szerepében. Bergmann leírása szerint a résztvevők koncentrikus körökben ülnek a szállás tűzhelye körül melyre egy áldozatul leölt nöstény juh csontjait helyezik.

Az obószentelés

P. S. Pallasnál található az obószentelés¹⁹⁵ egyik legkorábbi részletes leírása.¹⁹⁶ Az utak, kereszteződések, nemzetségi titkos áldozóhelyek kőből, fából rakott oltárait nevezik a kalmükök obónak (kalm. *owa*; mong. *oboγ-a*; halha *owo*).¹⁹⁷ A Pallas-leírás szerint az obók anyaga a kalmükök természeti adottságainak megfelelően lehet: homok, föld, kő, fa. A leggyakoribb áldozatok imazászlók, nyomtatott imádságok, imamalmok, juhlapocka (tibeti imafelirattal). A helyszellemeknek állított útmenti obókat mindenki megszenteli, mindenki áldoz a gazdaszellemeknek. Az utazók gyakran helyezték egy-egy ruhadarabjukat, lovuk sörényének egy kötegét, s miként más mongol népek fiai, a kalmükök is a hegy lábától hoztak köveket, fadarabokat hogy elhelyezzék az obón. Mint azt Pallasnak elmagyarázták, ennek az volt a célja, hogy az utazó ne koptassa, s ezáltal csökkentse, hanem hogy még növelje is a hegy magasságát. A helyszellemeknek állított, és a nemzetségi obókon kívül a források, gyógyvizek szellemurait is obókkal tisztelték meg, s ezeken is juhlapockacsontokat helyeztek el.

Az obó egy-egy terület helyszellemének jelképes lakhelye volt, de valamennyi áldozati halomnál tisztelték a helyszellemek urát, a buddhizmus terjedésével számos kínai, tibeti vonással gyarapodott „Fehér öreget” (mong. *Čayan ebügen*), akit a kalmükök *Delkän cayan awγ* „Világ fehér bátyjának” hívtak. Tiszteletére gyakran állították fel ábrázolását az áldozati szertartások során, magukon az obókon.

E legáltalánosabban elterjedt szertartási és tiszteleti forma maradt fenn legtovább a mongolok között, még azokban az időkben is mikor a XX. század politikai és társadalmi változásai miatt a vallást háttérbe szorították.

Cer, cerllyn „tabuk, tilalmak”, *yor* „előjel”¹⁹⁸

A kalmükök életét, mint bármely más népét is számos előírás, tilalom, tabu szabályozza. A tabuk közé szorított, vagy inkább a tabukhoz igazított életvitel célja a közösség és tárgyi világának megóvása. Napjainkra természetesen számos ilyen előírást ösztönösen végeznek a közösség tagjai, gyakran még akkor is, ha a jelenség elvesztette valós háttérét, kontextusát. A kalmükök szokásvilágában is az életet szabályozó rendszerek két nagy csoportja különíthető el:

1. A szerencsekívánó, szerencsekérő, szerencsét odahívó szokások, rítusok (*kišg awx, kišg dallx*)
2. A bajelhárító, bajt távoltartó, bajűző szokások, rítusok (*γää γargx*)¹⁹⁹

¹⁹⁴ Pallas a szöveget csak német fordításban közli. Pallas, P. S.: *Sammlungen... II.* pp. 339-340. Kalm. *Xurmst* = mong. *Qormusda* (iráni *Ahura-Mazda*) asztrális istenség, a jószándékú (nyugati) istenek vezetője, ég-hiposztázis.

¹⁹⁵ Mivel a magyar nyelvben szinte már meghonosodott az *obó* (kalm. *owa*) kifejezés, a szövegben is ezt használjuk.

¹⁹⁶ Pallas, P. S.: *Sammlungen... II.* p. 336.

¹⁹⁷ Az áldozati halmok tipológiájáról a rituáléről lásd Birtalan, Á.: Typology of the Stone Cairns *Obos* and their symbolical meaning (Preliminary Report, based on Mongolian Fieldwork Material collected in 1991-1995). In: *Tibetan Mountain Deities. Their Cults and Representations. Proceedings of the 7th Seminar of the International Association for Tibetan Studies. Graz 1995.* Szerk. A.-M. Blondeau, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 1998 pp. 199-210.; Birtalan, Á.: Obó hagyományok a mai Mongóliában. In: *Őseink nyomán Belső-Ázsiában. Tanulmányok a mongol népi hiedelemvilágról I.* Szerk. Birtalan Ágnes, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest 1996, pp. 4-19.

¹⁹⁸ Bordžanova, T.: *Magičeskaja poezija kalmykov.*; Pallas, P. S.: *Sammlungen... II.* p. 312-321.

¹⁹⁹ A rendszer ismertetése: Omakaeva, E. U.: *Reglamentacija povedenija v povsednevnoj kul'ture kalmykov.* In: *Problemy istorii i kul'tury kočevyh civilizacij Central'noj Azii. I. Arheologija. Etnologija.* Izdatel'stvo BNC SO RAN, Ulan-Ude 2000, pp. 263-267.; Bordžanova, T.: *Magičeskaja poezija kalmykov.* pp. 10-23.

Mindkettő célja valahol találkozik, mindkét rendszert az élet óvása és az élők érdekében állítja fel a közösség. A tabuk, előírások átszövik az emberi élet minden területét, az élet fordulópontjait éppúgy, mint a mindennapi cselekvéseket. Az alábbiakban egy válogatást szeretnénk közölni ezekből a tilalmakból, szabályokból úgy válogatva össze őket, melyek jól ismertek a kalmüköknél, de más nomád népek, s elsősorban a mongolok életében is megtalálhatók. A buddhizmus elterjedésével a hagyományos nomád tilalmak új fajta etikai értékkel is bővültek, s a *cer-t nüül* „véteknék” is kezdik nevezni.

Nem minden ma is ismert tilalomnak tudják a magyarázatát is, hogy ezt vagy azt a dolgot miért tilos. Ahol erre vonatkozó adatokat találtunk, ott beleszöttük ezeket is az alábbi válogatásba.

Tilalmak a viselkedéssel kapcsolatban. A viselkedési tabuk, tilalmak legtöbbje a szálláson való viselkedéshez kötődik. Kitüntetett szerepe van a bejáratnak, azon belül is elsősorban a küszöbnek, mely alatt a család egyik óvószeleme lakik, ezért tiltják a küszöbre ülést, a küszöbön tárgyak átadását. Tilalmas a hát mögött összekulcsolt kézzel járni, úgy tartják, hogy az az apa halálát jelenti. Hason szintén nem szabad összefonni a kart, mert az is közeli rokon halálára utalhat. Illetlennek és tiszteletnek tartják, ha valaki a térdén összekulcsolja a kezét.

Tilalmak az étkezéssel kapcsolatban. A mongolok az ételeiket meghatározott rendszer szerint fogyaszthatják, korhoz és nemhez kötik, hogy pl. a jószág mely részét ki eheti meg. Különleges szakasz a várandósság, amikor például tiltják a nyúlhús evést a kismama számára, nehogy nyúlajkú gyermeke szülessen.

A viselettel kapcsolatos tilalmak. A kalmükök úgy tartják, hogy miként a sámánnak megszatott az életében felhasználható dobok száma, úgy az egy ember által viselhető ruhák száma is születéstől adott (toota xuwn „megszámlált ruhák”). Ezért a gyermek első ruháját is külön rituáléval avatják be. 200 A tűzben megégett ruhát többé nem volt szabad felöltöni. A fejedőt nem szabadott felfelé fordítani, mert beleköltöznek az ártó erők (vö. a nyereget nem szabad felfelé fordítani, tűzpiszkáló ollót nem szabad nyitva hagyni). Úgy tartják, hogy aki véletlenül két kalapot tesz a fejére, az még egyszer megnősül. A fekete és fehér szín együttes viselése megóv a bajtól, ezért aki a születési évének állatjegyébe lép újra, az fekete-fehér színű harisnyát ölt, hogy ne érje baj. A gyermekruhát nem szabad éjjel szárítani, mert a Hold szemmel verheti.

Tilalmak az útra keléssel, költözéssel, szállással kapcsolatban. A szállás tűzhelyét sose tisztítják ki teljesen, mert úgy tartják, hogy attól „megfeketedik a tűzhely”, eltűnik a tűz (a nemzetség és a család védőszeleme). A róka rossz előjelként való értelmezése eredetileg még a vadászközösségekhez kötődik. A kalmükök és más mongol népek is úgy tartják, hogy az úton keresztbe futó róka szerencsétlenséget hoz, s nemcsak a vadász, hanem az utas is visszafordul. Az útra induló szerencsését az otthon maradók is segíthetik, pl. azzal, hogy otthon tartózkodnak a hangos beszélgetésektől, tilos ilyenkor otthon mosni, söpörni. Az úton keresztben fekvő tárgyakat meg kell kerülni, különben az úticél elérése is nehézségbe ütközik. Az úton fekvő tárgyak lehet, hogy az alsó világ urához, Erlig kánhoz tartoznak, ezért nem szabad fölvenni őket. Tilos az úton fekvő kötelet átlépni, mert az is akadályt jelent (a tervek összezsomósodnak, mint a kötél). Szerencsétlenséget okoz, ha az utassal szembe vizet vagy hamut szórnak. Hogy a költözés szerencsés legyen, útközben nemigen beszélgetnek, ha már mindent fölmálháztak az útra, akkor tilos bárki idegennek is odaadni valamit.

Az idővel kapcsolatos tilalmak. A nomádok számára különösen fontos, hogy mikor vándorolhatnak, hagyományosan kerültek bizonyos napokat (guuc ödr), napszakokat, amikor tiltották a költözködést. Éjszaka például nem vándorolhattak, ám ha a helyzet mégis úgy hozta, hogy éjszaka kellett indulniuk, akkor nappal levették a füstnyílást takaró nemezt, ezzel jelezve, hogy a vándorlást még nappal megkezdték, s így mintegy megóvják magukat a szerencsétlenségtől. A kutya óráját és a kutya napjait különösen szerencsétlennek tartják, s ekkor imádkoznak, füstölőt állítanak a bajok elkerülése végett. Viszont ezek a napok alkalmasak arra, hogy különböző mágikus rituálékat végrehajtsanak, például az átokmegfordítását, a rossz nyelvek megkötését (xar kel utlx), vagy a lélek visszahívását (süms duudx). Az esti szürkületi időszak (bürül) számos tilalmat von maga után: nem szabad ilyenkor új dolgokba kezdeni, tejet kiadni a házból, vagy a kisgyermeket kivinni.

Tárgyakkal kapcsolatos tilalmak. Az üresen vagy nyitva hagyott dolgok a mongolok elképzelése szerint alkalmasak arra, hogy ártalmas erők költözzenek beléjük, ezért pl. az altaji ojrátok sohasem hagyják nyitva a juhnyíró ollót vagy a tűzpiszkálót, s mindig beletömökdi a nyereg szíjait a nyereg üregébe. A kalmükök sohasem hagynak üresen ágyat, ha gazdája elutazott, akkor meghívják valakit (általában serdülő ifjút), hogy aludjon benne, vagy ha ilyen nem akad, akkor fém tárgyat helyeznek el benne. A tüzelőnek gyűjtött trágyát nem szabadott szétoztani, mert elviszi a szerencsét. Különösen igaz ez a növendék jószág kikötő kötelénél (zel) talált trágyadarabkákra. Úgy tartják, hogy ez elszakítaná a jószág kötelét, azaz elpusztulna a szaporulat.

A világalkotó elemekkel és a természettel kapcsolatos tilalmak. Számos tilalom kötődik a világalkotó elemekhez, s közülük is a tűzhez, a földhöz. A tűzzel kapcsolatos tilalmakat lásd alább, a földnek bemutatott áldozatok (yazr takx) legerősebbike még a buddhizmus általánossá válása után is előfordult. E szerint házak, templomok építésekor (hagyományosan bizonyára nem volt szükség épületek állítására ehhez az áldozatfajtaéhoz) a tigris évében, hónapjában, napján, órájában született hét esztendősi fiút és fehér lovat áldoztak a földnek. A földet nem szabad ostorral ütni, s bizonyos napokon tilos ásni is. A földet, a föld szellemeit az is megbánthatja,

²⁰⁰ Lásd a *Viselet* című fejezetet.

ha valaki sarkon jár. A magányos fa a mitológiában a világfa egyik változata, s napjainkig is tilos a magában álló fát kivágni. A természetóvó tilalmak közül közismert a mongolság, körében, hogy tilos a hattyút megölni, a kalmükök úgy tartják, hogy három évig szerencsétlen lesz, aki ezt mégis megteszi. A kalmüköknél különösen nagy véteknek számított a daru és fiókái elpusztítása. Úgy vélték, hogy a daru átka bárkit, bármikor elér. A daru fiókáit a felszentelt szerzetesekkel egyenrangúnak tartották, mint akik csak az erényre és jóra törekcsenek. Tilos békát ölni, mert az nem kívánt esőt hoz. Nem szabad a csillagokra mutogatni és számolgatni őket (a csillagok egy-egy embert jelentenek a földön). Nem szabad a jószág mellett fütyülni, mert az szelet támaszt.

A mongol *yor* szó előjelet, de általánosságban inkább rossz előjelet jelent, ha a nyelvhasználatban semleges értelmű, tehát bármilyen előjel köthető hozzá, akkor gyakran kiteszik elé a *mü* „rossz” jelzöt. A kalmükök ezzel szemben pontosan megkülönböztetik nyelvileg a jó és rossz előjelet: *muu yor* „rossz előjel”, *sään yor* „jó előjel”. Pallas számos előjelet közöl, melyek általában az időjárásra, a legelő fejlődésére, a jószág szaporulatára vonatkoznak. Különösen fontos időjárásjósló időszak az újév beköszönte. Számos jel, előjel utal az ártó erők, démonok jelenlétére, így például, ha a ló vagy a jószág hirtelen megáll, akkor gonosz szellem van jelen. Ilyenkor nem szabad szólni, különösen nem nevet kiejteni. Hátra felé kell nyilazni, vagy az ostorral hátra felé csapni, s akkor az ártó erő semlegesíthető. A holló károgását, pl. rossz előjelnek tartják, s ha valaki meghallja, gyorsan elkiáltja magát, *Sä kel, sä kel!* „Jót mondj, jót mondj!” Ha kettős vagy hármas iker jószág születik, a másodikat a rokonoknak a harmadikat a kolostornak adják. Ha teve borjadzik ikreket, azt a kalmükök jó előjelnek vélik.

Az élet körforgásával kapcsolatos szokásvilág

Az emberi életeciklust gazdag, többnyire a mongolokéval megegyező szokásrendszer övezi. Az élet fordulópontjaihoz számos rituális cselekedet, tevékenység kötődik, a jeles fordulópontok közül alább a születés, a gyermek hajvágása, a lakodalom, a halál körüli események közül közlünk egy válogatást.

Szülés, születés, névadás

A gyermek születését első életéveit számos védőszerzet tartás veszi körül, féltik, óvják a nemzetség továbbvívóit. A gyermektelenség a legnagyobb csapásnak számít egy család életében, az anya, aki nem képes utódot hozni a világra egész életében gyöttrődik férje nemzetségében. Egy kalmük közmondás úgy tartja, hogy a „Tejelni nem képes tehén bögös, a szülni nem képes asszony síró”. A gyermek megszületésekor fontos rítus a köldökzsinór elmentése, s a kést, amellyel ezt végrehajjták, a család féltve őrzött relikviái közé helyezik. A gyermeket a kolostorból hozott megszentelt vízzel mosdatják először, ezt a vizet aztán a gyalogutaktól távol öntik ki. A gyermek születése alkalmából is áldásszöveget mondanak, amelyben fontos szerepet kap az óvó mágia. A gyermeket sohasem szabad dicsérni, nem szabad dicsérő szók által kívánatossá, hozzáférhetővé tenni az ártó erők számára, s különösen azokban a családokban, ahol magas volt a gyermekhalandóság, amulettet (*bu*) készítették a lámákkal a kicsik számára.²⁰¹

Kutyakölyök született, hosszú életű legyen
Kövesse őt sok-sok kisebb testvér
Békességben legyen része.

A gyermek névadása fontos ünnep a család életében, a névadásra megfelelő napot a lamaista egyház szokásai szerint a lámák jelölik ki. A gyermek nevét a nagyszülök vagy a közeli kolostor asztrológus lámája adja (*zurxač*) a kiválasztott nevet kislánynak háromszor a bal fülébe, kisfiúnak háromszor a jobb fülébe súgják, úgy hogy a kisdud fülcimpáját megfogják közben. A XIX. században följegyezték a MTT-ből is ismert névadási rendszert, mégpedig, hogy a gyermeknek véletlenszerűen, egy arra tévedő személyről adják a nevét. A számnevek is gyakoriak a nevekben, jelezhetik azt, hogy a gyermek hányadikként született a családban, vagy ha abban az évben született, amikor a nagyapja hetvenes, akkor *Dalnta*-nak „Hetvenesnek” is nevezhetik.²⁰² A kalmüköknél is szokásban volt az óvónevek adása, különösen, ha a családban magas volt a gyermekhalandóság. Gyakori óvónevek például a *Noxa* „Kutya”, *Gaxa* „Disznó”, *Mu köwün* „Rossz fiú” vagy olyan nevek, melyekben a *xar* „fekete” szó előfordul. P. Nebol'sin följegyezte a xošud-ok közt, hogy a gyermek születésnapját is ekkor ünneplik, mégpedig nagy lakomával, melyre ottlétekor három juhot és egy kancát öltek. A névadást *milayudin xürm*-nek, „felszentelő ünnep”-nek nevezi.²⁰³ A mongol gyermek első hajvágása (*dak awx*) nagy

²⁰¹ Bordžanova, T. G.: K probleme obrjadovoj poezii kalmykov. In: *Kalmyckaja narodnaja poezija*. Szerk. N. C. Bitkeev, Elista 1984, pp. 74-97.

²⁰² Bordžanova, T.: *Magičeskaja poezija kalmykov*. p. 84.

²⁰³ Bordžanova, T. G.: *K probleme obrjadovoj poezii kalmykov*. pp. 76.

ünnepe a családban, s hogy ez mikor is zajlik, az népenként és területenként változó. A halhákznál, bár az évet, hónapot, napot a lámák határozzák meg, szokásban van, hogy a lányok haját páros, a fiúk haját páratlan évben vágják. Kalmük adataink szerint a „csecsemőkor” (*nilx cag*) végét jelentő hajvágást hároméves korban végzik, s az első tincset egy anyai nagybáty (*naγc*) vághatja le. Bordžanova szerint ilyen a hajvágáshoz kötődő rituális szöveg nem maradt fenn a kalmüköknél.

*Нер өглнө үөрэл*²⁰⁴

*Нер өгчэх үрн өсж-босж,
Эгч-дүүнрэн дахулад,
Экин хормаһас бэрж,
Ахин ардас дахж,
Аав-эцкин тохминь дуудулж,
Олн дундан тоосрта,
Отг-өэмгтэн күндтө,
Ухань шулун-хури,
Урн эрдмэр дасмг,
Сурх-медхд сүзгтө,
Көх-күцэхд гүүцнэгү,
Зандн сөөхн нуруһта,
Заңт өвиш үн бэрцтө,
Экин авъясар һарнь өөтө болж,
Эцкэн дахад, эрин ээмд күрч,
Үүрмүдлөһөн зерглөд,
Көлнө дөрөд күрч,
Һарнь һанзһд күрч,
Һазаран көдөд һархларн,
Һанзһнь улан ирж,
Хан-хошадан, хамг нутгтан
Туурх көвүнәнтин нернь
Сарн (Басн, Дорж...) болтха.*

Névadási áldás

Nevét kapó magzatocska lábra áll,
Nővéreit, kis öcséit követi,
Anyja ruhaszegélyét fogja,
Bátyja mögött lépdél.
Apja-anyja nemzetségét szólító,
Sokaság közt élenjáró
Járásban, megyében tiszteletreméltó
Elméje egyenes, éles,
Érdeme, tudása nagy legyen.
Ha kérdez, higgyn is
Ha véghezvisz, első legyen.
Szantálfa szép tartású,
Elefánt nyugalmú,
Anyja ügyessége ujjáiban,
Apja ereje válláiban.
Társaival egyivású,
Lába a kengyelhez,
Keze a nyeregszíjhoz.
Távoli pusztára megy
Vérszíja vöröslík.
Káni zászlóaljban valamennyi földön
Dicső gyermeketek neve
Hold (Vénusz, Jogar, stb.) legyen.

*Lakodalom*²⁰⁵

Az ojrát és kalmük lakodalmi szokások egyes vonatkozásai még a törvénygyűjteménybe, a *Yeke Cāji*-ban is megtalálhatók, pl. a menyasszonyváltság mértéke kapcsán.²⁰⁶ A lakodalmi szokásokról szinte minden utazó, tudós megemlékezik, s míg bizonyos részleteit (így az eljegyzési időszakot) nagy pontossággal írják le, addig van ami szinte teljesen elkerülte figyelmüket. Általában hiányzik a megfigyelések közül, hogy mely nemzetség szokásait ismerteti a szerző (kivétel ez alól természetesen minden olyan adat, mely egy meghatározott *uls*-ban, vagy *amg*-ban került lejegyzésre). A legkorábbi részletes leírások Pallastól és Bergmantól származnak²⁰⁷, a mai szokásrenddel Habunova foglalkozik.²⁰⁸ A továbbiakban a Pallas által közölt szokásokkal kívánunk egy rövid vázlatos képet adni a kalmük lakodalomról. Pallas kitér a párvalasztás sokféleségére, szerinte a kalmüköknél nemcsak a szülők jelölhették ki a jövendőbeliket, hanem szerelemből is köttettek házasságok, s megjegyzi, hogy a lányok meglehetősen szabados életmódot folytattak. Ha a szülők jelölték ki az arát, akkor a fiú szülei meghívták a kijelölt lány szüleit, hogy megegyezzenek a menyasszonyváltságban, ami a lány családjának, s magának a menyasszonynak adandó ajándékokat jelentette. A megegyezés után a fiús szülők vágott jószágot, tejpálinkát, s egy juhlábat vittek ajándékba. A juhlábban található csigacsontról, melynek fontos szakrális szerepe van a mongolság életében (lásd *A népi játékok* című fejezetet) *šayaitu*-nak (kalmP.) nevezték ezt az

²⁰⁴ Okonov, B. B. (szerk.): *Bičkdüdin amn ügin bilgin antolog*. Xal'mg degtr γарγач, Elst 1990, p. 72-73. [Népköltési bölcsességek antológiája kicsiknek]

²⁰⁵ Pallas, P. S.: *Sammlungen... II*. pp. 235-241; Bergmann, B.: *Nomadische Streifereien... III*. pp. 145-152.; Bordžanova, T.: *Magičeskaja poezija kalmykov*. pp. 87-92, 176-180.

²⁰⁶ Dylykov, S. D. (szerk., ford.): *Ih caaz. Velikoe ułoženie. Pamjatnik mongol'skogo feodalnogo prava XVII v.* Moskva 1981; Lásd még Pallas, P. S.: *Sammlungen... I*. p. 200.

²⁰⁷ Pallas, P. S.: *Sammlungen... II*. pp. 235-241., Bergmann, B.: *Nomadische Streifereien... III*. pp. 145-152.

²⁰⁸ A szerzőnek sajnos nem sikerült még hozzájutnia a művéhez: Habunova, Je. E.: *Kalmyckaja svadebnaja obrjadovaja poezia*. Elista 1998.

ünnepet. Tulajdonképpen a juhláb átvétele jelentette az eljegyzés véglegességét. A fiú családja állta az ifjú pár jurtájának költségét, de a lány családja készítette el. A XVIII. században szintén a vőlegény családja adta a menyasszony ruháit, s a jurta berendezését. Végül a jurtát és berendezését a fiú családja szállította el az ifjú pár leendő szállására (a vőlegény családjához). Az esküvő napján, melyet a szerzetesek jelöltek ki, a menyasszony rokonai kíséretében lovon, lefátyolozva érkezett a lakodalomba. Az új jurtát egy, a szertartást vezető szerzetes megtisztította, majd a keletre tájolt jurta előtt egy nemezszőnyegre térdeltette a párt. Megkérdezte őket, hogy nem kényszer hatására lépnek-e házasságra, majd az összetartozás jeleként kezükbe adott egy húsos lapockacsontot (melyet, mind a vőlegény, mind a menyasszony meg kell fogjon). Ezt követően mindkettejüket földig hajoltatják, s miközben meghajolnak a Nap felé, a következő formulát kell mondaniuk: „Meghajlok a Napnak. Meghajlok a csigacsontnak. Meghajlok a sárga vajnak.” Mielőtt a lány haját, asszony mivoltát jelezve két farkocsba fonják az egy helyett, színlelet veszekedés tört ki a lányok és a fiatalasszonyok között, mindkét tábor magának akarja a még nem asszony, már nem lány menyasszonyt. A csetepaté természetesen az asszonyok győzelmével ér véget. Az ifjú asszonyt még – feltehetően tisztító rítus céljával – két férfi frissen nyúzott birkabőrön magasra emeli. Végül szétszedik az új házasság jurtáját, s a mulatozóktól távolabb verik föl, ahol aztán magukra hagyják őket. Dióhéjban összefoglalva ezek voltak a kalmük lakodalom főbb vonásai, melyek Pallas figyelmét magukra vonták. Érdekes, hogy olyan, napjainkban nagyon fontos rítusokat, szertartásokat, mint a menyasszony bemutatása a családi tűzhelynek, tűszellemnek, vagy a menyasszony első teaőzése, Pallas nem említi. Szól viszont még arról, hogy ha a lányos szülők számításból (még több ajándék reményében a fiú szüleitől) sokáig húzták a lakodalom időpontjának kijelölését, akkor a vőlegénynek jogában állott a lányszöktetés.

A kalmükök mai lakodalmi szertartás- és rítus-ciklusa sok hasonlatosságot mutat a xinjiang-i ojrátokéval, s hasonlóan a kelet-turkesztáni torgüd-okhoz és öld-ökhöz, a lakodalom a következő szakaszokból áll.²⁰⁹

A lakodalom előtti időszak:

- *zäng orulyan* „híradás” – a fiú szüleinek küldöttei elmennek puhatolódzni a kiszemelt lány szüleihez
- *neg bortx* „egy bőrkulacs [pálinka]” és egyéb ajándékok a lány szüleinek
- *xoyr saw/xoyr bortx* „két edény/bőrkulacs [pálinka]”
- *γurwn bortx* „három bőrkulacs [pálinka]”²¹⁰
- ragasztó, ezüst és áldozati kendő (*xadg*) ajándékozása, az összetartozás és örökkévalóság jelképeként
- a vőlegény és barátai látogatása a lánynál;
- *xuld išklyn* „kelengyevarrás” – a vőlegény nőrokonai több rend ruhát varrnak a menyasszonynak
- az ifjú pár jurtájának elkészítése
- a menyasszony végig látogatja apai ági rokonait és ajándékokat kap tőlük

A lakodalom:

- a menyasszony búcsúztatása (körömvágási rítus, lásd a *Tärn „ráolvasás”* című fejezetben)
- a menyasszony útnak indítása
- a komák köszöntése: a lakodalmat a vőlegény szüleinek szállásán tartják, a menyasszonyt oda legközelebbi rokonai kísérik, az érkezőket a komákhoz szóló áldással (*xudnrin yöräl*) fogadják

*Худнрин ү өрәи*²¹¹

*He, ханьлси хойр худнр
Татв гисн тасриго,
Матив гисн матишиго,
Салв гисн салиго,
Утлв гисн чилиго,
Шар тос мет хәәлңү,
Эн шар зес мет наалдңү,
Батта сән худнр больй!*

Áldás a komákra

Hej, a most összeforró komák [frigye]
Ha húzzák is, el ne szakadjon,
Ha hajlítják is, meg ne görbüljön,
Ha választják is, szét ne váljon,
Ha szabdadják is, egyben maradjon,
Mint a sárga zsír olvadjon egybe,
Mint a sárgaréz olvadjon össze!
Erős, szép komák legyünk!

- a menyasszony hajának asszonyi hajviseletté alakítása

²⁰⁹ Bizonyos források hozzáférhetetlensége miatt nem minden szakasznak sikerült megtalálni a pontos kalmük elnevezését.

²¹⁰ Ha a lány szülei megisszák az ajándékba hozott pálinkát, akkor az azt jelenti, hogy hozzájárulnak a lánykéréshez.

²¹¹ Bordžanova, T.: *Magičeskaja poezija kalmykov*. p. 90.

- *caγan undn* „fehér ital”: a menyasszony teát főz apósának, anyósának. A menyasszony akkortól számít a férje nemzetségéhez, amikor először áldoz a tűznek és megfőzi az első teát, melyet először apósának és anyósának kínál fel.

A lakodalmi szokások részét alkotják a termékenységvarázslási rítusok, mit például, hogy az ifjú pár takaróját megszórják gabonaszemekkel: „Takarótok gyermekkel legyen tele, karámotokban számolatlan jószág növekedjék!”

Amikor a menyasszonyt és a vőlegényt új jurtájukban magukra hagyják a következő áldást mondják rájuk:

Күргн бер хойрт төвгдсн ү өрөт²¹²

*He, күргн күүкн
Эн өдрэс авн
Тадн нег өрк-бүл болад,
Кех көдлмиэн кеһөд,
Нег-негндэн дөң болад
Ээж-ааван күндлж,
Күүнд кел үлл уга,
Нохад хуцул уга,
Менд амулң йовицхатн
Гиж ү өрөжэн өв!*

A menyasszonyra és vőlegényre mondott áldás

Most vő és meny,
E naptól kezdve
Ti egy család vagytok,
Tegyétek dolgotok,
Egymást segítsétek,
Szüleitek tiszteljétek,
Mások szájukra ne vegyenek,
Kutyák meg ne ugassanak,
Egészségben, békében éljetek,
Így szól áldásunk!

Temetkezési szokások²¹³

A temetkezési szokások a korábbi utazók figyelmét is felkeltették, s közülük talán Pallas volt az egyik, aki a legrészletesebben feljegyezte a kalmükök temetkezési módjait, a rituálékat.²¹⁴ A XX. századi temetkezési szokásokat, a szokásrend változását ismerteti U. E. Erdniev és E.-B. Gučinova. Míg Erdniev inkább a szocialista időszak okozta változásokat írja le, addig Gučinova megvizsgálta a továbbélő hagyományokat, éppen a szokások konzervativizmusára térve ki, melyek a megváltozó társadalmi rendszerben – ha lappangva is – tovább éltek.

A halál eljövételét a kalmükök is megjósolják különböző előjelekből (*yor*), melyek hasonlítanak az európai hiedelemrendszerhez, s talán nem egy közülük orosz hatásra épült be a kalmükök hiedelemvilágába. Így például álombeli halálelőjel a fog kihullása, a hajvágás, az álombeli lakodalom. A halál eseményét veszi talán körül a legtöbb tabu, tilalom, eufémizmus, magát a halált számos körülíró kifejezéssel jelölik, hogy csak néhányat említsünk közülük:

- *sääγān xääj* „keresi a jobbat”
- *cogcan sol’j* „testet vált”
- *nasan naslj* „leéli életét”
- *āmn γarč* „lelke, életereje távozik”
- *xuwcsna to čilj očj* „elhordta mind a ruháját”²¹⁵.

Pallas leírja, hogy a kalmükök, mint más buddhista mongol népek többféle módon temetkeztek: szabadba való kitétes módon, vízbe temetéssel, földbe hantolással, kőhalom alá temetéssel, hamvasztással. Az alsóbb rangú társadalmi osztályok elsősorban kitétes módon és földbehantolással, míg a nemesség és a magas rangú egyháziak hamvasztásos módon temetkeztek. Hamvaik fölé sírjelet buddhista sztúpát, emeltek. A halott családja szerzetest (*gelj*) hívott, hogy az meghatározza, vajon a halál órája szerencsés vagy szerencsétlen-e. Ha úgy ítélte meg, hogy rossz órában távozott az elhunyt, akkor ennek megfelelően imádkozott. A halott jurtájába először csak a szerzetesek tartózkodtak, akik legjobb ruhájába öltöztették s a temetési szertartásnak megfelelően oroszán pozícióba fektették (jobb oldalán, jobb karjával megtámasztva, bal keze a bal csipőjén nyugszik. Két napig kellett így fektetni a halottat, utána jöhetnek a rokonok elbúcsúzni. A szerzetesek határozták meg a temetés pontos idejét, helyét. Mint más mongol népeknél, a kalmüköknél is úgy vitték ki a halottat, hogy a jurta ajtajától jobbra felnyitották a rácsfalat. Ennek a szokásnak az a célja, hogy a halott lelke ne találjon vissza, mert akkor

²¹² Bordžanova, T.: *Magičeskaja poezija kalmykov*. p. 176-177.

²¹³ Erdniev, U. E.: *Kalmyki*. Elista 1980; Gučinova, E.-B.: *Transformacija pogrebal’nogo obrjada Kalmykov*. In: *Problemy sovremennyh etničeskijh processov v Kalmykii*. Elista 1985, pp. 90-97.; Bordžanova, T.: *Magičeskaja poezija kalmykov*. pp. 93-95.

²¹⁴ Pallas, P. S.: *Sammungen...* pp. 249-306. Pallason kívül I. G. Georgi, P. Nebol’sin és I. Potockij is megemlékeznek a temetkezési szokásokról.

²¹⁵ Vő. a *Viselet* című fejezettel.

árthat a családtagjainak. A rokonok könyörögnek az elhunythoz, s a védőszellemekhez, hogy szerencséje, boldogsága részét hagyja nekik hátra.

*О, хээрхн,
Цуг заячнр
Эн нерэд жэх эдлврн
Бурсна шим, шүүснэ
Ур дееж өмннь тежэл болж,
Ардан кишигэн заяж,
Өөх, ичх зовлгас гетлгж,
Хэрүл, хааһул болж йовхитн,
Эрж, сурж шүтжэнэвидн.²¹⁶*

Oh, kegyelmes,
Védőszellemek mind!
Mindazt, amit csak itt megnevezünk,
Hús tápláló ereje, s leves
Legjava, előtettek étek legyen,
Utánunk szerencsét küldjetek,
Félelemből, szegényből, kínból kikerüljünk,
Oltalmazók legyetek,
Kérve könyörögve hiszünk!

A temetés helyén aztán nemezbe csavarták a holttestet, s ott hagyták, vagy elhantolták. A halott fejét kelet felé fordították, s a buddhista rendszerben ez azt jelentette, hogy a lenyugvó nap sugarainál egyszerűbben megtalálja a lélek a *Sukhāvati*, nyugati paradicsom felé vezető utat (a kalmükök az újjászületés paradicsomi helyét *taralgin orn*-nak hívják a köznyelvben).

A halottkísérő rokonokat visszatértük után megtisztító szertartásnak vetik alá: kezet kell mosniuk, s bekenik őket fehér étellel, tüzet léptetnek át velük, s kezüket füst fölé tartatják. A temetést tor követi. A gyász 49 napig tart, eddig utazik a lélek Erlig kánhoz, az alvilág urához, s a 7. és a 49. napon tartanak megemlékezést, melyet tűzáldozattal kísérek. Az áldozati húsból csak a rokonok kaphatnak, s egy részét elhelyezik a házi oltáron az ez alkalomra sült *boorcg*-ok mellé, melyen mécseseket égetnek. Az itt elhangzó áldások célja a hátramaradók további szerencséjének biztosítása. A 49. napon a legfontosabb áldozat egy kosfej, melyet a jószág belső hájába betekernek és elégetnek. A gyász ideje alatt, amíg a lélek a közteslétben tartózkodik folyamatosan áldozati mécseseket égetnek a családi istenségek előtt. A családtagok nem dolgoznak ezen idő alatt, s a háztartásból semmit sem adnak, ki megóvva így a család jövőbeni szerencsáját. A kalmükök tartózkodnak a sírástól, mert úgy tartják, hogy az újabb gyászt okozhat, s gátolja a lelket a távozásban.

Ünnepek és játékok

Népi játékok²¹⁷

Minden népnek megvannak a sajátos játécai, melyek korántsem csupán a szórakozást szolgálják, s nem is csak a gyerekek üzik azokat. A játékok alapvető feladata, hogy felkészítsék a gyerekeket a felnőtt korokban végzendő munkákra, de a felnőtteknek is hasznos gyakorlásul szolgálnak sok tevékenységhez. Így például régen a harci felkészülést szolgálták a lovas-, birkózó- és íjászversenyek, de még a különböző ügyességi játékok is, pl. az íjlesztő hüvelykujjat edző csigacsont játék. Természetesen mára a játékok ilyenén haszna már kevésbé érvényesül, s inkább csak a szabadidő kellemesebb eltöltését célozzák.

A kalmükök között igen népszerűek a különböző csigacsont (*šaya*) játékok, melyek egyaránt szolgálnak szórakozásul a gyerekek és a felnőttek számára. Az egyik csigacsont játékot (*šayalcx* „csigacsonttal játszani”) akár 10 vagy több játékos is játszhatja. Egy fütől megtisztított, elegyengetett területen kört rajzolnak, a körbe pedig mindegyikük meghatározott számú (1-3 db) csigacsontot állít fel a földön egy sorban, összesen kb. 1 méter hosszan, majd a játékosok mintegy 10-15 lépésre eltávolodnak. Innen dobócsontokkal próbálnak a sorba állított csontok közül minél többet kiütnie körön kívülre. A dobók egymás után próbálkoznak, s mindenkinek két vagy három dobása van. Akinek sikerül 2-3 csigacsontot is kiütnie, az odaállhat, ahová a dobócsontja leesett, majd onnan kiütheti az összes csontot a körből, s a kiütötteket meg is nyeri. A játékban a sorbaállított csontok többnyire juhtól, ritkábban kecskétől származnak, míg dobócsontnak a szarvasmarha nagyobb méretű csigacsontját használják. A csontokat felhasználás előtt gondosan letisztogatják, a méretebb dobócsontokat átfűrik, a lyukba pedig ólmot öntenek, s sokszor a csont széleit is lefaragják, hiszen dobáskor a csontnak nehéznek és simának kell lennie, hogy egyenletesen guruljon a földön. Ugyanezt a játékot jégen is lehet játszani a téli időszakban, s ilyenkor a dobócsont sokkal gyorsabban és pontosabban csúszik célja felé. A játékban használt csontokat gondosan díszítik, különböző színűre festik, egyedi tulajdonjegyeket rajzolnak rá, s főként a dobócsontok szépítésére fordítanak figyelmet.

²¹⁶ Bordžanova, T.: *Magičeskaja poezija kalmykov*. p. 94. További áldásszövegeket lásd a *Szertartási népköltészet* című fejezetben.

²¹⁷ A fejezet a következő művek alapján készült: Erdniev, U. E.: *Kalmyki*; Ernjanä, K.: *Cecn bulg.*; Pallas, P. S.: *Sammlungen...*; Bergmann, B.: *Nomadische Streifreien...*

Szintén csigacsonttal játsszák a *mör urldan* „lóverseny” nevű játékot. Ehhez egy kört rajzolnak a földre, majd egyenlő nagyságú körcikkekre, azaz *mod* „mértföldekre” osztják. Az egyik körcikkekben minden játékos felállít egy-egy csigacsontot, a „lovat” úgy, hogy egy sorban álljanak, mint a lovak az igazi verseny kezdetén. Az egyik játékos (vagy a csalás elkerülése végett egy kívülálló) minden játékostól begyűjt ugyanannyi (2-3 db) csigacsontot, majd a tenyerében összekeverve ledobja azokat a földre. Az a játékos, akinek a csigacsontja ekkor függőlegesen áll (*ol tusx*), előre léphet a „lovával” annyi körcikket, ahány csontja függőlegesen esett. Ha egy csont az előbbivel szemben lévő (*oŋx*) oldalára esett, akkor a gazdája három mértföldet is léphet „lovával”. A versenyben az nyer, akinek a „lova” elsőnek teljesíti a távot és ér körbe a kiinduló pontig.

Leginkább gyerekek és fiatalok játsszák a *cayan monda xäälŋ* „keresni a fehér labdát” nevű játékot. Ehhez először is egy kerekre formázott nedves agyagdarabot befednek fehér szarvasmarhaszőrrel és sima felületen addig görgetik, míg a szőr egyenletesen megtapad, s az egész kerek labdaformájú nem lesz. A játék akkor a legérdekesebb, ha este sötétben, holdfénynél játsszák. A résztvevők két csapatot alkotnak, egymástól mintegy tíz lépésnyire letűznek egy-egy karót a földbe, ruhát és süveget akasztanak rá, majd csapatonként felsorakoznak a két felöltözött karó mellett. Kiválasztanak valakit, aki eltávolodik a többiektől és messzire elhajítja a labdát a pusztába. A csapatok ekkor a labda után vetik magukat, hogy megkeressék és visszahozzák azt a kiindulóponthoz. Ha valaki megtalálta a labdát, az igyekszik minél gyorsabban visszaérni, de az ellenfél csapata próbálja megakadályozni ebben és a maga számára megszerezni a labdát. Ha a labda vivője már nagyon szorult helyzetben van, átadhatja a labdát csapattársainak, hogy az ellenfelet kijátszva így juttassák el a célig. Természetesen az a csapat nyer, amelyiknek sikerül a kezdőponthoz vinnie a labdát. Ugyanezt a játékot nemcsak labdával, hanem fehérre festett fadarabbal is játsszák.

A *köwcg xayx* „párnadobálás” játékban a résztvevők körbeülnek 1-2 méterre egymástól, s egy ülőpárnát dobálnak a körön keresztül egymásnak. A körön kívül körbejár egy játékos, s igyekszik a repülő párnát elkapni az elől, akinek dobták. Ha sikerül, akkor helyet cserél azzal, aki elől elhalászta, s a játék folytatódik.

A *calmin arymj kömlŋ* „pányvavetés” egyfajta fogócska, mely a pásztorélet során gyakori feladatra készített fel, nevezetesen a ló ménésből való kifogására pányvával. A kalmükök szerint az aki igazán jól kezeli a pányvát, a farkast is képes vele elfogni. A játékban résztvevő gyerekek a „csikók”, s egyikük a „csikós”, aki kezében egy hurokban végződő vékony kötéllel igyekszik elkapni a „csikókat” úgy, hogy nyakukba veti pányváját. Ha sikerül elfognia egyet, akkor helyet cserél vele és a megpányvázott „csikóból” lesz a „csikós”.

A *mod bekäülŋ* „botugratás” nevű játékhoz csupán egy 30-40 cm hosszú lekerekített végű pálcára van szükség. A játék célja, hogy a résztvevők egy a földön húzott vonalra állva minél messzebb dobják a pálcát oly módon, hogy az egyik végéről a másikkra ugrálva haladjon a talajon. Ha a pálca nem így ugrál, akkor a dobás érvénytelennek számít.

Naadm

Nagy népszerűségnek örvendenek a nomádok körében az ünneppel egybekötött sportversenyek (*naadm*), melyek eredetileg fontos részei voltak a harci felkészülésnek, de később már csak a szórakozást szolgálták. A kalmükök hagyományos versenyjátékaikat, a birkózást (*bök nooldan*) és a lóversenyt (*mör urldan*) még eredeti hazájukból hozták magukkal. A versenyek megrendezésére rendszerint valamely jeles alkalommal került sor, így vallási és világi ünnepekhez egyaránt kapcsolódhatott.

A mongol birkózásra vonatkozó első adatok igen koraiak, a Mongolok Titkos Történetéből (MTT)²¹⁸ származnak. Itt a birkózás már mint vetélkedés jelenik meg, de ugyanakkor még nem sport, hiszen nemcsak a nemes versengés motiválja, hanem az ellenfelekkel való leszámolás egyik módszere is lehet, s a vesztes életével fizethet. A MTT egyik jelenetében Dzsingisz kán féltestvére, Belgütej és a dzsürkin nemzetségbeli Büri-bök²¹⁹ küzd egymással egy birkózóviadalon.

„Mikor még Büri-bök a dzsürkineknel élt, történt egyszer, hogy Büri-bök Belgütejt félkézzel megragadta, féllábbal elgáncsolta, a földhöz vágta, és leszorította úgy, hogy mozdulni sem bírt. Büri-bök a nép birkózóbajnoka volt.”²²⁰

²¹⁸ A Mongolok Titkos Története egy XIII. századi mongol nyelvű történeti mű, mely főként Dzsingisz kán életéről, s birodalmának megalapozásáról szól, de vannak benne Ögödei nagykánra vonatkozó részek is. A mű szövege mongol nyelven, de kínai írással lejegyezve maradt fenn, noha eredetileg létezett egy ujjur-mongol írásos változat is. A Mongolok Titkos Története felbecsülhetetlen értékű forrást jelent a mongol nyelv, életmód, népköltészet, anyagi és szellemi műveltség kutatásához.

²¹⁹ Büri-bök nevében a *bökö* szó jelentése „birkózó”. A korabeli névadási szokások szerint a név utótagjaként gyakran szerepelt az adott személy társadalmi helyzetére, tiszttségére utaló jelző.

²²⁰ *Büri-bökö Jürkin-tür büle'e Büri-bökö Belgütey-yi örö'ele qar-iyar bariju örö'ele köl-iyer töyitcü unaqaju üli gödölgen daruqu büle'e Büri-bökö ulus-un bökö* – Ligeti, L.: *Histoire Secrète des Mongols*. Monumenta Linguae Mongolicae Collecta I, Akadémiai Kiadó, Budapest 1971, § 140., p. 93.; Ligeti Lajos (ford.): *A Mongolok Titkos Története*. Budapest 1962, § 140., p. 48.

Ennek a birkózásnak látszólag még nincsen tétje, egyszerű vetélkedés, versengés csupán, de nem sokkal később Belgütej bosszút áll legyőzőjén, aki időközben tovább gyarapította „bűneit”.

„Dzsingisz kán egy napon meghagyta, hogy Būri-bökő és Belgütej keljenek egymással birokra [...] Būri-bökő, a legyőzhetetlen hagyta, hogy a földhöz vágják. Belgütej azonban nem tudván őt a földre lenyomni, megragadta a vállát, s ráült a hátulsó részére. Belgütej egy pillantást vetett hátra, s amikor rápillantott Dzsingisz kánra, a kán alsóajkába harapott. Belgütej ezt megértette. Lovaglólásban ráugrott, két gallérját összekapva maga felé húzta, és rátérdeve, gerincét eltörte. Būri-bökő törött gerinccel így szólt: Belgütej nem tudott volna legyőzni engem. A kántól féltében szándékosan a földre zuhantam, s bizonytalankodtam; életemmel fizettem érte. Szólt, és meghalt. Belgütej, miután eltörte gerincét, kihurcolta őt a porondról, félredobta, s eltávozott.”²²¹

Mikor Dzsingisz politikai ellenfelével, a magas vallási tisztséget is betöltő Teb-tenggeri-vel számolt le, végrehajtóként szintén birkózókat használt, akik egyszerűen kivégezték Teb-tenggeri-t. Itt már nem volt meg a látszata sem a szabályos küzdelemnek, a birkózásra, mint módszerre csak azért volt szükség, hogy az áldozat vérefolyatlan haljon meg, hiszen így a vérében lakó lélek nem sérül meg, ami neki, a magasrangú főembernek mindenképpen kijárt.

A XVIII. század elején a kalmükek között járt, orosz fogságba esett svéd tiszt, J. C. Schnitscher rövid összefoglalót adott ki 1744-ben élményeiről és tapasztalatairól. Az 1714-ben Ayuuki kánhoz érkezett, K'ang-hsi mandzsu császár által küldött követség fogadásánál leír egy jelenetet, ahol a ceremónia részeként birkózó és íjászversenyt tartottak.²²²

Birkózóversenyeket rendeztek helyi szinten, de megyei és tartományi versenyek is voltak, melyeken az adott terület bajnokai vettek részt. A birkózást egy nézőktől körülvett kerek téren rendezték, melyre a birkózópárok egyenként mentek ki küzdeni egymással. A versenyzők mezítláb, felsőruha nélkül, csupán egy feltűrt nadrágban és övben birkóztak. A küzdelem célja az ellenfél hátrafektetése úgy, hogy a lapockája érintse a talajt. Ennek eléréséhez a legkülönfélébb fogásokat alkalmazták – a küzdők igyekeztek felemelni és földhöz csapni a másikat, hirtelen mozdulattal elgáncsolni egymást, kilépni a támadó ellenfél elől, hogy az elveszítse egyensúlyát és a földre zuhanjon, stb.

A lóverseny a nomádok számára különös jelentőségű, hiszen a lónak kiemelten fontos szerepe van életükben. A mongol pásztorok a sok évszázados együttélésből és bensőséges viszonyukból következően alaposan ismerik lovaik természetét, tulajdonságait. Nyelvükben számos kifejezés található a lovak színére, járásmódjára, életkorára vagy más jellegzetességeikre, s a lószerszámra is részletes és bőséges szakszókincsrel rendelkeznek. Igen sok kifejezésben, szókapcsolatban is előfordul a ló, mindig nagyságot, pozitív jellemzőt hangsúlyozva.

A ló a mongol népköltészetnek is központi témája, számos dal (*dun*), mese (*tuul'*), eredetmonda (*domg*), áldásszöveg (*yöräl*), magasztaló (*magtal*), közmondás (*cecn üg*) és más népköltési alkotás szól róla. Az eposzok (*tuuj*) hősei táltos paripájukat megülve törik le az ellent, s segítsége nélkül elképzelhetetlen győzelmük. A mongolság tisztelete és megbecsülése a ló iránt, a hozzá fűződő viszonyuk az eposzokban tükröződik legjobban. Sok tíz-száz soron keresztül magasztalják bennük szépségét, gyorsaságát, arannyal-ezüsttel borított szerszámai ékességét, mint a Dzsangarból származó alábbi részletben is:

Өмн хойр көлөн
Өдрә һазрт тәвәд,
Ар хойр көлөн
Хонга һазрт хаяд,
Өргәһн һазр дөңнәд,
Өвц үһәһн һазр шудрад,
Өлдгәс босһн
Өһн цаһан туула мет
Өрвкәд йовһна...
Туруһнаһь өсрһн шавр
Тенд, энд тусад,

Mellső két lábát
Félnapi járásra teszi,
Hátsó két lábát
Egynapi járásra veti,
Állkapcsával a földet súrolva,
Szegycsontjával a talajt horzsolva,
Sásból felugrott
Éhes fehér nyúlként
Ringatózva halad.
Patája felvert földje
Itt is, ott is hullik,

²²¹ Činggis qahan niken üdür Būri-bökő Belgütei qoyar-i abaldu'uluya ke'ebe [...] tende Būri-bökő Belgütei qoyar-i albaldu'ulbai Būri-bökő üli ilaгдаqu gü'in unaju ökbe Belgütei darun yadan müridejü sa'ari de'ere qarču Belgütei ginčas kijü Činggis qahan-ni üjegü-lü'e qahan ilügey-iyen ja'uba Belgütei uqa otču de'ere inu aqdalaju qoyar jaqas inu solbin mekejilen tataju niru'u inu ebüdüklejü ququľju ilebe Būri-bökő niru'u-ban ququraju ügüleriin Belgütey-ye üli ilaгдаqu büle'e bi qahan-nača ayuju arqadan unaqu ariyaqu bolun amin-dur-iyen güртеbei bi ke'e'et ükijü ilēbe Belgütei niru'u inu ququru tata'at čirčü o'orkiju yorčiba – Ligeti, L.: *Histoire Secrète des Mongols*. § 140., p. 93. Ligeti Lajos (ford.): *A Mongolok Titkos Története*. § 140., p. 48.

²²² Schnitscher, J. C.: *An Account of the Kalmyk Land under Ayuuki Khan*. Ford., szerk. J. R. Krueger, Publications of the Mongolia Society, Occasional Papers No. Twenty, Bloomington, Indiana 1996, p. 36.

*Төгст, бозаатын бор уул болад,
Тонталдад үлдэд йовна.*²²³

Belőle „találkozók szürke dombja”
Domborodva kerekedik.

A versenyen való győzelem a ló veleszületett képességein és adottságain, valamint a felkészítésén múlik. A versenylő felkészítése igazi művészi feladat, mely óriási tapasztalatot és nagy szaktudást kíván. A jó versenylő jegyeit évszázadok óta vizsgálják a mongolok, s tapasztalataikat nemcsak szájról szájra adják tovább, hanem már régtől fogva írásban is rögzítik. Ezeknek a jegyeknek, valamint a felkészítés módszereinek leírása (*šinj*) a mongol népköltészetben és szépirodalomban külön műfajként él. A *šinj*-ekben három csoportra osztják a lovak tulajdonságait – külső jegyekre, belső jegyekre és titkos jegyekre. A kalmük népköltészetből származik az alábbi leírás, mely a jó versenylő külső tulajdonságait sorolja fel. Jól megfigyelhető rajta a műfaj egy jellegzetessége, miszerint a jó hátas kívánatos jegyeit valamely állat tulajdonságaihoz hasonlítják.

Толхан шинж²²⁴

*Амн-нурһарн өргн,
Ахр чон чиктә.
Тевг-күклнь ахрхн болн нигт.
Маңһань өргн болн нимгн.
Нүднь ик болн цамрхань мөнтхр.
Мөөрснь өргн, нүкнь у.
Хойр гер шүднь өндр, өскөтә.
Хавд шик махнь өндр,
Соянь ут, нәрхн, моһлиц.
Арат соята болхла нег үлүсән.
Дорак шик махнь үлү болхла улм сән.*

Бөкн бийиннь шинж

*Цар мөөрсн у,
Ирзһр эрәтә,
Бүдркәнъ шовһр,
Цар мөөрсән хәләсн,
Хойр товчлурнь өргн,
Далнь ут болн нимгн.
Мөөрсн гедргән,
Нурһнь һо, захсн зоота.
Хавснь ирзһр матлһта,
Ова ясн өндр,
Туула сәәртә,
Сөвә хавсарн өвәән, көвкр.*

Дөрвн кәлин шинж

*Дөрвн турунь хавтха, шатта,
Белвәңцгүднь нәрхн, шавхагнь ахр.
Өмнк хойр шавхагнь уйн,
Ар хойр шавхагнь күдр.
Өвдгиннь нүднь өргн,
Хоорондкнь у.
Шилвиннь ясн нәрн.
Шүрүснь бүдүн, ирзһр.
Шаһа чимгнь ут.
Бөрвиннь сәрсн у, нимгн.
Тәңясарн һазаран,
Унад оркхла сүүлән сеглине.
Ар хойр кәлән деер татна,
Гүүсн цагтан өмәрән шикәд одна.
Инцхәнәд оркхларн*

A fej jegyei

Nyaka, s háta széles,
Füle rövid, mint a farkasé,
Üstöke-sörénye rövid és sűrű,
Homloka széles és vékony,
Szeme nagy, halántéka domború,
Porca széles, szemgödre mély,
Két metszőfoga hosszú és szögletes,
Húsa vaddisznóéhoz hasonló,
Szemfoga hosszú, vékony és kerekded,
Ha szemfoga mint a rókáé, még jobb,
Ha húsa is ahhoz hasonló, annál jobb.

A teljes test jegyei

Porca széles,
Éles peremű,
Szegycsontja hegyes,
Széles porca felé néző,
Két lapockadudora széles,
Lapockája hosszú és vékony.
Porca hátrahajló,
Gerince egyenes, mint a hal háta,
Bordája hegyes, görbe,
Koponyacsontja magas,
Tompóra, mint a nyúlé,
Oldalbordája felfelé áll és ruganyos.

A négy láb jegyei

Négy patája sima és kerek,
Bokái vékonyak, patája szőre rövid.
Elülső két patáján a szőr lágy,
Hátsó két patáján erős.
Térde kalácsa széles,
Köztük a rés tágas.
Lábszárcsontja vékony,
Ina vastag, kiálló,
Csigacsont, s combja hosszú.
Lábszára bőre széles, vékony.
Térdkalácsa kifelé áll,
Ha hátára ülsz, farkát emeli,
Hátsó két lábát felkapja,
Vágtában előre hajlik.
Ha elnyeríti magát,

²²³ Ernjänä, K.: *Cecn bulg.* Elst 1980, p. 24. [A bölcsesség forrása]

²²⁴ Ernjänä, K.: *Cecn bulg.* pp. 25-27.

A versenyre való felkészítés során a lovak mozgás- és táplálékmenyiségét szigorúan szabályozzák. Az edzést már jóval a verseny előtt, akár 1-2 hónappal korábban is elkezdik. A felkészítés időtartama és módja természetesen függ a ló korától, fizikai állapotától és az évszaktól is. Az edzés hosszabb-rövidebb futtatások, lassúbb ügetések és pihentetések váltakozásából tevődött össze, miközben a pásztor a ló verejtékének és ürülékének színéből, állagából próbált következtetni hátasa felkészültségének fokára és az esetleges hiányosságokra.

A megfelelően felkészített ló ürüléke kevés nedvességet kell tartalmazzon, s lábai egyenesen állnak. Ha az edzés előtti állapotához képest magasabbnak látszik, s orrán, lapockáján és izmain domborodnak az erek, valamint szőre úgy csillog, mintha éppen vízből jött volna ki, úgy ezek szintén a jó felkészítésre utalnak. Hasonlóan jó jel még, ha vágta után a nyereg alatt nem keletkezik izzadság, izmai nem duzzanak meg, s fűrgé és élénk marad.

Vannak jelei azonban a nem elegendő vagy éppen túlzásba vitt edzésnek is. Így például nem alkalmas a ló a versenyen való részvételre, ha teste nehézkes, lábait váltogatva lépked, a vágásban nehezen szedi a levegőt, szőre csúnya, szempillái kuszák vagy verítéke habos. Általánosságban elmondható, hogy a jól felkészített ló jellegzetességeinek hiánya vagy ellentéte jelzi a hiányosságokat.

A versenyeket többféle csoportban rendezik meg, melyeket elsősorban kor szerint határoznak meg, de van külön verseny a csődörök és a poroszkák számára is. A futamok kategóriától és a földrajzi viszonyoktól függő távolságon (kb. 15-30 km), egy előre kijelölt pályán zajlanak. Azért, hogy a lovak minél sebesebben futhassanak, nem felnőttek, hanem gyerekek ülik meg őket, de a győzelem dicsősége elsősorban mégis a ló gazdájáé lesz. A győztes ló is kap a megbecsülésből, s hangzatos címetek kap, ékes versekkel, dalokkal magasztalják szépségét és gyorsaságát. A verseny díjazása igen változatos lehet, rangosabb alkalmakkor akár felszerszámozott ló is lehet a tét, míg egyébként selyem, kisebb jószág vagy más értéktárgy kerül kiosztásra. A verseny idején szigorúan ügyelnek a szabályok betartására, amelyek a szokásjogban már évszázadok óta élnek, s a XVII-XVIII. század folyamán írásban is rögzítették őket.

Kalendáriumi ünnepek²²⁵

A hónapokat a mongol népek hagyományosan különböző természeti jelenségeket alapján nevezték el. Ennek nyomai fennmaradtak a kalmükök között is, de buddhizmus felvételével fokozatosan kiszorultak a használatból. A buddhista rendszer szerint a hónapok elnevezése is a tizenkét éves ciklust követi, s valamennyi fontos hagyományos pásztorünnephez kapcsolódik a buddhista mitológia vagy a buddhista ünnepkör valamely részlete, ezért nem ismertetjük külön a buddhista ünnepeket, hanem a legjelentősebb naptári ünnepeknél szólunk a hozzákötődő buddhsita szertartásokról is.

A kelet-ázsiai és az onnan átvett belső-ázsiai időszámítási rendszer alapja egy 12 éves ciklus, melyben minden évhez külön-külön állatjegy, a két nem (hím és nő), az öt szakrális szín (fekete, fehér, vörös, kék, sárga), valamint az öt elem (föld, tűz, fa, víz, fém) egyike társul. Míg a mongoloknál a kínaihoz hasonlóan a patkány a kezdőév, s a tibetieknek a nyúl, a kalmükök a tigrisevtől kezdik számolni a 12-es ciklust, s ezzel egyúttal a hatvanas ciklus (mong. *rabjung* ⇔ tib. *'rab-byun*) kezdőéve is (hatvan év múlva tér vissza ugyanaz az elem-szín-nem-állat együttes). Így a kalmüköknél a hatvanas kezdőéve mindig a vörös-tűz-hím tigris. Az évek, s egyúttal a hónapok is a következő sorrendben követik egymást:

<i>bar</i>	tigris	december
<i>tuula</i>	nyúl	január
<i>lu</i>	sárkány	február
<i>moga</i>	kígyó	március
<i>mörn</i>	ló	április
<i>xön</i>	juh	május
<i>mečn</i>	majom	június
<i>taka</i>	tyúk/kakas	július
<i>noxa</i>	kutya	augusztus
<i>gaxa</i>	disznó	szeptember
<i>xulyŋ</i>	patkány	október
<i>ükr</i>	tehén/bika	november

²²⁵ A hagyományos kalendáriumról és időszámításról lásd. Pallas, P. S.: *Sammlungen...* II. pp. 222-227.

Zul, az Újév²²⁶

A mongol népek az esztendő kezdetét hagyományosan ősztől számolták. Az újrakezdés időszaka volt az őszi szállásra vándorlás, mert ilyenkorra már befejeződött a felkészülés a télre, felhizlalták a jószágot, elkészültek a téli élelmiszertartalékok, befejeződött a nemezkészítés is. A nomádok ekkor megpihentek, ünnepeltek, ekkorra időzítették a lakodalmakat is. A források szerint az őszelet „Fehér hónapnak” nevezték az elkészített fehér ételek és a nemez színéről. A XIII. században, amikor Qubilai kán (1260-1294) a birodalom életét minden téren a kínai mintákhoz igazította, átkerült az újév ünneplése a téli időszakra, de megtartotta hagyományos „Fehér hónap” (halha *cagaan sar*) elnevezését. Más mongol népektől eltérően a kalmükök nem a „Fehér Hónaptól” számítják az újesztendő kezdetét, mely hasonlóan a kínai rendszerhez általában februárra esik, hanem, a tigris hónapjától, pontosabban a decemberi újholdtól.²²⁷ December hónap *Zul* elnevezése a legtöbb mongol népnél megtalálható, jelentése „mécses” (mong. *jula*; halha *jul*). Amióta ismereteink vannak a „Mécses havának” szokásrendszeréről, azóta ez a buddhista rituálékhoz kapcsolható. Decemberben a buddhizmus megreformálójának, a sárga süveges irányzat megalapítójának, Congkapa-nak (1357-1419) a halálára emlékezve gyűjtöttek mécseseket. De a régi nomád Holdújév hagyományai például abban is tükröződnek, hogy a kalmükök ilyenkor adtak hozzá egy évet a saját életkorukhoz (*nas awx* „kap egy évet”), valamint a jószágokéhoz is. Ezen a közös születésnapon is mágikus áldásszöveget mondanak.

„Bár a tea híg, ő az étel java,
Bár a papír vékony, ő a tudás hátasa.
Kóstolt teát, fekete pálinkát nem ízlelek.
Eltelt a tevemén éve,
Eljött a tevecsikó éve.
[...]
Mind részesüljünk a nyugalomból.”²²⁸

„Régi korunk szilárd
Új életünk szerencsés legyen.
Minden évben elválunk,
Jövőre még vidámabban ünnepelünk.”²²⁹

A buddhizmus a *Zul* életkorhoz kapcsolódó hagyományát alapul véve építette be saját rendszerébe, Congkapa halálával hozva kapcsolatba az ünnepet. A kalmükök a *Zul* alkalmából teát isznak, melyet – miként az eposzokban és népmesékben – *ulan zandn cā*-nak, „vörös szantál teának” neveznek. Az ünnep buddhista hagyománya szerint ez a tea gyógyította ki Congkapa-t a betegségéből a hónap 25. napján.²³⁰

*Жил болһн
Зул, Цаһаһан кеж,
Зункван аршанд күртж,*

Minden évben
Mécses havát, s a Fehér hónapot megüljük,
Megkapjuk Congkapa életvizét,

²²⁶ Pallas, P. S.: *Sammlungen...* II.; Bakaeva, E. P.: K voprosu o specifikke kalmyckogo kalendarja. In: *Cybikovskie čtenija. Tezisy dokladov i soobščenij*. Ulan-Ude 1989, pp. 19-22.; Bakaeva, E. P.: Kalendarnye prazdniki kalmykov: problemy sootnošenija drevnih verovanij i lamaizma (XIX - načalo XX veka). In: *Voprosy istorii lamaizma v Kalmykii*. Szerk. N. L. Žukovskaja, Elista 1987, pp. 72-78.; Bordžanova, T.: *Magičeskaja poezija kalmykov*. pp. 76-79, 100.

²²⁷ Egyes utazók, mint pl. P. S. Pallas és I. I. Lepelin arról számolnak be, hogy az újévet novemberben ünnepelték, s bár olyan adat is van, mely szerint októberre esett volna, a későbbi források legtöbbször december második felére teszi, s gyakran december 25-éhez köti ezt az ünnepet. Idézett cikkében Bakaeva arról elmélkedik, hogy vajon miért is tér el más mongol népek és a kalmükök időszámításának, évkezdésének kezdete. Ő arra a következtetésre jut, hogy a kalmüköknél (ojrátoknál?) eredendően is más volt az évkezdés, mely a Mongol Birodalomba való betagozódásukkal azonosult az összmongolság rendszerével (*Cayan sar* évkezdés), s hogy a gyökeresen más adminisztratív egységbe (cári Oroszország) való kerülésük egy, az ősbibbhez való visszatérést eredményezett volna. A kérdés efféle megoldása nem tűnik megnyugtatónak. Nem kizárható, hogy éppen az orosz népi kalendárium is hathatott a kalmükök ünnepekre. A téli napfordulót körülvevő tágabb időszak egyébként minden népi ünneprendszerben nagy fontosságú, hisz a mongolok is megemlékeznek a napszimbólum mécses meggyújtásával erről, még akkor is, ha számukra a Fehér hónap fontosabb, s az maradt az év kezdésének ideje is.

²²⁸ Bordžanova, T. G.: *K probleme obrjadovoj poezii kalmykov*. p. 85.

²²⁹ Bordžanova, T. G.: *K probleme obrjadovoj poezii kalmykov*. p. 86.

²³⁰ Bordžanova, T.: *Magičeskaja poezija kalmykov*. p. 100.

Зурхан зүүл хамг эмтнэ хормад багтж,
Зу наслицхай!

Mind a hat létforma²³¹ lényeit köntöse szegélyébe feresztjük.
Mindannyian száz esztendőt éljünk!

A kalmükök ez alkalomból mécseset gyújtanak, annyi darabot, vagy egy nagyobbát annyi kanóccal, ahány esztendő a mécses tulajdonosa. A mécseseket a családfő viszi el a kolostorba (*xurl*), ahol azt a kolostor elé kikészített áldozati oltárra teszik az ünnep előestéjén. A családok otthon is állítanak mécseset, melyet a jurta tetőgyűrűjéhez erősítenek. A szegényebb családok egy hatalmas mécseset készítettek, s ezt egy hosszú rúdhoz erősítve a sátor tetőgyűrűjének két íve közé támasztották. A hagyományos világkép a jurta tetőgyűrűjét a felsővilággal való kapcsolat helyének tekinti, ily módon a mécsesek gyújtása a tetőgyűrű közelében a buddhizmus előtti hitvilágot idézi. Bordžnova megjegyzi, hogy a mécseskanóccokat egy tésztábol gyúrt edénybe helyezik, mely csónakot (*оһуц*) formál. Amikor az égen megjelentek a csillagok, a családfő kivitte a mécseset, feje fölé emelte és hosszú életet kért az égtől. A mécses tésztáját később a családtagok közösen elfogyasztották.

Az ünnep ideje a téli napforduló környékére esik, ezért a kalmükök számára a Napot is megjelenítik, mécseseikkel a Nap előtt tisztelnek. A Naphoz kötődő hagyomány a kolostori ünnepbe is beépült, a szerzetesek azért imádkoznak, hogy a Nap melegevel biztosítson jólétet, jó legelőt, vész és pusztulás (*zud*) nélküli évet, s hogy a Napot az évben el ne ragadják a démonok (ne legyen napfogyatkozás). Szokásban volt nagy tüzek gyújtása is az ünnep alkalmából, melyeknek tisztító, az elmúlt év bűneitől megváltó hatást tulajdonítottak. A ház asszonya is készített egy kilenckanócos mécseset, melyet ő vitt ki és emelt az ég felé, s mint asszony köszöntötte az ünnep központi női istenségét:

Ом мани падме хум!
Окн Теңер үзжөнөт?
Зулан кежөнөвиди
Цуһар өрк-бүлөрн.²³²

Ohm mani padme hum!
Lhamo isten látod-e?
Lámpást-mécseset készítünk,
Lám az egész család együtt!

A *Zul* ünnephez kapcsolódik az „Év urának” (*Жилин езн*), azaz *Саян амы*²³³ „Fehér nagybátynak” a tisztelete is. A legkorábbi feljegyzések szerint is az Év urának ünnepe a Mécsesek ünnepét követi, kb. egy héttel. Ilyenkor három napig tilos a költözés, vándorlás.²³⁴ Bár a Fehér nagybáty kultusza is mélyen átítatódott buddhista elemekkel, benne elsősorban mégis a természet gazdáját, a helyszellemek urát tisztelik a mongolok, s így a hozzá kapcsolódó rítusok jelentősebb része is a buddhizmus előtti hiedelemvilágot idézi. A Fehér nagybáty, mint az az *амы* kifejezésből is kiderül, apai ági rokont jelent, az egyes, a mai kalmük emigrációnál még eleven hagyomány szerint a férfiak ekkor adtak hozzá korukhoz egy évet, míg a nők – mint fentebb említettük – a mécses ünnepén.²³⁵

Cayan sar „Fehér hónap”²³⁶

A Holdújév minden mongol nép számára a számvetés, a régi búcsúztatása, az új befogadása, a hatalmas lakomák ideje. Míg a legtöbb mongol nép számára az év kezdetét is jelenti, addig a kalmüköknél a harmadik hónapra esik (lásd fentebb). A fehér a mongolok számára nemcsak a hónap fehérségét jelenti (eredetileg nem télen, hanem ősszel volt, s a hagyomány szerint a készülő nemez fehérségéről kapta nevét, s csak Qubilai kánnak a Kínához közelítő politikája tette át a nomád ünnepet a kínaiak között szokásos időpontra), hanem a szerencsét, boldogságot is, mely ezzel a hónappal köszönt be. Tavaszünnepnek is tartják a kalmükök, hiszen bevezeti a tavaszi munkákat, mint az elletést, tavaszi szállásra vándorlást, stb.

Az ünnepi előkészületek már két héttel az ünnep előtt megkezdődnek, ekkor vágják le a lakomán föltálat jóságot (a buddhista hagyomány sem engedi, hogy az újhold előtt 15 nappal életet oltsanak ki).

A „fehér hónap” elsősorban nemzetségi, családi ünnep, amikor a meghatározott rangsor szerint a családtagok ellátogatnak egymáshoz, s mindenki igyekszik megtisztelni a nemzetség és családfőket. Az ünnep része a tűzáldozat, mely a régi búcsúztatása és az új fogadása, célja a nemzetséget, a családot óvó tűzszellem tisztelete.²³⁷

²³¹ A buddhista felfogás szerint a hat létforma a következő: emberek, félistenek, démonok, préták, állatok (növények), poklok.

²³² Bordžanova, T.: *Magičeskaja poezija kalmykov*. p. 78-79.

²³³ Lásd a *Kalmük mitológia című* fejezetet.

²³⁴ Lásd a *Cer, cerllyn „tabuk, tilalmak”, yor „előjel”* című fejezetet.

²³⁵ Rubel, P.: *The Kalmyk Mongols. A Study in Continuity and Change*. Bloomington 1967, pp. 114-115.

²³⁶ Bakaeva, E. P.: *Kalendarnye prazdniki kalmykov*. pp. 73-81.; Bordžanova, T.: *Magičeskaja poezija kalmykov*. pp. 79-81.

²³⁷ A tűzáldozat menetét lásd a *Gal täax* című fejezetben.

A lakomának fontos része a leölt jószágok meghatározott rendszer szerint való elfogyasztása (fontos, hogy ki melyik részét kaphatja), az ünnepi asztal részét képezik a különböző sütemények, mint a *boorcg* „sütemény”, *xorxa boorcg* „kukac alakú (hosszúkás) sütemény”, *xuc* „kos”, tésztaféle, mely kosfejet formál, s a hagyomány szerint az áldozati kos fejét hivatott kiváltani²³⁸, *cel'wg* „kerek formájú, közepén lyukas sütemény”, mely talán a Napot jelképezi. A *jola* „kantár” alakú sütemény erősíti a családi összetartást és hosszú életet is jelent (a kantár erős, hosszú bőrszíjból készül). Valamennyi ételből áldoznak a buddhista házi oltáron is, „az étel javát” (*deej*) rakva az oltalmazó Buddhák elé.²³⁹ A XIX. században még lovat is áldoztak az ünnep tiszteletére. A családi lakoma előtt a családfő köszöntőt mond, jobb térdére térdel, s egymáshoz illesztett tenyereit homlokához emeli. A fehér hónap alkalmából új ruhákat varrtak, elsősorban a gyerekek számára, s kifüggesztették azokat, hogy a vendégek megszemlélhessék.

Az érkező vendégek szokásos köszöntési formulája a *Mend γarwut?* „Szerencsésen lépett ki az óévből?”, *Mend! Üwläs säänär γarwut?* „Szerencse [érjen]! Szerencsésen lépett-e ki a télből?”, s szerencsekívánságokkal köszöntik egymást: *Sän ödrt öltä boltxa!* „E szép napon nagy szerencse érjen!”. Az ünnep jellegzetes köszöntési módja a *caγalγan* „fehérités”, mely valamennyi mongol nép körében jól ismert: az ifjabbak könyökben behajtott karjukkal megtámasztják a idősebbek ráfektetett alkarját (a köszöntés halha neve *jolgox*).²⁴⁰

Өмнөн нар мандлулж,
 Ардан үвлэн үлдэж,
 Хамг сэдхэн өмнөн тууж,
 Хамг мууһан ардан үлдэж,
 Өмөр өнр-өсклнж болж,
 Аһрусар байн болж
 Кезэд чигн шар-бор
 Шантг-шарвг уга,
 Эрүл-мэнд амулһетаһар
 Сэн жүрһләр жүрһж
 Сансн хамг санатн күүж бүтэж
 Келсн үгтн кезэд чигн төв,
 Кесн көдлмишн кезэ чигн кемтрхэ уга,
 Аюл бичэ үзгтхэ,
 Дэн-дажг бичэ соңсгэдтха,
 Өөх өэмиг угаһар,
 Дүүгж дүрсмж йовх болцхатн.²⁴¹

Előttetek a nap kél,
 Mőgöttetek a tél marad,
 Minden szépet elétek,
 Minden rosszat mögétek,
 A család szaporodjon, nőjön,
 Jószágban bővelkedjete,
 Sose legyen rissz-rossz
 Sebes kórság rajtatok,
 Egészséggel, nyugalommal
 Jó boldogság örömevel,
 Minden vágyott kívánság teljesülvén,
 Minden kimondott szó fontos legyen,
 Az elvégzett munka mindig teljes maradjon,
 Sose lássatok veszedelmet,
 Sose érjen háborúság,
 Félelem és ijedelem nélkül,
 Teljességben éljete!

A családi ünneppel párhuzamosan zajlanak a kolostori szertartások, melynek középpontjában Lhamo istennő, azaz Ökn teңgr áll.²⁴² Az egyetlen nőnemű tanvédő, haragvó istenség szerepe azért ilyen fontos az ünnep során, mert a démonokon felülkerekedő istennő, a legnagyobb áldozatot hozta a világért, amit csak ember tehet: saját fiát ölte meg, mert a démontól fogant gyermek ki akarta irtani az emberiséget. A démonok országából menekülő Ökn teңgr kedvelt témája a buddhista ábrázoló művészetnek. Az istennőt megvendégelik a kolostor szerzetesei, áldozati ételeket készítenek számára, s azt az imazászlón megjelenített Ökn teңgr elé teszik. Az ünnephez és az istennőhöz kapcsolják még a napfogyatkozás mítoszt, melyben a Napot elnyelő démon Erlig kán, az alsó világ és a buddhista pokol ura, s az őt kettészelő, s ezzel a Napot kiszabadító pedig Ökn teңgr (általában Vajrapāni-t jelenítik meg ebben a szerepben a mítoszok). A népi buddhista hagyomány úgy tartja, hogy a Holdújév újhold napján tért vissza Ökn teңgr a démonok földjéről. E naphoz kötik a valószínűleg a buddhizmus előtti hiedelemvilág részét alkotó khtonikus lények, a gyakran kígyóformájú a *lūs*-ok urának felemelkedését téli pihenője után a tengerek fenekéről. Felszállásával a felemeli a vizeket is a folyókból, s ebből támaszt majd esőt a legelőknek. Ezen túlmenően a buddhista hagyomány a „Fehér hónap” ünnepéhez sorolja a történeti Buddhának a hat eretnek tanító felett aratott győzelmének megünneplését is. Az újhold születésének hajnalán a családok is a kolostorokhoz mennek, hogy üdvözöljék a felkelő Napot. A legkorábbi utazók feljegyzései szerint a XVIII. században még kísért a rituális kolostori tánc, a *cam* is a Holdújévet.

²³⁸ Bordžanova fekvő kost ábrázoló süteményről tudósít, mely a jószág gyarapodását jelenti.

²³⁹ Bordžanova felsorolja azokat a *boorcg*-formákat, melyek hagyományosan beletartoztak az áldozati ételbe: *cel'wg* (= nap), *togoš* (= karám), *šor* (= kopja, termékenység), *moškmr* (= a juh belsősége), *xuc* (= kosfej), *kit* (= a ló vastagbele). Bordžanova, T.: *Magičeskaja poezija kalmykov*. pp. 80-81.

²⁴⁰ Egy ünnepi *yöräl* szövegét lásd a *Yöräl-magtal* című fejezetben.

²⁴¹ Bordžanova, T.: *Magičeskaja poezija kalmykov*. p. 169.

²⁴² Egy hozzá szóló áldás szövegét lásd a *Yöräl-magtal* című fejezetben.

Ürs, Csikóünnep²⁴³

Amikor a kalmük puszták a legüdében zöldelnek, akkor kerül sor a termékenység rítusokat tartalmazó szertartásra, melynek célja a jószág szaporulatának biztosítása. A csikóünnep kalmük elnevezése tulajdonképpen azt jelenti, hogy „utódok” (kalm. *ür* „utód” + *-s* többesjel), ez az ünnep általános termékenység varázslási tartalmára utal.

A csikóünnep a különböző mongol népeknél nyárelő időszakra esik (elnevezése Pallasnál *zuni türiin sar*), május-június teliholdjának idejére. Bordžanova szerint a kalmüköknél a juh hónapjára 8. és 15. napja között ünneplik. Ekkorra befejezik a növendék jószág elválasztását, a birkanyírást, s a fehér ételek elkészítését a télre. Az *ürs* hagyományos rituáléi közül legrégebbinek tartható a vízelem termékenységbiztosító erejébe vetett hit, s annak alkalmazása termékenységvarázslási rituálékban. A szóróáldozat (*cacl*) szertartása a mindennapi rítustevékenység részét alkotja a mongoloknál, a nomádok napot kezdő, napüdvözlő szertartása is libáció. A szóróáldozathoz azonban víz helyett tejet használnak, s a tej az áldozat morfológiájában víz-helyettesítő szerepű, de mint szakrális táplálék, nagyobb fontosságot nyer az állattenyésztő nomádoknál. A kalmükök, a szertartás napjának hajnalán tej és olvasztott vaj keverékével szórják meg a méneseket.

Үрс сарин үөрәи²⁴⁴

Эн жилд болжах
Үр сарин үрвр-батта
Мөңк болтха.
Сансн – седсн санан күңж,
Кесн кәдлмишән күңмж дшилвр бәрж, күңж,
Дунднь дүүрч,
Дән уга төвкн үнәр бәәцхәж,
Даңгин ярлсн инәдтә-наадтаһар
Әмәрн өнр-өсклн болж, эрүл-менд бәәцхәж,
Мал аһрусарн байн дала-нала болж,
Цуг төвкн үн жүрһләр жүрһцхәж,
Кезәд чигн дүүгж – дүргж жүвицхатн!

Áldás az Ürs hónapban

Az ez évben eljövő
Ürs hónap örök, hosszú, szilárd,
Örökkévaló legyen!
Vágyott, gondolt vágyak teljesedjenek,
Végzett munka eredményes, teljes,
Középuton járva,
Háborúság nélkül, békében legyetek,
Ragyogó mosollyal, nevetéssel,
Családotok sokasodjék, növekedjen, egészséges legyen,
Jószágban gazdag, mint a tenger, legyetek,
Mind békében, boldogságban vigadjatok,
Mindig teljességben éljétek!

A szertartás az egész közösséget képviselő *noyon* „nemesúr” ünnepi jurtájában kezdődik, ahol egy termékenységbiztosító életfát is állítanak. A fa zöldellő ágait fehér báránnyal borítják²⁴⁵, mely szintén a jószágszaporulatot hivatott biztosítani, ezt az „életfát” a szertartás után is a pusztában hagyják. Ezt követően a szertartás a feleség jurtájában folytatódik, ahol a szóróáldozat újra megjelenik. A nemesasszony jurtájának ajtajában két lovász áll, egyikük kívül, másikuk a küszöbön belül. A kint álló lovász egy nagy edényt tart a kezében, s a bent lévő egy szilkével merít a edényből, majd pedig a jurta tetőkarikájára loccsantja, hogy a víz lehetőleg a szállás faszerkezetét körbefolyja. Ezt a műveletet többször is megismétlik. A jurtán belül elvégzett szóróáldozat célja a termékenység biztosítása a közösség vezetőjének nemzetségében, s ezáltal az egész közösségben. Ha forrás vagy folyó, tó van a szertartás helyének közelében, akkor a víz gazdaszellemeinek is áldoznak, azzal a céllal, hogy nyáron ki ne apadjon a vize, legyen a jószág javára. A víz megtisztító hatása is szerephez jut a szertartás során, s bár a legkorábbi forrásokban is a buddhista áldozati téztafigura kerül vízbevetésre, joggal feltételezhető, hogy a hagyományos hiedelemrendszerben egy, a szennyeződések, tisztátalanságot magába fogadó *zol'g*-figurát²⁴⁶ dobtak a vízbe. Az *ürs* ünnepét is obószertartás (lásd fentebb) követi, s lóversenyt, birkózást is rendeznek (lásd a *Naadm* című fejezetet).

Az ünnepnek az utazók leírásaiból ismert formája erősen lamaizált, még azokat a szertartásokat is, melyek szorosabban kötődnek a hagyományos hiedelemvilághoz, erősen átítatták a buddhista elemek. Kezdve attól, hogy a hagyományos termékenység istenségek helyét a buddhista panteon alakjai foglalták el, mindenek előtt Säkjamuni Buddhához imádkoznak a jószág bőségének biztosításáért. A szertartásokat kizárólag a szerzetesek végzik, s színhelyül az ünnep céljára felállított, keletre tájolt, s szigorú hierarchikus sorrendben felállított jurták

²⁴³ Bakaeva, E. P.: *Kalendarnye prazdniki kalmykov*. pp. 81-85. Bordžanova, T.: *Magičeskaja poezija kalmykov*. pp. 81-83.

²⁴⁴ Bordžanova, T.: *Magičeskaja poezija kalmykov*. p. 170.

²⁴⁵ Ez a forma hasonlatos a burjátok juh- és kecskeáldozataihoz, melynél azonban az áldozati jószág bőrét húzzák a fára.

²⁴⁶ Mong. *joliy* „általában ember vagy állatformájú figura, esetleg élő jószág vagy ember” amelybe (akibe) behajtották a betegséget, szerencsétlenséget.

szolgálnak, közöttük buddhista istenség-ábrázolásokat függesztenek ki.²⁴⁷ A hagyományos áldozati tárgyak teljesen kicserélődtek, helyüket a buddhista tésztafigurák (*balj*) foglalták el. Ezt vetik vízbe, mint a megtisztulás jelképét, s ezt ajánlják föl a vizek szellemurainak is.

Népköltészet

Eposz és Dzsangar

A kalmük népköltészeti alkotások egy része még a dzsungáriai őshazából származik. A XVII. században elvándorló ojrátok szellemi kincseiket, dalaikat, meséiket tovább örökítették utódaikra a kalmük pusztákon is. A kalmük népköltészet legismertebb alkotása a világhírű *Dzsangar* eposz (kalm. *ᠵᠠᠩᠭᠠᠷ*), kutatói – az eposz kutatása nemzeti ügy Kalmükiában – úgy vélik, hogy az eposz tetemesebb része még Dzsungáriában keletkezett. A kalmükök a Dzsangart egyidősnek vélik államiségük kialakulásával, így az eposz első változatait az ojrátok hegemoniájának kezdetére, azaz 1440-re datálják.²⁴⁸

A Dzsangar eposz mintegy 35 000 sorból áll, s az egyes énekeknek jelenleg több mint hetven kalmük változata ismert.²⁴⁹

A Dzsangar első lejegyzése B. Bergmann²⁵⁰ nevéhez fűződik, ő tette hozzáférhetővé az európai tudomány számára. Túl azon, hogy két éneket lefordított német nyelvre, közölt egy eredetmítoszt is arról, honnan ered a Dzsangar eposz. A történet a mongol népek körében jól ismert szüzsét tartalmaz, motívumai megtalálhatók a mese (mong. *üliger*) keletkezését magyarázó aitológiai mítoszokban is.²⁵¹ Miként a mongol mese, a Dzsangar eposz is a emberi világon túli világokból ered. A történet valamennyi ma ismert változatában az alsó világ ura, Erlig kán ajándékozta egy olyan mongolnak, akinek a lelke képes elhagyni a testét anélkül, hogy meghalna. Ez a motívum világosan utal egy sámán lélekutazására.²⁵² Erlig birodalmának, mely egyben a holtak birodalma is, pokolszerű ábrázolása a tételes vallásoknak (buddhizmus, kereszténység) a folklórra gyakorolt erőteljes hatását mutatja. Az eredetmítosz lerövidített változata a következőképpen szól:

Ubaši kán idején élt egy kalmük férfi²⁵³, aki nehéz betegségbe esett, s mivel elvesztette az eszméletét, halottnak hitték. Ahogy az szokásos volt, a „holttestet” kitették a pusztába, s ott feküdt három napig élettelenül. A halottevő kutyák már enni kezdték volna és beleharaptak a combjába, de ettől a férfi magához tért, s a családjá megrökönyödésére hazament. Aztán minden visszatért a régi kerékvágásba és a férfi folytatta a jószág terelgetését, amivel korábban is foglalkozott, míg úgy egy év múltán egyszer egy magas rangú szerzetes kért szállást náluk éjszakára, aki elalvás előtt megkérdezte, tud-e valaki mesélni a szálláson. A halálból visszatért férfi mindenki legnagyobb csodálatára gyönyörű meseszövegbe kezdett, s csak mikor a történetét befejezte, akkor árulta el a titkát. Amikor tetszhalottként feküdt a pusztában, egy *erlig*²⁵⁴ elvezette lelkét a

²⁴⁷ P. I. Nebol'sin adata a xošüd-ok kolostoráról.

²⁴⁸ A ojrát hercegek, Toyon és Esen tevékenységéről, valamint az ojrát hegemonia kialakulásáról lásd *Az ojrátok története* fejezetet.

²⁴⁹ Bitkeev, N. C.: *Kalmyckij geroičeskij epos „Džangar”*. *Problemy tipologii nacional'nyh versij*. Kalmyckoe Kniznoe Izdatel'stvo, Elista 1990, p. 5.

²⁵⁰ Bergmann, B.: *Nomadische Streifereien...* IV. pp. 181-214.

²⁵¹ A mese keletkezését magyarázó eredetmítosz magyar fordításban is megjelent, *Hogyan keletkezett a mese a mongol között?* címmel. Birtalan Ágnes et al. (szerk.): *Miért jön a nyárra tél? Mongol eredetmondák és mítoszok*. Terebess Kiadó, Budapest 1998, p. 7.

²⁵² Schorkowitz ezt a motívumot külön tárgyalja a kalmükök társadalmi-politikai berendezkedéséről szóló művében: Schorkowitz, D.: *Die soziale und politische Organisation bei den Kalmücken (Oiraten) und Prozesse der Akkulturation vom 17. Jahrhundert bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts*. Peter Lang, Frankfurt am Main – Bern – New York – Paris 1992, pp. 409-411.

²⁵³ A mongol meséről szóló eredetmítosz nevesíti hőstét: Tarwā, akinek az alsóvilágból való visszatérte után Soxor Tarwā lett a neve, ez annyit tesz, hogy „Vak Tarwā”. Az ő szemeit ugyanis, amíg lelke az alsó világban járt, kivájták a hollók. Ez a motívum egyúttal arra utal, hogy a jó énekmondó áldozatot hoz tudásáért. A pokolra szálló dalnok képe nem ismeretlen más mitológiákban sem, gondoljunk csak pl. a görögök Orpheus-ára. De utal arra is, hogy az énekmondók, dalnokok ma is gyakran testi hibásak, az énekes legtöbbször vak vagy fél lábára sánta. Expedíciós kutatásaink során 1995-ben alkalmunk volt eposzokat gyűjteni egy bayid énekmondótól, aki szintén megvakult.

²⁵⁴ A mongol mitológia ártó lényeként, léleklopó, az alsó világ uralkodójának (akinek a neve szintén Erlig) küldötte.

félelmetes *Birid*-világon²⁵⁵ át, egyenesen Erlig kán²⁵⁶ trónjához. A trón körül különböző ismeretlen lények hangszereken játszottak, mulattatták Erlig kánt, aki elégedetlenül lapozgatta sorskönyvét és megszidta az *erlig*-et, amiért olyan lelket hozott, akinek nem érkezett még el az ideje. Ám, hogy a megriasztott lelkét kiengesztelje, megengedte, hogy válasszon valamit a trónja körül énekelt dalok közül. Mivel a férfinak a Dzsangar tetszett a legjobban, a kán megengedte, hogy azt magával vigye, rápecsételte az egész éneket a nyelvére, de mindaddig titkolnia kellett tudását, míg egy magas rangú szerzetes meg nem kéri, hogy énekeljen. Így került a Dzsangar eposz az alsó világból, a pokolból az emberek közé.²⁵⁷

A tehetséget pokoljárással szerző Dzsangar-énekes, a *ǰaŋǰarč* nagy tiszteletnek örvend közösségében, a leghíresebb előadókról külön tanulmányokat írtak a kutatók.²⁵⁸ Életük regényes, személyiségük különleges. Az első *ǰaŋǰarč*, akiről részletes feljegyzések maradtak fenn, Eelyan Owla (1857-1920) volt.²⁵⁹ Mint a sámánok a szellemvilággal való érintkezés tudományát, úgy tanulják mesterüktől a *ǰaŋǰarč*-ok is a eposz előadás fortélyait. Eelyan Owla nagybátyjától, Delter-től (annak fiával, a rövid életű Pepe-vel együtt) kapta a beavatást és tanulta meg az eposz egyes énekeit. Owla már tizenkét esztendősen tudta nagybátyja valamennyi énekét. Hogy a kalmük eposz legelső énekmestereként tarják számon, azt annak köszönheti, hogy az ő előadásáról készült legelőször hangfelvétel. 1908-ban a pétervári egyetem hallgatója, N. Očirov fonográfra vett egy éneket: „Hogyan hajtotta el a Világszép Min’yan a türk kán rőt tarka ménését.” Očirov nyomdokain V. L. Kotvič²⁶⁰, a neves altajista több hétig dolgozott Owla-val, újabb hangfelvételeket készített, s lejegyzett egy új énekszöveget, valamint egy Dzsangar vitézségéről szóló dicsérőt is. A XX. század elejének gyűjtései nagy előrelépést jelentettek abból a szempontból, hogy ekkor már nemcsak egyes szüzsék (egy-egy ének, kalm. *bölg*) került lejegyzésre, hanem egy teljes, összefüggő énekekből álló Dzsangar-ciklus is. A hagyomány szerint egy Dzsangar-ciklus tizenkét énekből áll, de ennél jóval több ének, énekváltozat ismert. Az első szövegkiadás Owla repertoárja alapján készült, melybe az Owla által ismert tizenegy énekből az Očirov által gyűjtött tíz került bele.

A Dzsangar azon mongol eposzok közé tartozik, mely több mongol, sőt dél-szibériai török nép körében is ismert, de legteljesebb változatait a kalmükek között gyűjtötték, s ezért méltán tartják nemzeti eposznak. Az eposz több ének laza füzére, az egyes eseményeket megéneklő részek között a főhős Dzsangar és vitézei jelentik a kapcsolatot. A világhódító Dzsangar, akinek uralma alatt egyesülnek a Föld népei és békét teremtve kormányoz a buddhista vallás jegyében, árva volt, s az eposzi kezdet azt sugallja, hogy már születését követően árván nevelkedő hősről van szó. A csodálatos képességű árva fiú sorra győzi le és hódoltatja az ellenséges uralkodókat, s egyre több vitéz csatlakozik hozzá önként is. Már gyermekkorában felülkerekedik Altn Ceej-en, a világ bölcsén, s ugyanakkor szerzi meg örökös fogadalmas társul Xoyyr vitézt is. A hozzá csatlakozó vitézek, uralkodók és népek úgy helyezkednek el Dzsangar egyre gyarapodó országában, *Bumb* birodalmában, miként egy kozmikus világmodell. Dzsangar országa középen helyezkedik el, ezt körbe veszik a négy világtáj kánjainak és a negyvenkilenc hercegnek az országai. *Bumb* a világtengerek partján van, a legfontosabb közülük, a szintén *Bumb*-nak nevezett tenger.

Dzsangar olyan hős, aki a világ árvájából világbíróvá lesz, megvalósítja az örök jólét honát, ahol a törvényesség uralkodik, létrehozza az ideális nomád államot. Az eposz egyes énekeiben ötvöződnék alakjában az államszervező nomád kánnak, valamint a buddhista tanvédő tankirálynak a *cakravartin*-nak a vonásai. A tankirály a törzsi szervezetből kilépő belső-ázsiai nomádok állami ideológiájában a tételes vallás, a buddhizmus felvételével jelenik meg. Szerepének egyik legszemléletesebb példája a Nagy Mongol Birodalom állami ideológiájának változása. A kései, XVII-XIX. századi mongol krónikák már – a buddhizmusnak, mint államvallásnak a megerősödésével párhuzamosan – az indiai-tibeti uralkodóktól származtatják, s mint a buddhista tanok oltalmazóját mutatják be a birodalomalapító Dzsingisz kánt. Dzsangar is ezt az uralkodótípust testesíti meg, s bizonyos eposzrészekben ehhez társul még a természetfeletti hatalommal bíró, a világok között közvetítő, „pokolraszálló” sámán mivolta is. E vonásának egyik legszebb bizonyítéka az az ének, melyben Dzsangar alászáll az alsóvilágba, hogy megmentse legvitézebb harcosa, Xoyyr lelkét.

A Dzsangar eposz bizonyos elemei, motívumai az Artur-mondakört idézik. Hogy csak néhány szembetűnő példát említsünk: Dzsangar is körbe ülteti vitézeit (ez természetesen következik a szállás alapterületének formájából is), sőt egész népe koncentrikus körökben foglal helyet a birodalomban. A tizenkét vitéz mind-mind sajátosan rá jellemző tulajdonságokkal bír, találunk közöttük a kerekasztal lovagjaihoz hasonló típusokat, s

²⁵⁵ Mong. *birid*; kalm. *bird* ⇔ szkr. *prēta* „éhségszörny” a poklot megelőző létforma a buddhista felfogás szerint.

²⁵⁶ Az alsó világ ura, eredetileg valószínűleg a középső (emberi) világ szellemurainak, kánjainak egyike, aki a buddhizmus és a kereszténység hatására lett a halottak lelkeit ítélő alsóvilági uralkodó.

²⁵⁷ B. Bergmann alapján. Lásd: Bergmann, B.: *Nomadische Streifereien...* II. pp. 207-210.

²⁵⁸ Sangadžieva, N. B.: *Džangarči*. Kal’myckoe knižnoe izdatel’stvo, Elista 1990 [A Dzsangar-énekes]

²⁵⁹ Sangadžieva, N. B.: *Džangarči*. pp. 15-26.

²⁶⁰ Kotvič, V. L.: *Džangariada i džangarči*. In: *Filologija i istorija mongol’skih narodov*. Szerk. O. Šarakšinoва, Moskva 1958, pp. 196-199.

Dzsangar kíséretéhez való kerülésük is hasonlatos (eleinte párviadal, majd a Dzsangar hatalma növekedésével az önként csatlakozás). A többi mongol eposzhoz képest nagy szerepet kap a nagy tudású tanácsadó, Altn Ceej, aki Merlinre, a varázslóra emlékeztet. Dzsangar vitézei is, akárcsak a Kerekasztal lovagjai kirajzanak, s visszatérnek egy-egy ellenség, egy démonikus *mus*²⁶¹ vagy egy ellenséges uralkodó legyőzése után. A vitézeket vezérlő eszme a Kerekasztal lovagjainak a Szent Grál, valamint Camelott sérthetetlensége, Dzsangar vitézeinek az országuk, *Bumb* testesíti meg a tökéletes eszmét. E rövid vázlat természetesen csak felvetette a lehetséges összevetés fontosabb pontjait, de a kidolgozás még hosszú kutatómunkát igényel.

Egyes, valószínűleg későbbi énekekben Dzsangar nem mint az eszményi uralkodó jelenik meg, hanem mint egy kicsinyes, gyenge, esendő ember, vele szemben *Xonyr* az, akiben testet ölt a nomád vitéz (nem az uralkodó!) eszményképe.

A Dzsangar eposz szárnyaló képeit és hangulatát az alábbi szövegmutatvánnyal szeretnénk bemutatni. Az *Előhang* felsorolja a szereplők egy részét, elbeszéli Dzsangar ifjúkorát szinte éves bontásban. Bemutatja az eszményi *Bumb* országot, Dzsangar káni szállásának emelését, paripáját, harci zászlaját, viseletét és asszonyát.

Előhang²⁶²

Világra idők kezdetén jött,
Vallása Buddháknak akkor terjedt,
Täk Zula kán szép sarja,
Tajsg Bumb kán unokája,
Üzn Aldr kán egy fia,
Társai közt árva Dzsangar.
Zsenge kétéves sem volt
Zord *manys* honát akkor lebirta,
Árvaságban maradt.
Három őszt éppen megért,
Harmadfű *Arnzl* csikájával,
Hosszú nagy útra kelt,
Három ország népe bánta,
Háta görbe *manys* királyt
Helyes törvényére szoktatta.
Negyedik őszbe hogy lépett
Négy nagy ország népe bánta,
Nehéz sárga *manys* királyt
Helyes törvényére szoktatta.
Szép öt éves korában
Szilaj öt *šulm*²⁶³ királytól
szóra bírni nyelvet fogott,
Helyes törvényére mindöket szoktatta.
S akkor öt évesen őt,
Rettentő erejű *Šigšrg*,
Rabul ejtve elhajtotta.
Hatodik évébe lépett,
Hat országnak népe bánta
Hegyét száz dárdának törte.
Hűséget neki akkor
Hímes palotájú Bölcs *Altn Ceej* esküdött,
Vitéz sok harcosa élére
Vezérül őt a jobbszárnyra tette.
Hét esztendősen, hét alsó országot alávetett,
Híres-neves Dzsangar néven attól fogva szólíttatott.
Arnzl rőt lova mikor a leggyorsabb,
Arany palotája sárga-tarka lándzsája mikor a legélesebb,
Maga kedves teste mikor szilaj ifjú
Nem nézett a négy világgán lányaira,
Nem nézett a nyugodt negyvennégy hercege lányaira,

²⁶¹ Kalm. *manys*, *mus* „ártó erő”, folklór szövegekben a hős ellensége. Vö. a *Mitológia* című fejezettel.

²⁶² Basnğa B. B. (szerk.): *Šajyr. Xal' mg baatrlg epos*. Elst 1990 [Dzsangar. Kalmük hőseposz]

²⁶³ Kalm. *šulm*; mong. *šulmas*, *šimnus* „démon”, a rossz princípiuma a jóval szemben.

Napkelet és dél között élő
Nom tögs kán lányát kérette.
Gyűjtve nála leggyorsabb hátasok,
Gyűjtve nála legerősebb oroszlánok,
Négy világtáj
Negyven káni országa
Helyes törvényére szokott.
Haláltalan örök ország
Huszonöt esztendősek ott,
Tél és nyár nem követi a
Tavaszt és a szép őszt,
Fázós hideg soha nincsen,
Forró pára nem száll innen,
Szellő hűvös surranása,
Szemergő csepp koppanása
Szép *Bumb* ország ez.
Kegyes urunk
Ötszázszor ezernyi népe
Öt hónapnyi járóföldön
Egymástól el alig férhet.
Ezüstszerű Fehér Hegye
Égnek Földnek a köldöke,
Pirkadati nap sugara
Szertesztét szóródik,
Széles *Šartg* tengere
Széltében-hosszában hullámszik
Szivárványt vet, lótuuszszinben.
Híres Dzsangar urunk issza
Hús *Domb* folyó tiszta vizét,
Folyik télen-nyáron mindig,
Folyton mossa magas partját,
Felveri nagy hullámain.
Sátorpalotáját, maga emelte,
Sárga négy törvényével ő igazgatott.
Nap alatti élőlények
Nemes ura
Neve-híre messze szállott.
Nemes *Bumb* ország
Nagy fehér várának népe,
A sárga népből hatszor ezer, s
A tizenkét nagy vitéz
Ahogy ott ült beszélgetett:
– Nemes Dzsangar urunknak,
Napunk alatt párja nincsen
Nagy palotát építtessünk. –
Négy világrész
Negyvenkét kánját akkor összehívták.
Miféle földre építtessük? –
Mikor ekképp tanácskozták,
Mondogatták olyan legyen,
Napkeletnek Észak felén,
Tärwd hegyhát mellső részén,
Hol tucat tenger hullámai fodrozódnak,
Bumb tengernek tengerpartján,
Deres csúcsú Fehér hegynek
Nyugati meredélyén,
Széles fehér lejtőjén
Életadó ötszáz szilfa
Árnyékában építsük föl. –
Negyvenkét kán négy földrészről, a

Nagyságos sárga hatezer, s a tizenkettő,
Mestereit mind elhozta.
Figyelték a Hold járását,
Választották napnak javát.
Rakták alját korallból ki,
Rá a falát gyönggyel szépen.
Hátsó rácsfalait
Hímoroszlán fogával,
Erősítve rakták össze.
Mellső rácsfalai résén
Hóka szarvas fogával
Erősítve rakták össze.
Eltelt kilencvenkilenc évet
Elregélő, a
Jövendő kilencvenkilenc évet
Jövendő
Javas bölcsük *Altn Ceej*
Jövendőt így mond:
Magas édig ha építjük,
Minekünk bár kedvünkre van,
Nemes Dzsangar urunknak
Ártalmára leszen.
Magas égtől három ujjnyi hibázzon,
Úgy építsétek. – szólott.
A sárga hatezer, s
A tizenkettő mesterei
Erejükből ahogy tellett,
Legközepén szoritották,
Öt szép fala emelkedett,
Kijövő oldala
görbe üveggel díszes,
Bejövő oldala
Áttetsző üveggel ékes.
Északon ki telet töltött
Kumiszt, *kimr*-t²⁶⁴ bőven kap,
Tarka szarvas bőréből a sátra.
Délien ki telet töltött
Háját és zsírt bőven kap,
Hóka szarvas bőréből a sátra.
Külső négy sarkát
Tűzüvegből csinálták,
Belső négy sarkát
Szilaj acél tartja.
Híres, neves Dzsangar
Tíz szintes,
Kilenc színű, arany, magasba törő palotája
Négy oldalán
Negyvenkilenc évig ellenséget, ellenfelet hol
Legyőzött, oly nagy harcmező volt ott.
Lobogója ha tokban van,
Sápadt Holdnak fénye ragyog,
Tokjából ha kiveszik,
Hét Nap fénye ragyog ott fel.
Arany vára sárga pettyes zászlaját
A déli oldalon tűzték ki.
Mindennek birtokában,
Mi urunk kegyes Dzsangar.
Negyvennégy lábú

²⁶⁴ A mongol népek kedvelt nyári itala (mong. *kiram*; halha *xyaram*), forralt sós víz és tej keveréke.

Magas szép trónján
 Mint teljességben ragyogó teli Holdnak fénye
 Mindenek felett úgy ült ott.
 Tizenhat esztendő
Šawdl asszony
 Sárga acél ollója szabta,
 Sok szép asszonnyal
 Sorban varratott
 Selyem fekete köntösét
 Szépen vállára vetette,
 Símitva fecskeszárny bajsztát
 Sok szép népe fölött
 Törvényét tartva,
 Vallását követve uralkodott.
Arnzl rőt lova mikor a leggyorsabb,
 Arany palotája sárga-tarka lándzsája mikor a legélesebb,
 Maga kedves teste mikor szilaj ifjú
 Négy világgán
 Negyvenkilenc országának lányait megvetette
 Napkelet és dél között élő
Nom tögs kán lányát
 A tizenhat esztendő *Šawdl* hercegnőt kérte.
 Ha azt kérdik, milyen volt ő:
 Mikor balra pillant,
 Távoli tenger halporontyai játszadoznak
 Mikor jobbra pillant,
 Közeli tenger halporontyai játszadoznak.
 Vénél vörösebb arcú,
 Hónál fehérebb homlokú,
 Művészkezü anyja szabta,
 Sok kánasszony tanácskozva varrta,
 Havas fehér *xalwη*-sapkája²⁶⁵
 Homlokának bal felén szépen megül.
 Hajának szép fonata
 Arca fényében ragyog,
 Fekete selyem hajpántja
 Orcája mellett libeg.
 Másodfű teveborjú bogyója nagyságú
 Tükörezüst függője
 Kerek cimpájáról csüng alá,
 Nyaka mellett fénnel csillog.
 Kilencvenegy húrú
 Kínai ezüst *xuur*-ját, ha szólaltaja,
 Nádasban fészkelő
 Hattyú dala hallik.
 Tóban fészkelő,
 Kacsa éneke hallik.
 Tizenkét dallamot
 Játszik hangszerén.
 Ki annak hangját
 Követi szépen
 Kegyes Dzsangar úr
 Kedves, jó pohárnoka
Erk Tug fia
 Világszép *Mij'yan* az.
 Jobb szárny élén az
 Eltelt kilencvenkilenc évet
 Elregélő, a

²⁶⁵ A viselet és az ékszerek részleteit vö. a *Viselet* című fejezettel.

Jövendő kilencvenkilenc évet
Jövendőlő
Javas bölcs *Altn Ceej*, ki
Hetven kán országának törvényét,
Hitét kezébe vette,
Bajok, perek ügyében
Biztosan dönt,
Büszkén ül fekete selyem párnáján.
Bal szárny élén
Komoly *Širkg* unokája,
Kemény, erős *Möjgn Šigšrg*
Elsősülött fia,
Šiltä Zandn Gerl kánasszony
Szép huszonkettedik
Esztendejében született,
Oroszlánfortélyú Vörös *Xoŋyr* vitéz.
Hófehér lapockáját szertesét törte,
Hatalmas testét soha sem kímélte.
Hetven kán országát
Hódította egymaga.
Xoŋyr mellett aki ül,
Helyezkedve mikor leül,
Helyén ötvenkét is ülne,
Hogyha istenének áldoz,
Huszonötnek helyére ül.
Harcos *Bumb* ország felé
Hideg sötét lándzsájával
Hevesen áttörő,
Hátasa elefánttalp fekete
Güzän Gumb vitéz az.
Ezeregy évig
Törvényt ül és
Hitről szól.
Jós bölcs mellett aki ül,
Családok millióját
Cserélte barna hóka kancára
Nyolcvanegy ölnyi
Válláról harci szerkerceje pihenni le nem száll,
Vitéz, erős ifjak erejük teljében
Vele szemben sohasem győzhetnek
Vele egyenlők közt sólyom gyorsaságú
Kemény kezű *Sawr* az.
Balról harmadikként ül
Tisztos ősz atyját
Fia nélkül hagyta,
Buddha szép anyját
Hála nélkül hagyta,
Százhezernyi alattvaló
Ura nélkül maradt,
Tizenkilenc esztendő
Vadlúd színű kánasszonya
Egyszál maga maradt,
Deres hókájára szállva
Kegyes urát követte.
Bul'ŋyr fia
Heves Fekete *Sanl* az.
Vitézei valahányan, s a
Tisztviselők mindösszesen,
Kitöltik az első hét kört.
Ősz szakállú öregapók

Kitöltenek még egy nagy kört.
Halvány piros öreganyók
Kitöltenek még egy nagy kört.
Hamvas fehér menyecskék is
Kitöltenek még egy nagy kört.
Vérvörös orcájú gyermekhad is
Kitöltött egy hatalmas kört.
Szilaj kancák tiszta teje
Szolgál borul ott a népnek.
A sárga népből hatszor ezer, s
A tizenkét nagy vitéz
Megrészegültek,
Erre-arra tekintettek,
E szavakat mondogatták:
– Nincs-e ellen, ki ránk támad,
Népünkre más mikor támad?
Vadászni vad mikor kerül?
Vígan ekként huzakodtak.

Népdalok

A kalmük népköltészeti műfajok közül talán a népdalkincs viseli leginkább magán az idegen, elsősorban az orosz környezet hatásait. Megőrződtek olyan dalok, melyeknek csaknem azonos változatait ismerik még ma is mind az altaji, mind a turkesztáni ojrátok, de számos olyan is van, mely nemcsak tartalmilag, hanem formailag is eltér a hagyományos mongol népdaloktól.

A legelső kalmük és mongol népdal is, mely teljes egészében, nem krónikarészletként, hanem önállóan fennmaradt, a Pallas-gyűjtés két szerelmes dala.²⁶⁶ Közülük az egyik mind tartalmilag, mind formailag nagyon hasonlít a századokkal később feljegyzett mongol dalokra.²⁶⁷

Kantáros kis feketét
Ugyan minek, szorítani?
Szerető kedvesért
Ugyan minek szenvedni?

Kiben hittél hittél
Tára istennőd voltam.
Kit szerelemmel szeretted
Kedvesed voltam.

Nyerges kis pejedet
Ugyan minek kifárasztani?
Azért mit magad tettél
Ugyan minek szenvedni?

Kit, mint óvó istent imádtál
Hited, vágyad voltam.
Kire szerelemmel gondoltál
Kedvesed voltam.

Folyó mentén nőtt,
Folyóparti vörösfenyő hajlékony.
Gyengéden szerető
Kedvesed voltam.

A hagyományos kalmük népdalokra – hasonlóan más mongol népek népdalkincséhez – formailag a következő főbb jegyek jellemzőek:

²⁶⁶ Pallas, P. S.: *Sammlungen... I.* pp. 153-154.; Birtalan Á.: Zwei kalmückische Volkslieder aus dem 18. Jahrhundert. In: *AOH XLI* (1987), pp. 53-74.

²⁶⁷ Birtalan Á.: *Zwei kalmückische Volkslieder...* pp. 53-74.

1. négy-, ritkábban kétsoros szakasz-szerkesztés,
2. természeti képpel való dalindítás,
3. párhuzamos szerkesztés, gondolatrítmus
4. előrímes sorok, a sorok végén többnyire ragrím.

Az alábbi anyáról szóló dal jól példázza a jellegzetes mongol népdal formai jellemzőit.²⁶⁸ Természeti kép, jelen esetben egy folyam képe áll párhuzamban az anyával. A víz termékenység-szimbolikája utal a mongol dalokban oly gyakran megénekelte anyaságra. Idézett dalunk két szakaszában két valós folyónév és az anya hajlott korára utaló jelző áll párhuzamban.

1ас	<i>Сал гидг холнь // Самһн болсн ээж минь</i>	<i>Sal nevű folyó // Öreggé lett anyám</i>
2ас	<i>Эргени гидг холнь // Эмгн болсн ээж</i>	<i>Ergeni nevű folyó // Anyóvá lett anyám</i>

<i>Сал гидг холнь</i>	<i>Sal nevű folyó</i>
<i>Сээхн болн серүкн.</i>	<i>Szép folyású, hűvös.</i>
<i>Самһн болсн ээж минь</i>	<i>Gondban ószült anyám</i>
<i>Сананд мини уята.</i>	<i>Gondolatomban örök.</i>

<i>Эргени гидг холнь</i>	<i>Ergeni nevű folyó</i>
<i>Эргтэ болн серүкн..</i>	<i>Egyenes partú, hűvös.</i>
<i>Эмгн болсн ээж</i>	<i>Anyóvá lett anyám</i>
<i>Элкнд мини уята.</i>	<i>A szívemben örök.</i>

A kalmük dalokat kétféle előadásmódban éneklük: *ut dun* „hosszú dal” és *axr dun* „rövid dal”. A hosszú dal (halha *urtiin duu*) valamennyi mongol népnél a legfennköltebb témákról szól, mint a szülőföld és a szülők, ide tartoznak a kedveshez énekelt borongós hangvételi dalok, a buddhista vallásról szóló dalok is. Mint minden nép, a kalmükek is csoportosítják dalaikat saját rendszerükben, aszerint, hogy a dalok mely jellegzetességei fontosak számukra. Kiadványokban, tanulmányokban a következő, részben népi eredetű dalcsoportokkal találkozunk:

- *kezänk dud* „a régmúlt idők dalai”
- *patriotičesk boln graždansk däänä caga dud* „hazafias dalok és a honvédő háború dalai”
- *šin jirylin dud* „az új boldogság dalai”
- *törksn orn-nutgtan xarsltin tusk dud* „a szülőföldről szóló dalok”
- *xal’mgudig tuulgsana tusk dud* „a kalmükek száműzetéséről szóló dalok”
- *ödгä cagin dud* „napjaink dalai”
- *dombri biiln keldg dud boln šawašmud* „dombrával kísért táncdalok és csujjogatók,,

A régmúlt idők dalai közül kiválasztottunk egy olyan dalt, melynek története visszavezeti az olvasót a dzsungáriai kánság idejéig. A történeti témájú dal hőse Šun (Šuno, Šuna) baatr kedvelt szereplője az ojrát népdaloknak, alakja az ojrátok, sőt a burjátok lakta területeken is elevenen él még ma is a szájhagyományban. Nyugat-mongóliai expedíciós gyűjtéseink során több népdalváltozatot is sikerült feljegyeznünk (1991-1992-ben). A róla szóló dalokban legyőzhetetlen vitézként említik. A dalvariánsok szakaszainak utolsó sorai visszatérően arról szólnak, hogy Šun vitéz visszatér anyai rokonságához a kalmükekhez. Šun történeti személy volt, Cewangrabdan kán Seterjab kánasszonytól született fia. Seterjab-ot, aki kalmük Ayuuki kán lánya volt, megvádolták hogy bűnös Cewangrabdan halálában, s megölték. Emiatt menekült fia vissza a kalmükekhez, azaz az anyai nagybátyjokhoz. Ez a menekülés-motívum valamennyi népdalváltozatban megtalálható. A legtöbb róla szóló dalváltozat kezdősora a *Narn yöwin zeerd* „Napos pusztá rőt lova” (var.: *Närn yöwin zeerd* „Keskény pusztá rőt lova”). Kalmük gyűjteményekből az alábbi változat ismert:

<i>Нарн һөвин зеерд</i>	<i>Napos pusztá rőt lova</i>
<i>Нааран хэләһэд цөвнә.</i>	<i>Idepillant, szinte száll.</i>
<i>Насни баһа Луузһ Шуна</i>	<i>Zsenge kicsi Luuzһ Šuna</i>
<i>Наһцнран темцэд хатрна.</i>	<i>Nagybátyjaihoz vágat.</i>

<i>Бууһин сумн күлтә билә,</i>	<i>Puskagolyó gyorsaságú volt hátasa,</i>
<i>Бууһад күләм зөргтә билә.</i>	<i>Hogy hosszan várjon, volt a sorsa.</i>
<i>Болшго хөвтә Луузһ Шуна</i>	<i>Nehéz sorú Luuzһ Šuna</i>
<i>Болзгатаһар наһцнран темцнә.</i> ²⁶⁹	<i>Találkozni nagybátyjaihoz indul.</i>

²⁶⁸ Okna B. (szerk.): *Törksn yazrin dud*. Xal’mg degtr γарγаč, Elst 1989, p. 62. [A szülőföld dalai]

²⁶⁹ Okna B.: *Törksn yazrin dud*. p. 32.

A „régmúlt idők dalai”-hoz tartoznak azok a népdalok, melyekben az Altajbeli szülőföld és az új hazát jelentő Volga és Ural alkotja a képi világ legfontosabb részét. A legrégebbi dalcsoportokban jelentős helyet foglal el a buddhista, mégpedig a Congkapa által reformált *šar šajñ* „sárga vallás”, melynek a szimbolikája, filozófiája szintén megjelenik. Az *Alta gidg yazrasn’* „Az Altaj nevű földről” dalnak számos mongóliai elsősorban ojrát párhuzama van, ez a daltípus a lámanövendéknek a szülőföldje utáni vágyát fejezi ki.

Алта гидг hazраснь
Алг буурларн мордлав.
Аля д үүөр насндм
Әдстә ламнь әәлдтхә.

Az Altaj nevű földről
Deres tarkámmal indultam.
Szilaj, szeles ifjúságomban
Kegyес lаma а́ldjon meg.

Зу гидг hazрнь –
Зурһан жылә hazрнь.
Зуурк завсрин дәәсис
Зуңқвинә гегәнд даалһия.

Szent Lhasza földje
Hat éвnyire távol van.
A közteslét démonjait²⁷¹
Congkapa fényességében legyőzzük.

Көк нуурин көвәднь
Көлг биһһән амралав.
Күриго гисн ш үтәнднь
Бурв күрәд мөргий.

Köke nuur partján
Hátасom, s magam pihentetem.
Az elérhetetlen szentséghez
Háromszor jutok, s meghajlok.

Ижл мөрнә уснь
Инжр гавенин амтта.
Ириго гисн юмнь
*Ирхин т үрүнд ирнә.*²⁷⁰

*Ijl*²⁷² folyam vize
Édes füge ízű.
Amit soha el nem jövőnek mondanak,
Az legelőbb eljő.

A lírai dalok két legtöbbször előforduló témája a kedves és az anya (var.: anya-apa, testvérek). Fentebb, a dalok formai jegyei kapcsán már bemutatásra került egy rövidebb, anyához szóló dal. Hogy a kalmükek és a velük együtt a mongolság lelkivilágát bemutató képet teljesebbé tegyük, kiválasztottunk még egy hosszabb, anyához intézett valamint egy a kedveshez szóló lírai dalt, melyeknek képi és formai világa nagyon közel áll a hasonló témájú nyugati mongol dalokhoz. Mind az anya, mind a szeretett kedves iránt érzett érzelmek bemutatásra az énekes az egész természetet segítségül hívja. Madarak szárnyalásával, lovak vágatásával, folyók gázlójával, hegyek magasságával, fák növéseivel állítja párhuzamba érzéseit. A kedveshez szóló dalokban gyakran megjelenik a közvetlen környezet képe is, a szállások, a szállásokon folyó munkák, a pásztorok tárgyi világa. A legtöbb mongol népdalnak nincs külön címe, általában az első sorát használják cím helyett. A kalmük gyűjtemények szerelmes dalai esetében gyakran a kedves neve (amelyikkel lejegyezték a dalt) használatos címként. A *Galun šowun dongyda* „Vadlúd hangja száll” kezdetű népdal az anya szeretetéről szól.

Һалун шовун доһһдна,
Һазр-уснь сангдна.
Һанц заясн заяч чамаг
Альк насндан мартхв.

Vadlúd hangja száll
Szülőföldem jut eszembe.
Téged, ki egyedül felelsz sorsomért
Ugyan mikor felednék?

Хазар тамһта бор мөрн
Хасгин адунд ижлднә.
Хәрәд оркнав гихинь
Хаана закан хату.

Kantár billogos szürke
Kazak ménesben lel társra.
Visszatérnék hamar,
Káni parancs nem enged.

Очр тамһта бор мөрн
Орсин адунд ижлтә,
Орһад хәрнәв гихнь
Орсин закан хату.

Vajra billgos szürke
Orosz ménesben lel társra.
Visszamenekülnék hamar,
Az oroszok parancsa nem enged.

Кецднь урһсн өвсиг

Lejtőn nőtt füvet

²⁷⁰ Okna B.: *Törksn yazrin dud.* p. 30.

²⁷¹ Ткр. „ellenségeit”.

²⁷² *Ijl* a Volga kalmük neve.

²⁷³ Okna B.: *Törksn yazrin dud.* pp. 85-86.

*Кер халзнарн хазулвув.
Келхдэн зөвчлсн Ярһс чамаг
Келэд, кенлэри дүңцүлхв.*

Fakó hókámmal legeltetem.
Yarys, rólad beszélgettünk
Ugyan kihez hasonlíthatnálak?

*Өндр, өндр моднь
Өңцг болһнарн үмкрнэ.
Өнчиг заясн заяч чамаг
Альк насндан мартхв.*

Magas, magas erdő
Minden sarkán illatozik.
Téged, ki a sorsom örökítetted rám
Ugyan mikor felednék?

*Улан хоолын усиг
Урсхулынь аютулж һатллав.
Уургийән көкүлсн ээж минь
Улм хөөнән сангдна.*

Vörös vízmosás vizén
Sodrától félve átkeltem.
Első tejével szoptató anyám
Nagyon sokszor fog még eszembe jutni.

*Көк һолын усинь,
Көндлн урсхулынь һатллав.
Көкиһән көкүлсн ээж минь
Көгшрх насндм сангдна.*

Kék folyó vizének
Keresztsodrában átkeltem.
Kebléből szoptató anyám
Öregedő koromban is eszembe jut.

*Элэ гидг шовунь
Эңгин урсхулынь цокнал.
Эгчнр, дүүнр олн бэвв чигн
Ээжлэм әдл болхил.*

A kánya nevű madár (szárnya)
A partot csapó hullámokat súrolja.
A testvérek bár sokan vannak
Anyánkhoz nem foghatóak.

*Залу зандн моднь
Заһрси талан нәәхлнә.
Залушг баһ насндан
Залмж угаһан яахв.²⁷³*

Szantál zsenge sarja
Szélirányban hajladoz.
Szép fiatal korommal
Utód nélkül mit kezdjek?

A kedveshez intézett népdalok közül az *Uul deer γarxn'* „Felmegyek a hegyre” kezdetű dalban az énekes férfi bejárja a hegyeket, kedvesére gondol, kedvese igaz szerelmét keresi, bejárja a fejishez készülő szállásokat, ahol a leány teával vendégeli. A dal párhuzamos (cd) soraiban megszólal a kétkedő érzés.

*Уул deer һархнь, һархнь
Ухан-седклм уйдна.
Ухагим эс дахсн иньгиг
Иньгин тоонд авхив.*

Felmegyek, felmegyek a hegyre
szívem, lelkem elbúsul.
A szívemnek idegen²⁷⁴ szerelmemst
nem számítom kedvesemnek.

*Сеер deer һархнь, һархнь
Седкл-ухан уйдна.
Седклм эс дахсн иньгиг
Иньгин тоонд авхив.*

Felmegyek, felmegyek a fensíkra
fényes kedvem²⁷⁵ elbúsul.
A kedvemnek idegen szerelmemst
nem számítom kedvesemnek.

*Саахндаһа намаг йовж йовтл,
Цәәһән чанж өгләч.
Чини чансн цәәчнь керго
Цаһан седклчнь кергтә.*

Mikor a fejis idején érkeztem
meleg teával fogadtál.
Meleg teád nem kell nekem,
megértő szívedet akarom.

*Чиигәр урһсн һурвн альмн
Чилх дутман әмтрнә.
Чини келсн һурвн үгчн
Цеәжәс эс һархи.*

Láposon nőtt három almafa
Egyre inkább ízesedik (?)
Nekem mondott három szavad
Nem megy ki a fejemből.

Az orosz népdalok képi világát szerkezetét idézi a *Gedgr surulta γanzn'* „Hajlott szopókás pipámat” című dal, mely a családjától távol levő sebesült katona üzenete szeretteinek.

²⁷⁴ Ткр. „Eszem járását nem követő”.

²⁷⁵ Ткр. „Kedvem-elmém”.

*Гедэр сурулта ханзнь
Гергндм күргж өгитэ.
Гергм мини сурхла,
Гемтэ бээнэ гитэ.*

Hajlott szopókás pipámat
Hú asszonyomnak adjátok.
Hú asszonyom, ha kérdez
Sebesült vagyok, mondjátok.

*Дөрвн дундура пистулым
Дундк дүүдм өгитэ.
Дундк дүүним сурхла,
Доран бээнэ гитэ.*

Négy büszke pisztolyom
Középső öcsémnek adjátok.
Középső öcsém, ha kérdez
Nem vagyok jól, mondjátok.

*Өалин күн ажгч билэ,
Өэлдэн бичэ соңсхитэ.
Өэль-хошаһас сурхла,
Аашина гитэд келитэ.*

Családom ha észrevesz
Merre vagyok ne mondjátok.
Mely járásból jövök, kérdik
Közeledem, azt mondjátok.

*Арвн наста харарн
Ааван темцэд харла.
Аав мини сурхла,
Аашина гитэд келитэ.²⁷⁶*

Tíz esztendőс feketémen
Apámhoz már indultam.
Apám, hogyha kérdezi
Közeledem, azt mondjátok.

Az 1917-es forradalom alatt, s az azt követő időben orosz mintára számos új népdal, „hazafias dal” vagy népdallá vált műdal keletkezett. Szokásos volt, hogy ismert népdalok dallamára írtak új szöveget vagy, hogy egy népszerű verset kezdtek el énekelni. A csasztuska szerű dalok között számos idézi Majakovszkij és költőtársai stílusát. Idegen jelenség a dal tegező hangneme. A sajátos kalmük színezet azonban e daltípusban is megtalálható, a képi világ a kalmük környezetet idézi.

Өндр улан туг²⁷⁷

Magas vörös zászló

*Өндр улан тугитэн
Оһтрһуд күргж кииския,
Тер улан тугин дор
Угатһнр хамгарн жирһия.*

Magas vörös zászlónkat
Egekig repítsük,
Ama vörös zászló alatt
Minden nincstelen vigadjon.

*Нойн, зээсн гидгнь
Нойрхад юһгад йовсмби?
Ном уга харчудыг
Нохала юһгад дүһц үлсмб?*

Uraság és előljáró mind,
Uralkodott, s most hova lett?
Tudatlan szegényeket
Kutyának miért tekintett?

*Ик цаһан гертэ баячуд,
Ирғиһән секчкэд кевтдг баячуд,
Ирғиһән секчкэд кевтдг баячуд,
Илмчн хусгдж бәнчи.*

Nagy fehér jurtájú a gazdagok,
Jurtátok falát vigyázó, heverő gazdagok.
Jurtátok falát vigyázó, heverő gazdagok,
Magatokét megkapjátok.

*Улан зандн цэһән уучкад,
Унтан кевтдг баячуд,
Унтан кевтдг баячуд,
Уханчн һартчнь бэргджәнү?*

Vörös szantál színű teádat megiszod
Lefekszel és alszol gazdag.
Lefekszel és alszol gazdag
Felfogod, hogy mi történik?

*Улан залата хальмг
Уралан мордад йович,
Уралан мордад йовж,
Улананнь йосан батлыч!*

Vörös bojtos kalmük
Előre indulj, menj!
Előre indulj, menj,
Vörösök szokását kövesd!

²⁷⁶ Okna B.: *Törksn yazrin dud.* p. 63.

²⁷⁷ Okna B.: *Törksn yazrin dud.* p. 118.

A kalmükök kedvelt hangszere a kéthúros pengetős hangszer, a dombra (kalm. *dombr*), mely a lakomák, lakodalmak, vigasságok hangulatát emeli. Ahogy a mongoloknál a lófejes hegedű (halha *morin xuur*), a kalmüköknél a dombra a legfontosabb hangszer. A dombrán játszó zenészek virtuózitása is sokszor megénekelte a téma. Alább következik egy olyan népdal, melyet dombra kísérettel adnak elő.

Bővízű folyónak
Látására nem jöttem.
Igaz kedvesem *Bayda*
Látására jöttem.

Hét oroszlánosomért²⁷⁸
Dundutow boltjából
Szerelmes *Bayda*-mnak
Vásároltam bizony.

Dundutow boltjából
Azért vásároltam,
Szerelmes *Bayda*-mnak
Hoztam el azt bizony.

Népmesék²⁷⁹

A kalmük népmeséknek (hasonlóan más mongol népek meséihez) létezik egy belső, a mesélők általi hagyományos csoportosításuk, s egy a kutatók által használt műfaji besorolásuk. Kalmük nyelven a mesére azt a kifejezést használják, mely más mongol népek (halha, belső-mongol népek) nyelvén a hőskölteményt, eposzt jelenti: *tuul*. A mesekiadványokban általánosan elterjedt a mesék tartalma, főhőse és részben a mesélés módja hangneme szerint csoportosítás. A mongol mesék tudományos igényű csoportosítása, katalogizálása terén végzett kutatások alapműve Lőrincz László mesekatalógusa, melynek tipológiai csoportjai, motívumai megtalálhatók a kalmük mesekincsben is.²⁸⁰ Maguk a mongolok általában a mesékhez sorolják a *domg* „mítosz, monda, legenda” műfaját is. A kalmüköknél az alábbi mesetípusok találhatók:

- állatmesék
- hősmesék
- varázsmesék
- anekdotamesék.

A felsorolt mesecsoportok között azonban nincs mindig ilyen élesen elhatárolható különbség, gyakoriak az átmeneti típusok, melyek több típus jellegzetességeit is magukon viselik. Az állatmesék között a belső keletkezésű mongol meséken túl a kalmükök között is elterjedtek a indo-tibeti eredetű buddhista fordításos irodalomból származó allegorikus mesék, melyek gyakran kalmük motívumokkal bővülve váltak a mesekincs részévé. A szanszkrit mesék és buddhista bölcs mondások allegóriái mellett Aesophus fabulái is megtalálhatók a kalmük népmesekincsben, például a tücsökről és a hangyáról szóló mese a kalmükök között a *Meklä, šoryoljn xoyr* „Béka és a hangya” címmel ismert. Az állatmesék között sok az aitológiai típusú, voltaképpen egy-egy eredetmagyarázó mítosz, vagy monda mesei változata. Ilyen a kakas és a páva története, mely elmeséli, hogy a páva csalással (gyakori aitológiai motívum) szerezte pompázatos farkát: *Taka toystn xoyr* „A kakas és a páva úr”.

Az állatmesék között jellegzetesen kalmük mesének tekinthetőek azok a mesék, melyekben farkas szerepel, a róka megjelenése is legtöbbször belső keletkezésű mesére utal, bár a rókával kapcsolatos mongol mesekincset

²⁷⁸ Az orosz bankjegyek népies elnevezése a rajtuk látható ábra alapján.

²⁷⁹ *Xal'mg tuul's*. Kalmyckoe knižnoe izdatel'stvo 1979 [Kalmük mesék]; Džimbinov, B. (szerk.): *Kalmyckie skazki*. Gosudarstvennoe Izdatel'stvo Hudožestvennoj Literatury, Moskva 1962; Badmaev, A. B.: *Kalmyckaja dorevoljucionnaja literatura*. Elista 1984, pp. 8-11.; A mesék műfaji besorolásáról, motívumairól az ámos tanulmány született, itt a legújabbak és a legtöbbet hivatkozottak közül idéznénk néhányat. A kalmük kutatók elsősorban a motívumi sokszínűségével kitűnő varázsmesékkal foglalkoznak. Vö. Sarangov, V. T.: O kalmyckoj narodnoj volšebnoj skazke. In: *Kalmyckaja narodnaja poezija*. Elista 1984, pp. 59-73.; Kankaev, E. P.: O kalmyckih volšebno-fantastičeskikh skazkah. In: *VII Meždunarodnyj kongress mongolovedov (Ulan-Bator, avgust 1997 g.)*. *Doklady rossijskoj delegacii*. Moskva 1997, pp. 125-127.; Sarangov, V. T.: Kalmyckie skazki o bogatyryjah kak razrušennye formy geroičeskikh skazanij. In: *VII Meždunarodnyj kongress mongolovedov (Ulan-Bator, avgust 1997 g.)*. *Doklady rossijskoj delegacii*. Moskva 1997, pp. 158-159.

²⁸⁰ Lőrincz, L.: *Mongolische Märchentypen*. BOH XXIV, Asiatische Forschungen 61, Akadémiai Kiadó, Budapest 1979

és néphagyományt befolyásolták a kínai és indiai motívumok is. Ilyen mesék például a Čon, arat, tuula γurwn „A farkas, a róka és a nyúl”, Bars, čon, arat, temän dörwn „A párduc, a farkas, a róka és a teve”. Számos mongol nép között elterjedt mese a rókát is becsapó kistrágesáló (mezeiegér, ürge) története, mely ravaszságával megóvjá a madár (szarka, kárókatona) tojásait (*Bakl'g, arat, zurmn gurwn*).

*A kárókatona , a róka és az ürge*²⁸¹

Régen történt. Élt egy
kárókatona
Forrásvíz az itala,
Fűzfá az árnyasa

Egyszer a kárókatona odaadta a tojását a rókának és sírdogált. Amint így sírt sírdogált, odajött az ürge:

– Kárókatona ugyan miért sírsz? –

– Jött egy róka és azt mondta, hogy:

Forrásvizedet felhőrpintem,

Fűzfádat kettéharapom, add oda egy tojásodat. És én odaadtam egy tojásomat, és nagyon nekibúsultam.

Akkor az ürge kitanította a madarat:

– Ha a róka még egyszer eljön mond, hogy:

Hol a pofád, mely felissza forrásom vizét?

– Hol a fogad, mely kettéharapja fűzfámat? Csak az ne mond a rókának, hogy én mondtam ezt. – Miután ez elmondta, az ürge elfutott. Nem sokkal ezután jött a róka, s mint korábban riogatni próbálta a madarat:

– Forrásvizedet felhőrpintem,

Fűzfádat kettéharapom, add oda még egy tojásodat! – a kárókatona így kérdezősködött:

– Hol a pofád, mely felissza forrásom vizét?

Hol a fogad, mely kettéharapja fűzfámat?

– Ki tanított téged ezekre a szavakra? – kérdezte a róka, s akkor a kárókatona ijedtében megmondta:

– Az ürge! – A róka meghallotta e szavakat:

– Megállj ürge! – mondta és elfutott keresni az ürgét. Jobb felé futott és egyszer csak az ürge előtte kidugta a fejét az ürgelyukból. „Hogy szedhetnélek rá?” gondolkodott a róka, s így ravaszkodott:

– Menyétszépségű, szép nyaka ez itt, nyülszépségű háta vajon milyen? – s akkor az ürge, hogy megmutassa nyülszépségű hátát, kifutott. Ahogy azonban kifutott a lyukból, a róka megfogta, s készült bekapni, amikor az ürge így szólt:

– Ostoba állat, ha vagy, most kapsz be itt, eszes-okos állat, ha vagy nyolcig számolsz, úgy kapsz be. – A róka eszes-okos állat lévén elkezdte:

– Egy, kettő, három, négy, öt, hat, hét, nyolc... – s az utolsó számnál nagyra tátotta száját²⁸², az ürge kiszakította magát és befutott az ürgelyukba.

A róka meg ott maradt tátott szájjal.

Az anekdota mesék közé sorolják azokat a meséket is, melyek szereplői, valós szereplők, akár a mesélő kortársai: öregember, öregasszony, zsugori gazdag, vándorszerzetes, kolostori szerzetes, stb. E mesék között tetemes számban képviselteti magát a szerzetesekkel kapcsolatos, általában a szerzetesek jellegzetes viselkedését kifigurázó, szokásaikon élcelődő történetcsoport. A szerzetesek viselt dolgairól számos közmondás is szól, lásd a *Közmondások, találós kérdések* című fejezetet.

*A gely és a manj*²⁸³

Egy kalmüknek meghalt az édesanyja. Kérte hát a kalmük a szerzetest, hogy imáival juttassa anyja lelkét egyenesen a mennyországba.

A lámanövendékét magával víve elindult a szerzetes a kalmük jurtájába. A szerzetesnek eszébe jutott, hogy kereshetne többet is, s ezért elfogott az úton egy egérfiat, odaadta a növendéknek és kioktatta: amikor rákezdnek a lélekhívó imára, a fiú engedje el az egeret. A kalmük majd azt hiszi, hogy az anyja lelke, s még többet fizet – gondolta a ravasz szerzetes.

²⁸¹ *Xal'mg tuul's*. p 81.

²⁸² A kalm. *näämn* „nyolc”-ra nagyobbra tátja száját a róka.

²⁸³ *Gely* „a legmagasabb szintű beavatást elnyert buddhista szerzetes”; *manj* „szerzetesnövendék”. Vö. a *Buddhizmus* című fejezettel. Džimbinov, B.: *Kalmyckie skazki*. p 165. Az eredeti kalmük szöveg nem állt rendelkezésre, ezért a fordítás az orosz kiadvány alapján készült.

Megérkeztek. A szerzetes elkezdte az imát, s a növendék vele imádkozott. A szerzetes azonban az ima szövege helyett így énekelt:

– Engedd el az egeret, engedd el az egeret! - a növendék így válaszolt:

– Véletlenül összenyomtam, véletlenül összenyomtam – a feldühödött szerzetes így énekelt az ima szövege helyett:

– Ó te szukafi, ó te szukafi! Legalább engedj ki innen! Legszívesebben lenyakaználak! – a fiú azonban nem ijedt meg, így énekelt vissza:

– Csak próbáld meg hozzám nyúlni! Minden kalmüknek elmondom, hogy az orruknál fogva vezeted őket!

Végre megértette a kalmük is, hogy miről énekel a szerzetes és a növendék az ima helyett, s kizavarta őket a jurtából.

Tudományos vita tárgyát képezi a kalmük mesekutatók között, hogy vajon a kalmüköknél el lehet-e különíteni a más mongol népekre jellemző hősmesei csoportot. Egyes kutatók arra hajlanak, hogy a kalmüköknél ez a csoport teljesen hiányzik, s azok mesék is, melyeknek hősmesei motívumai vannak, inkább a varázsmesékhez sorolhatók. Ezzel szemben áll az a mongol mesekutatásban általánosan vallott nézet, hogy a hősmesék külön csoportot alkotnak, s hogy a legtöbb hősmesének egy eposz az előképe. W. Heissig kutatásaiban részletesen kitér az eposz és a mese viszonyára, elemezve vajon meg lehet-e állapítani, hogy egyik a másiknak időbeli előképe lehet-e, s hogy milyen módon változnak az azonos motívumok.²⁸⁴ Kutatási nyomán a kalmükök között is vannak, akik elismerik a hősmese meglétét a kalmük mesekincsben,²⁸⁵ s a hősmeséket az eposzok lerövidült, esetenként torzult változatának tartják.²⁸⁶ Az alább következő mese, jól ismert a mongol népek körében, s jól ismert az epikus változata is. Választásunk többek között is eset rá, mert benne számos motívumcsoport egyesül, megtalálhatóak a hősenek-hősmese jellemzői, a varázsmesék sajátos motívumai, s az indo-tibeti mesevilág elemei is.

*Arj Burj kán*²⁸⁷

Réges-régen élt egy Arj Burj nevű kán, s volt neki egy Aawin Agsg Ulan²⁸⁸ nevű lova. Ezt a lovat elvitte egyszer egy hosszú fekete ember, akinek csak egyetlen szeme volt a feje tetején. A kán olyannyira búsult a lova miatt, hogy a szeme világa kialudt és megvakult. Arj Burj kánnak volt három fia. Ez a három fiú szép lassan felnőtt. Egy alkalommal a három fiú megkérdezte az apját:

– Apánk, apánk! Hogyan lehetne a látását visszaadni? – kérdezték. Mire a kán így válaszolt:

– Ha olyan vidéket látnátok, amit én még nem láttam, akkor bizonyosan visszatér a látásom – mondta.

A legnagyobb fiú felmálházott tíz tevét, magához vett tíz embert és elindult. Ment-mendegélt, míg megérkezett egy helyre, ahol egy szigeten a fű azt susogja, hogy *miijn zeewa, miijn zeewa*.²⁸⁹

– Ezt még nem látta az én apám! – gondolta és visszatért. Ott előadta a kánnak, hogy miként is járt oda, s mit látott.

– Mentünk egy darabon és akkor egy szigeten a fű azt susogja *miijn zeewa, miijn zeewa* – mondta. – Úgy gondoltuk, hogy te azt a vidéket még nem láttad, és visszatértünk.

– Ismerem azt a vidéket, ha reggel elindulok délre oda is érek – szolt erre a kán.

A középső fiú is felmálházott hát tíz tevét, magához vett tíz embert és elidult. Ahogy ment-mendegélt, átkelt az „*miijn zeewa*” vidékén, s elért egy helyre, ahol egy szigeten a fű azt susogta, hogy „*Ohm mani padme hum*”.

– Ezt a földet biztos nem látta még az apám! – gondolta, s miután evett-ivott, a tíz emberével együtt hazatért. Otthon elmondta apjaurának, hogy milyen vidéken is járt.

– Miután elhagytuk a „*miijn zeewa*” nevű vidéket, egy szigethez értünk, s azon a szigeten a fű azt susogja, hogy „*Ohm mani padme hum, Ohm mani padme hum*”. Ekkor azt gondoltuk, hogy édesapám ezt a földet bizonyára még nem látta, és visszatértünk.

– Ismerem azt a vidéket, ha reggel elindulok, estére oda is érek – mondta a kán. Így aztán a legkisebb fiú is vándorbotot fogott és elindult. Ahogy ment-mendegélt, találkozott egy lámával, aki éppen teát ivott. A láma megkínálta a fiút is.

– Én mindenét megiszom, s jóllakom, de ő maga ugyan mit iszik akkor? – gondolta a fiú. A fiú is jóllakott, a láma is jóllakott, ám a tea mégis ugyanannyi maradt, mint előtte volt.

²⁸⁴ Heissig, W.: *Heldenmärchen versus Heldenepos? Strukturelle Fragen zur Entwicklung altaischer Heldenmärchen*. Westdeutscher Verlag, Opladen 1991

²⁸⁵ Badmaev, A. B.: *Kalmyckaja dorevoljucionnaja literatura*. pp. 8-11.

²⁸⁶ Sarangov, V. T.: *Kalmyckie skazki o bogatyrjah...*

²⁸⁷ *Xal'mg tuul's*. pp 90-93.

²⁸⁸ Jelentése „az Apa szilaj vöröse (lova)”

²⁸⁹ Mágikus imaformula, pontos jelentésének meghatározása további kutatást igényel.

– Hát te merre mész? – kérdezte a láma.

– Az apámnak kialudt a szeme világa és megvakult. Mikor megkérdeztük, hogy miként térne vissza a látása, azt mondta, hogy ha olyan földet találunk, amit ő még nem látott, akkor meggyógyul – mondta. – A nagyobbik bátyám elindult tíz emberrel és tíz megrakott tevével. Ahogy ment-mendegélt, elért egy helyre, ahol a fű azt susogta, hogy *mijyn zeewa*, s erre ő visszatért. De kiderült, hogy apám már ismeri azt a vidéket, s ha reggel elindul, estére oda is ér. Ekkor a kisebbik bátyám indult neki tíz emberrel és tíz felmálházott tevével. Miután elhagyta a *mijyn zeewa* susogó helyet, elért egy szigethez, ahol a fű azt susogta, hogy „*Ohm mani padme hum*”. Arra gondolt, hogy édesapánk ezt még bizonyosan nem látta, s visszafordult. Mikor apánkhoz ért és elmondta, ő azt válaszolta, hogy neki az csak egy nap járóföld. Így aztán nem volt mit tenni, én is nekiindultam – mondta.

– Hát akkor térj haza és édesanyád tejéből csináltass három darab szárított túrót, kovácsoltass három vasbotot és varrass három csizmát! Gyere vissza ehhez a nagy tengerhez, fagyaszd be az esővarázsló kövel, majd kelj át rajta. A ti apátoknak volt egy kedves lova. Azt a lovat elragadta egy hosszú fekete ember, a feje tetején egyetlen szemmel. Az a hosszú fekete ember ezen a tengeren túl él. Van ott három lyuk. A középső lyukban van az a hosszú fekete ember az apátok lovával együtt. Mikor odaérsz a lyukhoz, üss rá egyet, s kiáltsd be, hogy „Te, a fejed tetején egyetlen szemű, hosszú fekete ember, itt vagy-e? Gyere ki!”. Annak a feje tetején egyetlen szemű, hosszú fekete embernek üss a feje közepére a vasbottal. Mikor aztán feléd a száját kitérít és a háta meggörbül, hajíts oda egy darab szárított túrót! Mondd neki, hogy adja elő Aawin Agsg Ulan-t, és üss a fejére a bottal! – mondta a láma. A fiú erre megfordult és hazatért.

Az anyja tejéből három darab szárított túrót csináltatott, három vasbotot kovácsoltatott és három csizmát varratott. Felhúzta az egyik csizmát, kezébe fogta az egyik botját és elindult a tengerhez. Mire oda megérkezett, lábán a csizmát elnyűtte, kezében a botot elkoptatta. Levette hát a csizmáját és eldobta. Fogott egy másik botot, az esővarázsló kövel befagyasztotta a tengert és átkelt rajta.

Közben kezében a botját elkoptatta, lábán a csizmáját elnyűtte. Felhúzta az utolsó csizmát, kezébe fogta az utolsó botját és továbbment. Ahogy ment-mendegélt, három lyuk látszódott. Odament a középsőhöz és ráütött.

– Te, a fejed tetején egyetlen szemű, hosszú fekete ember, itt vagy-e? Gyere ki! – szölt. Ahogy kiáltott és a botjával odakoppintott, kijött a feje tetején egyetlen szemű, hosszú fekete ember és száját kitérítve a hátát görbítette. A fiú a feje közepére suhintott a vasbottal, de az csak tátotta a száját és görbítette a hátát, így odadobott egy darab szárított túrót, mire az elkapta. A feje tetején egyetlen szemű, hosszú fekete ember mohón enni kezdte.

– Add elő Aawin Agsg Ulan-t! – mondta a fiú és a vasbottal a fejére sújtott. A hosszú fekete ember erre beszaladt a lyukba.

– Ha azt mondom, hogy hozd ki Aawin Agsg Ulan-t, akkor miért nem teszed? – szölt a fiú és ráütött a lyukra. A hosszú fekete ember másodszorra is kiszaladt és száját tátotta, hátát görbítette. A fiú odadobott még egy darab szárított túrót, mire az elkapta és falni kezdte.

– Add elő Aawin Agsg Ulan-t! – mondta a fiú és a fejére húzott a vasbottal. Az meg beszaladt lyukba és kihozta Aawin Agsg Ulan-t szénástul-zabostul, nyergestül-kantárostul. A fiú felpattant Aawin Agsg Ulan-ra és odaszölt a feje tetején egyetlen szemű, hosszú fekete embernek:

– Bátyámuram, Aawin Agsg Ulan-t megőrizted, most maradj itt békében! – mondta. A feje tetején egyetlen szemű, hosszú fekete ember azonban a száját tátotta, s a hátát görbítette. A fiú odavetett még egy darab szárított túrót, a feje tetején egyetlen szemű, hosszú fekete ember meg elkapta és felfalta. A fiú a botjával rácsapott a feje közepére, mire a feje tetején egyetlen szemű, hosszú fekete ember megragadta Aawin Agsg Ulan farkát és két oldalról ütni kezdte. A fiú kirántotta kardját és a lova farkát a sarokinjáig levágta. Aawin Agsg Ulan lebegve felszállott és átkelt a tengeren.

– Milyen ház füstnyílása látszik ott? – kérdezte a fiú Aawin Agsg Ulan-t.

– Ez a vizikánok urának a lányának a háza. Ez a lány ötszáz fekete hóka kanca tejéből készít kumiszt és azt issza – válaszolta.

– Hát én őt elviszem!

– Jól van, én a füstnyílás fölé repülök, s ha elég ügyes vagy, leugorhatsz rá, de ha nem vagy elég ügyes, akkor beleesel a tengerbe és meghalsz.

– Megcsinálom! – mondta a fiú, s Aawin Agsg Ulan a füstnyílás fölé lebegett. A fiú leugrott, bement a házba, a vizikánok urának lányát becsavarta egy hófehér selyemkendőbe, majd miután a kebelébe rejtette, felment a füstnyílásra. Aawin Agsg Ulan odalebegett, a fiú egy ugrással a nyeregben termett és átrepültek a tengeren.

Elővette a vizikánok urának lányát a kebeléből, Aawin Agsg Ulan-t elengedte legelni, s lepihent. Így szólt hozzá a lány:

– Abból, amit ti esztek, én nem tudok ételt készíteni. Inkább kancatej kumiszból csinálnék! – mondta a vizikánok urának lánya, mire a fiú odament Aawin Agsg Ulan-hoz:

– A vizikánok urának lánya azt mondja, hogy abból, amit mi eszünk, ő nem tud ételt készíteni. Inkább kancatej kumiszból csinálna. Most mit tegyünk? Aawin Agsg Ulan, találsz ki valamit!

Aawin Agsg Ulan így válaszolt:

– Keress hetven papírtút, fordítsd a hegyüket a föld felé és szúrd belém őket. Én nyeritek egyet a tenger felé és odavágtatok, aztán pedig visszavágtatok. A lány méneséből a hóka fekete csödör üldözőbe fog venni engem. Én a közeledbe érve felbucskázom, akkor az a csödör meg akarja harapni a nyakamat, hogy legyőzzön, s én megsuhintom, akkor te vess rá kantárt és fogd meg! Mikor elvezeted, nyeríteni fog, s ahogy nyerít, azok a kancák mind idejönnek.– mondta.

– Meg tudom fogni! – mondta a fiú és keresett hetven papírtút. A hegyüket a föld felé fordította és mindegyiket belesúrta Aawin Agsg Ulan-ba. A fiú maga a vizikának urának lányával elrejtőzött a fűben. Aawin Agsg Ulan nyerített egyet a tenger felé és odavágtatott, aztán nyerített egyet a gazdája felé és visszavágtatott. A lány ménesének hóka fekete csödöre üldözőbe vette Aawin Agsg Ulan-t. Aawin Agsg Ulan a gazdája közelébe érve felbucskázott. A fekete hóka csödör jött, hogy a nyakát megharapja, de Aawin Agsg Ulan megsuhintotta. Aawin Agsg Ulan akkor felkelt és megharapta a másik csödör nyakát. A gazdája is felkelt, kantárt vetett rá és megfogta. Aawin Agsg Ulan-ra ő maga ült, míg a hóka fekete csödörre a vizikának urának lányát ültette. A tenger partja mentén lovagolva egy madarat láttak.

– Micsoda szép madár! Milyen madár ez? – kérdezte a fiú.

– Ez az aranytúzó. Fogjuk meg! – válaszolta Aawin Agsg Ulan. – Keríts hetven szekér gabonát, ha abból jóllakik, nem tud majd felrepülni.

A fiú kerített hetven szekér gabonát és szétszórta. A madár enni is szeretett volna, de félt is, ám végül nekilátott. A fiú, a lány, Aawin Agsg Ulan és a hóka fekete csödör elbújtak a fűben. Ahogy az aranytúzó eszegetett, úgy jól lakott, hogy nem tudott felrepülni. Ekkor Aawin Agsg Ulan és a fiú felkelt, s megfogta az aranytúzókat. Így már öten mentek tovább. Egyszer a hóka fekete csödör elnyerítette magát, s az ötszáz hóka fekete kanca ötszáz hóka fekete csikájával mind idejött a tengertől. Ahogy továbbrepültek, elhagytak egy nagy fehér palotát és egy aranyszájú, ezüstoffenekű kutat. Mikor a saját földjük szélére értek, házat építettek, ott megtelepedtek és megpihentek. Egyszer aztán egy tevépásztor, miközben elveszett tevéjét kereste, odatévedt az aranyszájú, ezüstoffenekű kúthoz. Rácsodálkozott, hogy micsoda szép kút ez, s maga sem tudta meddig ámult ott. Aztán körülnézett, hogy milyen jószág lehet az, amelyik ilyen szép kútból iszik. Meglátta a kantáránál fogva kikötött Aawin Agsg Ulan-t, s rácsodálkozott. Ki tudja meddig csodálkozott a tevépásztor, míg továbbment, megnézni, mi is van itt még. Ráakadt az ötszáz hóka fekete kancára az ötszáz hóka fekete csikájával és a hóka fekete csödörrel. Ezeket is elámult, s hogy megtudja, ki lehet a gazdájuk, továbbment. Összeakadt az aranytúzó madárral, amint az a ház felett repkedett és dalolt. Rácsodálkozott, hogy micsoda csodálatos madár ez, s ki tudja meddig csodálkozott, míg aztán, benyitott a házba, hogy megnézze, ki a gazdája. Benyitott az első ajtón, s a ház csodálatosan szép volt. Benyitott a második ajtón, s ott még sokkal szebb lett. Benyitott a harmadik ajtón, s ott már azt sem tudta hova legyen a gyönyörűségtől.

De aztán a tevépásztor hirtelen magához tért és hazaszaladt. Útközben a kán tevépásztoraival találkozott, akik innen is, onnan is szedegették össze az elkóborolt tevéket.

– Hát te meg merre jársz? Elment az eszed? Szélnek eresztetted a kán tevéit! Most a fejedet akarja venni! – mondták neki, s a kán elé vonszolták. A kán nagyon dühös volt a tevépásztorra.

– Szélnek eresztetted azt a rengeteg tevét, hol jártál? – förmedt rá.

– Oka van annak, hogy elmentem – válaszolt a tevépásztor.

– No és mi az oka?

– Ahogy az egyik tevét kerestem, találtam egy aranyszájú, ezüstoffenekű kutat. Elámultam, s nem is tudom meddig csodálkoztam, de aztán továbbmentem, hogy megnézzem, micsoda jószág ihat egy ilyen szép kútból. Láttam egy Aawin Agsg Ulan nevű lovat a kantáránál fogva kikötve, és azon is ki tudja meddig ámultam. No de továbbmentem körülnézni, s ráakadtam ötszáz hóka fekete kancára az ötszáz hóka fekete csikájával és egy hóka fekete csödörrel. Itt is csak csodálkoztam, de mentem tovább, s megláttam egy aranytúzókat, ahogy egy ház felett repkedett. Gondoltam is magamban, hogy micsoda szépséges madár ez, s hogy megtudjam ki mindennek a gazdája, továbbmentem. Ráakadtam egy sárga-tarka házra, s azon is igen elámultam. Aztán kinyitottam az első ajtót és belül még szebb volt. Kinyitottam a második ajtót és annál is szebb lett. Kinyitottam a harmadik ajtót is, de akkor már azt sem tudtam hova legyek a gyönyörűségtől. Ekkor hirtelen magamhoz tértem és visszaindultam, de útközben találkoztam ezekkel, akik idevonszoltak és mondták, hogy a kán a fejemet akarja vétetni.

A kán így szólott:

– Jól van, nem vagy bűnös. A legkisebb fiam hozta meg Aawin Agsg Ulan-t – mondta, s visszatért a látása. A fiú jószágostul-jurtástul hazaköltözött a menyasszonyával és nagy lakodalmat csaptak. Mindannyian gazdagok lettek, s egész életükben boldogan vigadtak.

Szertartási népköltészet²⁹⁰

Yöräl, Maytal

Valamennyi mongol nép körében jól ismert, ősi formákat őrző népköltészeti alkotások, a szertartási költészet műfajai a *yöräl* „áldás”, a *maytal* „magasztaló, dicsérő”, a *xaral* „átok”. Ebben a fejezetben kerül bemutatásra a *yasna kemälyn*, a juh huszonötödik csigolyacsontjáról mondott szertartási szöveg is, mely az ojrátok és a kalmüök között különösen népszerű. A szertartási költészet szigorúan alkalmakhoz kötött, melyek lehetnek a családot, a nemzetséget, de akár egész kalmükséget érintő események is.

A *maytal* (mong. *maytaγal*, halha *magtaal*) „dicsérő, magasztaló” talán még fokozottabban kötődik egy-egy adott alkalomhoz, mint az áldás. Több altípusa is ismert a mongolság körében, ilyen pl. a kalm., halha *šinj* (mong. *šingji*) „jegyek, tulajdonságok dicsérete” vagy a kalm., halha *col* (mong. *čola*) „rangadás”. A *šinj* inkább a jószágra vonatkozik, míg a *col* pl. a birkózókra (ettől népenként és területenként lehetnek természetesen eltérések). A rendelkezésünkre álló forrásokban kevés ilyen műfajú, típusú önálló szöveg fordult elő, de a magasztaló – ha néha töredékesen is – gyakori mesék, eposzok részeként (a hős dicsérete, a hős lovának jegyei, stb.). A gyors ló jegyeiről szóló dicsérőket lásd a *Naadm* című fejezetben.

Yöräl „áldás” és „jókívánság”²⁹¹

Az áldásszövegek, mint a népszokásokhoz kötő szertartási költészet műfaja vallóban az egyik legősibb népköltészeti forma. Nyelvi szerkezetében rokonítható a ráolvasás és az átok műfajával, mindkettőben a gondolatrítmusra épülő, a leíró sorok után imperatívusi (lásd *Az ojrát és a kalmüök nyelv* című fejezetet) forma zárja a művet. Leggyakrabban használt záró igék: a *boltxa* „legyen”, „váljon”, *kürtgä* „érje, el, legyen”, ünnepi alkalmakkor a kooperatívusi együttes cselekvés ragját is magába foglaló *jürγacγay* „együtt vigadjunk”, stb. A kutatásokban gyakran előfordul, az *axr yöräl* „rövid áldás” kifejezés, Bordžanova is így említi művében, azonban itt valószínűleg egyik esetben sem arról van szó, hogy a hosszan sorjázó leírás szövegét előadója megrövidítené, hanem arról, hogy ilyen esetekben más műfajjal van dolgunk. A katalógusszerű leírás nélküli, pusztán csak a jókívánságra szorító szövegeket „szerencse és jókívánság” (mong. *beleg demberel-iin üge*, halha *beleg dembreliin üg*) műfajába sorolhatjuk. Míg a *yöräl* általában nagyobb közönség előtt hangzik el, s elmondása a szöveg recitálása, előadása tehetséget kíván, addig a „jókívánság” személyesebb, nem kívánja meg a sajátos recitáló hangot, bárki elmondhatja az adódó alkalom esetén. A „jókívánság” csoportba sorolható pl. az útrakelés előtt elmondott köszöntő: „Jó szerencsével járj utadon, minden vágyad teljesüljön!”, vagy amit a vendégek gyermek születésekor mondanak:

Кииснь акчж,

Көлнь шоратж,

Эк-эцкдэн өлзэтэ үрн болж

*Өсч өргж болтха!*²⁹²

„Köldököd gyógyuljon,

Lábad sok port verjen föl,

Szüleid kedves magzata légy,

Nőjj, gyarapodj!”

Az egyik legkorábbi kalmüök *yöräl* feljegyzése Bálint Gábortól származik (lásd *A kalmüök a XVIII-XX. századi utazók és kutatók műveiben* című fejezetet), de a két kis rövid szöveg szintén a „jókívánság” csoportba sorolható.²⁹³

Juhhúsevés után

Minden húsod-véred

Mibennünk életvízzé váljon!

Sünsn-lelked²⁹⁴ *Sukhavāti*-égbe²⁹⁵ szülessék!

²⁹⁰ Legutóbbi és eddigi legbővebb összefoglalója, új egyedi gyűjtéseket és műfaji elemzéseket tartalmaz: Bordžanova, T.: *Magičeskaja poezija kalmykov*.

²⁹¹ A felsorolt és idézett szövegek legtöbbjének forrása: Bordžanova, T.: *Magičeskaja poezija kalmykov*. További áldások az ünnepekről, szokásokról szóló részben található.

²⁹² Bordžanova, T.: *Magičeskaja poezija kalmykov*. p.174.

²⁹³ Eredetijét lásd a Magyar Tudományos Akadémia Keleti Gyűjteményében őrzött kézirat 18. számozott lapján.

²⁹⁴ Mong. *sünesün* a leggyakrabban használt kifejezés a lélekre, vö. a *Mitológia* című fejezettel.

Szép nyájad százezerre sokasodjék!

A fehér hónap

Fehér (hónapunk) szerencsés legyen,
Fehér útra térjünk,
Ez évben, ha ekként éltünk,
Jövő évbe lépve ennél is jobb legyen,
Egymásra (sokszor) tekintsen üde arcunk,
Erős italunkat fogva
Ekként vigadjunk!

Az általános jókívánságok mellett szinte minden népszokáshoz, ünnephez, szakrális tevékenységhez kötődik az alkalomhoz illő áldásszöveg. Bordžanova az alábbi tematikus csoportokat javasolja: 1. a naptári szokásokhoz kötődő áldások, 2. a családi ünnepekhez kötődő áldások, 3. a mindennapi gazdasági tevékenységhez kötődő áldások, 4. egyéb élethelyzetekhez kötődő áldások.²⁹⁶

Alább példaként egy, a Fehér hónap ünnepén elmondott áldást idézünk.²⁹⁷ Az ünnepi alkalmakkor recitált áldások különösen gazdagok. Az idézett források sajnos nem mondanak bővebben a előadás körülményeiről (ki mondhatja el, pontosan az ünnep mely szakaszában, milyen mozdulatok és rítusok keretében adják elő), így saját adatok hiányában mi is csak a szövegek bemutatására tudunk hagyatkozni.

*Цаһанд келдэ й өрәт*²⁹⁸

*A! Хәәрхн!
Хан теңр хадһлж,
Хамг олн бурхиг евәтхә!
Эн теңр хәәрлж,
Дөрвн эәж-аавин сәжүсн,
Цуһар Окн-Теңр бурхн
Маһсин орн дәәсн дарад,
Шар хар уга байрлж-бахдж,
Ур деежән бәржәнәвидн!
Манд нас хәәрлж болтн
Олн ачнр-жичнр нас евәтхә болтха,
Һазр-усна сәжүсн евәтхә,
Олн-әмтн амулң болтха!
Идж, ууж, цадж, ханж,
Олн манд нас хәәрлтхә!*

A Fehér alkalmából mondott áldás

Óh, Kegyelmes!
Káni Ég őrizzen,
[Szólitok] minden Buddhát, hogy oltalmazzon!
Az ég isten óvjon,
A négy nagyszülő védszelleme
Együtt, mind, s Ökn теңр isten,
Ki a Маһс országbeli ellent lebirta,
A fekete világiak és sárga egyháziak, mind örvendeznek, vigadnak,
Mi ezen áldozat javát mind [nektek] ajánljuk!
Nekünk hosszú életet adjatok,
Unokák, dédunokák sokasága egyetértésben éljenek,
A föld és a víz védszellemei oltalmazzanak,
Minden élőlény nyugalomban legyen!
[Ti istenek] egyetek, igyatok, jóllakjatok, elégedettek legyetek,
Nekünk, a sokaságnak hosszú életet kegyesen adjatok!

Különösen ritka a kiadványokban, és nehezen gyűjthető anyag a halotti szertartásokkal kapcsolatos szövegek. Bordžanova két áldásszöveget is közöl, mindkettő idős férfi temetésén hangzott el.

*Өғрси медәтә күүнд нерәдси й өрәт*²⁹⁹

*Үнәннь һазр талан хәләсн көктә
Ардан өңгәл-тачал уга,
Чик хаалһдан орж,
Ардан үлдсн-үрн садуддтан
Кишиг, насан өгж,
Күрх һазртан к үрч,
Элн-саднаннь седклд
Наснь туршар нернь мөңкртхә.*

Bölcs öregemberhez szóló áldás

Igaz föld felé fordult tekinteted,
Mögötted nem marad kín-gyötirelem,
Egyenes útra lépve,
Utánad maradó magzatoknak, rokonoknak
Szerencsés élet jusson,
Odaérsz, ahova indultál,
Rokonaid, véreid lelkében,
Életük végéig örök legyen neved!

²⁹⁵ A buddhista felfogás szerint az erényes élet egyik jutalma valamelyik mennyországba való újjászületés, közülük a *Sukhavāti* paradicsom a kegyelmes *dhyani-bodddhisattva* Amitābha tartózkodási helye.

²⁹⁶ Bordžanova, T.: *Magičeskaja poezija kalmykov*. p. 69.

²⁹⁷ Részletesen a ünnepet és még további áldásszövegeket lásd a *Kalendáriumi ünnepek* című fejezetben.

²⁹⁸ Bordžanova, T.: *Magičeskaja poezija kalmykov*. p. 167.

²⁹⁹ Bordžanova, T.: *Magičeskaja poezija kalmykov*. pp. 181-182.

Jól feldolgozott anyag, s számos kiadványban szerepel mutatvány a lakodalmas szokásokhoz kötődő áldásszövegből. A több napig tartó lakodalmi ünnepek során a fontosabb eseményeket áldásszövegek vezetnek be, így külön *yöräl* szól a házasulandó párhoz *Kürgn ber xoyrt täwgdsn yöräl* „A vőhöz és a menyhez szóló áldás”, lakomát a *Xürmin yöräl* „Lakodalmi áldás” vezeti be. Áldást mondanak a két nemzetségre, melynek gyermekei egybekelnek. A *Xudnrin yöräl* „A sógorokhoz” (a sógorságba kerülő nemzetséghez, s elsősorban a szülőkhöz szól). További áldás és jókívánság szövegeket lásd a *Hiedelemvilág-szokásvilág* című fejezetben.

Шин берин йөрэл³⁰⁰

*Орулж авсн мана бер
Олн манд дундан өлзэтэ болж,
Ор гихлэ, орж,
Бар гихлэ, харч.
Өмнк өвкнрин авц-бэрц бэрж,
Мана шавхрт күртж,
Барун хормадан күүкдэн авч,
Зүн хормадан хөн-хурһн ишкэж,
Көгшидэн күндлэг,
Балһинь эркүлдэг,
Батта өркин эзлэг,
Олн евэлтэ сэн өрк болж,
Авсн авальтаһан амрад-жирһэд,
Йовх болтха!
Йөрэл бүтмхэ!*

Az új menyecskére mondott áldás

Magunkhoz vett menyecskénk,
Mi közöttünk boldog legyen,
Bejőjön, ha mondják neki,
Kimenjen, ha mondják neki,
Az öregek, ősök szokását tartsa,

Köntösöd jobb szegélyéből gyermekek nőjenek,
Köntösöd bal szegélyéből bárányok, gidák lépegessenek,
Az aggokat tisztelő,
A kicsiket kényeztető légy,
Szállásodat kézben tartsd,
Sokak tiszteljék hajlékod,
Majdani menyecskéddel is békében élj,
Így legyen,
Teljesedjék be az áldás.³⁰¹

Mint fentebb jeleztük, áldást, jókívánságot nemcsak a jeles napokon mondanak, hanem minden a közösséget (legyen az család vagy nagyobb közösség) érintő ünnepen, melyek kötődhetnek jeles napokhoz, munkálatok befejezéséhez vagy éppen kezdetéhez, de egy vendég érkezéséhez, vagy egy családtag útra keléséhez is. A lakomával egybekötött ünnep neve *näär*, amikor a feltálatl ételhez (pl. a juh belsőségeihez: *dotr*³⁰²), s annak tálalójához, vagy a felszolgált kumiszhöz, tejpálinkához mondanak áldást vagy rövidebb jókívánságokat.

A tejpálinkafőzést, mely a nagyobb ünnepekre való felkészülést előzi meg, különösen érdekes rituális cselekvés kíséri. A kalmükök ezt *ärkin dolan cacl*-nak a „tejpálinkával történő hét szóróáldozatnak” hívják.³⁰³ Kialakulását egy aithologiai mítosszal magyarázzák, mely szerint Dzsingisz kán engedte meg a tejpálinkafőzést, mert azt hét áldozat kíséri, s közülük az ötödik neki szól. A mítosz szerint eredetileg mindenhol be akarta tiltani a tejpálinkafőzést, mert az ital (*ärk*) elveszi az ember eszét. A ma is gyakorolt rituáléban a következő az áldozatok sorrendje:

- Az első áldozat a tűz szelleméé
- A második az isteneké
- A harmadik a Fehér nagybátyé (*Cayan awγ*)
- A negyedik a meghalt ősök lelkéhez szól
- Az ötödik a szent Dzsingisz káné
- A hatodik áldozat az edényé (*xawxg*), melyben megfőtt a pálinka
- A hetedik áldozattal a sátor vagy ház bejáratának szemöldökfáját (*totx*) hintik meg

Az ötödik áldozat³⁰⁴

*А, хээрһн!
Чиңгс хаана сүүр өнр-өргн болж,
Нутг-нурһнь төвкн үн бөөж,
Билгтэ-бахта маниг бөөлһж,
Идэн-чигэн хотын дееж бэрж,*

Oh, kegyelmes!
Dzsingisz birodalma széles, bőséges,
A szállás, a legelő nyugalommal teljes,
Minket, a bölcseket, boldogokat itt éltesz,
Vedd az étel és a kumisz javát,

³⁰⁰ Érdekes módon az após-anyós által mondott áldás nagyban megegyezik azzal az áldással, melyet a szülők mondanak lánybúcsúztatóként.

³⁰¹ Bordžanova, T.: *Magičeskaja poezija kalmykov*. p. 180.

³⁰² A feltálatl belsőséghez tartozik a szív, a tüdő, a máj, a vese, a gyomor, a vékony- és vastagbél.

³⁰³ Bordžanova, T.: *Magičeskaja poezija kalmykov*. pp. 98-99.

³⁰⁴ Bordžanova, T.: *Magičeskaja poezija kalmykov*. p. 99.

Олн амтн маниг төвкн үн,
Байрта бэллж,
Бээхитн тана, Чицгс Бонд хаана сажүснэс эрж,
Мөргж суржанавидн.

Minket, a sokaságot békében,
Vidámságban éltesz,
Itt lévők, híveid
Szent Dzsingisz kán oltalmazóntól kérjük,
Meghajlunk, könyörgünk.

Xaral „átok”³⁰⁵

A mongol népek között nagyon ritka a durva szitkozódás, káromkodás, de a szertartási költészet sajátos műfaji csoportját alkotják az átokszövegek. Ma is nagyon nehezen gyűjthető népköltési anyag, mert a szó mágikus hatásába vetett hit alapján úgy tartják, hogy a kimondott átok meg is valósul.³⁰⁶ Az átokszövegek szerkezete nagyon hasonlít az áldásszöveghez. Az átkok között is vannak, melyek bizonyos eseményekhez, alkalmakhoz köthetők (pl. jószágtolvajlás), vagy vannak rövidebbek, melyek alkalomtól függetlenül elmondhatók. A nagyobb erejű átkok elmondásának külön, hosszadalmas szertartása van, melyhez az átokmondó például korommal feketére festi a nyelvét. Valamennyi mongol nép ismeri az átok megfordításának szokását is, melynek értelmében megfelelő formulával az átok visszafordítható elmondójára. A kalmükök között talán még azért is elevenebb a szokás, mert a szibériai száműzetés alatt számos olyan átokszöveg született, mely Sztálint átkozta meg. A kalmükök az alábbi átoktípusokat ismerik:

- *xärütä xaral* „visszaforduló átok
- *xärü uga xaral* „vissza nem forduló átok
- *xaralas mu xaral* „átkok legrosszabbika”
- „saját magára kimondott átok”

Míg az első két csoport az elmondásra és annak hatása vonatkozik, a harmadik tartalmi csoport. A visszaforduló átok azt fenyegeti, aki nem megfelelő körülmények közt mondja el az átkot. Átokmondásra a legjobb idő a hajnal hasadása³⁰⁷, az átkot tapssal kísérik, s az átokmondó korommal feketére festi a nyelvét, vizet fröcsköl abba az irányba, ahol a megátkozandó tartózkodik. Az is szükséges, hogy az átok megfelelő érzelmi töltettel hangozzék el. Aki ezeket nem tartja be, arra az átok visszafordul. Ha a rítusokat pontosan betartják, akkor az átok megfogán és nem fordul vissza elmondójára. Az átkok legrosszabbika a nemzetség kipusztulására és a gyermektelenségre mondott átok. A saját magára kimondott átok többnyire esküvel kapcsolatos: *Xar yazrt ornaw!* „Fekete földbe kerüljek!”, *Tengr cokg!* „Az Ég verjen!”, *Nar üzlgo odsw!* „Sose lássak Napot!”³⁰⁸

A kalmüköknél is voltak átokmondók (*xaralč*), akikhez lehetett fordulni, ha valaki saját maga nem tudott átkozódni. A források szerint ezek az átokmondók elsősorban nők voltak.

Һә болг!

Baj(a) legyen!

Нар үзлго од!

Sose láss napot!

Харачнь хамхртха!

Törjön el a tetőgyűrűd!

Сүмсән зальг!

Nyeld le a lelked!

Һулмтчнь харлг!

Feketedjen meg a tűzhelyed!

Һулмтчнь арат маажг!

Tűzhelyedet róka kapargassa!

*Зел масрхта!*³⁰⁹

Szakadjon el a jószágot kikötő köteled!

*Мал хулхалсн залуд төвсн харал*³¹⁰

Jószágtolvajra mondott átok

³⁰⁵ Očirov, N.: Jorely, haraly i svjazannyj so vtorym obrjad „xar kele utulgan. In: *Živaja starina* II-III. (1909), pp. 70-78.; Bordžanova, T.: *Magičeskaja poezija kalmykov*. pp. 49-64, 99, 151-156.

³⁰⁶ Bordžanova leírja, hogy a művében szereplő átkokat az átokmondók nem voltak hajlandók elmondani, csak papírra vetni.

³⁰⁷ A átokmegfordító, „fekete nyelvet levágó” (*xar kel utlyŋ*) szútrák szerint bármikor lehet átkot mondani, sőt eszerint megkülönböztetik a különböző napszakokhoz kötődő átkokat.

³⁰⁸ Bordžanova, T.: *Magičeskaja poezija kalmykov*. p. 156.

³⁰⁹ Bordžanova, T.: *Magičeskaja poezija kalmykov*. p. 151.

³¹⁰ Bordžanova, T.: *Magičeskaja poezija kalmykov*. p. 154.

Мини авалин нульмсн,
 Өлсэд ууль жах күүкдимн
 Халун нульмсн,
 Өнчрэд, экен хэдхэд,
 Энрэд мөржөх халзн,
 Туһлын нульмсн
 Нишлэд мини харалын
 Шү дамб болж
 Хар бийэрчн хартха!
 Хавсчн дегэ болтха!
 Үрн-тэрнь болтха!
 Үмснд хүврж,
 Салькнд нис!

Én asszonyom könnyei,
 Éhezve rívó fiaim
 Égőforró könnyei,
 Elárvultan anyjukat kutató
 Megindítóan bögő
 Hóka borjak könnyei,
 Mind-mind összefolyva, átkom
 Nagy ereje
 Fekete testedet járja át!
 Bordád halfogó horog legyen!
 Magzataid legyenek,
 De hamuvá válva
 Szóródjanak szét a szélben!

Har kel utlyn „az átokmegfordítás rítusa”. A rituálé levezetése a szerzetesek feladata, a kalmükök akkor fordulnak hozzájuk, ha valaki hirtelen betegségbe esik, vagy ha gyötrő álmai vannak. A meghívott szerzetes (többnyire *gelj* fokozatú) egy fekete és fehér fonálból fonott zsinórt fog a kezében, melyek másik végét a családfő szájába adja, s miközben imádkozik (a források nem szólnak arról, hogy milyen szöveget mormol) levág egy-egy darabot a kezében tartott kötélvégből. A kötélen az átokmondó nyelvét szimbolizálja, a fekete-fehér szín rontástól véd. Ezt követően a kötéldarabokat összegyűjtik, a családtagok leköpdösik, majd elégetik. Végül a szerzetes rizsszemeket szór szét a szálláson, hogy véglegesen megtisztítsa az átoktól. Mivel a legsúlyosabb átok a család magtalanná, utód nélkülivé válása, ezért ez utóbbi talán kapcsolatban van a magvak termékenységarazsló hatásával is.

*Átok megfordítók*³¹¹

Сә келсчн үсчн цә,
 Му келсчн ясчн цә!

Aki jót mondott, annak haja fehéredjen,
 Aki rosszat szolt, annak csontja fehéredjen!

Нә, харасн харалчнь йөрәл бол,
 Хавсчнь дегэ бол,
 Хар һазр үл уга,
 Хәәлж деегшән нис,
 Хорха төрж йов!

Most mondott átkod bennem áldássá váljon,
 Bordád váljon halfogó horoggá,
 Ne lásd meg a fekete földet,
 Úgy szállj a magasba,
 Féreg testében szüless újjá!

*Tärn „ráolvasás”*³¹²

A ráolvasásra többféle kifejezés létezik a mongol nyelvekben, a kalmükök a *tärn* (⇔ szkr. *dhāraṇi*) „mágikus formula” kifejezést használják, a halha nyelvben a ráolvasás elnevezése *dom šiwšleg* „gyógyítás, suttogás”, a burjátban *šebšelge* „suttogás. Ráolvasásokat mindenki mondott (gyermekeknek is tanították, lásd alább), de ahogy voltak átokmondók, úgy voltak ráolvasók is, akik különösen a gyógyító szövegeket tudták jól (gyakran egyéb körülmények is kellettek ahhoz, hogy valaki a közösség által elfogadott ráolvasó legyen, így pl. ikreket szülő asszony, vakondfog, vagy sárkánynyíl birtokosa). A ráolvasás mesterei ismerték a kimondott szókhoz tartozó rítusokat, pontosan tudták a cselekedetsor rendjét, s tudásukat tanítványukra örökítették.

Gyógyító ráolvasások. A gyógyításhoz, mint fentebb említettük, gyakran szükség volt a ráolvasáson kívüli egyéb körülményre is. A kalmükök úgy tartották, hogy aki sárkánynyilat (*lun sumn*) talál, az annak segítségével tud gyógyítani. A sárkány nyilat a pusztában találják, vagy a föld alól szerzik (úgy tartják, hogy a sárkány nyila hét könyök hosszú, ebből egy könyöknyi látszik a föld felett). Például gyulladások, puffadások gyógyítására használták, a mell gyulladása esetén a nyilat a földre szúrták és az alábbi ráolvasást mondták: *Xorn-süüyin γazr awtxa!* „Mérgét-rosszát a föld vegye!”³¹³ A puffadás, gyulladás gyógyításához az ikreket szülő asszonyok is

³¹¹ Bordžanova, T.: *Magičeskaja poezija kalmykov*. p. 155.

³¹² Bordžanova, T.: *Magičeskaja poezija kalmykov*. pp. 23-48, 138-144.

³¹³ Bordžanova, T.: *Magičeskaja poezija kalmykov*. pp. 141-142. Bordžanova idézett művében nem határolja körül pontosan, hogy milyen más betegségekre is vonatkozik a sárkánynyíl ereje.

értettek. Az ikerszülés mintegy gyógyítónak avatta őket. Ujjai érintésével tudta megszüntetni a bajt embernél is, jószágánál is.

Különösen nagy becsben tartották a vakondfogát (*soxr numin soya*)³¹⁴, melynek gyógyerőt tulajdonítottak. Aki vakondfogat lelt, ahhoz jöttek a gyógyulni vágyók, s mindenki egy darab szövetet, selymet hozott tisztelete jeléül, melyeket aztán rátekertek a fogra, s így a tekeres nőttön-nőtt.

Bárki elmondhatta azokat a ráolvasásokat, melyek a pillanatnyi jobbulást segítik elő, mint nehéz légzésnél *Čeejčin' temän iškg!* „Teve lépjen mellkasodra!”, félrenyelésnél *Öglc! Ööktä max id!* „Adj nekem is! Egyél zsíros húst!”, tüsszentésnél:

*Бурхн өршөтхө!
Буурл сахлта өвгн бол!
Зу нас насл,
зүүхд будр,
Ханцн уга девл өмс,
Хамр уга темөун!*³¹⁵

Buddha óvjon,
Legyél ősz szakállú öreg!
Éljél száz évet,
Botolj meg a küszöbben...,
Öltsél ujj nélküli köntöst,
Üljél orratlan tevére!

A szemárpa-gyógyítás analógián alapul a mongol nyelvekben, a szemárpa és a térd homonim szavak (*kalm. ödwg*), s ezt használja ki a gyógyító mágia. Egy, a jurta nemezéhez tapadt fűszál segítségével történik a ráolvasás. Háromszor érintik ezzel a fűszállal felváltva az árpát és a térdet: „Mikor jelent meg szememen az árpa? Mikor gyógyítottam nemezfalhoz (tapadt) füvel? Térd vegye az árpát! (*Öwdg ödwgän aw!*).

Opónó ráolvasások. Az ember testéhez tartozó részek, mint a köröm, a haj, levágásuk után is kapcsolatban vannak gazdájukkal, ezért például a körömvágáskor, hajvágáskor (lásd *Az élet körforgásával kapcsolatos szokásvilág* című fejezetet) nagy körültekintéssel járnak el a levágott, lenyírt darabokkal. Az emberi köröm is a szerencse, boldogság hordója, a lakodalmi szokásrendben fontos szerepet kap az a rítus, melyben a menyasszony körmét levágják, mielőtt az a vőlegény nemzetségéhez indulna. Ennek az a célja, hogy szerencséséből hagyjon részt saját nemzetségének, ne vigye azt át teljesen az új nemzetségbe, családba. A kalmükök levágott körmüket összegyűjtik, kis gödörbe „temetik”, s közben ráolvasást suttoznak:

*Би чамаг үкрт бичэ заасв,
Чи намаг үклд бичэ за,
Би цал уга буурл сахлта өвгн болсув,
Чи цөңкүр цаһан хад бол.
Текин өвр теңгерт күрсн цагт,
Темэнэ сүүл һазрт күрсн цагт,
Би чамд мөрн хошта,
Хөн күмстә ирнөв!*³¹⁶

Nem mutatlak ökörnek,
Ne mutass meg halálnak,
Legyek galambősz szakállú öreg,
Legyél kékes-fehér szikla,
Ha vadkecske szarva az eget éri,
Ha teve farka a földet éri,³¹⁷
Hozzad lófogattal,
Juhhús eledellel jövök.

A fogakat is a körömhöz hasonlóan nagy figyelemben részesítik, s a tejfogak kihullásakor megtanítják a gyerekeknek, hogy ők maguk mondjanak ráolvasást (*Mini mu šüüd awad, sän šüüdän ög!* „Rossz fogamat vidd, jó fogadat add!”), s a kihullott fogat tésztába csavarva egy kutyának adják. Vagy régebben, mikor még többen laktak kerekátorban, átvették a kihullott tejfogat a jurta rácsfalán, mely keményre cserzett marhaborból készült szegecskel van összeerősítve: *Mini šüüdн termin üdres bat boltxa!* „Fogam legyen erősebb, mint a fal szegecse!”³¹⁸

Más mongol népeknél is megtalálható az az általános hiedelem, hogy minden ember sorsához tartozik egy-egy csillag, s mikor az lehullik, akkor az a hozzá tartozó ember halálát jelenti. A kalmükök hullócsillagot látva így kiáltanak:

*Мини одн унсн уга,
Чини одн унв.*³¹⁹

Én csillagom nem hullott,
Te csillagod hullott!

A villámlástól szintén tart a legtöbb mongol népcsoport, bár van néhány nemzetség, akik magukat az Ég fiának vallják, s ezért nem félnek a villámtól, sőt rituálisan üdvözlük azt. A kalmükök között ilyenek például a

³¹⁴ A vakondról lásd még a *Mitológia* című fejezetet.

³¹⁵ Bordžanova, T.: *Magičeskaja poezija kalmykov*. p. 139.

³¹⁶ Bordžanova, T.: *Magičeskaja poezija kalmykov*. p. 29.

³¹⁷ Szokásos népköltészeti formula, jelentése: sohanapján.

³¹⁸ Bordžanova, T.: *Magičeskaja poezija kalmykov*. p. 41.

³¹⁹ Bordžanova, T.: *Magičeskaja poezija kalmykov*. p. 138.

sárga merkitek, akik régebben fehér ruhát öltöttek ha villámlott, s a szállásukról kiszaladva kezüket az Ég felé emelték a következő szavakkal:

*Жахо! Жахо!
Бидн – шар меркт!
Ноин мини Мазн баатр*³²⁰

*Јахо, јахо
Ми vagyunk a sárga merkitek,
Ми urunk *Manzn baatr*.*³²¹

A legtöbb nép azonban tart a vihartól, villámtól, de tiszteli, s azt, akit villámcsapás ért – úgy tartják – annak lelkét egyenesen magához rendelte az Ég isten, s ezért szerencsés halála volt. A villámcsapásérte helyeket szentként tisztelik, ám ha dörög az ég és villámlik, fémtárgyakat ütögetve a következő ráolvasást ismételték:

*Жахн-жахн холаһур,
Жанжн хурлын цааһур!*³²²

Kicsit, kicsit messzebbre,
Még a *Јанјн* kolostoron is túlra!

Yasna kemälyn

A mongol népek rituális hagyományában kitüntetett szerepet játszanak a levágott jószág vagy a leölt vad csontjai, a csontokkal kapcsolatos mágikus tevékenység ma is elevenen él. Hogy csak néhány fontosabb jelenséget említsünk, a csontok eszközül szolgálnak a köznapi és az ünnepi mágikus cselekedetekben, általában valamilyen jósláshoz, jövendöléshez használják őket. A lapockacsontból, vagy a csigacsonttal, medencecsonttal napjainkban is jósolnak. Az esküvői szertartásokat követően az ifjú férj erőnlétéről vagy a birkózók erejéről csonttöréssel győződnek meg. A nomád harcosok és vadászok ügyességét csigacsont kapózással, pöcköléssel, stb. fejlesztették. Ezek az egykori harci kézséget fejlesztő gyakorlatok ma felnőtt, és gyermekjátékká szelídültek. Sajátos alakja miatt a csigacsont „dobókockaként” is használatos. Holdújév alkalmából termékenységvarázslási céllal tör el egy álkapocscsontot a házaspár, s ugyanígy a szaporulatot hivatott biztosítani az obókra áldozatul elhelyezett jószágkoponya vagy lapockacsont. A juh huszonötödik csigolyacsontjához lakomák alkalmával elmondott ékesszólás kapcsolódik.³²³

Az ünnepi lakomákat, lakodalmakat kísérő néphagyomány igen érdekes része a „tisztelt vendég” éles elméjét próbára tevő szokás, az étékül feltálalt juh huszonötödik csigolyacsontjának jegyeiről szóló ékesszóló elmélkedés. Talán a leghelyesebb az elmélkedés szó használata erre a különleges népköltészeti alkotásra, hiszen a felkért vendég a csontocska dudorait, mélyedéseit nézegetve elmondja, hogy szerinte mit is jelentenek azok. A hagyomány szerint a csontnak kilencvenkilenc különleges jegye, kilenc kinövése van és úgy is hívják, hogy *xaš erdni yasn* „jáspis drágakő csont”. A lakomákon egy tisztelt vendég táljába, szilkéjébe rejtik a csontot, azzal a céllal, hogy akihez az kerül, az köteles elmesélni a csont jegyeit. Ha a vendég ezeket nem ismeri, akkor nem is nyúlt hozzá, így adva a gazda értésére, hogy nem tudja elmondani a csontocska jegyeit. A lakodalmas szokások között is jeles szerepet játszik a csigolyacsontról szóló ékes szavú elmélkedés. Lakodalomban a vőlegény rokonságából az egyik tiszteleti vendégnek tálalják fel a csigolyát, aki megeszi róla húst. Ezúttal a kérdéseket nem maga a mesélő teszi föl, hanem a menyasszony rokonságából valaki, aki szintén jól ismeri a szokást.

Ha nem a jövendő családtagok éles elméjének a kipróbálásáról van szó, egy szokásos lakomán a felkért vendég fejtegeti, hogy vajon mi mit jelenthet a csontocskán, a mesélő ilyenkor mintegy önmagával vitatkozik. Az egyes szakaszok szerkezete azonos, arra épül, hogy a vendég először mindig eltéveszti mondandóját, majd pedig kijavítva saját magát teret enged ékes szólásának, hogy egy-egy, a kalmük szellemi műveltségben fontos szerepet játszó dolgot részletesen bemutasson. A szerkezet és a poétika bemutatására álljon itt példaként az a szakasz, amely a kiváló háttas, Dzsangar lova jegyeit dicséri. Maga a felkért vendég rámutat egy-egy, a csonton lévő jegyre, s fölteszi magamagának a kérdést: „Ezt itt minek szokás hívni?”, rögtön meg is válaszolja. Első feleletében általánosan válaszol: „Ez bizony: háttas paripa tomporának hívatik.”, ezt követően visszakérdez: „Háttas paripa tomporának ugyan miért hívatik?”, majd megrója saját magát téves válaszáért: „Ajjaj, ajjaj tévedtem, így biz hibásan hívtam.” Eztán következik a megfelelő válasz, majd, hogy fokozza a hallgatóság érdeklődését, újból visszakérdez: „Ez bizony itt: Arnzl paripa tomporának hívatik Arnzl paripa tomporának

³²⁰ Bordžanova, T.: *Magičeskaja poezija kalmykov*. p. 35.

³²¹ Mazn vitéz megbabolázta a sárkányt, a vizek és égi vizek, azaz a viharok urát, aki megígérte, hogy népének, a sárga merkiteknek őrzője lesz.

³²² Bordžanova, T.: *Magičeskaja poezija kalmykov*. p. 139.

³²³ A szerző egy külön tanulmányt készült írni eddigi mongol népek között végzett gyűjtéseiből, melynek témája a csontokkal kapcsolatos rituális cselekvések elemzése lesz. A tervezett mű munkacíme: *A jószág és szákmányállat csontjaival kapcsolatos rítusok a mongol népek között*. Eddig megjelent, illetve előkészületben van két lapockacsontjóslással és egy csigacsonttal foglalkozó cikk. Lásd *Irodalomjegyzék*.

ugyan miért hívatik?”, s mielőtt a szakasz legszebb, áldás és dicsérő szövegeket idéző sorai következnenek, még egyszer megszidja magát a vendég, most nem azért, hogy helytelenül nevezte meg a csontocska kiválasztott részét, hanem azért, mert túlságosan egyszerűen írta le a kalmükség számára becses jelenséget, példánkban Arnzl hátast. „Ajjaj, ajjaj tévedtem, így biz hibásan hívtam én. Ez bizony itt: Fehér hattyút farmatringja nélkül, Futó gazellát haslósziya nélkül eléro Arnzl paripa tomporának hívatik.” A szakaszokat mindig egy rövid summázat zárja, mintegy megerősítve az elmondott dicsérő szöveget: „Phöö, phö! Bizony erős futású szép ló lehet az!”

A huszonötödik csigolyacsont jegyeit ékesszólóan bemutató szövegek elsősorban a nyugati mongolság körében ismertek, de Mongólia egyéb területein sem ismeretlen a szokás. *A mongol népköltészet gyöngyszemei* című gyűjtemény³²⁴ is közöl egy rövidebb változatot, mely sokkal rövidebb a kalmüknél által ismerteknél, s más jelrendszert használ az egyes jellegzetességek bemutatására. A kalmüknél *kemäldg yas* „ékesszólo csont” a neve, a mongóliai gyűjtésekben (halha) *asuux nuruu* „kérdő csigolyacsont”, *jowlont nuruu* „bajos csont”, *erdenet nuruu* „drágakő csont” neveken ismert.³²⁵ A mongol szokások szerint a csontot evés után el is törlik. A rítust követve a vendég megkérdezi a gazdát, hogy el szabad-e a törnie, s ha kérdés nélkül tenné ezt, akkor a gazda kell, hogy rákérdezzon: „Hát kend miért törte el kérdés nélkül a ’kérdő csigolyacsontot’? Mi ennek az oka?”³²⁶

A kalmüknél mesélnek egy eredetmondát is arról hogyan keletkezett magának a csontocska értelmezésének szokása.

„Beszélük, hogy Dada, a kalmük kánasszony szerfelett érdeklődött a régi történetek, mesék, legendák iránt, szerette hallgatni őket. Szolgái egyszer elmondták a kánasszonynak, hogy a birodalmában él egy fiatal pásztor, aki különösen ékesszólóan mesél a juh huszonötödik csigolyacsontjának jegyeiről. A kánasszony így gondolkodott „Ha meghívom az udvaromba, bizonyára megriad, szégyenkezik és nem fed fel valódi tudását.” Úgy döntött hát, hogy maga megy el a bölcs pásztor szállására. Egyszerű kalmük asszonynak öltözött és a legszegényebb pásztor foszlott jurtájában szállt meg. Ott megfőzte a juh hátának azt a részét, ahol a huszonötödik csigolyacsont található. Vacsorára meghívta a fiatal pásztor is, nagy tálba néhány húsdarabot tett elé, köztük volt a bűvös csont is. A pásztor megette a húst, felfedezte a huszonötödik csigolyát, melynek a jegyeiről feltétlenül szólnia kellett Alaposan megtisztogatta a hústól a csontot és egy bordát szűrt a csonton lévő lyukba, majd felkészült arra, hogy elmondja a csont jegyeit. A kánasszony is emlékeztette erre, amikor átadta neki a leveses tálkát: „A természet törvénye és a nép szokása szerint annak, aki megette a húst erről a csonttól el kell mesélnie a csigolya különleges jegyeit. Te bizonyára ismered a csont különleges jegyeit. Meséld el nekem. Én még sohasem hallottam.” A fiú tetőtől-talpig végigmérte a kánasszonyt elmosolyodott és elkezdte meséjét.”³²⁷

A juh huszonötödik csigolyacsontját bemutató ékesszólásnak több, egymástól többé-kevésbé eltérő változata ismert. Mint fentebb említettük a mongóliai gyűjtés jelentősen eltér a kalmük változatoktól, melyek szintén mutatnak különbségeket a csont egyes részei és az egyes jelenségek párhuzamba állításában, valamint a jelenségek poétikai bemutatásában.

Alább az Erendzenov által közölt szöveg teljes fordítását közöljük.³²⁸

Hátán a juhnek,
Huszonnégy
Hátcsont alatt, farkcsont felett
Helyezkedik,
Kilencvenkilenc jeggyel teljes
Koromfekete csont vagy tán
Kő jáspis?
Phöö, phö!
Bizony sok jeggyel ékes csontnak dicsérjétek!
Ezt itt minek szokás hívni?
Ez bizony:

³²⁴ Gaadamba, Š. – Cerensodnom, D. (szerk.): *Mongol ardiin aman joxioliin deej bičig*. Ulaanbaatar 1978, pp. 87-88. [A mongol népköltészet gyöngyszemei]

³²⁵ Gaadamba, Š. – Cerensodnom, D.: *Mongol ardiin aman joxioliin deej bičig*. pp. 87-88.

³²⁶ Gaadamba, Š. – Cerensodnom, D.: *Mongol ardiin aman joxioliin deej bičig*. p. 88.

³²⁷ Ernjänä, K.: *Cecn bulg*. pp. 9-16.; Erendzenov, K.: *Zolotoj rodnik*. Kalmyckoe knižnoe izdatel'stvo, Elista 1990, pp. 8-9.

³²⁸ Ernjänä, K.: *Cecn bulg*. pp. 9-18.

Dimbes-dombos fekete hegynek hívatik.
Dimbes-dombos fekete hegynek
Ugyan miért hívatik?
Ajaj, ajaj tévedtem,
Így biz hibásan hívtam.
Ez bizony itt:
Fürge eszú ifjú által
Sümerü hegynek hívatik.
Világbíró *Sümerü*-nek
Ugyan miért hívatik?
Ajaj, ajaj tévedtem,
Így biz hibásan hívtam én.
Ez bizony itt:
Fürge eszú ifjú által
Sümerü hegynek hívott, mert itt ki:
Telelni a déli oldalra tért
Tejet frisset, aludttejet bőven kap.
Telelni az északi oldalra tért
Tejzsírt, hájat bőven nyer.
Fürge eszú ifjú által
Sümerü hegynek hívatik.
Phöö, phö!
Bizony tehetős nagy hegy lehet az!

2.
Ezt itt minek szokás hívni?
Ez bizony:
Hátas paripa tomporának hívatik.
Hátas paripa tomporának
Ugyan miért hívatik?
Ajaj, ajaj tévedtem,
Így biz hibásan hívtam.
Ez bizony itt:
Arnzl paripa tomporának hívatik
Arnzl paripa tomporának hívatik
Ugyan miért hívatik?
Ajaj, ajaj tévedtem,
Így biz hibásan hívtam én.
Ez bizony itt:
Fehér hattyút farmatringja nélkül
Futó gazellát haslósziája nélkül elérő
Arnzl paripa tomporának hívatik.
Phöö, phö!
Bizony erős futású szép ló lehet az!

3.
Ezt itt minek szokás hívni?
Ez bizony:
Mesterembernek hívatik.
Mesterembernek
Ugyan miért hívatik?
Ajaj, ajaj tévedtem,
Így biz hibásan hívtam.
Ez bizony itt:
Vadászkutya éles fülének hívatik
Vadászkutya éles fülének
Ugyan miért hívatik?
Ajaj, ajaj tévedtem,
Így biz hibásan hívtam én.
Ez bizony itt:

Dimbes-dombos tájon
Futó rókát késés nélkül,
Pusztai kék farkast
Hamarjában elfogó
Szilaj szürke vadászkutya fülének hívatik.
Phö, phö!
Bizony ez is
Becsés kutya lehet!

4.
Ezt itt minek szokás hívni?
Ez bizony:
Vitéz homlokának hívatik.
Vitéz homlokának
Ugyan miért hívatik?
Ajjaj, ajjaj tévedtem,
Így biz hibásan hívtam.
Ez bizony itt:
Kopjás fekete vitéz homlokának hívatik
Kopjás fekete vitéz homlokának
Ugyan miért hívatik?
Ajjaj, ajjaj tévedtem,
Így biz hibásan hívtam én.
Ez bizony itt:
Tízezer harcos közé
Százezer harcos közé meg nem rettenve rontó,
Hetven lándzsa hegye
Ágyékába mélyen fűrődött
Óh, s eközben meg sem rezdült.
Ezért kopjás fekete vitéz homlokának hívatik.
Phö, phö!
Bizony erős vitéz lehet az!

5.
Ezt itt minek szokás hívni?
Ez bizony:
Gyorsan szálló³²⁹
Sas szárnyának hívatik.
Gyorsan szálló
Sas szárnyának
Ugyan miért hívatik?
Ajjaj, ajjaj tévedtem,
Így biz hibásan hívtam.
Ez bizony itt:
Garuda kán³³⁰ szárnyának hívatik
Garuda kán szárnyának
Ugyan miért hívatik?
Ajjaj, ajjaj tévedtem,
Így biz hibásan hívtam én.
Ez bizony itt:
Aranytarka madár, mely
Esteledés előtt
Északi hegyet kerülve vadászik
Hóka madár, mely
Reggeledés előtt
Déli hegyet kerülve vadászik
Ezért Garuda kán szárnyának hívatik.

³²⁹ A kalmük szövegben itt álló *xut* szó pontos értelmezése további kutatásokat kíván.

³³⁰ Vö. a *Mitológia* című fejezettel.

Phöö, phö!
Bizony sebes repülésű
Madár lehet az!
Bizony sebes repülésű, s reptében
Kétfejűnek látszik.

6.
Ezt itt minek szokás hívni?
Ez bizony:
Üllőszürke nyeregnek hívatik.
Üllőszürke nyeregnek
Ugyan miért hívatik?
Ajjaj, ajjaj tévedtem,
Így biz hibásan hívtam.
Ez bizony itt:
Nališ arany nyeregnek hívatik
Nališ arany nyeregnek
Ugyan miért hívatik?
Ajjaj, ajjaj tévedtem,
Így biz hibásan hívtam én.
Ez bizony itt:
Hercegnőnek könnyen nyergelhető
Háta hátára könnyen rakható
Ezért *Nališ* arany nyeregnek hívatik.
Phöö, phö!
Bizony remek szép nyereg lehet az.

7.
Ezt itt minek szokás hívni?
Ez bizony:
Jó asszony csípőjének hívatik.
Jó asszony csípőjének
Ugyan miért hívatik?
Ajjaj, ajjaj tévedtem,
Így biz hibásan hívtam.
Ez bizony itt:
Dada kánasszony csípőjének hívatik
Dada kánasszony csípőjének
Ugyan miért hívatik?
Ajjaj, ajjaj tévedtem,
Így biz hibásan hívtam én.
Ez bizony itt:
Sötét éjjel tübe fűz
Köntösében munkák sokasága,
Eszközével ruhát szab,
Amiből kell ételt készít,
Sebesen vet ágyat,
Sietve rak párnát,
Ha vajúdik, fiút szül,
Hú rokonhoz málhás tevén jön,
Ezért *Dada* kánasszony csípőjének hívatik.
Phöö, phö!
Bizony tervét véghezvivő
Óvó, védelmező,
Mesterien ügyes kezű asszony lehet az.

8.
Ezt itt minek szokás hívni?
Ez bizony:
Urmbi vörös folyamának hívatik.

Urmbi vörös folyamának
 Ugyan miért hívatik?
 Ajjaj, ajjaj tévedtem,
 Így biz hibásan hívtam.
 Ez bizony itt:
Gäng folyam tengerének hívatik.
Gäng folyam tengerének
 Ugyan miért hívatik?
 Ajjaj, ajjaj tévedtem,
 Így biz hibásan hívtam én.
 Ez bizony itt:
 A Hold alatt legelésző
 Tízszor száz millió háta,
 A Nap alatt legelésző
 Nyolcvanszor százmillió háta
 Ha e tengerből vizet iszik,
 Száját nem nedvesíti,
 Patáját nem sározza,
 Úgy iszik belőle.
 Ölnyi, ölnyi szügyü,
 Rőfnyi, rőfnyi tomporú,
 Oroszláné a színe,
 Sárga tarka marha
 Ha e tengerből vizet iszik,
 Száját nem nedvesíti,
 Lábát nem sározza,
 Úgy iszik belőle.
 Széles kerek farkú,
 Tepsinyi hasú,
 Hüvelyknyi fülű
 Sűrű gyapjas
 Hófehér juh
 Ha e tengerből vizet iszik
 Száját nem nedvesíti,
 Lábát nem sározza,
Gäng folyam tengerének hívatik.
 Phöö, phö!
 Bizony az a szépséges *Bumb* tengerhez fogható!

9.
 Ebben a két apró lyukban
 Mi csomósodott bele?
 (A mesélő megszagolja.)
 Ez a póre meztelenségnek hívatik.
 Páros póre meztelen?³³¹
 Páratlan póre meztelen?
 Páros póre nem meztelen,

³³¹ Az eredeti szövegben itt a nyelvtörő szójáték és az előrím miatt a *noosta nocxn* „gyapjas póre” szerepel. A rímjáték megtartása miatt fordítottuk „páros pörének”. E szakasz nyelvi leleménye, virtuozitása és ezzel egyidejűleg a jelentés megtartása is, szinte teljesíthetetlen követelményeket állít a fordító elé. A szakasz szó szerinti fordítása a következő:

– *Нооста ноцхи ноцхлжий?*
Ноосн уга н үцкн ноцхн ноцхлжий?
 – *Нооста ноцхи ноцхлл уга,*
Ноосн уга, н үцкн ноцхн
Ноцх бил ү!

Ezt póre meztelenségnek hívják.
 Gyapjas póre meztelenség?
 Gyapjatlan póre meztelenség?
 Gyapjas póre nem meztelenkedik.
 Gyapjatlan póre meztelen meztelenekedik bizony!

Páratlan póre mezítelen ez bizony.
(Háromszor ismétli.)

Ezt a kilencvenkilenc jeggyel gazdag
Koromfekete csontot tartó
Fatál milyen jeggyel ékes?
Ezt itt a
Külső tenger partján nőtt
Világfának hívatik.
Külső tenger partján nőtt
Világfának
Ugyan miért hívatik?
Ajaj, ajaj tévedtem,
Így biz hibásan hívtam.
Ez a fa itt bizony:
Mikor a Külső tenger tócsa volt,
A világfa még csak sarj volt,
Sivár határszélén
Árván növekedett
Örökké zöldülő
Fekete fenyő az.

Kérdéseim véget értek,
Fonalam összegabalyodott - mondta
Dada kánasszony, s a juhászfűnnek
Megköszönte szépen.

Ülgrmüd „közmondások” és täälwrtä tuul’s „találós kérdések”³³²

A mongolok különösen fontosnak tartják, hogy valaki, aki ékesszólóan beszél, használjon közmondásokat is a mondandója kifejezéséhez. Az egyik kalmük közmondás szerint minden szónak, minden megnyilatkozásnak bölcsnek, tartalmasnak kell lennie, s ezért szinte minden kimondott gondolat maga is közmondás: *Üg bolyn ülgrtä* „Minden szó példaértékű”. A mongol nyelvekben különbözőképpen nevezik a közmondásokat. A halhák *cecen üg*-nek „bölcsmondásnak” hívják, a burjátoknál *on’hon üge* a neve „találó mondás”, a kalmükek az *ülgr* „példaszó” kifejezést használják. Valamennyi elnevezés arra utal, hogy a közmondásban életbölcsesség, valódi tartalom van. A kalmük közmondások tartalmilag két egymástól jól elkülöníthető csoportra oszthatók, az egyik a mongol örökség, a másik az orosz és kipcsak környezetben a kalmük folklórba bekerült elemek. Az egyik legkorábbinak tartják a „Csöbörből vödörbe.” jelentésű kalmük közmondást, mely az elvándorló ojrátok helyzetére utal, akik a mandzsu (kínai) sárkánytól menekülve az orosz sas karmai közé jutottak: *Xuld šowun xar luugin amnas aldrj yarad, xan yärdin xumsnd orj.* „Héjamadár fekete sárkány szájától menekül, Garuda kán karmai közé jut.” Számos kalmük közmondás a népdalok szerkezetéhez hasonlóan a párhuzamosságra épül, megjelenik bennük a külső (természeti) és a belső (érzelmi) világ is. Az alábbi néhány példa különböző témákból meríti képi világát.

Увлин теңер итк уга.

A téli égbolt megbízhatatlan.

*Алтин кедү кевтев чигн –
Өдгнь х үврдг уга.
Алдр күмн үкв чигн –
Нернь мартгдг уга.*

Az aranynak, bár régóta heverjen,
Színe nem változik.
A híres embernek, bár meghal,
Neve nem felejtődik.

*Балу дахсн керә,
Уснө ундг.*

A holló, ha a ludat követi,
Vízbe hullik.

*Му күн – модн көшә,
Сән күн – сәәр жора.*

A rossz ember - faoszlop,
A jó ember – gyors poroszka.

³³² Buškan Badm – Macga Ivan (szerk.): *Xal’mg ülgrmüd boln täälwrtä tuul’s*. Xal’mg ASSR-in degtr γaryač, Elst 1960 [Kalmük közmondások és találós kérdések]; Badmaev, A. B.: *Kalmyckaja dorevoljucionnaja literatura*. pp. 11-13.

Оли амтнд туслхла
Алдр нернь делгрх.
Онц бийэн татхла,
Му нернь делгрх.

Sokaknak ha segítesz,
Hírneved terjed.
Magadon ha segítesz,
Rossz híred terjed.

Өндр толһа дээр хархла,
Нүднэ хужр хандг.
Өвгн күүнлэ күндхлэ,
Чикнэ хужр хандг.
Өөктө мах идхлэ,
Зүркн хандг.

Magas domb
A szem gyönyöre.
Öreg ember szava
A fül gyönyöre.
Zsíros hús
A szív öröme.

Сохрин һазрт нүдэн ань,
Доһлңгин газрт көлән өрг.

A vakok közt hunyd be szemed,
A sánták között emeld a lábat.

Үгин – ахрнь сән,
Дээснэ – утнь сән.

Szóból a rövid,
Kötélből a hosszú jó.

Хүдгт бичэ нульм,
Хөөннь ус уухч.

Kútba ne köpj,
Később italod lehet.

Зовлһ бөөсн һазрт нохас хурдг,
Зовлң бөөсн һазрт гелңгүд хурдг.³³³

Ahol dög van, oda kutyák gyűlnek,
Ahol baj van, oda szerzetesek gyűlnek.

A találós kérdésekkel gyakran szórakoztatták magukat a mongolok, s a találós kérdéseknek olyan ereje volt, hogy akár rabságra is juthatott valaki, ha nem sikerült kitalálniuk a feltett talányokat. Kara György is közzé tett egy urānхā gyűjtést, melyben a megkérdezettek azért vonakodtak találós kérdéseket mondani, mert élénken élt a hagyományban az a felelősség, amellyel akár a szabadságát is veszthette az, aki kevesebb talányt tudott megfejteni. A találós kérdések valamennyi, a hagyományos műveltséggel kapcsolatos területet felölelik, éleselméjű párhuzamokkal kapcsolják össze az élet különböző jelenségeit.³³⁴

Зун хар яман зууһач хар тектә.
(харач, уньд)

Száz fekete kecske
Harapós fekete bakkal.
(jurta tetőgyűrűje és tetőrúdjai)

Лаи хар буур нээмн түмн тамһта.
(харач)

Koromfekete tevebika nyolcvanezer billoggal.
(jurta tetőgyűrűje)

Алтн авад, авдринь хайж.
(Чимгинь идэд, ясинь хайж)

Az aranyat elveszi,
A ládáját eldobja.
(megenni a velőt és eldobni a csontot)

Нүцкн чөткр нүкндән орж,
(һос үмсх)

Meztelen ördög odújába bújik.
(cipőt felvenni)

Улан туһл ясн хашад уята.
(келн)

Vörös borjú csontkarámba kötve.
(nyelv)

A kalmükök a találós kérdések közé sorolják a világ hármasai elnevezésű népköltési alkotás csoportot is. A mong. *yertümcī-yin yurban* „világ hármasai” néven ismert, párhuzamos szerkesztésű, alliteráló folklóralkotás lényege, hogy egy a kérdező által felvetett jelenségre a válaszoló hármat tudjon mondani. Gyakori, hogy a színekre kérdeznek rá: például a világ három vöröse, feketéje, stb

³³³ Muniev, B. D.: *Kalmycko-russkij slovar'*. Moskva 1977, p. 136.

³³⁴ Kotvič, V. L.: *Kalmyckie zagadki i posloviцы*. St. Peterburg 1905; Kotvič, V. L.: *Kalmyckie zagadki i posloviцы*. Elista 1972, pp. 24, 33, 49, 50.

Kalmük írásbeliség

Minthogy a kalmük nép szellemi műveltsége elválaszthatatlan a többi mongol nép kultúrtörténetétől, a kalmük írásbeliség kezdeteit is az egyetemes mongol vonatkozásokkal kell kezdeni. A mongol írásbeliség létéről az első biztos adatok a XIII. századból, Dzsingisz kán korából származnak. A Mongolok Titkos Története, ez a XIII. századi mongol történeti mű leírja, hogy Dzsingisz parancsot adott a szokásjog írásba foglalására, s a törvényszéki ügyek feljegyzésére a *Köke debter* „Kék könyvbe”. Számos utalás található arra, hogy más népek írástudóit a kán maga köré gyűjtötte, s szorgalmazta az írás ismeretének terjesztését. Ezek a legkorábbi adatok azonban csak közvetett bizonyítékokkal szolgálnak, hiszen Dzsingisz törvénye a *Ĵasay*, és a *Köke debter* nem maradt fenn, s a legrégebb emlékek, melyek napjainkig is megőrződtek, a XIII. század közepéről valók. Dzsingisz korában a mongolok ujjur eredetű írással írtak, mely a szogdoktól származott ugyan, s kapcsolatban volt a Közel-Kelet más írásaival is, de a mongolokhoz valószínűleg közvetlenül az ujjuroktól került. Erre utal a helyesírás számos sajátossága, mely csak ujjur alapokon magyarázható. Az írás átvétele nem kapcsolható csupán Dzsingisz nevéhez és korához, s már korábban is léteznie kellett valamely korabeli mongol népcsoportnál, hiszen a XIII. századi emlékek szövege egy olyan kiforrott helyesírású és nyelvezetű írásbeliséget mutat, mely nem jöhetett volna létre a Dzsingisz kán fellépésétől eltelt időszak alatt. Fennmaradt írásos emlékek hiányában nincs egyértelmű bizonyíték, hogy mely mongol (vagy részben mongol) népcsoport lehetett a Dzsingisz birodalmában elterjesztett ujjur írásos mongol nyelvű írásbeliség létrehozója és átadója, de többnyire a najman és a kerei népek neve merül fel a kérdéssel kapcsolatban.

Az ujjur-mongol írás elterjedt ugyan a mongol birodalomban, de voltak bizonyos hiányosságai: kevesebb betű volt az írásban, mint ahány hang a mongol nyelvben, ezért voltak betűk, melyeket több hang jelölésére is használtak, s ez sokszor többértelmű olvasatot eredményezett. Az ujjur írás tehát még a mongol nyelvet is „kerékbe törte”, nem is beszélve az óriásira növekedett birodalomban élő számtalan nemzetiség nyelvéről, melyek lejegyzésére szintén igény volt a birodalom vezetésének részéről. E cél érdekében hozta létre 1269-ben Qubilai kán (uralkodott 1260-1294) parancsára az udvarában élő tibeti származású Phags-pa láma a „birodalmi írást”, melyet megalkotójáról ma Phags-pa írásnak neveznek. Ez az írás a tibeti és azon keresztül az indiai írásrendszeren alapult, helyenként az ujjur-mongol írás hatásaival. A Phags-pa írás szótagos helyesírású betűírás, mely gazdag jelkészletével lehetővé tette a birodalom hivatalos nyelvét alkotó mongol mellett a kínai, a tibeti és a különböző török nyelvjárások lejegyzését is. Noha Qubilai erőteljesen támogatta az új írás terjesztését, csak rövid ideig és korlátozott mértékben volt használatban, s az ujjur-mongol írást nem tudta kiszorítani.

A későbbiekben Öndör Gegen Janabajar mongol főpap 1686-ban elkészítette a „*soyombo* írást” és a „*fekvő négyszögírást*”, melyeket azonban nem széleskörű használatra szánt, s legfeljebb díszes feliratok és pecsétek szövegeinél voltak használatosak. A szótagos helyesírású „*soyombo* írás” alkalmas volt a mongolon kívül a tibeti és szanszkrit nyelvű szövegek lejegyzésére is.

Jelentős újítás a mongol írásbeliségben akkor történt, mikor az ojrát Zaya Pandita, szerzetesi nevén Ojtorjuyin Dalai (1599-1662)³³⁵ 1648-ban létrehozta a „világos írást” (mong. *todo újüg*; oir. *todorxoi üzűq*), melyben új betűk és mellékjelek bevezetésével kiküszöbölte az ujjur-mongol írás jeleinek többértékűségét, s lehetővé tette a korábban nem jelölt hosszú magánhangzók jelölését. A „világos írással” Zaya Pandita nem csupán a szöveg olvasatát tette pontosabbá, hanem megújította a helyesírást, s egy új irodalmi nyelvet hozott létre. Lévéen, hogy Zaya Pandita ojrát volt, s az általa létrehozott írásrendszer is az ojrátok közt terjedt el, ma azt ojrát írásnak is nevezik, de Zaya Pandita szándéka valószínűleg egy olyan rendszer megteremtése és elterjesztése volt, melyet az egész mongolság használhat.

A „világos írás” létrehozása után Zaya Pandita és tanítványai számos buddhista művet fordítottak le tibetiből, s írtak le az új irodalmi nyelven, az új írással, de születtek eredeti alkotások is, pl. Zaya Pandita életrajza, a tanítványa, Ratnabhadra által írt *Sarayin gerel* „Holdfény” szútra 1691-ből. Az egyházi célú felhasználás mellett azonban elterjedt volt az írás világi használata is, történeti jellegű munkák, hivatalos iratok és levelek is íródtak „világos írással”. Noha egy és ugyanazt az írást használták, az egyházi és a világi művek nyelvezete és helyesírása eltérő. Míg az előbbi egy merevebb, szabályok közé szorított „művi” nyelv, addig az utóbbi sokkal közelebb áll a beszélt nyelv szabadságához, hívebben tükrözi a korabeli kiejtést, kihasználva az írás pontos hangjelölésében rejlő lehetőségeket.

Bár a kalmükök még a „világos írás” létrehozása előtt eltávoztak Dzsungáriából, az ottmaradottakkal fenntartott szoros kapcsolatnak köszönhetően ők is megismerték az új írást és át is vették azt. A kalmük „világos írásos” irodalom igen gazdag, a nagyszámú kisebb írásos emlék (levelek, hivatalos iratok, stb.) mellett számos jelentősebb művet is magába foglal.

A legkorábbi ojrát-kalmük történeti mű a *Dörbön Oyirodiyin Töüke* 1737-ből származik, szerzője Emči Gabang Šes-rab. Munkájában – több más műhöz hasonlóan – a legnagyobb hangsúlyt az ojrát kánok és előkelők családfái és egymáshoz fűződő rokoni kapcsolatai kapják, melyek leírásában helyenként eredetmondák is felbukkannak. Gabang Šes-rab szól emellett számos történelmi eseményről, az ojrát csoportok nyugatra

³³⁵ Vö. a *Buddhizmus* című fejezettel.

vándorlásáról, az 1640-es gyűlésről, ahol a nyugati és keleti mongol vezetők írásba foglalták a „Nagy Törvényt” (mong. *Yeke Čayaji*; oir. *Yeke Čāji*), mely a kalmüknél is még hosszú ideig érvényben volt. Részletesen beszámol az ojrát kánok és előkelők tetteiről és a buddhizmus elterjedéséről.

A XVIII. század végén vagy a XIX. század elején íródott ojrát írással, ismeretlen szerző által a *Xalimaq xādiyin tuujiyigi xurāji bičiqsen tobči orošibai* című történeti munka, mely a kalmükök történetét dolgozza fel a Volgához való vándorlásuktól kezdve 1787-ig. A mű eredeti kézírata nincs meg, csak az A. Pozneev által szerkesztett, kalmük iskolák számára készült olvasókönyvből ismerjük.³³⁶ Szövegét D. N. Bajanova lefordította oroszra³³⁷, míg S. A. Halkovic jegyzetekkel ellátott angol nyelvű fordítást tett közzé.³³⁸ Ez a többi mongol krónikától megközelítési módjában eltérő alkotás időrendi sorrendben követi végig az eseményeket, tárgyilagos leírást ad róluk, ám nem tartalmaz családfákat és legendákat, melyek olyannyira jellemzőek más művekre. A mű latin betűs átírása megtalálható a mellékletben.

Valószínűleg 1819-ben készült a *Xošuud noyon batur ubaši tümeni tuurbiqsan dörbön oyiradiyin tüüke* című³³⁹, szintén történeti mű, mely egy kalmük nemes, Batur Ubaši Tümen munkája. Nem annyira időrendben, mint inkább tematikus csoportosításban leírt történeti eseményeket tartalmaz, valamint az ojrát nemzetségek részletes családfáit. Munkájához a szerző felhasználta a szájhagyomány útján terjedő történeteket, de számos korábbi írásos emléket is feldolgozott, melynek „melléktermékeként” a kalmükök egy részének 1771-es keleti visszavándorlásáról szóló orosz forrást is lefordított ojrát nyelvre. Annak ellenére, hogy a *Dörbön oyiradiyin tüüke* számos értékes adatot tartalmaz, főként a leszármazási jegyzékekben, több esetben hibásan, de legalább is kétségbevonható módon tudósít eseményekről.³⁴⁰

Vladimircov véleménye szerint a XIX. század közepéről származik a *Dörbön oyiradiyin tuuji tüüke kemē orošiba* című mű. Nagyrészt a szájhagyomány mondáiból és történeteiből meríti adatait, ám emellett olyan írott források is szolgáltak alapjául, mint a *Sarayin gerel*. Az események leírása nagyjából a keleten maradt ojrátok történetére és Amursanā-ra korlátozódik, s bizonyos vonatkozásokban a keleti mongol krónikák stílusára emlékeztet.³⁴¹

A kalmük szerzők történeti műveinek és krónikáinak sajátos stílusa és szerkezete eltér a hasonló témájú többi mongol írásétól. Az ojrát művek gyakorlatiasabbak a keleti mongol eredetűeknél, kevésbé bocsátkoznak szerteágazó, ám kellően meg nem alapozott fejtegetésekbe az uralkodók tibeti vagy indiai eredetéről, mely a buddhizmus elterjedését követően alapkövetelménnyé vált a krónikairódalomban. Hasonlóképpen hiányzik vagy csupán jelentéktelen mértékben szerepel a világ keletkezésének részletes leírása, s a távoli, mítikus múlt helyett inkább „kézzelfoghatóbb” eseményeket írnak le. Noha mindenhol fontos szerepe van a hatalom jogosságát alátámasztó leszármazási jegyzékeknek, az ojrát krónikákban kiemelt jelentőséget kapnak, s adataik meglehetősen pontosak és megbízhatóak. Megfigyelhető továbbá, hogy az ojrát-kalmük írásokban nem fordulnak elő verses részek, melyek olyannyira jellemzőek a keleti mongol művekre, már a Mongolok Titkos Történetétől kezdve.

Az oroszországi októberi forradalom győzelme és az azt követő polgárháború után az új szovjet állam igyekezett saját írással ellátni a hatalmas ország korábban írásbeliséggel nem rendelkező népeit. Ennek gyakorlati megvalósítása azonban számos visszasságot tartalmazott, s végeredményeképpen politikai szempontok alapján, közigazgatási határok által szétválasztott rokon népek kaptak eltérő írásrendszereket, az „oszd meg és uralkodj” elvnek megfelelően. Az új írásrendszerek bevezetése azonban nem korlátozódott csak a korábban önálló írással nem rendelkező népekre, s múlttól való elszakítás céljával az új állam nagymúltú irdalomát birtokló népeket is cirill, esetleg latin alapú ábécével látott el, gyakorlatilag írástudatlanná téve a régi írástudókat.

A kalmükök által használt „világos írás” helyett is új cirillbetűs rendszert vezettek be, melyet több alkalommal is megváltoztattak, s rövid ideig még latinbetűs ábécé is érvényben volt. Az első cirill ábécé 1925-től volt érvényben, melyen 1928-ban – néhány latin betű bevezetésével – változtatásokat hajtottak végre, majd 1930-ban a cirill helyett teljesen latin alapú rendszert vezettek be. A rövid életű latin betűs írás után újra a cirill következett, természetesen megint egy újabb változatban. A ma érvényes írásrendszer ennek módosított változata, s a kalmükök száműzetésükből való 1957-es visszatelepedésétől használatos.³⁴²

³³⁶ Pozdneev, A.: *Kalmyckaja hrestomatija dlja čtenija v starših klassah kalmyckih narodnyh škol*. St. Peterburg 1892, 1907, 1915

³³⁷ Bajanova, D. N.: *Kratkaja istorija Kalmyckih Hanov*. Paris 1974

³³⁸ Halkovic, S. A., Jr.: *The Mongols of the West*. Indiana University, Bloomington 1985

³³⁹ Luwsanbaldan, X. (szerk.): *Tod üsgiin dursgaluud*. Corpus Scriptorum Mongolorum XIX, Ulaanbaatar 1975 [A világos írás emlékei]

³⁴⁰ Badmaev, A. B.: *Kalmyckaja dorevoljucionnaja literatura*. pp. 75-82.

³⁴¹ Badmaev, A. B.: *Kalmyckaja dorevoljucionnaja literatura*. pp. 88-90.

³⁴² Kara, Gy.: *Early Kalmyk Primers and Other Schoolbooks*. The Mongolia Society Special Papers, Issue 13, Bloomington 1997, p. 4.

Az ojrát és a kalmük nyelv

Bevezetés

A mongol nyelvek az altaji nyelvek csoportjába tartoznak a török és a mandzsu-tunguz nyelvekkel együtt. Az altaji nyelvek ezen három fő csoportján kívül sokan ide sorolják még a koreait, s néhányan a japánt és az ajnut is. Az altaji nyelvek rokonsága a jelenlegi ismeretek alapján nem bizonyított minden kétséget kizáróan, azaz nem kimutatható egy valaha volt közös altaji ősnyelv léte, melyből aztán kifejlődtek volna a későbbi altaji nyelvek. Az altaji nyelvek ágai között fenálló párhuzamok nemcsak közös eredet eredményei lehetnek, hanem a sokévezredes együttélés során átvett elemek is. Ugyanakkor az is lehetséges, hogy éppen ennek az oda-vissza hatásnak az újabb rétegei azok, amelyek eltakarják a rokonság meglétét bizonyító korábbi kapcsolatokat.

A mongol nyelv első adatai a kínai Wei dinasztia (368-534) idejéből származnak, melyet tabgacs vagy topa néven is említenek. Ez a dinasztia nem kínai eredetű volt, hanem az i.sz. II-IV. században Kínától északra birodalmat alapító szienpei népek közül származott. A Wei dinasztia történetét feldolgozó kínai műben említést tesznek róla, hogy a tabgacsok rendelkeztek saját nyelvű, a kínaitól eltérő írásbeliséggel, s bár ennek mára nem maradtak fenn emlékei, a kínai szövegben előforduló glosszák alapján feltételezhető, hogy a tabgacsok nyelve mongol volt, így valószínű, hogy a szienpei népek közt is voltak már mongolul beszélők, mégha nem is mindegyikük.

Az első bizonyosan mongol nyelvű nép a kitaj, akik a Liao dinasztia (907-1125) alapították Észak-Kínában. Ők is rendelkeztek saját írásbeliséggel, a kis és a nagy kitaj írással, melyek megfejtése jelenleg is folyamatban van. A kitaj nyelv a rendelkezésünkre álló adatok alapján bizonyosan mongol volt, de a mongol nyelvek egy igen sajátos ágához tartozhatott, mely sok tekintetben távol áll a mai mongol nyelvektől.

Szintén mongol nyelvű volt a VII-VIII. század idején Tibetben élt tujühun (tibeti forrásokban azsa) nép, legalábbis ami a vezető réteget illeti. A tujühunok a tibetiektől 663-ban elszenvedett vereség után külön egységként betagozódtak a tibeti államba, vezetőik fontos állami tisztségeket töltöttek be, de nyelvi különállásukat hamar elvesztették, s beolvadtak a többségi környezetbe.

A mai mongol nyelvek mind visszavezethetők a közép-mongol nyelvre³⁴³, melynek első nagyobb terjedelmű emléke egy XIII. századi történeti krónika, a Mongolok Titkos Története. Ezt a nyelvet beszélték a különböző mongol törzsek Dzsingisz kán korában is a XIII. században, s noha már a közép-mongol nyelvnek is voltak nyelvjárásai, ezek feltehetően még nem különültek el nagyobb mértékben egymástól.

A Nagy Mongol Birodalom idején mongol helyőrségek kerültek a birodalom igen távoli pontjaira is, s bár a birodalom felbomlása után ezek nagyrészt beolvadtak a helyi népességbe, néhány esetben megőrizték nyelvi különállásukat. A mongolság központi területeitől elzárva, önállóan fejlődött nyelvek igen sok régi vonását őrizték meg a közép-mongolnak, ugyanakkor számos olyan új jelenséget is mutatnak, melyek más mongol nyelvekben nem fordulnak elő, s igen jelentős hatást gyakorolt rájuk az idegen nyelvi környezet. Ezek az önállóan, nyelvszigetként fejlődött peremnyelvek az afganisztáni mogul, a Kína Qinghai és Gansu tartományában beszélt monguor, szanta vagy tunghsziang, paoan, sárga ujjur és a mandzúriai dahur.³⁴⁴ A peremnyelvek eredetére vonatkozó fenti elmélet nem mindegyikük esetében állja meg a helyét (pl. dahur), s pontos származásuk máig sem tisztázott.

A mongol nyelvek felosztására ma több rendszer is létezik, legelterjedtebbnek a nyugati, keleti vagy középső, északi és peremnyelvekre való osztás számít. A nyugati csoportot alkotják az ojrát és nyelvjárásai, beleértve a kalmüköt is, a keleti vagy középső csoportba tartozik a főként a mai Mongóliában beszélt halha és a Kína Belső-Mongol Autonóm Területén beszélt belső-mongol nyelvjárások, az északiból pedig a dél-szibériai burját.³⁴⁵

A mongol nyelv(ek) hagyományos ujjur-mongol írásbeliségét az a sajátosság jellemzi, hogy az írott nyelv és a beszélt nyelv jelentősen eltér egymástól. Nem áll fenn ez az eltérés a mai halha, burját és kalmük cirillbetűs írásnál, vagy a XIII. századi Phags-pa írásnál, melyek pontosan követik a beszélt nyelv hangalakját, de még mindig jellemző a belső-mongóliai, kismértékben megújított ujjur-mongol írásra, s kisebb mértékben a Xinjiang-ban élő ojrátok írására.

Az ujjur írásos mongol nyelv nagyrészt az írás átvételekor beszélt XI-XII. századi nyelvet rögzíti, s ez a mongol nyelv történetére vonatkozó legkorábbi utalás. Az ujjur-mongol írás elterjedésekor az írott nyelv nem

³⁴³ A dahur esetében ez nem teljesen egyértelmű, s vannak akik a dahurt a kitaj nyelv leszármazottjának tartják.

³⁴⁴ A mandzsu Qing dinasztia uralma idején a dahurok egy csoportját Kelet-Turkesztánba telepítették, s ott napjainkig is fennmaradtak.

³⁴⁵ Az egyes csoportok és nyelvek részletesebb felosztását lásd pl. *A világ nyelvei* mongol címszavainál (*A világ nyelvei*. Szerk. Fodor István, Akadémiai Kiadó, Budapest 1998).

követte a beszélt nyelv változásait, jelentősen eltávolodott attól és nagyrészt változatlanul őrizte meg a korábbi állapotot egészen napjainkig.³⁴⁶ Ez a sajátság az, amely oly fontossá és nélkülözhetetlenné teszi az írott mongol nyelvet a mongol nyelvtörténeti kutatások szempontjából, s mint legrégebb ismert nyelvállapot, ezért képezi alapját minden összehasonlító elemzésnek.

Részben hasonló szerepet tölt be az ojrát „világos írás” is, mely – főként korai formájában – sokat megőrzött ugyan az ujjgur-mongol írásos irodalmi mongol nyelv sajátságaiból, de számos vonatkozásban megfelel vagy közel áll a XVII. század beszélt nyelvéhez is. Mindazonáltal az írott ojrátban az írás pontosabb hangjelölési lehetőségei miatt könnyebben érvényesültek a fejlődő és változó beszélt nyelv hatásai, így keletkezési ideje beszélt nyelvének tanulmányozásához csak kellő körültekintéssel használható.

Fontos tisztázni a kalmük, az ojrát és az írott ojrát viszonyát, mint nyelvekét és mint szakkifejezéseket egyaránt. Ojrátnak (mong. *oyirad*; oir. *oyirod*; ojr. *ōrd*) azt nyugati mongol népcsoportot és nyelvet nevezük, amely a Mongolok Titkos Történetében bukkan fel először, mint az erdei népek egyike, majd a XIII-XIV. század során nyugatabbra, Dzsungária területére költözve nagyállattartó nomád néppé válik és *dörben oyirad* „négy ojrát” néven meghatározó szerephez jut a mongol történelemben.³⁴⁷ A Dzsungáriában és Kelet-Turkesztánban birodalmat alapító ojrátok egy része a XVII. század első felében Güüši kán vezetésével Tibetbe és Gansuba vándorolt (mai elnevezésük *dēd* mongol), egy másik részük – szintén ebben az időszakban – több hullámban nyugatra, a Volga és a Kaszpi-tenger vidékére költözött, míg a maradék a Dzsungár Birodalom 1755-ös bukása után részben korábbi területükön maradtak, részben pedig a mandzsu császár utasítására a mai Mongólia nyugati részére költöztek. A kalmük (mong. *qalimaγ*; oir. *xalimaγ*; kalm. *xal'mγ*) elnevezést használjuk a nyugatra, a Volgához vándorolt ojrát csoportokra és mai leszármazottaikra, de az 1771-ben a Volgától Dzsungáriába visszaköltözött népcsoportra már nem. A XVII. századi nyugatra vándorláskor az ojrát népek nyelve nagyjából egységes volt, s mivel a nyugatra vándoroltak a későbbiekben is szoros kapcsolatokat tartottak fenn keleten maradt rokonaikkal, nyelvük nem távolodott el egymásától. Noha a kalmüket érték bizonyos – jobbára a szókészletet érintő – hatások az orosz és a környező török nyelvek részéről, ma sem tér el lényegesen a többi ojrátlakta terület nyelvtől, s a különbségek voltaképpen csak nyelvjárási jellegűnek minősíthetők. Az ojrát elnevezés tehát az alábbiakban jelenti a nyugati mongolság egészét és annak nyelvét, beleértve a kalmüket is, míg a kalmük csupán a mai Kalmük Köztársaságban és annak környékén élőkre vonatkozik.

A kalmük nem csupán egy ojrát nyelvjárás, hanem rendelkezik saját nyelvjárásokkal is. A mai kalmükben két nagy nyelvjárás különíthető el, a *dörwöd* és a *torgüd*, s ezeken kívül létezik még az *orenburgi*, mely nagyrészt a *torgüd*-dal egyezik, és a *doni buzāwa*, ami a *dörwöd* és a *torgüd* egyfajta keveréke. A mai cirill írásos kalmük irodalmi nyelv alapját a *torgüd* nyelvjárás képezi, de megtalálhatók benne elemek a *dörwöd*-ből is.

Az ojrát írott nyelv a Zaya Pandita által alkotott „világos írással” írt irodalmi nyelv, melynek használata az ojrátok közt terjedt el, de nem felel meg egyetlen beszélt ojrát nyelvjárásnak sem. Mint irodalmi nyelv tartalmaz elemeket a beszélt nyelvből, de számos attól eltérő sajátsága is van, s az írás rugalmasságának köszönhetően megjelenhetnek benne használója nyelvjárásának jellegzetességei és hatásai is. Eképpen ha egy kalmük vagy egy xingjiang-i ojrát ír a „világos írással”, a kettő között lehetnek eltérések a helyesírásban, a nyelvtani szerkezetekben vagy a szókészletben, s mindkettő különbözhet (és különbözni is fog) a régi, akár egyházi, akár világi témájú írással. A következő fejezetben szereplő nyelvleírás alapvetően az eredeti, Zaya Pandita által is használt állapotot, valamint a későbbi, de általánosan elterjedt jelenségeket írja le, kiegészítve néhány újabb keletű, beszélt nyelvi hatást mutató alakkal.

Az ojrát írott nyelv

Hangtan

Magánhangzók

Az írott ojrát magánhangzó-rendszere 7 rövid és 7 hosszú magánhangzóból áll, melyek magas, illetve mély hangrendű hangokra oszlanak, kivéve az *i*-t és *ī*-t, melyek semlegesek (bár beszélt nyelvi megfelelőik képzésüket tekintve előlképzettek). A magas-mély és rövid-hosszú magánhangzó pároknak jelentésmegkülönböztető szerepe van. Egy szón belül csak magas vagy csak mély hangrendű magánhangzók fordulhatnak elő, kivéve az

³⁴⁶ Ez a jelenség hasonló ahhoz, amit például az angol nyelvnl tapasztalhatunk, vagyis hogy az íráskép nem egyezik a kiejtéssel, mert az előbbi a helyesírás hagyományörzése miatt nem követte a folyton változó beszélt nyelvet.

³⁴⁷ Részletesebben lásd *Az ojrátok története* című fejezetben.

idegen szavakat, ahol ez a szabály nem feltétlenül érvényesül. A semleges magánhangzók mindkét hangrendbeli szóban szerepelhetnek.

Rövid és hosszú magánhangzók								
		Magas hangrendű			Semleges	Mély hangrendű		
Rövid	Ajakkerekítés		ö	ü			o	u
	Nem ajakkerekítés	e			i	a		
Hosszú	Ajakkerekítés		ō	ū			ō	ū
	Nem ajakkerekítés	ē			ī	ā		

A rövid magánhangzók jelölése minden esetben egyértelmű módon, külön betűvel történik. A hosszú magánhangzók már összetettebb a helyzet. A hagyományos értelmezés szerint a hosszú ū és hosszú ü hangokat a megfelelő rövid magánhangzó kettőzésével³⁴⁸ vagy – főként korai szövegekben – az ou (= ū) és öü (= ü) betűkapcsolatokkal jelölik³⁴⁹, míg az ā, ē, ō és ō esetében egy hosszúságot jelölő mellékjelet, mongol nevén *udān*-t használnak. Előfordulhat *udān* a *u*, *ü* és *i* után is, ha egy szó ezek valamelyikére végződik és a hozzá kapcsolódó toldalék hosszú magánhangzóval kezdődik (pl. *yabūd* „ment és ...”; *xarīd* „visszatért és ...”; *tabūd* „ötösével”), de ez nem hosszú ū-t, ü-t vagy ī-t jelöl, hanem ā-t vagy ē-t (a hangrendnek megfelelően). Ez a jelölésmód csupán az ojrát írásnak abból az igyekezetéből fakad, hogy helyesírásában megőrizze a szavak etimológiai tövét, annak ellenére, hogy a szóvégi rövid magánhangzók a beszélt nyelvben történt lekopása miatt a kapcsolódó toldalékok ezt már nem mindig veszik figyelembe. Ez a jelenség leggyakrabban az *i*-vel kapcsolatban fordul elő, s ott, ahol etimológiailag korábban egy *i* állt, de a korabeli kiejtésben már hosszú magánhangzó volt (ā, ē, ū vagy ū), a Zaya Pandita féle helyesírásban megmarad az *i* betű, de utána az ott ejtendő hosszú magánhangzó jelének második tagja áll (ā-nál és ē-nél *udān*, míg ū-nál és ū-nél *u*, illetve *ü* betű). Pl.: mong. *qaniyadun* ⇨ oir. *xanīdun* ⇨ kalm. *xan'ādn* „megfázás, köhögés”; mong. *terigün* ⇨ oir. *teriün* ⇨ kalm. *türün* „fej, első”.

Az *udān*-nak, mint a hosszúság mellékjelének szerepe a kései szövegekben kibővült, s szórványos esetekben valódi hosszú ū, ü és ī jelölésére is szolgált (pl. *Bakūnin* „orosz személynév”).

A hosszú ī jele az *iyi* betűkapcsolat, mely alakilag a kettőshangzókhoz hasonlít ugyan (lásd lejjebb), de azoktól független. Többnyire toldalékokban fordul elő, s szótövekben ritkább. Pl.: *tiyimi* „ilyen”; *bu šiyidke* „ne dönts!”; *orosiyin dumda* „oroszok közt”; *xalimaq ulusiyigi önörjiülbei* „a kalmük népet sokasította”. Azon toldalékok *yi* kezdőbetűiben, melyek szóvégi rövid magánhangzóhoz kapcsolódnak, szintén az ī hangértéket feltételezhetjük, bár az így létrejött betűkapcsolatok alakilag kettőshangzót mutatnak. A szóvégi rövid magánhangzókat ugyanis csak a helyesírás őrzi, a kiejtésben lekopnak (lásd lejjebb), s a csatlakozó toldalékok kiejtése sem veszi figyelembe azokat. Pl. *aprilī sarayin xorin γurban ödörtü* „április huszonharmadik napján”; *albatuyin jirγal* „az alattvalók boldogsága”.

Az *i + udān* jelkapcsolat, mint arról már szó volt, alapvetően nem jelöl hosszú ī-t, de kései szövegekben esetenként előfordul, hogy valódi ī hangot ad vissza. Erre többnyire idegen szavak átírásában van példa, de szórványosan beszélt nyelvi hatást tükröző mongol szavakban is megtalálható. Pl.: *kīv* „Kiev”; *zöün γarīgi* „Dzsungáriát” (szabályosan *zöün γariyigi*); *okīgi* „lányt” (szabályosan *okini*, *okiyi* vagy *okiyigi*).

Az írott ojrát hosszú magánhangzó-jelölésére vonatkozó hagyományos értelmezéssel szemben létezik egy nézet, melyet G. Ĵamiyan alapozott meg, s Sanžeev fejlesztett tovább. E nézet szerint az írott ojrátban nem léteznek a fent tárgyalt hosszú magánhangzók, hanem azok helyén kettőshangzó vagy két külön magánhangzó áll.³⁵⁰ Az *udān* mellékjel Ĵamiyan és Sanžeev szerint külön betű, mely csak magánhangzó után állhat és a

³⁴⁸ A hosszú ū hangnál a két egymás után írt rövid *u* betű közül a másodiknál elmarad a mellékjel, mely azt az ū-tól megkülönbözteti, de ennek ellenére nem megalapozott az az átírási mód, mely az ojrát írás hosszú ū jelét *uū* betűkapcsolattal jelöli, hiszen a hangrendi illeszkedés törvénye alapján az első, mellékjellel ellátott *u* már meghatározza az egész szó szórendjét, mely így nem tartalmazhat ū-t. Az *uū* tehát inkább tekintendő átbetűzésnek, s használata a latin betűs átírásnál teljesen felesleges.

³⁴⁹ A *ou* és *öü* többnyire olyan helyzetben fordul elő, ahol az adott szó klasszikus mongol alakjában *V1 + γ/g + V2* (*V1 ≠ V2*) hangcsoport található, míg ahol *V1 = V2*, ott *uu* és *üü* szokott állni. Erre alapul az a vélemény, mely szerint az *ou* és *öü* betűk nem hosszú magánhangzót, hanem olyan hangállapotot jelölnének, melynél a réshang kiesése után a két magánhangzó még nem olvadt össze és nem hasonult teljesen egymáshoz. Az *ou/öü* és *uu/üü* jelölésmód azonban sok esetben párhuzamosan fordul elő, s az előbbi szabályszerűség sem mindig érvényesül, ezért joggal feltételezhetjük, hogy az ū és ü kétféle jelölése csupán helyesírási sajátosság.

³⁵⁰ Ĵamiyan szerint azok a magánhangzók, melyek egy másik magánhangzó után következnek, mindig hosszúak, de Sanžeev elutasítja az elméletnek ezt a részét. Ĵamiyan, G.: *Tod üsgiin jöw bičix düremd urt ešgiig xerxen temdeglesen tuxai asudald*. In: *Mongoliin sudlal* T. III. F. 20., pp. 257-270. [A hosszú magánhangzók

hangrendnek megfelelően *a* vagy *e* (Ĵamiyannál *ā* és *ē*) hangot jelöl. Šanžeev ugyanakkor elismeri, hogy a későbbi ojrát írásos szövegekben az *udān*-t hosszúságjelként használják, de ezt a beszélt nyelvben időközben bekövetkezett változások hatására kialakult másodlagos jelenségnek tartja. Šanžeev az ojrát írás által visszatott nyelvállapotot összességében közép-mongolként határozza meg, feltételezve, hogy az írás a beszélt nyelv egy korábbi állapotát rögzíti.

Ĵamiyan elmélete főként az *i*, *u* és *ü* betűkkel együtt előforduló *udān* mellékjel nehézségeinek kiküszöbölését célozza meg, de véleményünk szerint az általunk ezzel kapcsolatban leírtak kellőképpen megmagyarázzák a jelenséget, s nem szükséges az ojrát írás jeleinek és hangrendszerének átértékelése. Mindazonáltal az újabb értelmezésnek is megvannak a buktatói és a hiányosságai, mint pl. az ajakkerekítés szerinti illeszkedés kérdése.

A Ĵamiyan és Šanžeev féle elképzelés szerint a következőképpen változna meg az ojrát „világos írás” latinbetűs átírása: *Ĵdō* ⇒ *ōedō* „felfelé”; *dolōn* ⇒ *doloan* „hét”; *bō* ⇒ *bōe* „sámán”; *bōl* ⇒ *boal* „szolga”; *xōson* ⇒ *xoason* „üres”; *xarīd* ⇒ *xariad* „visszatérve”; *yabūd* ⇒ *yabuad* „menve”, stb.

A beszélt ojrátban a mély hangrendű szavak magánhangzói a nem első szótagi *i* hatására palatalizálódhatnak, s ez a jelenség megfigyelhető az írott nyelvben is, ahol a lezajlott hangváltozás szórványosan megjelenik a helyesírásban: *kōbüin emēltei mōrin-yēr ireküi-dü* (⇐ kalm. *mōrn* ⇐ oir. *morin* „ló”) „mikor a fiú nyerges lovon jött ...”.

Kettőshangzók

Az írott ojrát hat, magas és mélyhangrendű csoportba sorolható kettőshangzóval rendelkezik, melyek egyenesen levezethetők a klasszikus mongolból.

Kettőshangzók						
	Magas hangrendű			Mély hangrendű		
Szó közben és elején	eyi	öyi	üyi	ayi	oyi	uyi
Szó végén	ei	öi	üi	ai	oi	ui

A kettőshangzók helyesírása az írott ojrátban különbözik szó közben és szó végén. A szóközi kettőshangzók második eleme *yi* betűkapcsolattal íródik, míg szóvégi helyzetben csak egy *i* szerepel. Amennyiben egy kettőshangzóra végződő szóhoz toldalék járul, úgy természetesen a kettőshangzó írásmódja is megváltozik a szóbeliséjire vonatkozó szabály szerint. Pl.: *kereqtei* „kell, szükséges” ⇒ *šine xuuli kereqteyin tula* „mivel új törvény szükséges ...”.

Az írott ojrát kettőshangzói a beszélt nyelvben hosszúságokká fejlődtek, melyet a hagyományos helyesírás nem jelöl, de bizonyos szavakba a hosszúság az írásban is tükröződik. Pl.: *peter xān-ēce yuyiji* „Péter cártól kérve ...” és *šikür dayičing-ēce omoq cereq yuqsan-yēr* „minthogy Šikür dayičing-től egy csapat katonát kértek ...”.

Az *i*-nek fent említett palatalizáló hatása a kettőshangzóknál is érvényesül, s így az első szótagi *ayi* kettőshangzóból a beszélt ojrátban *ā* lesz. A mai ojrátban a hangrendileg illeszkedő toldalékok *ā/ā* hangokat tartalmaznak, s az *ā*-s alak járul a magas hangrendű szavakhoz. Ilyeneknek minősülnek az *ayi* ⇒ *ā* változáson keresztülment szavak is, s a beszélt nyelvben végbement változás esetenként az írásban is tükröződik. Pl.: *tere balyasuni oros arad xalimaγuudi dayilēd kōqsen-yēr* (⇐ kalm. *dālād*) „a város orosz népe harcolt a kalmükökkel és elűzte őket, ezért ...”; *xō örlōq tere bayildēn-dü xoriqdabai* (⇐ kalm. *bāldān*) „Xō örlōq abban a csatában fogságba esett”. Látható tehát, hogy a szótövek helyesírása megmarad a hagyományosnál (azaz kettőshangzót tartalmaz), de a nem első szótagi hosszú magánhangzók helytelenek, hiszen nem jól illeszkednek hangrendileg. Ugyanakkor a beszélt nyelvi alakokkal összehasonlítva egyértelművé válik, hogy az *ē* ebben az esetben a beszélt ojrát *ā*-jének felel meg.

Mássalhangzók

Az írott ojrátban 16 mássalhangzó fonéma fordul elő a mongol szavakban, s ezek közül többnek is vannak helyzeti változatai. A jövevény- és idegen (szanszkrit, tibeti, stb.) szavakban előforduló hangok átírására az ojrát írás számos jellel rendelkezik, de az ezek által jelölt hangok nem szerves részei az ojrát nyelv hangrendszerének.

jelölésének kérdéséhez a „világos írás” helyesírásában]; Ĵamiyan, G.: Oboznačenie dolgih glasnyh v ojratskom „jasnom pis'me”. In: *Narody Azii i Afriki*. No. 5 (1970), pp. 150-152.; Šanžeev, G. D.: *Lingvističeskoe vvedenie v izučenie istorii pis'mennosti mongol'skih narodov*. Ulan-Ude 1977, p. 94.

- b* Minden helyzetben előfordulhat. Pl.: *baruun* „jobb (oldali), nyugat”; *dörbön* „négy”; *lab* „biztos”.
- c* Szó elején és szó belsejében fordulhat elő, magánhangzó előtt (kivéve *i*). Pl.: *caq* „idő”; *üciüken* „kicsi”.
- č* Előfordulhat szó elején és szó belsejében, de mindig csak *i* előtti helyzetben. A hangot jelölő betű megegyezik a *c* jelével, s csak az *i* hang környezete utal a *č*-re. Pl.: *döčin* „negyven”; *čidal* „képesség”.
- d* Minden helyzetben előfordulhat. Pl.: *dalai* „tenger”; *ödögē* „most”; *noyod* „urak”.
- g* Többnyire magas hangrendű szavakban fordul elő, magánhangzó előtti helyzetben. Mély hangrendű szavakban csak ragokban és *i* előtt állhat. Mássalhangzó előtt vagy szó végén nem fordul elő. A *g* nem képez önálló fonémát, s a *γ* és *q* hangokkal van allofónikus kapcsolatban. Pl.: *gederge* „hátrafelé”; *nigen* „egy”.
- γ* Csak mély hangrendű szavakban fordulhat elő, az *i* kivételével bármely magánhangzó előtti helyzetben. Mássalhangzó előtt vagy szó végén nem állhat. A *γ* hang nem önálló fonéma, s a *g* és *q* hangokkal van allofónikus kapcsolatban. Pl.: *γal* „tűz”; *mingyan* „ezer”; *caγān* „fehér”.
- q* Mély és magas hangrendű szavakban egyaránt előfordulhat, de szó elején nem, mindig csak mássalhangzó előtt vagy szó végén állhat. Nem önálló fonéma, a *g-γ-q* allofón-csoport tagja. Amennyiben egy szó végi helyzetű *q* után todalék kerül, úgy *q* ⇒ *g* (magas hangrendű szavakban és *i* előtt) vagy *q* ⇒ *γ* (mély hangrendű szavakban) változás megy végbe. Pl.: *axalaqči* „vezető, elöljáró”; *bičiq* „írás” ⇒ *bičigi* „írást”; *xalimaq* „kalmük” ⇒ *xalimaγuud* „kalmükök”.
- x* Mély hangrendű szavakban szerepelhet szótag elején, magánhangzó előtt. Pl.: *xatun* „káné”; *axa* „báty”.
- k* Mély és magas hangrendű szavakban egyaránt szerepelhet, de az írásban két külön betű jelzi az eltérő hangrendű szavakban való előfordulását, s *i* előtt mindig a magas hangrendű változatot használják. Csak magánhangzó előtti helyzetben állhat. Pl.: *zakarāči* „parancsnok”; *köbüün* „fiú”; *nököcö-* „barátkozni”.
- y* Magánhangzók előtt állhat, kivéve az *i*-t. Ha két magánhangzó között, melyek közül a második *i*, az írás *y*-t jelöl, akkor az csupán helyesírási sajátosság mely szó belseji kettőshangzóra vagy hosszú magánhangzóra (*iyi*) utal. Pl.: *yasu* „csont, nemzetség”; *yabu-* „menni”; *bayar* „ünnep”.
- l* Minden helyzetben előfordulhat, bár szó elején rendkívül ritka, s főleg idegen szavakban szerepel. Pl.: *lab* „biztosan”; *keröül* „viszály”; *γal* „tűz”.
- m* Minden helyzetben előfordulhat. Pl.: *moyoi* „kígyó”; *tömör* „vas”; *zam* „út”.
- n* Minden helyzetben előfordulhat. Pl.: *noyon* „úr”; *sanā* „szándék”; *ünen* „igaz”.
- ng* Csak szóvégén vagy szó belsejében, de mássalhangzó előtt fordulhat elő. Pl.: *möngkö* „örök”; *ölösköleṅ* „éhezés”.
- r* Mongol szavakban csak szó belsejében és szó végén állhat, de idegen szavaknál szó elején is előfordul. A szóeleji *r* hang elé a mongolok kiejtéskor egy rövid magánhangzót illesztettek, amit időnként az írás is jelöl. Pl.: *Rabjuur* ~ *Arabjuur* „személynév”; *erdeni* „drágakő”; *xabdar* „ragály”.
- s* Minden helyzetben előfordulhat, de *i* előtt csak idegen szavakban vagy todalékot megelőzően (a mongol szavak *i* előtti *s* hangja jésüléssel *š*-sé változott).³⁵¹ Pl.: *sayin* „jó”; *usun* „víz”; *bars* ~ *baras* „tigris”; *sibēr* „Szibéria”.
- š* Minden helyzetben előfordulhat. Pl.: *šine* „új”; *išgei* „nemez”; *xaš* „jade”.
- t* Szó végén és mássalhangzó előtt nem fordulhat elő. Pl.: *tümen* „tízezer”; *nutuq* „vidék”.
- z* Szó elején és szó belsejében fordulhat elő, magánhangzó előtt (kivéve *i*). Pl.: *zuun* „száz”; *γazar* „föld”.
- j* Mongol szavakban csak *i* előtti helyzetben fordulhat elő, s *j*-t jelölő betű megegyezik a *z* hangéval, így csak az utána következő *i* utal az ejtésre. A *j* hang nem önálló fonéma, hanem a *z*-vel alkot allofónpárt. Pl.: *jiryal* „boldogság”; *uujiṃ* „széles, tágas”.

³⁵¹ A hagyományos ojrát helyesírás minden *i* előtti *s* hangot *š*-sel jelöl, így akkor is, ha szóvégi *s* után *i*-vel kezdődő todalék következik. Ez valószínűleg csak helyesírási sajátosság, mely nem felel meg a valós kiejtésnek, s a későbbi szövegekben a szóvégi *s* hang *i* kezdetű todalék hozzákapcsolása után is *s* betűvel van jelölve.

Magánhangzó-illeszkedés

A mongol nyelvekben egy szó magánhangzói képzési hely és ajakkerekítés szerint illeszkedhetnek. A beszélt és az írott ojrát egyaránt jellemző a képzési hely szerinti illeszkedés, azaz egy szóban csak elő-, illetve csak hátulképzett magánhangzók szerepelhetnek. Ez alól csak az idegen szavak jelentenek kivételt, valamint az *i* és *ī* hang (beszélt ojrátban az *ä* és *ā* is), mely előfordulhat mindkét hangrendbeli környezetben.

Az ajakkerekítés szerinti illeszkedésnél azonban összetettebb a helyzet. A beszélt ojrát nyelvjárásokban nincs ajakkerekítés szerinti illeszkedés, sem a szótövekben, sem pedig a toldalékokban (legfeljebb külső, pl. halha hatásra). Az eredeti írott ojrátban viszont minden más mongol nyelvjárásnál jobban érvényesül ez a szabályszerűség, ellentétben például a sokmindenben alapját jelentő klasszikus mongollal, melyre igen kevésbé jellemző.³⁵² Az írott ojrát ajakkerekítés szerinti illeszkedése bizonyos tekintetben meghaladja a mai halha és burját nyelvjárásokét is, hiszen az utóbbiakban nem létező *oi* kettőshangzót is használja. A klasszikus mongolban (és a beszélt ojrátban is) csak hangrend szerint illeszkedő toldalékoknak az írott ojrátban megvan az ajakkerekítéses változatuk is. Pl. Nomen Perfecti mong. *-γsan/gsen* ~ oir. *-qsan/qsen/qson/qšön*; Praeteritum Perfecti mong. *-bai/bei* ~ oir. *-bai/bei/boi/böi*. Az írott ojrátban az ajakkerekítés szerinti illeszkedés a szótövekben is jelentkezik. Pl.: mong. *morda-* ~ oir. *mordo-* „elindul”; mong. *dörben* ~ oir. *dörbön* „négy”. Számos esetben előfordul azonban, hogy az ajakkerekítés szerinti illeszkedő változat mellett megtalálható a nem (vagy csak részben) illeszkedő forma is. Pl.: *dobtolo-* ~ *dobtola-* „megtámadni”. A toldalékoknál is gyakori ez az eset, s van hogy egy illeszkedő szótőhöz nem illeszkedő toldalék járul. Pl.: *mordoqson* ~ *mordoqsan* „elindult”; *odboi* ~ *odbai* „elment”.

Névszók

Névszóragozás

Miként más mongol nyelvekben, az írott ojrátban sem különülnek el a névszók főnevekre, illetve melléknevekre, azaz a mondatban betöltött szerepük alapján nincsen köztük alaki különbség. Minden névszó állhat bármely mondatrész szerepében, szükség esetén a 8 névszóragozási eset ragjaival ellátva. Az *n*-re végződő névszók egy része bizonyos esetragoknál megtartja, másoknál pedig elveszíti szóvégi *n* hangját (mozgó *n* pó). Vannak esetragok (az eszközhatározó és a távolító), melyek nem illeszkednek hangrendileg, s olyannyira hasonlóan viselkednek a névutókhöz, hogy egyes kutatók ez utóbbi csoportba is sorolják azokat.

Névszóragozás		
Esetek	Hagyományos alak	Beszélt nyelvi hatású alak
Alanyeset	∅	
Tárgyeset	∅, -i, -yi, -yigi, -iyigi, -giyigi, -gyi, -gi	-āgi/ēgi/üügi/uugi/īgi
Birtokos eset	-i, -yin, -iyin, -giyin, -n	-ān/ēn, -nai/nei/noi/nöi, -ai/ei/oi/öi
Hely- és részeshatározó eset	-du/dü, -tu/tü	-da/de, -ta/te
Eszközhatározó eset	-yēr, -bēr	-ār/ēr/ör/ör̄
Társhatározó eset	-tai/tei/toi/töi -luγā/lügē	-tē -lai/lei, -lā/lē
Távolító eset	-ēce	-āsa/ēse/ōso/ōsö -āsu/ēsü
Határhatározó eset	-caγā/cegē	-cai/cei, -cā/cē

Az **alanyesetben** álló névszóknak nincs külön végződésük. Alanyesetben állhat a mondat alánya, a névszói állítmány, a jelzők.

Az írott ojrát – a többi mongol nyelvjáráshoz hasonlóan – megkülönbözteti a határozatlan és a határozott tárgyat, s ezt úgy jelöli, hogy a határozatlan tárgyat nem látja el végződéssel, míg a határozotthoz a **tárgyeseti** toldalékok valamelyikét kapcsolja. A tárgy akkor határozott, ha egy bizonyos, egyértelműen meghatározott dologról (dolgokról) van szó. Ezt jelölheti – de nem kötelező jelleggel – a szó előtti mutató névmás, birtokos

³⁵² A preklasszikus mongol nyugati emlékeiben kevésbé jelentkezik az ajakkerekítés szerinti illeszkedés, a keletiekben viszont gyakrabban. Lehetséges, hogy ez csupán helyesírási sajátság és nem a kiejtés követése, de a klasszikus mongol szemmel láthatólag az előbbihez áll közelebb.

vagy jelzői szerkezet, de ezek hiányában is kaphat a szó tárgyragot. Pl.: *tere keröülj daruxuyin tula* „azért, hogy megszüntesse ezt a vizsályt ...”; *ezen tere muu yabudalj sonosöd* „a cár ezt a rossz helyzetet meghallva ...”; *xariugi küel ügei* „anélkül, hogy megvárná a választ”.

Az *-i* végződés (mely alakilag egybeesik a birtokrag egy formájával) mássalhangzós szóvégekhez járul: *xö örlög inu ayidarxanij dobtoluqsan-du* „mikor *Xö örlög* lerohanta Asztrahánt ...”; *belegüüdi xän ene metü abubai* „az ajándékokat a kán ekképpen vette át”.

A *-yi* végződést magánhangzó vagy *n* végű szavak kaphatják, s ez utóbbi esetben a szóvégi *n* kiesik. Pl.: *oros inu xalimagiyin dobtolxu-yi zoqsöji* „az oroszok a kalmükök támadását megállítva ...”; *yambar ba kümüyi bu talaya* „semmilyen embert sem rabolunk ki”.

Az *-yigi* tárgyrag rövid magánhangzóra vagy *n*-re végződő szavakhoz járulhat. Ha a szó *n*-re végződik, úgy ez a szóvégi *n* kiesik. Pl.: *ubaši xän ede bügüdeyigi bodöd* „*Ubaši* kán mindezeket átgondolva ...”; *kümüyigi* „embert”.

A viszonylag ritka a *-giyigi* alak, mely szóvégi *ng* után járul. Pl.: *amuyulanggiyigini* „békességét, nyugalját”.

Szintén ritka forma a hosszú magánhangzó után következő *-giyi* toldalék. Pl. *irnalyin muu sanāgiyini medel ügei* „*Irnali* rosszsándékát nem ismerve ...”.

Szóvégi *ng*-hez rendszeren a *-gi* forma kapcsolódik, mely használatos még hosszú magánhangzóknál (beleértve a mozgó *n* tő előtti hosszú magánhangzókat – ilyenkor az *n* kiesik), illetve kettőshangzóknál. Pl.: *maši olon küügi olzoloji* „nagyon sok embert foglyul ejtve ...”; *xasayüud zayigi yatulun xariya geji yabutala* „mikor a kazakok az Urál folyón átkelve vissza akartak térni ...”; *malxāgi polkobniq yüngker ömöskebei* „a süveget *Yüngker* ezredes tette fel [rá]”.

Beszélt nyelvi formát tükröznek azok az alakok, melyeknél tárgyesetben a szóvégi rövid magánhangzó megnyúlik, majd *-gi* toldalék járul hozzá. Figyelembe véve, hogy a beszélt ojrát tárgyragja *-ig/g*, kétségesnek tarthatjuk, hogy az előbbi hosszú magánhangzók az írásmód szerint hangoznának. Valószínűbb, hogy a beszélt nyelvben már lekopott szótővégi rövid magánhangzó csak a hagyományos helyesírásból kiindulva maradt meg, s az utána írt hosszúságjel (*udān*) nem ennek a megnyúlását jelöli, hanem csak azt, hogy ott egy hosszú magánhangzó áll, mely a tárgyeset élő nyelvi alakja miatt csakis *ī* lehet. Pl.: *öbörön tergēgi nige tüšimelēr xändu ilegēbei* „egy tisztviselővel a saját kocsiját küldte a kánhoz”; *beyēgi inu oros oron-du kögöd* „öt magát orosz földre üldözve”; *cevang rabtani okīgi uqtulād* „*Cevang rabtan* lányát fogadva”.

Előfordul, hogy az írott ojrát egy szóhoz kétszer is hozzáteszi a tárgyragot (*-i* + *-yi*), valószínűleg azért, hogy a tárgyeset *-i* végződését egyértelműen megkülönböztesse a birtokos eset *-i* ragjától. Ebben az esetben az első *-i* toldalék mindig a szóval egybeírva, míg a második *-yi* külön szerepel. Pl.: *tatārmuudī-yi erkedēn oruulji* „a tatárokat hatalmába hajtván ...”; *olon bičixan balyadi-yi tüyimerdēd* „sok kis várost felégetve ...”.

A **birtokos eset** ragja az írott ojrátban *-i*, *-ni*, *-yin*, *-iyin* vagy *-giyin*, mely kiegészülhet a beszélt nyelvi alakot tükröző *-nai/nei*, *-ai/ei* és *-ān/ēn* formával. A birtokos eset alapvetően birtokviszonyt fejez ki, s a birtokoshoz kapcsolódik, de emellett használják jelzői szerkezetekben és a névutók jelentős része is ezt az esetet vonzza. A birtokos szerkezetben csupán az elől álló birtokos kap toldalékot, míg a mögötte levő birtok jelöletlen.

Az írott ojrát az *-i* birtokragot *n* végű szavaknál használja. Pl.: *tere balyasunī oros arad* „annak a városnak az orosz népe”; *xānī albatu* „a kán alattvalója”; *mangji ezeni bičigi sögödön bayiji abād* „a mandzsu császár levelét térdén állva átvette ...”.

Mássalhangzóra végződő (kivéve *n* és *ng*) szavakhoz kapcsolódik az *-iyin* alak, mely *q* után kerülve – a toldalék *i* hangja miatt – *g*-t csinál abból. Pl.: *toryuudiyin tayiši* „a *torgūd*-ok hercege”; *bičigiyin tüšimed* „írnokok”; *zayisangyuudiyin emes* „a parancsnokok feleségei”. Az *ng* végű szavakhoz *-giyin* forma járul, s Jahontova alapján ugyanezt használják hosszú magánhangzó után is. Pl.: *dasanggiyin nōqčiqseni xoyino* „*Dasang* halála után ...”; *dayičingiyin ödö boluqsan xoyino* „*Dayičing* halála után ...”. A *-giyin* alak néha előfordul kettőshangzó után (*zayigiyin činadu* „az Urál folyón túl”), noha nem ez az alak lenne a szabályos. Ennek magyarázata az lehet, hogy a beszélt nyelvben már végbement a kettőshangzók hosszú magánhangzóvá válása, s ez a hosszú magánhangzó kapta a *-giyin* toldalékot. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a kettőshangzóból létrejött hosszú magánhangzók után a beszélt ojrát *-n* birtokosragot használ (lásd lejjebb), s az ilyen szavaknál az írott ojrátban is sokszor ez fordul elő. Pl. *zayin tere edegēdtü oči buubai* „az Urál folyónak arra a partjára mentek és ott letelepedtek”. Ez az *-n* toldalék hosszú magánhangzó után is megtalálható: *širēn baruun talada* „az asztal bal oldalán”.

Rövid magánhangzóra végződő szavakhoz járulhat a birtokosrag *-yin* változata. Pl.: *xariyin xād-luyā* „idegen kánokkal”; *xarangyui sōniyin caqtu* „sötét éjszaka idején”; *donduq ombuyin xatun bolji* „*Donduq ombu* felesége lett és ...”; *nigedügēr sarayin 5 ödör-tü* „az első hónap ötödik napján”; *öbörön beyeyin zuruq xayiralaba* „saját maga képét adományozta”. Jahontova és Aalto szerint ez a forma kapcsolódik a kettőshangzó végű szavakhoz is úgy, hogy a kettőshangzó második eleme és a toldalék *y* hangja egybeolvad. Ez a megközelítés azonban nem feltétlenül megalapozott, s inkább helyes volna a kettőshangzóhoz járuló birtokos eset végződését *-n*-nek tekinteni, hiszen az így létrejövő betűkapcsolatban a kettőshangzó szabályos szóbelseji írásmódja szerepel. Pl.: *šine xuuli kereqteyin tula* „amiatt, hogy új törvény szükséges ...”; *kaspiski dalayin umra zaxadu* „a Kaszpi-

tenger északi partjánál ...”. Ezt az elképzelést támasztják alá a beszélt ojrát nyelvi adatok is. Pl.: kalm. *moyān keln* „a kigyó nyelve”.

A *-nai/nei/noi/női* rag magánhangzóra végződő szavakhoz kapcsolódhat (pl. *döünei* „az öcsnek a ...”), míg az *-ai/ei* a mássalhangzóra végződőkhöz (pl. *γazarai* „a földnek a ...”).

Az *-ān/ēn* alak is mássalhangzóra végződő szavakhoz járulhat. Pl. *albatunarān dotoro* „az alattvalók közt”; *töünēn бүтүшү үгеи болуqсан-ду* „mikor az nem teljesült be ...”; *üdēn xoyino* „délután”; *köbүүгиyini ecegēn dergede suulyabai* „a [kán] fiát az apja mellé ültette”; *donduq ombuyin ači ürēn xaryātu torγuud-ēce nige zayisang* „a *Donduq ombu* unokájának alattvalói közé tartozó torgūd-ok közül egy előljáró ...”.

A **részes- és helyhatározó eset** végződése többnyire *-du/dü* és *-tu/tü*, ritkábban *-da/de* vagy *-ta/te*. A *-tu/tü* és *-ta/te* ragok az *r, d, q* vagy *s* hangokra végződő szavaknál fordulnak elő. Ritkán ugyan, de előfordul a klasszikus mongolra jellemző *-dur/dür/tur/tür* végződés is.

A részes- és helyhatározó eset szerepe az írott ojrátban – és a mongol nyelvekben általában – igen sokoldalú. Szolgál általános helyhatározóként, vagyis jelöli egy tárgy vagy személy térbeli helyét anélkül, hogy pontosabban behatárolná, hogy az valamin rajta, valamin belül, stb. van-e, s ez csupán a szöveggörnyezet értelmezésétől függ. A pontosabban meghatározott, vagyis viszonyított helyhatározásra névutók szolgálnak. Pl.: *širēn baruun talada* „az asztal jobb oldalán”; *zöün γar-tu tasuralta ügei dayin bolji* „Dzsungáriában szakadatlan háború volt ...”; *don müren-dü xulyai dērem kiqsen xazayuid* „a Don folyónál fosztogatott kozákok”.

Jelölheti ezenkívül egy cselekvés irányát vagy végcélját is. Pl.: *šikür dayičing-dü xān colo tamγa örgöqsen-dü* „mikor *Šikür dayičing*-nak káni címet és pecsétet adományozott ...”; *ayuuki xān inu xari yasutu mangjyin mekedü oroji* „*Ayuuki* kán az idegen mandzsuk csapdájába került ...”; *nige mangγasi kīveyin xān-du ilgēji* „egy tatárt a kijeji uralkodóhoz küldött”; *dutāji karasnoyarski xoton-du odboi* „megszökött és Krasznojarszk városába ment”.

Igen fontos és gyakran használt tulajdonsága a részes- és helyhatározó esetnek az időhatározói szerep. Ezt betöltheti valamilyen időpontot vagy időszakot jelentő névszókhöz kapcsolódva, de névszói igenevek toldalékként is. Pl.: *γal huu jil-dü* „a tűz sárkány évben”; *aprii sarayin xorin γurban ödörtü* „április huszonharmadik napján”; *zayin xasayuid tedeni üzeji bayilduxuyidu* „mikor az uráli kazakok meglátták és megtámadták őket ...”; *olon kümüni cuuluqsan-du* „mikor sok embert gyűjtött össze”.

Az **eszközhatározó** esetre az ojrát írott nyelv hagyományosan a hangrendileg nem illeszkedő *-yēr* (mássalhangzóra végződő szavaknál) és *-bēr* (magánhangzóra végződő szavaknál) toldalékokat használja. Ugyanakkor már korai szövegekben is előfordulnak beszélt nyelvi hatást tükröző formák (*-ār/ēr/ör/ör*, hosszú magánhangzó után *-γār/gēr/γör/gör*), s ezek használatakor *n* végű szavaknál a szóvégi mássalhangzó kieshet.

A tárgyesetnél már említett jelenség, vagyis a rövid magánhangzó után következő, hosszú magánhangzóval kezdődő toldalék helyesírásánál a szótővégi magánhangzó meghagyása és a hosszúság *udān*-nal való jelölése (függetlenül a hosszú magánhangzó tényleges hangalakjától), megtalálható az eszközhatározó esettel kapcsolatban is: *tere metü cājūr albatunarān dotoro bičiq surγal ba erdem delgeröülüye kemēn sedkeqsen* „azt gondolta, hogy egy ilyen törvénnyel terjeszti alattvalói közt az írástudást és a műveltséget”; *emēltei mörür oyironi yabulcan* „nyerges lovon a közelében menve ...”. A szóbanforgó hosszú magánhangzók kiejtése ebben az esetben sem az írást követhette, tehát nem *ī* hanem *ā*, illetve *ō* lehetett.

Az eszközhatározó esetnek többféle szerepe lehet, de elsődlegesen valamely cselekvés eszközét jelöli, azt a tárgyat vagy személyt, amivel/akivel a cselekvés végrehajtásra vagy végrehajtásra kerül. Beleértendő ebbe mindenféle jármű vagy hataállat használata a közlekedéshez, a valamely nyelven való beszéd, valamint műveltetés esetén az a személy, akivel egy cselekvést végrehajtatnak. Pl.: *öbörön čidal-yēr teyimi öndör colo-yi abubai* „saját képességével jutott ilyen magas címhez”; *buuyār šaqdar jabiyigi buudād šarxatuulbai* „puskával meglötte és megsebesítette *Šaqdarjab*-ot”; *kitad xān inu arγa-bēr rabjuuri oron-dān barīd* „a kínai császár csellel tartotta *Rabjuur*-t az országában ...”; *xalimayuid-bēr zam zālyaji* „a kalmükökkel az utat mutattatva ...”; *emēltei mörin-yēr ireküi-dü* „mikor nyerges lován megérkezett ...”; *xalimaq kelen-yēr tayilji ügüüleqsen-dü* „mikor kalmük nyelven lefordította és elmondta ...”.

Szintén ezt az esetragot használják, ha egy cselekvés/történet valaminek megfelelően, valami szerint zajlik. Pl.: *öbörön yosör kebes delgüülji suubai* „saját szokásuk szerint szönyeget terítettek le és arra ültek”; *ezeni zarliq-yēr ireji* „a cár parancsa szerint eljőve ...”.

Az eszközhatározó szerepelhet helyhatározói értelemben is, azaz ha egy cselekvés alanya mozgásban van, akkor eszközhatározói végződést használnak a mozgás helyének meghatározására. Pl.: *xoyitu jil-dü dakin tere zamārān ireqsen-dü* „mikor a következő évben újra azon az úton jött ...”; *teyimi olon kümün mal γaqca kü zam-yēr yabubāsu* „ha ilyen sok ember és jószág egyetlen úton megy ...”; *rabjuuri mongγol oron-yēr irebēsü* „ha *Rabjuur* mongol földön át jönne ...”.

Időhatározóként is előfordulhat az eszközhatározói esetrag, s az előző, helyhatározói értelméhez hasonlóan, ahol nem egy bizonyos helyre, hanem útvonalra utal, itt sem mutatja a pontos időpontot, s csak körülbelül határozza meg valamely esemény bekövetkeztét. Pl.: *ödögē-bēr cōkörü caq inu bolba* „mostanában a fogyatkozás időszaka következett”.

Igen gyakori és fontos szerepe még az eszközhatározónak az okhatározás, vagyis annak jelölése, hogy valamely esemény egy másik miatt, abból kifolyólag vagy annak következményeként következik be. Pl.: *ijil-dü xariulji ireqsen-yēr nere inu baruun edegedkidü aldaršibai* „azáltal, hogy visszafordította [a tatárokat], neve elhíresült a jobb parton”; *zam-du sād boluqsan-yēr zoriqsan oron-du ese kürči* „mivel az úton akadályba ütközött, nem érte el az országot, ahová indult”; *töüni xān bolyosu kemēqsēr dakin ülemji yeke ebderel bolbai*³⁵³ „azt mondta, hogy őt akarja kánná tenni és emiatt újra nagy vizsály támadt”.

Eszközhatározóval fejezik ki azt is, hogy egy tárgy milyen anyagból készült. Pl. *altan mönggün-yēr xayircaq öüdcī* „aranyból és ezüstből ládát készítve ...”.

A **távolító eset** hagyományos ragja az írott ojrátban a hangrendileg nem illeszkedő *-ēce*, melyen kívül megtalálhatók a beszélt nyelvi *-āsa/ēse/ōso/ōsō* alakok, illetve az *-āsu/ēsü* változatok is.

A távolító eset kifejezheti egy cselekvés/esemény kezdetét vagy kiindulási pontját mind térben, mind pedig időben. Ezzel fejezik ki, hogy egy cselekvésre mitől/kitől várnak választ, vagy hogy valami(k) valami(k) közül való, és számos névutónak is távolító eset a vonzata. Pl.: *zai-ēce ijil kürtele* „az Urál folyótól a Volgáig”; *orosiyin ayidarxan-ēce morduuluqsan ceriq* „az oroszok Asztrahánból indított serege”; *dejīd gedeq xoyid noyon nige otoq ulustai zōün yarāsu yarči ireji* „a *Dejīd* nevű xoyid úr egy csoport néppel eljött Dzsungáriából ...”; *xaracu albatāsa surxu kereq ügei bui* „a köznéptől nem kell megkérdezni”; *xasaq geqči kezēnēsü nāru xalimağiyin xortu dayisun mōn* „a kazakok régtől fogva a kalmükök esküdt ellenségei”; *tatar-ēce γadna ulus ügei* „tatárokon kívül nincs más nép”.

Szerepelhet a távolító eset ezenkívül okhatározóként is. Pl.: *töün-ēce ulum ebderel bolōd* „emiatt nagy vizsály keletkezett ...”; *zokis ügei usun-ēce bolji xabdar öböčün-yēr zoboji* „a nem megfelelő víz miatt keletkezett járványtól szenvedve ...”.

Szintén ezt az esetragot használja az írott ojrát (és más mongol nyelvek) az összehasonlításra vagy fokozásra. Pl.: *ene okin tenggeriyin okin-ēce maši yeke γayixamšiqtai bainam* „ez a lány az égi lánynál sokkal csodálatosabb”.

Az írott ojrát nyelvben hagyományosan kétféle **társhatározó esetet** szoktak elkülöníteni: *-luyā/lügē* és a *-tai/tei/toi/tōi* végződésűeket. Az előbbi olyankor alkalmaznák, mikor két fél egyenlő módon vesz részt a cselekvésben, a másiknak viszont szélesebb jelentéskört tulajdonítanak. A *-tai/tei/toi/tōi* társhatározói esetrag szerepének meghatározásában úgy vélem hibás megközelítés, hogy egybemossák azt az ellátottságképzővel, mely alakilag – és eredetében is – egyezik vele, de ennek ellenére önálló morfémát képez.

A kétféle esetvégződés használatában nem fedezhető fel érdemleges eltérés, s bár eltérő arányban ugyan, de mindkettő megtalálható ugyanazokban a szerkezetekben. Összeségében megállapítható, hogy nincs elegendő indok a kétféle alak külön esetként való szétválasztására.

Az eszközhatározó mindkét formája együttes cselekvést fejez ki. Pl.: *γurban mingyan örkö albatunar-luyā zōün yar-ēce ireji* „háromezer családnyi alattvalójával eljött Dzsungáriából és ...”; *ayuuki tere baškiruud-luyā nigedēd* „Ayuuki azokkal a baskírokkal egyesülve ...”; *zarim döüner-lügē-bēn xamtu zai yoli yatulād* „néhány öccsével együtt átkelt az Urál folyón ...”; *nige otoq ulustai zōün yarāsu yarči ireji* „egy csoport néppel eljött Dzsungáriából és ...”; *don-du jirān küüteji yabuji odōd* „hatvan emberrel elment a Donhoz ...”; *mini eke doudan nadalā zolyoulun üyiled* „hívd az anyámat, hogy találkozzon velem!”.

Igen ritkán használatos névszói eset a **határhatározó eset**, melynek ragja *-cayā/cegē*, *-cai/cei*, *-cā/cē*. Ez függőleges irányú mértéket, magasságot vagy mélységet fejez ki, s csak olyan szavakhoz járulhat, melyek jelentése alkalmas ilyen jellegű összehasonlításra. Pl.: *öbödöqcē* „térdig (érő)”; *gedesecei* „hasig (érő)”.

Ha egy mondatban ugyanazon mondatrész szerepében több névszó is áll, mintegy felsorolászerűen, akkor a mondatbeli szerepnek megfelelő esetvégződést csak a felsorolás utolsó eleme kapja meg. Pl.: *blama xuvaraq ba noyod zayisangyuudī cuulji* „a lámákat, szerzeteseket, urakat és előljárókat összegyűjtve ...”.

A névszói esetragok helyesírásáról elmondható, hogy a hagyományosabb írott ojrát alakok meglehetősen következtlenül hol egybe, hol pedig különírva állnak, de a beszélt nyelvből kölcsönöztek mindig a szóval egybeírva találhatók.

Főleg a beszélt nyelvi alakoknál fordul elő az a jelenség, hogy ha hosszú magánhangzóra végződő szóhoz szintén hosszú magánhangzóval kezdődő toldalék járul, akkor a kettő közé egy *γ/g* kötőhang kerül. Ez a kötőhang megjelenhet akkor is, ha a hosszú magánhangzóval kezdődő toldalék *ng* után következik. Pl.: *zayisangyuud* „előljárók”; *buuyār* „puskával”; *buruuyār* „hibásan, rosszul”.

³⁵³ A *-qsēr* alapvetően az Adverbium Abtemporale végződés, de jelen esetben a szöveggörnyezet alapján feltételezhető, hogy a *-qsen* (Nomen Perfecti) és az eszközhatározó kapcsolatáról van szó. Ezt támasztja alá, hogy *n* végű szavak eszközhatározói alakjánál kieshet a szóvégi *n*, valamint a tárgyrag példája, mely Nomen Perfectihez járulva szintén „eltünteteti” annak *n* hangját. Eredetét tekintve az Adverbium Abtemporale végződés ugyan a Nomen Perfecti és az eszközhatározó összeolvadásából származik, de ez egy jóval korábbi folyamat eredménye, s az így létrejött összetett morféma jelentéstartalma eltér a későbbi nyelv Nomen Perfecti + Instrumentalis kapcsolatától.

Az beszélt ojrát nyelvjárásokra jellemző a kettős ragozás használata, vagyis az, hogy egy névszói esetraggal (többnyire birtokos vagy hely- és részeshatározó eset) már ellátott szóhoz közvetlenül egy másik névszói esetrag járulhat. Ez a jelenség az írott ojrátban nem ismeretes, legfeljebb a beszélt nyelv igen erős hatására, s Jahontovának az az észrevétele, miszerint előfordulna, de csak a társhatározó *-tai/tei/toi/töi* ragjával, a társhatározó és az ellátottságképző már említett egybeomlásának eredménye.³⁵⁴

Alanyi birtokjel

A mongol nyelvekben létezik a névszóragozásnak egy sajátos formája, mikor egy külön toldalék, az alanyi birtokjel jelzi, hogy az adott névszó vagy névszói igenév az alanyhoz tartozik. Az írott ojrátban ennek a toldaléknak részben a hangrendileg nem illeszkedő *-yēn/bēn* (mássalhangzók után) és *-bēn* (magánhangzók után), részben pedig a beszélt nyelvből átkerült *-ā(n)/ē(n)/ō(n)/ō̄(n)* felel meg. Az alanyi birtokjel valamennyi esetrag után állhat (kivéve az alanyesetet, ahol alkalmazásának nincs értelme), s használata során bizonyos esetragok formája megváltozik vagy az esetrag teljesen el is tűnik (tárgyeset és birtokos eset).

Névszóragozás		
Esetek	Hagyományos alak	Beszélt nyelvi hatású alak
Tárgyeset	<i>-yēn/bēn</i>	<i>-ān/ēn/ōn/ō̄n</i>
Birtokos eset	<i>-yēn/bēn</i> <i>-i-bēn, -yin-yēn, -iyin-yēn,</i> <i>-giyin-yēn, -n-yēn</i>	<i>-ān/ēn/ōn/ō̄n,</i> <i>-nayinā(n)/neyinē(n)/-noyinō(n)/nöyinō̄(n),</i> <i>-ayinā(n)/eyinē(n)/-oyinō(n)/öyinō̄(n)</i>
Hely- és részeshatározó eset	<i>-dān/dēn/dōn/dō̄n,</i> <i>-tān/tēn/tōn/tō̄n</i>	<i>-dā(n)/dē(n)/dō(n)/dō̄(n), -tā(n)/tē(n)/tō(n)/tō̄(n)</i>
Eszközhatározó eset	<i>-yēr-yēn, -bēr-yēn</i>	<i>-ārā(n)/ērē(n)/ōrō(n)/ō̄rō̄(n)</i>
Társhatározó eset	<i>-tai-bēn/tei-bēn</i> <i>-luḡā-bēn/lügē-bēn</i>	<i>-tayiḡā(n)/teyigē(n)/-toyigō(n)/töyigō̄(n),</i> <i>-lāḡā(n)/lēgē(n)/-lōḡō(n)/lōḡō̄(n),</i> <i>-lārā(n)/lērē(n)/-lōrō(n)/lōrō̄(n),</i>
Távolító eset	<i>-ēce-bēn</i>	<i>-āsā(n)/ēsē(n)/ōsō(n)/ō̄sō̄(n)</i>

Pl.: *xoyuulan motor-yēn talbijī tamḡān darubai* „ketten rátették a kezüket és rányomták a pecsétjüket”; *ḡazari inu ezeleḡsen-yēn cū töündü üli medöüleḡsen bölügē* „nem tudatta vele, hogy elfoglalta a földjét”; *kitad xān inu arḡa-bēr rabḡuuri oron-dān barīd* „a kínai császár Rabḡuur-t csellel elfogta országában ...”; *xoyitu ḡil-dü dakin tere zamārān ireḡsen-dü* „mikor a következő évben újra azon az úton jött ...”; *zarim döüiner-lügē-bēn xamtu zai ḡoli ḡatulād* „néhány öccsével együtt átkelt az Urál folyón ...”; *ḡartān ḡal metü badaraxui nige ildü bariḡsan* „kezében egy tűzként lángoló kardot tartott”.

Többesszám

Az írott ojrát többféle többesjel is használ melyek más-más célt szolgálnak, de sok esetben nincs is szükség ezek használatára, ugyanis a többesjel nélküli névszó a szövegkörnyezettől függően jelölhet egy dolgot, de akár azok csoportját is. Alapvetően a mongol nyelvekben és az írott ojrátban is jellemző, hogy a jelző és a jelzett szó számban nincs egyeztetve, vagyis a jelző egy többesszámban álló szó előtt is egyes számban áll. Nem kerül továbbá többesszámba a mennyiségjelzős szó sem, de ettől – főleg tibetiből fordított művekben, az eredeti nyelv hatására – gyakran eltérnek. A többesjellel ellátott névszók ugyanúgy ragozhatóak, mint az egyszámúak, ekkor a többesjel a szótó és az esetrag közé kerül.

Többesjelek	
Hagyományos alak	Beszélt nyelvi hatású alak
<i>-noḡoud</i>	<i>-nüḡöüd, -nuḡuud/nüḡüüd</i>
<i>-nar/ner</i>	
<i>-d</i>	
<i>-s</i>	
<i>-moud/möüd</i>	<i>-muud/müüd</i>
	<i>-uud/üüd, -ḡuud/ḡüüd</i>

³⁵⁴ Jahontova, N. S.: *Ojratskij literaturnyj jazyk XVII veka*. Moskva 1996, p. 58.

Az írott ojrát legelterjedtebb többesjele a *-noyoud*, mely hangrendileg nem illeszkedik, s szinte névutóként viselkedik. A hagyományos, nem illeszkedő alak mellett később megjelent a magas hangrendű *-nügüüd*, illetve az újabb helyesírást tükröző *-nuyuud/nügüüd* alakok is. A tibetiből fordított buddhista szövegekben rendszerint ez a többesjel szerepel ott, ahol a tibeti eredetiben a *rnams* többesszámot jelölő szó áll. Ahol a tibeti szövegben nincs vagy másként van jelölve a többesszám, ott az ojrát fordításban a *-noyoud*-on kívüli többi többesjel valamelyike áll. Pl.: *tōloši ügei kilincetü kümün-noyoud öüden dotoro oroxui-du* „mikor a megszámlálhatatlanul sok bűnös ember bement a kapun ...”; *tamuyin öüden öbörön aldaran tülküür-noyoud yazar-tu unabai* „a pokol kapuja magától kinyílt, s a záruk a földre hullottak”; *tende mangyus-noyoud eyin kemēn ögöülebei* „ekkor a démonok így szóltak”; *xamuq xād kigēd sultān-nögüüd inu cereq beledči xalimagiyin ireküiyigi küljī bayibai* „minden kán és szultán sereget gyűjtött és várta a kalmükök jöttét”.

Előfordul, hogy a *-noyoud* egy felsorolás utolsó tagjához kapcsolódik, de ilyenkor nem feltétlenül többest jelöl, s csupán a felsorolás elemeinek bizonyos fokú összetartozására utal. Pl.: *ceceq kigēd utuxai küji kigēd erkin-noyoud-yēr takin üyiledüqči* „aki virággal, füstölővel és olvasóval áldoz”; *nada emētei morin sādaq cayān malaxai cayan zangči tömör ginjitei noxoi : nigen ünegen-noyoud kereqtei* „nekem nyerges lóra, újra, fehér süvegre, fehér köpenyre, vasláncos kutyára és egy rókára van szükségem”. Jahontova a *-noyoud* ilyenfajta előfordulásánál azt írja, hogy az a felsorolás minden egyes tagjának külön-külön többesszámát jelenti (lásd az első példát), s csak ritkán vonatkozik egyszámú dolgok összetartozására (lásd a második példát).³⁵⁵ Felesleges azonban ez a megkülönböztetés, hiszen a mongolban – és egyben az írott ojrátban is – a többesjel nélküli szó nem feltétlenül jelent egyetlen dolgot, vonatkozhat a tárgy vagy fogalom összességére is, a szövegmegnyeztetől függően. Eképpen a fenti első példában található felsorolás elemei a *-noyoud* nélkül is értelmezhetők többesszámként (*ceceq* „általában a/ virág/ok”, stb.), míg a második esetben mindenképpen egyszám értendő. A két példa értelmezése tulajdonképpen a *-noyoud* elhagyásával sem változna meg, annak itt semmiféle szerepe nincsen a mennyiségre vonatkozóan, csupán a valamilyen szempontú összetartozást jelöli.

A *-nar/ner* többesjel személyt vagy megszemélyesíthető dolgot jelentő szavaknál használatos, de nem kizárólagos formában. Szinte kivétel nélkül csak magánhangzós szövégekhez járulhat, de egyedi esetekben előfordul *n* végű szavaknál is (a szóvégi *n* kiesik). Pl.: *döüner* „fiatalabb testvérek”; *albatu-nar* „alattvalók”; *tenggeri-ner* „istenek”; *sultānartu* „szultánoknak”.

Többnyire, de nem csak személyt jelentő szavakhoz kapcsolódik a *-d*, mely főként *n*, ritkábban egyéb mássalhangzós (*r*, *l* és *s*) végű szavakhoz járul oly módon, hogy a szóvégi mássalhangzó helyére kerül. Gyakori a *-sun/sün* végű szavaknál, ahol nem csupán az utolsó mássalhangzó helyére kerül a *d*, hanem az egész utolsó szótag is eltűnik (pl. *balyasun* „város” ⇒ *balyad* „városok”). Pl.: *xād* „kánok”; *noyod* „urak”; *nököd* „társak”; *tüšimed* „hivatalnokok”.

Magánhangzóra végződő szavakhoz járulhat az *-s* többesjel, de ez a végződés viszonylag ritka. Pl.: *neres* „nevek”; *emes* „asszonyok, feleségek”.

Sajátosan ojrát többesjel a *-moud/möüd* (későbbi helyesírás szerint *-muud/müüd*), mely más mongol nyelvekben és nyelvjáráásokban nem fordul elő, s még az írott ojrát nyelvben is beszélt nyelvi kölcsönzés. A *-muud/müüd* többesjel leggyakrabban *r* végű szavakhoz járul, de ezen túl is sokszor előfordul. Pl.: *tatārmuud* „tatárok”; *germüüd* „házak”; *yalmuud* „tüzek”; *xazārmuud* „kantárok”.

Általános többesjelként szolgál az *-uud/üüd*, mely mássalhangzóra végződő szavakhoz kapcsolódhat és mindig egybe van írva a szóval. Ez az alak a korai egyházi szövegekben nem használatos, csak a beszélt nyelvi hatást mutató világi irodalomban. Pl.: *xalimaγuud* „kalmükök”; *xasayuu* „kazakok”; *ceregüüd* „katonák”; *dayisuu* „ellenségek”; *belegüüd* „ajándékok”. Amennyiben a szó *ng*-re végződik, úgy *-γuud/güüd* alak járul hozzá. Pl.: *zayisangγuud* „parancsnokok”.

Főként a buddhista fordítási irodalomban jelentkezik a tibeti nyelv azon hatása, mely szerint a mennyiségjelzős szerkezetekben is többesszámba kerülhet a jelzett szó. Ekkor azt többnyire a *-noyoud* többesjellel látják el, de ritkábban előfordulnak más toldalékok is. Pl.: *xamuq öbösün-noyoud* „minden fű”; *γurban nökü* „három barát”; *xamuq albatas-yēn xurāji* „minden alattvalóját összegyűjtötte”.

Számnevek

A számnevek alakilag nem különböznek el a névszóktól, a mondatban ugyanazokat a szerepeket tölthetik be, így egy tőszámnév lehet jelző, alany, tárgy vagy más mondatrész, s a névszókhöz hasonlóan minden esetragot is felvehet. A számokat tízezerig mongol szavakkal fejezik ki, e felett pedig tibeti eredetű kifejezéseket használnak, de ez utóbbiak igen ritkán, többnyire csak vallási szövegekben fordulnak elő.

Tőszámnevek			
<i>nige(n)</i>	egy	<i>xori(n)</i>	húsz

³⁵⁵ Jahontova, N. S.: *Ojratskij literaturnyj jazyk...* p. 43.

<i>xoyor</i>	kettő	<i>yuči(n)</i>	harminc
<i>yurba(n)/yurba(n)</i>	három	<i>döči(n)</i>	negyven
<i>dörbő(n)</i>	négy	<i>tabi(n)</i>	ötven
<i>tabu(n)</i>	öt	<i>jira(n)</i>	hatvan
<i>zurgā(n)</i>	hat	<i>dala(n)</i>	hetven
<i>dolō(n)</i>	hét	<i>naya(n)</i>	nyolcvan
<i>nayima(n)</i>	nyolc	<i>yere(n)</i>	kilencven
<i>yesü(n)</i>	kilenc	<i>zuu(n)</i>	száz
<i>arba(n)</i>	tíz	<i>mingyan</i>	ezer
<i>arban nige(n)</i>	tizenegy	<i>tümen</i>	tízezer
<i>arban xoyor</i>	tizenkettő	<i>gbum/bum</i>	százezer
<i>arban yurba(n)</i>	tizenhárom	<i>saya</i>	millió
<i>arban dörbő(n)</i>	tizennégy	<i>jeva</i>	tízmillió
<i>arban tabu(n)</i>	tizenöt	<i>dungšuur</i>	százmillió
<i>arban zurgā(n)</i>	tizenhat	<i>ter gbum</i>	milliárd
<i>arban dolō(n)</i>	tizenhét	<i>yeke ter gbum</i>	tízmilliárd
<i>arban nayima(n)</i>	tizennyolc	<i>kraq kriq</i>	százmilliárd
<i>arban yesü(n)</i>	tizenkilenc	<i>yeke kraq kriq</i>	trillió

A jelzői helyzetben álló tőszámnév a jelzett szó számbeli mennyiségét mutatja, s a jelzett szó rendesen nem kap többesjelet. Pl.: *yurban dörbön buu ügei ceregiyin ulus* „három-négy puska nélküli katona”; *yurban tümen yurban mingyan örkö* „harminchárom-ezer család”; *nige saya nige bum xoyor tümen tabun mingyan aduun ükür xonin* „egymillió-egyszázhuszonötezer ló, marha és juh”. Ugyanakkor vannak esetek, mikor a jelzett szót ellátják többesjellel, de ez a sajátosság inkább a tibetiből fordított buddhista irodalomra, vagy az azok hatása alatt álló szövegekre jellemző. Pl.: *xō örlögiyin xoyor köbüüd bër tatärmuudi oruuluqsan aji* „Xō örlög két fia pedig a tatárokat hódította meg”; *zuun šaxuu tatarmuud kigēd xazayuu čigi yabulcabai* „közel száz tatár és kozák is együtt ment [vele]”.

A tőszámnévek végén álló *n* jelzői helyzetben és összetett számnévben megmarad, míg egyébként eltűnik, de a szabályszerűség első fele nem mindig következetes. Pl.: *tabi čidkür* „ötven ördög”. Számnévek továbbképzésekor szintén kiesik a szóvégi *n*, valamint a *xoyor* esetében az *r*.

Több, a mondatban ugyanazt a szerepet betöltő névszó felsorolása után is állhat tőszámnév, mely a felsorolás tagjainak számát jelöli, de nincs az értelmezést befolyásoló jelentése, más nyelvekre legegyszerűbben az „és” kötőszóval fordítható. Ilyen célra szinte kizárólag a *xoyor* „kettő” és a *yurban* „három” használatos, a magasabb számok csak kivételes esetben. Amennyiben a mondatrészhez esetrag kapcsolódna, úgy az csak a számnévhez járul, a felsorolás elemeihez nem. Pl.: *lubzang yeldeng xoyor xamuq albatu-bēn aldaji* „Lubzang és Yeldeng minden alattvalóját elvesztve ...”; *döčin dörbön xoyor* „a negyven [halha] és a négy [ojrát]”.

A tőszámnévekből a *-duyār/dügēr* képzővel (beszélt nyelvi hatásra lehet még *-duqči/düqči*) képezhetők sorszámnévek. A szabályos alakok mellett létezik három sajátos képzésű sorszámnév (*yutayār* „harmadik”, *dötögör* „negyedik”, *tabtayār* „ötödik”). Pl.: *nigedügēr širēdū suubai* „az első asztalhoz ültek”; *dörbödügēr sarayin 12 ödör-tü* „a negyedik hónap (= április) ötödik napján”; *yutayār inu čidaqči šakjamuni burxan mün* „... a harmadik Sákjamuni Buddha”.

A csoportszámnévek az *-oula(n)/öüle(n)/uula(n)/üüle(n)* képzővel alkothatók, s a képzés során a tőszámnévek szóvégi *n*-je kiesik. Pl.: *xoyuulan motor-yēn talbij tamyan darubai* „ketten rátették a kezüket és lepecsételték”; *dörböülen yabuji* „négyen mentek”; *bidan axa düü dolouladu gergei ügei bölügē* „nekünk testvéreknek, négyünknek nem volt feleségünk”; *ta yurbauiyin üyiledüqsen sayin busu bölügē bolbacu* „bár amit ti hárman csináltatok, az nem jó ...”.

A *-ta/te* gyakorító számnév-képzővel fejezhető ki, hogy valami hányszor megy végbe. Előfordul, hogy ezt a képzőt külön írják. Pl.: *nigente* „egyszer”; *nere yurban-ta ögöülen* „a nevét háromszor mondva ...”.

Az írott ojrát nyelv használja még az *-ād/ēd/ōd/ōd* képzőt is (*u/ü* végű számnéveknél *-ūd/ūd*), mely szintén a tőszámnévek szóvégi *n* nélküli alakjához kapcsolódik, s a „hányasával, hányanként” kérdőszóra válaszol. Pl.: *yurbād* „hármassal, hármanként”; *tabūd* „ötösével, ötönként”; *dolōd* „hetesével, hetenként”. Rendhagyóan képzik a *nizēd* „egyesével, egyenként” és *xošōd* „kettesével” alakokat.

Névmások

Személyes névmások

Az írott ojrát első, második és harmadik személyű, valamint egyes- és többesszámú személyes névmásokat különböztet meg. Egyesszám 2. személyben van közvetlen és tiszteleti alakváltozat is. A mongol nyelvben eredetileg létező 3. személyű személyes névmások már jóval az írott ojrát nyelv kialakulása előtt kikoptak, s helyettük a mongol nyelvek többségében, miként az írott ojrátban is, a mutató névmások használatosak. Az eredeti 3. személyű alakokból csupán az *inu* birtokos eseti forma maradt meg, mely alanymutatóként és birtokos személyjelként szerepelhet. Többesszám 2. személyben két, eredetileg eltérő jelentésű tő létezik, a belefoglaló *bidan-* („mi mindannyian”) és a kizáró *man-* („mi, de ti nem”), de az írott ojrátban nem különíthető el ily módon a jelentésük, s pontosan megfelelnek egymásnak. Egyesszám 2. személyben tiszteleti jellegű megszólításkor a többesszám 2. személyű alak használatos.

Személyes névmások és ragozásuk					
Esetek	Egyes szám				
	1. személy	2. személy		3. személy	
		Közvetlen	Tiszteleti	Közel	Távol
Alanyeset	<i>bi</i>	<i>či</i>	<i>ta</i>	<i>ene</i>	<i>tere</i>
Tárgyeset	<i>namai</i>	<i>čimai</i>	<i>tani</i>	<i>öüni</i>	<i>töüni</i>
Birtokos eset	<i>mini</i>	<i>čini</i>	<i>tani</i>	<i>öüni</i>	<i>töüni</i>
Hely- és részeshatározó eset	<i>nada</i>	<i>čimadu</i>	<i>tandu</i>	<i>öündü</i>	<i>töündü</i>
Eszközhatározó eset	<i>nada-bēr</i>	<i>čima-bēr</i>	<i>tan-bēr</i>	<i>öün-yēr</i>	<i>töün-yēr</i>
Társhatározó eset	<i>nadatai</i> <i>nada-luγā</i>	<i>čimatai</i> <i>čima-luγā</i>	<i>tantai</i> <i>tan-luγā</i>	<i>öün-tei</i> <i>öün-lügē</i>	<i>töün-tei</i> <i>töün-lügē</i>
Távolító eset	<i>nada-ēce</i>	<i>čima-ēce</i>	<i>tan-ēce</i>	<i>öün-ēce</i>	<i>töün-ēce</i>
Esetek	Többesszám				
	1. személy	2. személy	3. személy		
			Közel	Távol	
Alanyeset	<i>bida(n)</i>	–	<i>ta</i>	<i>ede</i>	<i>tede</i>
Tárgyeset	<i>bidani</i>	<i>mani</i>	<i>tani</i>	<i>edeni</i>	<i>tedeni</i>
Birtokos eset	<i>bidani</i>	<i>mani</i>	<i>tani</i>	<i>edeni</i>	<i>tedeni</i>
Hely- és részeshatározó eset	<i>bidandu</i>	<i>mandu</i>	<i>tandu</i>	<i>edendü</i>	<i>tedendü</i>
Eszközhatározó eset	<i>bidan-yēr</i>	<i>man-yēr</i>	<i>tan-bēr</i>	<i>eden-yēr</i>	<i>teden-yēr</i>
Társhatározó eset	<i>bidantai</i> <i>bidan-luγā</i>	<i>mantai</i> <i>man-luγā</i>	<i>tantai</i> <i>tan-luγā</i>	<i>edentei</i> <i>eden-lügē</i>	<i>tedentei</i> <i>teden-lügē</i>
Távolító eset	<i>bidan-ēce</i>	<i>man-ēce</i>	<i>tan-ēce</i>	<i>eden-ēce</i>	<i>teden-ēce</i>

A fenti hagyományos alakokon kívül előfordulnak a beszélt nyelv hatását tükröző formák is. Így például *namai* helyett *namai-yi* vagy *namayigi*, *nada-luγā* helyett *nadalā*, *čima-bēr* helyett *čimār*, *töüni* (birt.) helyett *töünēn*, *töün-ēce* helyett *töünēse*, *tedendü* helyett *tedende*. Főként a korai vallási szövegekben bukkannak fel klasszikus mongol hatást mutató alakok: *čimayi*, *nadur*, stb.

A személyes névmások birtokos esetű alakjai (3. személyben az *inu*) használhatók birtokos személyjelként is, mely egy névszó és az esetlegesen kapcsolódó esetragok után állva annak hovatarozását mutatja. A birtokos személyjel megléte különösen jellemző a beszélt ojrát nyelvjárásokra, s azok hatására az írott nyelvben is gyakran megjelenik. A birtokos személyjeleknek léteznek rövidített formái is, melyek mindig a szóval egybeírva szerepelnek. A *mini* helyett állhat *-m*, mely rövid magánhangzó és mássalhangzó után áll (utóbbi esetben kötőhang – többnyire *i* – van előtte), vagy *-min*, illetve *-mi*, melyek hosszú magánhangzók és kettőshangzók után következhetnek (pl. *gertem* „az én házamban”; *cayimin/cayimi* „az én teám”). A *čini* rövid alakja mindig *-čin* (pl. *axačīn* „a bátyád”), a *tani*-é *-tan* (pl. *cayitan* „az Ön teája/a ti teátok”), az *inu*-é pedig *-ni* (pl. *sanāgiyini* „szándékát/szándékukat”).

Mutató névmások

Az írott ojrát mennyiségre, mindőségre, stb. vonatkozó mutató névmásai a következők: *ene* „ez”; *tere* „az”; *ende* „itt”; *tende* „ott”; *eyimi* „ilyen”; *teyimi* „olyan”; *ödüi* „ennyi”; *tödüi* „annyi”. Az írott ojrát rendelkezik igei mutató névmásokkal is: *eyikü* „így tenni” és *teyikü* „úgy tenni”. A névszói mutató névmások a névszókhoz hasonlóan ragozhatók, s ennek során ragozási tövük nem változik, kivéve az *ene*-t és a *tere*-t, melyeknek ragozott alakjai az alábbi táblázatban szerepelnek:

Mutató névmások				
Esetek	Egyesszám		Többesszám	
	Közel	Távol	Közel	Távol
Alanyeset	<i>ene</i>	<i>tere</i>	<i>ede</i>	<i>tede</i>
Tárgyeset	<i>öüni</i>	<i>töüni</i>	<i>edeni</i>	<i>tedeni</i>
Birtokos eset	<i>öüni</i>	<i>töüni</i>	<i>edeni</i>	<i>tedeni</i>
Hely- és részeshatározó eset	<i>öündü</i>	<i>töündü</i>	<i>edendü</i>	<i>tedendü</i>
Eszközhatározó eset	<i>öün-yēr</i>	<i>töün-yēr</i>	<i>eden-yēr</i>	<i>teden-yēr</i>
Társhatározó eset	<i>öüntei</i> <i>öün-lügē</i>	<i>töüntei</i> <i>töün-lügē</i>	<i>edentei</i> <i>eden-lügē</i>	<i>tedentei</i> <i>teden-lügē</i>
Távolító eset	<i>öün-ēce</i>	<i>töün-ēce</i>	<i>eden-ēce</i>	<i>teden-ēce</i>

Visszaható névmás

A visszaható névmás az írott ojrátban az *öbör/öbörö/öbörön* „maga” szó, melynek előfordul beszélt nyelvi *eber* változata is. A visszaható névmás minden esetben a mondat alanyára utal, s állhat alanyként is, ha a szövegkörnyezetből ismert, hogy mire vonatkozik. A visszaható névmás ugyanúgy ragozható, mint bármelyik névszó. Pl.: *öbörön beyeyin zuruq xayiralaba* „saját maga képét adományozta”; *öbörön čidal-yēr teyimi öndör colo-yi abubai* „saját képességével jutott ilyen magas címhez”; *xalimagiyin öbör zuuraki keröül ese nomxorobai* „a kalmükök egymás közti viszálya nem csendesült”; *daruiyida öbörö zöün ɣartu ödö bolji* „hamarosan maga is Dzsungáriába ment”; *eberēn nücügün xocorji* „ő maga meztelenül maradt”.

Kettőzve és birtokos esettel ellátva jelentése „mindegyik”, míg tárgyessel „egymást”. Pl.: *öbör öböriyin bahyasun dēreki* „minden város feletti”.

Kérdő névmások

Az írott ojrátban a következő kérdő névmások léteznek: *you(n)* „mi?”; *ken* „ki?”; *yambar/yamāru* „milyen?”; *ali* „melyik?”; *kedüi* „mennyi?”; *kezē* „mikor?”; *xamiyā(n)* „hol?”; *yaxaxu* „hogyan tenni?”; *youn-du* „miért?”. A kérdő névmások ugyanúgy ragozhatók, mint bármely névszó. Pl.:

A kérdő névmások előfordulnak határozatlan névmási értelemben is. Pl. *ken zambudib öüni amurliulan* „valaki megnyugtatja ezt a világot”; *yeke yamāri jiryalang edleküi caqtu* „amikor valamilyen nagy boldogság lesz”.

Ha a kérdő névmás után a *cü* szócska szerepel, akkor az állító mondatban „bárki, bármi, stb.” jelentésű lesz, míg tagadó mondatban „senki, semmi, stb.”. Pl.: *kezē cü ülü törün* „soha nem születik meg”; *mese eriqsen-dü xamiyā-ēce cü mese ese olun* „mikor a szablyát kereste, sehol nem találta a szablyát”.

Igék

Felszólítás

Felszólítás	
Imperativus	∅
Optativus	<i>-tuyai/tügei</i>
Benedictivus	<i>-qtun/qtün</i>
Voluntativus	<i>-ya/ye/yo/yö, -yā/yē/yō/yö</i> <i>-su/(sü)</i>

Az **Imperativus** felszólító forma egyenlő magával az igetővel, s egyes és többesszám második személyű, határozott felszólítást jelent, mely azonban az érintettek közti viszonytól függően lehet nyomatékosabb (parancs), de enyhébb, tiszteletibb jelentéstartalmú is. Pl.: *xalimagi aru-ēce dobtolo* „a kalmüköket támadd meg hátulról!”; *donduq dašasu bulāji nada oq* „Donduq daši-től elvéve add nekem [öket, a kalmüköket]!”.

Az **Optativus** *-tuγai/tügei* végződése egyes és többes szám harmadik személyű felszólítást fejez ki, mely a szövegkörnyezettől függően lehet parancs, de óhaj, kérés is. Igen gyakori, hogy a *-tuγai/tügei* a *bol-* segédigéhez kapcsolódik, s ekkor jelenthet kívánságot is. Pl.: *arabjuuri oros yazar-yēr nutuq-tān xarituγai* „Rabjuur orosz földön keresztül térjen vissza hazájába!”; *tere balyasuni zakarāci cu nada tusa kürgetügei* „annak a városnak a parancsnoka is nyújtson segítséget nekem!”; *xān oro bulāldaxu-yi yazar-tu kürkü boltuγai* „érjünk olyan vidékre, ahol küzdenek a káni trónért!”; *tere metü bögösü mini okin čini xatun boltuγai* „ha így van, a lányom legyen a feleséged!”.

A **Benedictivus** egyes vagy többes szám második személyhez szóló tiszteleti felszólítás, illetve kérés kifejezésére szolgál a *-qtun/qtün* végződéssel. Pl. *ta teröülün oči axialāci-du zolyoqtun* „Kérem menjen oda elsőnek és találkozzon a parancsnokkal!”; *xalimayuudi gederge ögiqtün* „Kérem adja vissza a kalmüköket!”.

A **Voluntativus** egyes és többesszám első személyű felszólítás, s szándék, ígéret, valamint jövőbeni cselekvés kifejezésére használatos. A kétféle alakváltozat (*-ya/ye* és *-su/sü*) között a nyelvtanok hagyományosan apróbb különbségeket szoktak tenni, s a *-ya/ye* gyakrabban szerepel ígéret kifejezésénél, mint a *-su/sü*, de ennek ellenére mindkettő ugyanazokat a feladatokat töltheti be, s jelentésük sem tér el egymástól, ezért feleslegesnek tűnik különválasztani őket. Pl.: *xāni itegeltü albatu boluγa* „a cár hűséges alattvalói leszünk!”; *xān ayuuki xān-bēr teneni daruuluγa kemēn sedkeji* „a cár azt gondolta, hogy Ayuuki kánnal győzti le őket ...”; *xalimagi darād olon küügi kituqsan-yēr tödüi dayičing oros-luγā ebceγe kemēji ... elčineri oros xān-du ... zaribai* „legyőzték a kalmüköket és sok embert megöltek, ezért Dayičing békülni akart az oroszokkal és követeket küldött az orosz cárhoz”; *ayuuki ači-bēn xariulji absu kemēn sedkeji* „Ayuuki vissza akarta kapni az unokáját ...”; *töüni xān suuluγasu kemēqsen bölügē* „öt akarta kánná tenni”.

A **Dubitativus** *-uuzai* végződése egyfajta óvást fejez ki, s annak a szándéknak ad hangot, hogy valamely esemény ne hogy bekövetkezzen. Pl.: *zam-du xasagiγin nutuq-tu xor boluuzai* „csak ne hogy baj történjen útközben a kazakok földjén!”; *ende bidani arātan alaxu bolouuzai* „csak ne hogy megöljenek minket a vadállatok!”.

A tiltásra minden esetben ugyanaz a tiltószó, a *bü, bu* vagy *buu* „ne” szolgál, mely közvetlenül az ige előtt áll. Pl.: *oros inu xalimaq xasaq xoyori zai yatulji bu yabu kemēn zakā tarxāji* „az oroszok azt parancsolták a kalmüköknek és a kazakoknak, hogy ne keljenek át az Urál folyón”; *xaracuyigi gem ügēger bu zasa* „a közembert bűn nélkül ne ítélj el!”; *ayidarxani bu dobtoloya yambar ba kümüyi bu talaya* „nem támadjuk meg Asztrahánt és nem fosztunk ki senkit!”.

Igeidők

A mongol nyelvek többféle igeidőt használnak, melyek végződésai csak mondat végén (kivéve az idézést), az állítmányhoz kapcsolódva állhatnak, azaz utánuk más mondatrész nem következhet. Az igeidők jellegzetessége, hogy nem különülnek el három időre (múlt, jelen, jövő), hanem csak kettőre (múlt és jelen-jövő), s a jelen és jövőidő közti különbség csak a szövegkörnyezeten múlik.

Igeidők		
	Hagyományos alakok	Beszélt nyelvi hatású alakok
Praesens Imperfecti	<i>-mui/müi/mu/mü, -nam/nem</i>	<i>-nai/nei</i>
Praesens Perfecti	<i>-lügē/luγā</i>	<i>-lai/lei/loi/löi, -lā/lē/lō/lō</i>
Praesens Futuri	<i>-yu/yü</i>	
Praeteritum Imperfecti	<i>-ji/či, -jiu/jiü</i>	
Praeteritum Perfecti	<i>-bai/bei/boi(bui)/böi, -ba/be/bo/bö</i>	<i>-bē</i>

A **Praesens Imperfecti** *-mui/müi/mu/mü, -nam/nem* és *-nai/nei* végződésai jelen vagy jövőidőben, esetleg általános jelenidőben zajló cselekvést fejeznek ki. Pl.: *zarliq ügei buudalaji üli čidamui* „parancs nélkül nem tudom löni [öket]”; *bi üli bolomui* „én nem leszek [kán]”; *tere kürtele odxu zam ba tendeki sayin nutugi sayitur medemüi* „az odavezető utat és az ottani szép vidéket jól ismerem”; *mangzu xāni albatu bolonam* „a mandzsu császár alattvalója leszek”.

A **Praesens Perfecti** olyan eseményt jelöl, mely a múltban kezdődött, s a nagyon közeli múltban vagy éppen a jelen pillanatában ért véget. Toldaléka a *-luyā/lügē* vagy *-lai/lei*, esetleg *-lā/lē*. Igen ritkán használatos az írott ojrátban, s többnyire a „megkövesedett” *böliügē* alak létezik, mely a létigére alapulva elbeszélő jelleget kölcsönöz a szövegnek. Pl.: *idē zōqloqson inu ene metü böliügē* „az étel elfogyasztása is ehhez hasonló volt”; *irelei* „megjött”; *ololā* „megtalálta”.

Az írott ojrátban létezik még a *-yu/yü* **Praesens Futuri** forma, de ez igen ritka, s csak a *bol-* igehez kapcsolódva fordul elő.

A **Praeteritum Imperfecti** *-ji* (magánhangzó és *l* után) és *-či* (a többi mássalhangzó után) végződése elbeszélő múltat (többnyire régmúltat) jelöl, melynek a beszélő nem volt tanúja. A régiesebb, klasszikus mongol hatást mutató *-jiu* alak (mong. *-juyui/jügüi*) csak az *a-* létigével fordul elő. Pl.: *mörin ni cu yeke eceji turuqsan aji* „a lovak is nagyon kimerültek és lefogytak”; *dayičing nada-luyā adali olon bi yambar xān bolomu kemēkü gederge örgöqsen aji* „sok a hozzám hasonló, milyen kán lennék? – mondta *Dayičing* és visszaadta [a káni címet]”; *turxai kemēkü yol-du küriqsen ajiu* „a *Turxai* nevű folyóhoz értek”.

A **Praeteritum Perfecti** egyszerű múltidő kifejezésére szolgál, mely többnyire, de nem feltétlenül távolabbi múltat jelent. A *-bai/bei/boi/böi*, *-ba/be* alakú végződés használatos leggyakrabban a múltidő jelölésére. Pl.: *ezeni xayiralaqsan tugi ömönön abči yabubaj* „a cár által adományozott zászlót maga előtt vive ment”; *tömör morin jildü ijil-dü kürbej* „a fém ló évében értek a Volgához”; *ubaši yambarba bulaldān ügei xān bolboi* „*Ubaši* minden harc nélkül lett kán”; *ödögē-bēr cökörkü caq inu bolba* „most a fogyás ideje jött el”; *yosutu xān colo töündü örgöbe* „igazi káni címet adományozott neki”.

Névszói igenevek

A névszói (vagy ragozható) igenevek a mongol nyelveknek, így az írott ojrátban is nélkülözhetetlen alapelemei. A névszói igenevek szerepelhetnek a mondatban állítmányként (voltaképp mint névszói állítmány), alanyként és jelzőként, de névszóragokkal ellátva más mondatrészek szerepét is elláthatják, s mindeközben rendelkezhetnek saját alannal, tárggyal és valamennyi mondatrészszel, melyek a főmondat állítmányától függetlenül, csak a névszói igenévhez tartoznak. Egy névszói igenév jelentheti a cselekvő személyt és magát a cselekvést is. A mongol nyelvekben igenevek töltik be a más nyelvekben meglévő kötőszavas mellékmondatok vagy vonatkozó névmást tartalmazó szerkezetek szerepét. A jelzői helyzetben álló és tárgyias igéből képzett névszói igenév alanya birtokosragot kap, s a jelzett szó lesz az igenév tárgya, míg nem tárgyias igék esetén a jelzett szó az igenév alanya lesz. Egyéb, nem állítmányi szerepben többnyire tárgy-, ritkábban birtokos esetben kerül a névszói igenév alanya, hacsak nem egyezik meg a mondat egészének alanyával, mert akkor az alanyt nem jelölik külön.

Névszói igenevek	
Nomen Perfecti	<i>-qsan/qsan/qsan/qsön</i>
Nomen Imperfecti	<i>-ā/ē/ō/ō</i>
Nomen Futuri	<i>-xu/kü/xui/küi</i>
Nomen Usus	<i>-daq/deq/doq/döq</i>
Nomen Actoris	<i>-qči</i>

A **Nomen Perfecti** múlt idejű, befejezett cselekvést jelöl, mely a múltban kezdődött és ott is fejeződött be, s a jelentől való távolsága nincs meghatározva, az a szövegkörnyezettől függően bármekkora lehet. Pl.: *xō örlögiyin xoyor köbüüd bēr tatārmuudi oruuluqsan aji* „*Xō örlög* két fia pedig a tatárokat hódította meg”; *zöün yariyin dörbön oyirad-tu ebderel boluqsan caq-tu* „abban az időben, mikor a dzsungáriai négy ojrátnál viszály támadt ...”; *šara cekē kemēkü yol dēre učiraldači kelelceqsen* „a *Šara cekē* nevű folyónál találkoztak és tárgyaltak”; *irnali zöbšöröqsön metü bolöd bayibai* „*İrnali* úgy tett, mintha beleegyezett volna”.

A **Nomen Perfecti** végződés ragozáskor gyakran elvesztheti *n*-jét. Pl.: *xāni yuyiqsagi üli bütēbei* „a kán kérését nem teljesítette”; *xuučin cājidu bičiqseyigi bügüdēr döürgeji sayixan todorxai boljabai* „a régi törvényben írtakat mind befejezte és világosan érthetővé tette”.

Az írott ojrátban ritkán ugyan, de használatos a **Nomen Imperfecti** végződés (*-ā/ē/ō/ō*), mely befejezetlen jelent fejez ki, azaz olyan eseményt, mely a múltban kezdődött, de a jelenben is tart.

A **Nomen Futuri** *-xui/kü/xu/kü* todaléka jelen vagy jövőidejű, esetleg általános jelenidejű cselekvést jelöl, de abban az esetben, ha a **Nomen Futuri** végződéssel ellátott igealak nem a mondat állítmánya, akkor a **Nomen Futuri** által jelölt idősík viszonylagos, s a mondat vagy fölrendelt szerkezeti egység állítmányának idejéhez képest értendő. Pl.: *peter ezen ayidarxan-du ödö bolji bayixu caqtān* „mikor *Péter* cár eljött és *Asztrahánban* volt ...”; *xān bolbāsu dayisun olon bolxu kemēji* „ha kán leszek sok lesz az ellenségem – gondolta ...”; *nazariyin*

dorji lübc'i kemēkü köbüün-lügē xamtu „Nazar Dorji lübc'i nevű fiával együtt”; *duurixal bičiülkü sanātai bi* „emléket akarok íratni”; *dayisun-luyā alaldaxu bolboi* „harc támadt az ellenséggel”.

A **Nomen Usus** szokásos, rendszeresen ismétlődő cselekvést fejez ki, melynek idősíkjá határozatlan, az csak a szövegkörnyezetből derül ki. Ha erre nincsen utalás, úgy általános jelenidőben értendő. Pl.: *tende-ēce činaqši xasaq suudaq* „azon túl kazakok élnek”; *torjuud-ēce songyodaq bölügē* „[a kánt] a torgud-ok közül szokták választani/választották”; *šara cegē gedeq yol dēre učiraya* „a Šara cegē nevű folyónál találkozunk!”.

A **Nomen Actoris** (-qči) olyan névszói igenevet képez, mely egy cselekvés végrehajtóját jelenti. Annyiban különbözik a hasonló célú -č'in névszóképzőtől, hogy – mint névszói igenévnek – lehet tárgya és határozói bővítménye (de alanya nem!). Pl.: *unuqsan mörin kigēd unuqči ezen xoyuula amur bayiqsani tula* „a hátszló és azt megülő gazdája mindketten egészségesek voltak, ezért ...”; *xamuq orosi bariqči yeke abayai ezen yelisaveta petrovna* „minden oroszok uralkodója, a nagy cárnő Jelisaveta Petrovna”.

Határozói igenevek

A határozói igeneveknek nem ragozható végződése van, s a mondatban csupán határozóként szerepelhetnek, más szerepkört nem tölthetnek be. Nem állhatnak mondat végén, nem alkothatnak önmagukban állítmányt, de részei lehetnek egy összetett igei szerkezetből álló állítmánynak. A határozói igenevek nem tartalmaznak az időre vonatkozó utalást, s mindig az állítmány által meghatározott idősíkjában értendők.

Határozói igenevek	
Adverbium Imperfecti	-ji/či
Adverbium Perfecti	-ād/ēd/ōd/ōd
Adverbium Modale	-n
Adverbium Abtemporale	-qsār/qsēr
Adverbium Contemporale	-maqca/meqce, -māca/mēce
Adverbium Terminale	-tala/tele/tolo/tölö
Adverbium Conditionale	-bāsu/bēsü/bōsu/bōsü, -gōsü
Adverbium Concessivi	-bacu/becü/bocu/böcü -bācu/bēcü/bōcu/bōcü -bači/beči
Adverbium Successivi	-xulā/külē, -xunā/künē
Adverbium Finale	-xai/kei, -xā/kē

Az **Adverbium Imperfecti** egyidejűséget vagy ritkábban szoros előidejűséget fejez ki. Magánhangzóra, illetve *l*-re végződő igealakra -ji, a többi mássalhangzónál -či alakja van. Igen gyakran használatos segédigét tartalmazó összetett igealakokban. Pl.: *tedeni kürči irekü-dü zoqsoji bayiqsan cereq inu buu-bēn öürči kündülebei* „mikor megérkeztek, az ott áll katonák fegyverüket a hátukra véve tisztelegtek”; *blama xuvaraq ba noyod zayisangyuudi cuulji ünēn zöbiyini suruqsan-du bügüdēr zöbšöbei* „mikor összegyűjtötte a lámákat, szerzeteseket, urakat és előljárókat, és megkérdezte tőlük, hogy helyes-e, mind egyetértettek”; *toqtōqson cāji-yi nutuqtān abči ireji albatunar-yēn töügēr baribai* „a megállapított törvényt elhozta a saját földjére, s alattvalóit aszerint kormányozta”; *lubzang ücüiken tötu arad-luyā töbödütü dutāji odboi* „Lubzang kisszámú népével Tibetbe menekült”.

Az **Adverbium Perfecti** határozatlan tartamú (többnyire rövid) előidejűséget jelöl, melynél a sorrendben első cselekvés a második kezdete előtt mindenképpen befejeződött. Ritkán, de használatos összetett igei szerkezetekben is. Pl.: *zöün yartuki nutuq-yēn orkād naran šinggeküi zūq-tü mordobai* „Dzsungáriában levő földjüket elhagyva napnyugati irányba indultak”; *xalimayyuud medēd zayilji : xolo oči buubai* „miután a kalmükek megtudták, eltávolodtak és messzire menve telepedtek le”; *xān köbüün-lügē bosōd malaxai-bēn abči ungsibai* „a kán felállt a fiával és süvegét levéve olvasta”.

Az **Adverbium Modale** (-n) szerepe tulajdonképpen megegyezik az **Adverbium Imperfecti**-ével, de valamivel ritkábban használatos. Legnagyobb részét egyidejűséget fejez ki, vagy olyan cselekvést, mely része a főigének, s a végrehajtás módját pontosítja. Igen gyakori, hogy ezzel a végződéssel látják el az idézésre szolgáló *kemē-* igét is. Pl.: *tende yazar ezen ügei kemēn lab medēd* „miután biztosan megtudta, hogy ott a föld gazdátlan ...”; *zurjān köbüün-yēn daxuulu zöün yartuki nutuq-yēn orkād* „hat fiát vezetve otthagya Dzsungáriában levő hazáját és ...”; *güüši nomiyin xān erdeni bātur xong taiji terigüülen xād noyod cuulji* „Güüši nomiyin xān és Bātur xong taiji vezetésével összegyűltek a kánok és urak ...”.

Az **Adverbium Abtemporale** hosszú előidejűséget jelöl, melynél az első cselekvés hangsúlyozottan huzamosabb ideig tartott, viszont nem feltétlenül ért véget a második kezdetéig. A két cselekvés közti időtartam nagysága nincs pontosan meghatározva. Pl.: *dulān urjād mösön xayiliqsār xasayyuud zayigi yatulun xariya geji*

yabutala „miután meleg lett és a jég olvadt, a kazakok az Urál folyón átkelve vissza akartak térni ...”; *cereq inu yabuxuyigi zabduji beledeqsēr caq önggööröd* „a sereg sokáig készült az elmenetelre, s telt az idő ...”.

Szoros egyidejűséget fejez ki az **Adverbium Contemporale**, melynél az első cselekvés befejeződésekor azon nyomban kezdődik a második, mintegy felváltva azt. Toldaléka *-maqca/meqce* vagy *-māca/mēce*. Pl.: *belegüüdi abci duusmaqca axalāci ba busu tüšimed xān-du iröl talbixui-du* „amint befejezte az ajándékok átvételét a parancsnok és a többi tisztviselő áldást mondott a kánra és ...”; *burād inu xalimaγuudi irebe gekiuyigi sonosomāca nayir cenggelgeliyin ödör boluqsan metü bayarlaγi bum ceregi cuulyabai* „amint a *burād*-ok meghallották, hogy megjöttek a kalmükök, úgy örültek, mintha ünnepnap lett volna, s százezernyi sereget gyűjtöttek”.

Az **Adverbium Terminale** *-tala/tele/tolo/tölö* végződése azt fejezi ki, hogy a cselekvés egy másik időtartamáig vagy befejeződéséig, esetleg kezdetéig tart. Emellett igen gyakran egyszerű egyidejűségnek is fordítható. Pl.: *peter xān tuurki-luγā dayilduxu kemēn zabdaγi bayitala baškiruud dakin orosi dobtoluqsan-du* „míg Péter cár a törökökkel való háborúzásra készült, a baskírok újra megtámadták az oroszokat ...”; *10 jil önggöörötölö ese talbiqsan tula* „mivel tíz év elteltéig nem engedte el ...”;

Az **Adverbium Terminale** a *kür-* „érkezni” igéhez kapcsolódva egy önállósult névutót alkot, mely „-ig” értelemben használatos, s alanyesetet vonz. Pl.: *xān köbüün-lügē tergendüni kürtele üdešibe* „a kán a fiával a kocsijáig kísérte”; *erte-ēce ödögē kürtele* „régóta fogva mostanáig”.

Az **Adverbium Conditionale** hagyományos *-bāsu/bēsü/bōsu/bōsü* alakjai mellett a régies *-gōsü* (mong. *-γasu/gesü*) csak a *bögōsü* szóban fordul elő. Az **Adverbium Conditionale** legtöbbször feltételességet jelöl, azaz az egyik cselekvés akkor következik be, ha a másik teljesül, de emellett szerepelhet időhatározói értelemben, s megfelelhet az „ami a ...-t illeti” kifejezésnek is. Bár a mondat feltételességét az **Adverbium Conditionale** egyértelműen jelzi, mégis időnként a mondat elején szerepelhet a *kerbe* „ha” szócska. Pl.: *yambar ba dayin bolbāsu oyiroki oros sayiduud-tu xalimaγ tusalaya* „bármilyen háború is legyen, a kalmükök segítenek a közeli orosz előljáróknak”; *ayuukiγin sanān bolbāsu yeke köbüün-yēn ceren donduγi bolγoxu kemēqsen* „ami *Ayuuki* szándékát illeti, ő a nagyobbik fiát *Ceren donduγ*-ot akarta [känná] tenni”; *xariγi irebēsü uriduki buruuyār yabuqsani čini martaya* „ha visszatérsz, elfelejtem a korábbi hibás tetteid”; *tere axalaqči nutuγ-tu kürči irebēsü tere caqtu xān xoyor yeke zayisanggi ilegēji* „mikor a parancsnok hazaért, akkor a kán két nagyobb előljárót elküldött és ...”; *kerbe bololta bögōsü ayuuki xān cevang rabtan xoyori keröüldöülkü kemēqsen teyimü sedkiltei ireqsen bölügē* „az volt a szándéka, hogy ha lehetséges, egymásra haragítja *Ayuuki* kánt és *Cevang Rabtan*-t”.

Az **Adverbium Concessivi** *-bacu/becü/bocu/böcü*, *-bācu/bēcü/bōcu/bōcü* és a beszélt nyelv hatását tükröző *-bači/beči* formában fordulhat elő. A rövid magánhangzós alaknak létezik különírt változata (*-ba cu*, *-be cü*, stb.), s a *cu/cü* partikula helyén gyakran az ojrásra jellemző *čigi* forma áll. Ellentétességet vagy megengedést fejez ki, vagyis két – elvileg ellentétben álló és egymást kizáró – esemény közül az egyik lezajlik, annak ellenére, hogy a másik is végbemegy. Pl.: *randuli-ēce xān töröyigi abxu čidaltai bolbacu töün-ēce ayuqsan mön* „bár képes lett volna elvenni *Randuli*-tól a kánságot, megijedt tőle”; *xalimaγ nutuγ-tu bayiqsan orosuud sayitur ese medebe cü zarim inu bodoγi medēd* „bár a kalmük földön élő oroszok egyáltalán nem tudták, néhányuk mégis rájött és ...”; *ayuuki oros xāni albatu bolba cu töüni-dü medöülel ügei öbörön čidal-yēr teyimi öndör colo-yi abubai* „bár *Ayuuki* az orosz cár alattvalója volt, anélkül, hogy tudatta volna vele, a saját erejéből szerzett ilyen magas címet”.

Az **Adverbium Successivi** (*-xulā/külē*, *-xunā/künē*) szerepe kettős: egyrészt kifejezhető vele szoros előidejűség (hasonlóan az **Adverbium Concessivi**hez), másrészt pedig feltételesség. Pl.: *arban tabuni sara γarxulā axa düü xoyor xarši-ēce γarun* „mikor félhold volt, a két testvér kiment a palotából ...”; *biriügi γaraxulā* : *ed tavar-noyoudi aldamui* „ha kihúzzuk a borjút, evesztjük a vagyonunk”; *xubcasutai bolxunā xāni dergede irekü bölögē* „ha lett volna ruhája, a kán elé jött volna”.

A célhatározói értelmű **Adverbium Finale** *-xai/kei* és *-xā/kē* végzödései egy cselekvés célját jelölik, mely szintén cselekvés. Pl.: *ečige eke xoyori erikei irebei* „azért jött, hogy megkeresse a szüleit (apját és anyját)”; *buγu alxai odlai* „elementek szarvast ölni”.

Tagadás

Az igék és igeelvek tagadására az írott ojrát az *ülü* és *ese* tagadószókat használja, melyek a tagadott szó előtt állnak. Mind az *ülü*, mind pedig az *ese* használható névszói igeelvek, határozói igeelvek és mondatzáró igei formák esetében, bár *Jahontova* szerint mindkettő használata meghatározott esetekre korlátozódik.³⁵⁶ Pl.: *teyimi olon kümün mal γaqca kü zam-yēr yabubāsu ülü zokixuyin tula* „mivel ha ilyen sok ember és állat egyetlen úton

³⁵⁶ Az *ülü* csak a jelen-jövő idejű mondatzáró végzödésekkel, a névszói igeelvekkel (kivéve a *Nomen Perfecti*) és egyes határozói igeelvekkel (pl. **Adverbium Modale**, **Adverbium Conditionale**) együtt használható, míg az *ese* a múlt idejű mondatzáró végzödésekkel, a múltidejű névszói igeelvével és néhány határozói igeelvével (pl. **Adverbium Imperfecti**, **Adverbium Modale**, **Adverbium Conditionale**) fordulhat elő. *Jahontova*, N. S.: *Ojratskij literaturnyj jazyk...* p. 130.

megy, az nem megfelelő ...”; *γazari inu ezeleqsen-yēn cū tōündü ülü medöüleqsen bölügē* „nem tudatta vele, hogy elfoglalta a földjét”; *xāni zarliyasu ülü dabadaq bui* „a kán parancsait nem szokták áthágni”; *ayuuki xān axa döü zōün yariyin oyiradi ülü umartan teden-lügē uruq eligen bololcaji okin-yēn cevang rabtan xān-du ögöd* „Ayuuki kán a tesvér dzsungáriai ojrátokat nem elfelejtve, rokonságba került velük és Cevang rabtan kánnak adta a lányát, majd ...”; *keleceqsen yosōr albatunari mini ülü xarasād* „nem védtek meg az alattvalóim a megegyezés szerint ...”; *bi xāni albatu ülü bolumui* „én nem leszek a kán alattvalója”; *xāni yuyiqsagi ülü бүтэbei* „a kán kérését nem teljesítette”; *ayuuki xān oros-tu ökü kemēqsen cereq-yēn ese oqbuī* „Ayuuki kán az oroszoknak ígért sereget nem adta oda”; *tedeni sanāgi bi ese medeqsen* „[én] nem ismertem az ő szándékukat”; *ese suryubāsu ecegēseni yala abād baqšidu öqči suryuul* „ha nem tanítatják, az apját büntesd meg és add tanítatni a mesterhez”; *tōün-lügē ese odöd üdeqsen xalimaγuud* „a kalmükök akik nem mentek vele és maradtak”; *zoriqsan oron-du ese kürči* „a helyet ahová indult, nem érte el”; *rabjuuri ese talbibai* „Rabjur-t nem engedte el”; *xalimagiyin öbör zuuraki keröül ese nomxorobai* „a kalmükök egymás közti viszálya nem csendesült”.

Névszói tagadásra szolgál *busu* és a *biši*, melyek a tagadott szó után állva többnyire az alany minőségét vagy valamely jelzőjét tagadják. Pl. *öün-ēce urida zaryučinar kemēbēsü xān-luyā adali üyile medelcekü ulus busu* : *tōün-dü tusalaxu ba zarligi бүтэkü zaruca albatu nar bölügē* „ezelőtt a bírák nem olyanok voltak, akik a kánhoz hasonlóan igazgatták az ügyeket, csak őt segítő és parancsait teljesítő alattvalók voltak”. Amennyiben a *busu* és a *biši* előjáróként állnak, úgy jelentésük „más, a többi”. Pl.: *šaγdar jab kemēqči arban xoyor köbüüdiyin axa dasang-du xāni tamya ögöd busu köbüüdēn* : *ta tōüni zarliq-yēr yabu kemēn* : *zakirād nöqčibeī* „Šaγdarjab tizenkét fia közül a legidősebbnek, Dasang-nak adta a káni pecsétet, a többi fiának pedig megparancsolta, hogy az ő parancsai szerint járjanak el, majd meghalt”; *axalāči ba busu sayid zōün taladu suubai* „a parancsnok és a többi előjáró bal oldalra ült le”; *zōün γar nutugi kitad-ēce dayin-yēr bulāxu-ēce busu arya ügeyin tula* „minthogy a háborún kívül nincs más mód, hogy Dzsungáriát a kínaiantól visszaszerezze...”.

Szintén névszói tagadást fejez ki az *ügei*, mely az előtte álló szó létét tagadja, s fosztóképzőként is szerepel. Pl.: *nige ösor büči ügei cayān örgō* „egy [a jurtát körbefogó] kötél nélküli palota”; *tōloši ügei olon mangγus* „megszámlálhatatlanul sok démon”; *zōün γar-tu tasuralta ügei dayin bolji* „Dzsungáriában szakadatlan háború volt ...”; *xaracu albatāsa surxu kereq ügei bui* „a köznéptől nem kell megkérdezn”; *zokis ügei usun-ēce bolji xabdar öböčün-yēr zoboji* „a nem megfelelő víz miatt keletkezett járványtól szenvedve ...”; *tende γazar ezen ügei kemēn lab medēd* „miután biztosan megtudta, hogy ott a föld gazdátlan ...”. Ezen kívül az *ügei* állhat még jelzői helyzetben is, de ekkor is a jelzett szó létét tagadja. Pl.: *ügei yuuma* „nem létező dolog”; *zang āli inu xubilji* : *urida ügei sayin muu činar töröqsön tula* „mivel természetük megváltozott és korábban nem létező hitvány tulajdonságaik lettek ...”.

Mind a *busu* és *biši*, mind pedig az *ügei* használható névszói igenevek tagadására is. Pl.: *ene sudur bičiqsen biši* „ezt a könyvet nem írták”; *abai mini üküqsen ügei bainai* „az apám nem halt meg”.

Igeképzés

Az írott ojrát számos igeképzővel rendelkezik mind az igékből, mind a névszókból való szóképzésre. Ezek közül jelen rész csak azokat az alapvető és általánosan használt képzőket tárgyalja, melyek igéből képeznek igét és minden igetónél használhatóak. Ezek a képzők az ige alapjelentését többnyire nem változtatják meg, de előfordulnak másodlagos jelentésváltozások, melyek akár elsődleges jelentéssé is válhatnak.

Szenvedő igealakot képez a *-qda/qde/qdo/qdō* (magánhangzó után) és a *-da/de/do/dō* (*l* után), illetve *-ta/te/to/tō* (a többi mássalhangzó után) képző. A szenvedő igealak arra utal, hogy az alany nem végrehajtja a cselekvést, hanem annak hatását szenved el. A szenvedő szerkezet valódi, cselekvő alanya a mondatban hely- és részeshatározó esetbe kerül, de nem feltétlenül kell szerepelnie. Pl.: *xortu dayisun-du kerčiqdeqsen oyiradiyin yulumta dēre buuji* „az ellenség által megölt ojrátok szállásánál letáborozva ...”; *xō örlöq tere bayildēn-dü xoriqđabai* „Xō örlöq abban a csatában fogságba esett”; *zarim ni alaqđaji* „néhányukat megölték”.

Műveltető igealak képzésére az igető végződésétől függően többféle képző is szolgál. Rövid magánhangzóra végződő igetövekhez járul az *-oul/öül* (későbbi helyesírás szerint *-uul/üül*) képző, minek során a tövégi rövid magánhangzó kiesik, vagy ha *i* volt, akkor egybeolvad a képzővel (*-iul/üül*). Pl. *bari-* „fog” ⇒ *bariul-* „megfogat”; *üze-* „néz” ⇒ *üzüül-* „mutat”; *yabu-* „megy” ⇒ *yabuul-* „küld”. Hosszú magánhangzó vagy kettőshangzó után következik a *-lγa/lge/lγo/lgō* képző (pl. *sou-* „ül” ⇒ *soulya* „ültet; *güyi-* „fut” ⇒ *güyilge-* „futtat”), nem *s*, *d* vagy *b* hangra végződő igéknél a *-γa/ge/γo/gō*, míg *s*, *d* és *b* végűeknél *-xa/ke/xo/kō* használatos (pl. *γar-* „kimegy” ⇒ *γarγa-* „kimeneszt”; *kür-* „elér vhoval” ⇒ *kürge-* „eljuttatm, elkísér”; *bos-* „felkel” ⇒ *bosxo-* „felállít”). Egyes rövid magánhangzóra végződő igetövek műveltető alakjának képzésekor a tövégi rövid magánhangzó megnyúlik. Pl. *xata-* „szárad” ⇒ *xatā-* „szárít”; *xura-* „összegyűlik” ⇒ *xurā-* „összegyűjt”; *zobo-* „szenved” ⇒ *zobō-* „kinoz”; *zoqso-* „áll” ⇒ *zoqsō-* „megállít”.

A műveltető igealak nem csupán külső hatásra kikényszerített cselekvést fejezhet ki, hanem egy cselekvés véghezvitelének lehetővé tételét, s esetenként szenvedő jelentést is hordozhat. Pl.: *tere metü cājr albatunarān*

dotoro bičiq suryal ba erdem delgeröülüye kemēn sedkeqsen „azt gondolta, hogy egy ilyen törvénnyel terjeszti alattvalói közt az írástudást és a műveltséget”; *kerbe bololtai bögösü ayuuki xān cevang rabtan xoyori keröüldöülkü kemēqsen teyimü sedkiltei ireqsen bölügē* „az volt a szándéka, hogy ha lehetséges, egymásra haragítja Ayuuki kánt és Cevang Rabtan-t”; *γazari inu ezeleqsen-yēn cü töündü üli medöüleqsen bölügē* „nem tudatta vele, hogy elfoglalta a földjét”; *zuryān köbüün-yēn daxuulun* : *zöün γartuki nutuq-yēn orkād* „hat fiát vezetve otthagya dzsungáriai hazáját ...”; *köbüügiyini ecegēn dergede suulyabai* „a [kán] fiát az apja mellé ültette”; *xalimaγuud-bēr zam zālyajī* „a kalmükökkel az utat mutattatva ...”; *xuučīn cājīdu bičiqseyigi bügüdēr döürgeji sayixan todorxai bolγabai* „a régi törvényben írtakat mind befejezte és világosan érthetővé tette”.

Kétféle képző is szolgál olyan igealak képzésére, mely együttes cselekvést fejez ki, azaz azt, hogy a cselekvésben többen is részt vesznek – ezek az *-lca/lce/lco/lcö* és a *-lda/lde/ldo/ldö*. Az előbbi képző csak arra utal, hogy a cselekvés végrehajtásában egyidejűleg többen is részt vesznek, míg az utóbbi azt is kifejezi, hogy a cselekvés végrehajtása kihatással van annak alanyaira, vagyis az ige alanyai egyúttal tárgyai is. Pl.: *zuun šaxuu tatarmuud kiḡēd xazaγuud čigi yabulcabai* „közel száz tatár és kozák is együtt ment [vele]”; *šara cekē kemēkü yol dēre učiraldači keleceqsen* „a Šara cekē nevű folyónál találkoztak és tárgyaltak”; *ayuuki xān axa döü zöün yariyin oyiradi üli umartan teden-lügē uruq eligen bololcaji okin-yēn cevang rabtan xān-du öḡōd* „Ayuuki kán a tesvér dzsungáriai ojrátokat nem elfelejtve, rokonságba került velük és Cevang rabtan kánnak adta a lányát, majd ...”; *šaqdar jabiyyin-luyā odolcaqsan tümen tabun mingyan örkö albatunari abād* „a Šaqdarjab-bal együtt ment tizenötezer családot magával vive ...”; *zayin xasaγuud tedeni üzeji bayilduxuyidu* „mikor az uráli kazakok meglátták és megtámadták őket ...”; *xasaq mangyadlai dayilduxār ayidarxan-ēce mordobai* „elindultak Asztrahánból, hogy harcoljanak a kazakokkal és tatárokkal”; *dayisun-luyā alaldaxu bolboi* „harc [= öldöklés] támadt az ellenséggel”; *xoyino ayuuki baqta girei-lügē ebceldēd* „később Ayuuki kibékült Baqta Girei-jel”; *nigen nigen-yēn tebirildēd* „egymást átölelve”.

Gyakran előfordul, hogy a kétféle képző jelentése egybemosódik, s mindkettő a felcserélhető a másikkal, akár ugyanannál a szónál is. Pl.: *oros cereq-lügē neyide xaramiyin tatari dayilelcēd* „az orosz sereggel együtt a tatárokkal harcolva ...”; *tende-ēce oros xān xaram-luyā dayilduxu bolji* „attól kezdve az orosz cár harcolt a tatárokkal”.

A kalmük nyelv

Hangtan

Magánhangzók

A kalmük nyelvnek 8 rövid és 8 hosszú magánhangzó fonémája van, melyek a kalmük hangrendszerben elfoglalt helyük szerint kétféle szempontból csoportosíthatók: a képzés helye (elöl és hátul képzett, azaz mély és magas hangrendű) és az ajakmozgás (ajakkerekítéses és nem ajakkerekítéses) szerint.

		Mély hangrendű			Magas hangrendű			
Nem ajakkerekítéses	Rövid	<i>a</i>			<i>e</i>	<i>ä</i>	<i>i</i>	
	Hosszú	<i>ā</i>			<i>ē</i>	<i>ǟ</i>	<i>ī</i>	
Ajakkerekítéses	Rövid		<i>o</i>	<i>u</i>			<i>ö</i>	<i>ü</i>
	Hosszú		<i>ō</i>	<i>ū</i>			<i>ō̄</i>	<i>ū̄</i>

A kalmükre jellemző a magánhangzó harmónia, vagyis a szavak vagy csupa magas, vagy csupa mély hangrendű magánhangzót tartalmaznak. Ettől eltérhetnek az idegen eredetű szavak, s kivételt képeznek még a szabály alól az *i*, *ī*, *ä* és *ā* hangok, melyek mindkét hangrendű magánhangzók környezetében előfordulnak, de önálló formában ezek is magas hangrendűnek számítanak. A magánhangzók közül csak első szótagban fordul elő az *ō*, az *ē* és az *ō̄*, valamint az összes rövid magánhangzó.

Vitatott a kalmükben a magas hangrendű *i* mély hangrendű párjaként az *ī* megléte, de annyi bizonyos, hogy ha létezik is valamely nyelvjárásban, nincs jelentésmegkülönböztető szerepe. Az írásban *bi*-vel jelölt hang tehát nem *ī*-t, hanem *ī*-t jelent, s csak az *l*, *n*, *d* vagy *t* végű, mély hangrendű szavakhoz kapcsolódó, hosszú *ī*-vel kezdődő toldalékoknál jelzi, hogy a szótó nem palatalizált magánhangzóra végződik.

A fenti magánhangzókön kívül létezik a kalmükben egy (más vélemények szerint kettő – egy magas és egy mély hangrendű) *šwa* hang, melyek a kalmük nyelv korábbi, mára erősen redukálódott nem első szótagi rövid

magánhangzóinak a helyén állnak. Ezeket a hangokat az írás nem jelöli, s jelentésmegkülönböztető szerepük csak szóvégi helyzetben lehet, de ettől eltekintve csupán a kiejtés megkönnyítését szolgálják.

A mai kalmük helyesírás a rövid magánhangzókat többnyire a cirill ábécé megfelelő betűivel jelöli, kiegészítve azt az $\theta (= \delta)$, $\gamma (= \ddot{u})$ és $\vartheta (= \ddot{a})$ betűkkel. Az e hangot szó elején ϑ , míg egyéb helyzetben e jelöli. Az első szótagi $\gamma (= \ddot{u})$ hang után álló rövid magánhangzókat a kalmük a következő módon jelöli: $\gamma a = \text{я}$ (яман „kecske”); $\gamma e = e$ (евэл „védelem, gondoskodás”); $\gamma \ddot{a}$ nem fordul elő; $\gamma u = \text{ю}$ (юмн „valami, dolog”); $\gamma \ddot{u} = \ddot{u} \gamma$ (үүр „elárasztás”); $\gamma o = \ddot{u} o$ (kalmük szavakban – $\ddot{u} o \vartheta x$ „menni”), \ddot{e} (orosz eredetű szavakban – $\ddot{e} l k$ „karácsonyfa”); $\gamma \delta = \ddot{u} \theta$ (үүрэл „áldáskérés”); $\gamma i = \ddot{u} i$ (үүрн „kilencven”).

A hosszú magánhangzókat első szótagban betűkettőzéssel jelölik, míg nem első szótagban csak egy betűvel (ez nem okoz zavart a rövid magánhangzókkal kapcsolatban, mert azok csak első szótagban lehetnek). A $\gamma (= \ddot{u})$ utáni helyzetű hosszú magánhangzókat a rövid magánhangzóknál már leírt módhoz hasonlóan írják: $\gamma \ddot{a} = \text{яа}$ (első szótagban – яарх „megfájdulni”), я (nem első szótagban – хая-хая „néha, ritkán”); $\gamma \ddot{e}$ nem fordul elő; $\gamma \ddot{a} = \ddot{u} \theta$ (nem első szótagban – бийэчн „magától”); $\gamma \ddot{u} = \text{юу}$ (első szótagban – юунд „miért”), ю (nem első szótagban – хоюрн „ketten”); $\gamma \ddot{u} = \ddot{u} \gamma \gamma$ (első szótagban – $\ddot{u} \gamma x$ „kimerni”), $\ddot{u} \gamma$ (nem első szótagban – бийүрн „maga felé”); $\gamma \delta$ nem fordul elő; $\gamma \ddot{o}$ nem fordul elő; $\gamma \ddot{i} = \ddot{u} i$ (nem első szótagban – бийинд „magának”).

Palatalizált mássalhangzók után következő \ddot{a} és \ddot{u} esetén azokat я , illetve ю betűvel írják, s ekkor nincs szükség a mássalhangzó palatalizáltságát jelölő ϑ -re. Pl.: сунях „nyújtózni”; $\text{толь} \Rightarrow \text{толяс}$ „tükörtől”; $\text{сурһуль} \Rightarrow \text{сурһулюр}$ „iskola felé”.

Az egyszótagú, hosszú magánhangzót tartalmazó névszók többségénél azok alanyesetű alakjában a hosszú magánhangzót csupán egy betűvel jelölik, ám ha a szóhoz toldalékok is kapcsolódnak, akkor újra megjelenik a kettőzés. Pl.: сән „jő” $\Rightarrow \text{сәһниг}$ – tárgy esetű alak; цер „tabu, tiltás” $\Rightarrow \text{цертә}$ „tilos, tabu alá eső”; зан „elefánt” $\Rightarrow \text{заһнас}$ – távolító esetű alak; stb.

Mássalhangzók

A kalmük nyelvnek 28 mássalhangzó fonémája van.

Írásmód	Hangérték	
\bar{o}	b	Szó elején és, $m (= \mu)$ utáni helyzetben fordulhat elő, valamint a $n (= \mu)$ végű szavak után, mint kérdő partikula. Pl.: $\bar{o} a h$ „kicsi”; $\bar{o} \mu \bar{o}$ „emlékmű”; юмб „mi?”.
\bar{e}	w	Két ajakkal ejtett hang, mely minden helyzetben előfordulhat, de szó elején csak idegen szavakban. Pl.: $\bar{e} p e \bar{n} \bar{e}$ „lekvár” \Leftarrow orosz; нуувр „titok”; сав „edény”.
\bar{z}	g	Magas hangrendű szavakban minden helyzetben előfordulhat, míg mély hangrendűekben szó közben és szó végén, de esetenként – többnyire idegen eredetű szavakban – szó elején is. Pl.: $\bar{z} e p \bar{z} n$ „feleség”; $\bar{e} l \bar{z} \bar{e}$ „bölcső”; $\gamma \bar{z} p \bar{z}$ „teher”; $\gamma \bar{z} t x$ „fogad, üdvözlő”; зоог „étel”.
\bar{h}	γ	Veláris réshang, mely mély hangrendű szavakban bármilyen helyzetben előfordulhat, míg magas hangrendűekben csak szóközi helyzetben, illetve első szótagi \ddot{a} vagy \ddot{a} esetén szókezdőként is. Pl.: һурвн „három”; иаһа „csigacsont”; $\bar{o} a h$ „kicsi, fiatal”; һәәхл „kiállítás”; үйлһх „megkülönböztet”; тежәһһн „táplálás, etetés”.
$\bar{\delta}$	d	Minden helyzetben előfordulhat. Pl.: $\bar{\delta} p \bar{\delta}$ „kengyel”; $\bar{\theta} \bar{\delta} \bar{z}$ „tér”; $\bar{o} l \bar{\delta}$ „acél”.
$\bar{\delta} \bar{b}$	d'	Palatalizált hang, mely csak mély hangrendű szavakban, nem szó eleji helyzetben található. Pl.: уудьвр „unalom”; $\bar{o} \bar{\delta} \bar{b}$ „anyag”.
$\bar{ж}$	\bar{j}	Minden helyzetben előfordulhat. Pl.: живр „szárny”; ажл „munka”; боломж „lehetőség”.
$\bar{ж}$	\bar{z}	Csak idegen (orosz) szavakban található meg. Pl.: журналист „újságíró”.
\bar{z}	z	Minden helyzetben előfordulhat. Pl.: зәрлг „parancs”; иаазһа „szarka”; күрз „lapát”.
$\bar{ü}$	y	Minden helyzetben előfordulhat. Ha a , \ddot{a} , e , u , \ddot{u} vagy o (orosz eredetű szavakban) áll utána, akkor я , e , ю vagy \ddot{e} betűvel jelölik. Pl.: яарх „megfájdulni”; юосн „szokás”; $\ddot{e} l k$ „karácsonyfa”; юмн „dolog, valami”; хойр „kettő”; бий „test, maga”.
\bar{k}	k	Minden helyzetben előfordulhat. Történetileg csak magas hangrendű szavakban lehetett, de i előtti helyzetben mély hangrendű szavakban is állhatott. Pl.: көвүн „fiú”; така „tyúk”; салык „szél (határozatlan tárgyeset)”;
\bar{l}	l	Minden helyzetben előfordulhat, de szó elején eredeti kalmük szavakban nem szerepel. Pl.: ла „gyertya”; холдх „távolodni”; таньл „ismerős”.
$\bar{l} \bar{b}$	l'	Mély hangrendű szavakban fordul elő, nem szó eleji helyzetben. Pl.: хольмг „kevert”; альд „hol”; сурһуль „iskola”.
\bar{m}	m	Minden helyzetben előfordulhat. Pl.: медх „tudni”; самлх „fészülni”; цалм „pányva”.
\bar{n}	n	Minden helyzetben előfordulhat. Pl.: нимгн „vékony”; өндр „magas”; өндгн „tojás”.

<i>нь</i>	<i>n'</i>	Mély hangrendű szavakban állhat, nem szó eleji helyzetben. Magas hangrendű szavakban csak mint az egyszám 3. személyű birtokjel fordulhat elő. Pl.: <i>таньл</i> „ismerős”; <i>ханядн</i> „köhögés”; <i>көвүнь</i> „fia”.
<i>ң</i>	<i>ŋ</i>	Szó eleje kivételével minden helyzetben előfordulhat. Pl.: <i>таңса</i> „gyönyörű, csodálatos”; <i>аң</i> „vadállat”.
<i>п</i>	<i>p</i>	Csak idegen szavakban és hangutánzó, hangfestő, hangulatfestő szavakban fordul elő. Pl.: <i>поезд</i> „vonat” ⇔ orosz; <i>пүрөт</i> „csütörtök” ⇔ tibeti; <i>пудрх</i> „lángolni, lobogva égni”.
<i>р</i>	<i>r</i>	Szó elején csak idegen szavakban, egyébként bármilyen helyzetben előfordulhat. Pl.: <i>район</i> „körzet” ⇔ orosz; <i>көрп</i> „tartalék”; <i>көтлөр</i> „vezetés, irányítás”.
<i>с</i>	<i>s</i>	Minden helyzetben előfordulhat. Pl.: <i>сиилер</i> „faragvány, metszet”; <i>зүсм</i> „szelet”; <i>авъяс</i> „szokás”.
<i>т</i>	<i>t</i>	Minden helyzetben előfordulhat. Pl.: <i>темән</i> „teve”; <i>киитн</i> „hideg”; <i>бат</i> „kemény, erős”.
<i>ть</i>	<i>t'</i>	Csak mély hangrendű szavakban, nem szókezdő helyzetben fordul elő. Pl.: <i>затяр</i> „szerecsendió”; <i>матьхр</i> „görbe”; <i>боть</i> „kötet”.
<i>ф</i>	<i>f</i>	Csak idegen (orosz) szavakban fordul elő. Pl.: <i>фабрика</i> „gyár”.
<i>х</i>	<i>x</i>	Minden helyzetben előfordulhat. Eredetileg csak mély hangrendű szavakban lehetett, de a nem első szótagi <i>i</i> hatására létrejött palatalizáció miatt ma már magas hangrendű szavakban is megtalálható. Pl.: <i>хәэх</i> „keresni”; <i>сахл</i> „szakáll”; <i>бах</i> „öröm”.
<i>ц</i>	<i>c</i>	Minden helyzetben előfordulhat. Pl.: <i>цаһан</i> „fehér”; <i>цегг</i> „virág”; <i>цөгү</i> „kis csésze”.
<i>ч</i>	<i>č</i>	Minden helyzetben előfordulhat. Pl.: <i>чанх</i> „főzni”; <i>бичг</i> „írás”; <i>хөөч</i> „juhász”.
<i>ш</i>	<i>š</i>	Minden helyzetben előfordulhat. Pl.: <i>шурдг</i> „nemezszőnyeg”; <i>көжин</i> „öreg”; <i>багш</i> „tanár”.
<i>щ</i>	<i>šč</i>	Csak idegen (orosz) eredetű szavakban fordul elő. Pl.: <i>щётка</i> „kefe”.

A kalmükben a *ь* jelnek nincs hangértéke, csak azt jelzi, hogy az előtte álló mássalhangzó nem palatalizált.

A mongol nyelvekre általában – így a kalmükre is – jellemző, hogy szó elején nincsen mássalhangzótorlódás, erre csak idegen szavakban van példa. Eredetileg a *x* (= *x*) és *k* (= *κ*) hangok csak mély és magas hangrendű szavakban fordulhattak elő, de a mai nyelvállapotban ez az elkülönülés már nem áll fenn, így egy szó hangrendje csak a magánhangzóktól függ.

Névszók

Névszóragozás

A kalmük nyelv 9 névszói esettel rendelkezik, s az ezek ragjaival ellátott névszók a mondatban minden szerepet betölthetnek. A ragok illeszkedésének szempontjából elkülönülnek az ún. *n* tövű szavak³⁵⁷, melyek szóvégi *n* hangja egyes esetragok előtt megmarad, másoknál eltűnik, s hasonlóan viselkedik bizonyos többesjeleknél és képzőknél is. A hosszú magánhangzóval kezdődő ragok elé az *н*-re végződő szavaknál egy *г*, a hosszú magánhangzóra végződőknél egy *h* kötőhang kerül. Ha egy ilyen rag palatalizált *ль*, *нь*, *дь* és *ть* hangok valamelyikére végződő szóhoz kapcsolódik, a palatalizáltságot a *ь* helyett a magánhangzó (*ā* vagy *ū*) *я* vagy *ю* betűvel történő jelölése mutatja.

Névszóragozás			
Esetek	Kérdőszavak	Ragok	<i>n</i> tő megmarad
Alanyeset	<i>кен, юн</i>	∅	<i>igen</i>
Tárgyeset	<i>кениг, юуг</i>	∅, <i>-иг/ыг, -г</i>	<i>nem</i>
Birtokos eset	<i>кенә, юуна</i>	<i>-а/ә, -ин/ын, -н</i>	<i>igen</i>
Hely- és részeshatározó eset	<i>кенд, юунд</i>	<i>-д, -т</i>	<i>igen</i>
Távolító eset	<i>кенәс, юунас</i>	<i>-ас/әс</i>	<i>igen</i>
Eszközhatározó eset	<i>кенәр, юугар</i>	<i>-ар/әр</i>	<i>nem</i>
Társhatározó eset	<i>кентә, юута</i>	<i>-та/тә</i>	<i>igen</i>

³⁵⁷ Azok a szavak *n* tövűek, melyeknek régi alakja is *n*-re végződött, s nemcsak a szóvégi rövid magánhangzó redukálódásával és lekopásával váltak *n* végűvé. Így például a *модн* ⇔ mong. *modun* „fa” szó *n* tövű, de a *хун* ⇔ mong. *quna* „hattyú” nem.

	кенлэ, юунла	-ла/лэ	
Irányhatározó eset	кенүр, юунүр	-үр/үр	igen
Határhatározó	юунца	-ца/цэ	igen

A külön toldalékkal nem jelölt **alanyesetben** az alany, a névszói állítány és a jelzők állhatnak.

A kalmük nyelv megkülönbözteti a határozott és a határozatlan tárgyat. A határozatlan tárgyat nem jelöli külön végződéssel, míg a határozott tárgyhoz a **tárgyeset** megfelelő ragja járul. A tárgy akkor határozott, ha egy bizonyos, jól meghatározott dologról van szó, mely a szöveggörnyezetben hangsúlyosan szerepel. A határozottságot jelölheti jelzői és birtokos szerkezet, vagy mutatónévmás, de ezek hiányában is kaphat a szó tárgyragot. A mássalhangzóra végződő szavakhoz *-иэ* (magas hangrendnél mindig, mély hangrendnél nem *л, н, д* vagy *т* hangok után) vagy *-ыэ* (mély hangrendnél *л, н, д, т* után) kapcsolódik, míg a *-э* a hosszú magánhangzós szövégekhez járul. A tárgyeset használatakor a szóvégi mozgó *н* tö kiesik, még a határozatlan tárgy esetében is (*н* tövű szavaknál az előbbi szabályok az *н* tö nélküli alakokra értendők). Pl. *Дундк көвүн арви темэнд аца ачад, арви залу дахулад, һарад йовна* „A közepső fiú tíz tevére málhát rakva, tíz férfit vezetve elindult”; *Көдлмиш хээж йовна* „Munkát keresek”; *Бас көвүн нохаг дахад гүүһэд йовдг болна* „Ez a fiú is elfutott, a kutyát követve”; *ик хар муусиэ бурһин шүдн маляһарн буру зөв уга цокад оркна* „a nagy fekete démont borjúfog ostorával jobbról-balról ütötte”; *Өвгиэ алад хааг шөлнэ* „Megölte az öreget és [a belőle készített] levessel megetette a kánt”; *Тер чонмуд күрч ирэд, удыэ шөргөв* „Megérkeztek a farkasok és a fűzfához dörgölöztek”; *Үлмжиэ чирэд герт орулцхав* „Ülмј-et bevonszolták a házba”; *Нарн үкс үкрин молһаэ цаснас малтж һарһэ* „Narn kiásta az elpusztult marha fejét a hóból”; *Гергн захс чанна* „A feleség megfőzi a halat”; *Мана залу тана хоур чик керчж авхар бөөнэ* „A férjem le akarja vágni a maga két fülét”; *Заһсч залу гелһиэ көөж күж чадсн уга* „A halász nem tudta utolérni a lámát”.

Ha a tárgyeset ragjával ellátott szóhoz birtokos személyjel is kapcsolódik (lásd alább), akkor a rag *э* hangja kiesik. Pl.: *Чамаг алсна хөөн царичн ална* „Miután téged megöltelek, az ökrödet is megölöm”; *Чи мини ахим олж өгхлэчн, эн сохр нүдичн эдгэнэв* „Ha megtalálok a bátyámat, meggyógyítom ezt a vak szemedet”; *Алти тагтын хурдлулад һарв* „Átvágtatott az aranyhídon”.

A **birtokos eset** *-а/э* ragja az *н* tövű szavaknál használatos, az *-ин* a magas hangrendű szavakhoz és a nem *л, н, д, т*-re végződő mély hangrendű szavakhoz, az *-ын* az *л, н, д, т*-re végződő mély hangrendű szavakhoz, míg az *-н* a több szótagú, hosszú magánhangzóra végződő szavakhoz járul. Az *н* végű szavakhoz *-гин*, az egyszótagú, hosszú magánhangzóra végződő szavakhoz a *-һин* birtokosrag kapcsolódik.

A birtokos eset toldalékát a birtokos szerkezetben a birtokos kapja meg, míg a birtok jelöletlen. A birtokos eset nem csupán birtokviszony kifejezésére szolgálhat. Igen gyakran használatos jelzői szerkezet jelölésére, főként olyan esetben, mikor a jelző önálló jelentése nem tulajdonságra, anyagra vagy népcsoport megnevezésére utal. Pl.: *Би хаадудын көвүдлэ оч шаһа наадна* „Elmegyek a kánok fiaival csigacsont játékot játszani”; *нохан шарх мет эдгж одх* „meggyógyul, mint a kutya sebe”; *Сөөнэ хаанц церг дилгдсн болж, хан бийнь шавтсн болад зүүндм орв* „Az volt álmomban, hogy az éjszaka kánjának seregét legyőzték, ő maga pedig megsebesült”; *Ирэд, бөөшигин терзэр хөлхлэ* „Odajött, és mikor benézett az épület ablakán ...”; *мана хальмгин баатр хар маһдын баатриг дахад одхлаг* „mikor a mi kalmük vitézünk követte a fekete tatár vitézt ...”.

Ezen kívül a legtöbb névutó is birtokos esetet vonz. Pl. *Алти тагтын наад бийднь арви күн арви саадгта бөөх* „Az aranyhíd innesső oldalán tíz ember van, tíz íjjal”; *Терүнэ хөөн кесг цаг болад* „Azután eltel egy kis idő ...”; *йирн негн алд сүүлтэ чон ирэд нүкнэ өөр зогсна* „egy kilencvenegy ölnyi farkú farkas jött és megált a lyuk közelében”.

Birtokviszonyt lehet még kifejezni a birtokos személyjelek segítségével is, melyek a személyes névmásokból (lásd később) fejlődtek ki, s alakjaik a következők:

Birtokos személyjel		
	Egyes szám	Többesszám
1. személy	-м	-мдн
2. személy	-чн, -тн	-тн
3. személy	-һь	-һь

A birtokos személyjelet a mondatban bármilyen szerepet betöltő és bármilyen névszói esetraggal ellátot névszó kaphat, s használatakor nem kell a birtokos esetben álló birtokost a birtok elé tenni. A birtokos személyjelek a többesjelek és az esetragok után kapcsolódnak a szavakhoz. Pl.: *көөнүмдн махла* „a fiunk süvege”. Az alanyesetben álló, *н* tövű névszók esetén az *-м, -һь* és *-мдн* birtokjelek előtt a szóvégi *н* kiesik. Pl.: *Күүкм сурчана* „A lányom tanul”; *мөрмдн* „a mi lovunk”.

A **hely- és részeshatározó eset** *-д* (nem *р, э, д, б, с, ш* végű szavaknál) és *-т* (*р, э, д, б, с, ш* végű szavaknál) végződése igen széles jelentéskörrel bír. Kifejezheti egy megállapodott (nem mozgásban levő) dolog térbeli

elhelyezkedését, annak pontosabb, viszonyított meghatározása nélkül. Ez magába foglalja a valamin rajta, benne, mellett, stb. való elhelyezkedést is úgy, hogy a pontos helyzetre csak a szöveggörnyezetből lehet következtetni. Ha a hely- és részeshatározó által nyújtott értelmezési lehetőség nem kellően egyértelmű, akkor a kalmük nyelv névutókat használ a pontos helymeghatározásra. Pl.: *Сталинградт б үслгдсн цертөн немшир идх-өмсх, зер-зев самолетар хайж өгчөнә* „A Sztálingrádnál bekerített seregüknek a németek repülővel dobják le az ételt, a ruhát és a fegyvert”; *Көвүн мөрөн көтлэд, хотна цаад бийднь бээн журн ийсн терзтә хар жолмур орж ирнә* „A fiú lovát vezetve bement a szállás túlsó oldalán levő hatvankilenc ablakos sátorba”; *Тер холын булгин экидд нег зан өкәһәд ус уунав гиж йовад* „Annak a folyónak a forrásánál egy elefánt úgy gondolta, hogy lehajol és iszik ...”; *Ик гидг һаң халун болад, теегт өвсн шамад, худгт усн хатярдад* „Nagy szárazság és forróság támadt, a fű kiégett a pusztában, a víz megfogyatkozott a kutakban”.

Szintén alapjelentései közé tartozik egy cselekvés irányának vagy végcéljának jelölése, s itt sincs meghatározva a végcél pontos elhelyezkedése. Pl.: *Герт орад, саальчирла мендләд, залуус суув* „A házba bemenne üdvözölték a fejjönöket és az ifjak leültek”; *жирнд өөрдж одсн наста эмгн бас сууна* „egy hatvanhoz közeledő öregasszony is ott ült”; *кедү эмчд үзүлсн бийнь эдгж өгчәхи* „bármennyi orvosnak mutatta is meg, nem gyógyul meg”; *Тегәд хан отхн хар күүкән көвүнд өгнә* „Aztán a kán a legkisebb fekete [hajú] lányát odaadja a fiúnak”.

A hely- és részeshatározó eset szolgál ezen kívül időhatározóként is. Ezt a szerepet időpontot vagy időszakot jelentő névszókhoz, valamint névszói igenevekhez kapcsolódva töltheti be. Pl.: *арви настаднь күүкнә нүдн сохрж одв* „tízéves korában a lány megvakult”; *тер цагт элсн тер нүкнд орх* „akkor a homok beleömlik a abba a gödörbe”; *хүдгүр даххд өәмшигтә, арслңиг уурлулхла чигн ик зеткртә* „a kúthoz követni is ijesztő, de az oroszlánt felmérgecsíteni is nagyon veszélyes”; *Январин һурвнд ирх* „Január harmadikán jön”; *өвгн таишад авснд, тавн батхн үкәд одна* „mikor az öreg odaütött, őt légy döglött meg”.

Hely- és részeshatározó esetben áll a szenvedő mondat logikai alanya. Pl.: *хөөн чоңд бәрдәв* „a juhott megfogta a farkas”; *мөндрт цокгдсн цецгүд* „a jégeső által elvert virágok”.

Az **eszközhatározó eset** *-ар/әр* ragja mássalhangzóra (kivéve *ң, ль, нь, дь, ть*) végződő szavaknál használatos, a *-гар/гәр* az *ң* végű szavaknál, hosszú magánhangzók után *-һар/һәр* áll, míg *ль, нь, дь* és *ть* után *-яр*. Az eszközhatározó eset ragja előtt a szóvégi mozgó *н* tő mindig kiesik, s ezután az előbbi szabályok érvényesek az adott szóra.

Az eszközhatározó egy cselekvés végrehajtásának eszközét jelöli, melybe beleértendő mindenféle jármű és hátsállat használata, a valamely nyelven történő beszéd, és műveltető igéknél az a személy, akivel a cselekvést végrehajtatják. Pl.: *Нанта хальмгаһар күүндит* „Beszéljen velem kalmükül!”; *Церн мотоцикләр зун километр йовж* „Cern száz kilométert ment motorbiciklin”; *Гериг кевсәр кеер үлэд, маниг ирхиг күләжәж* „A házat feldíszítették szőnyegekkel és várták, hogy megjőjjünk”.

Eszközhatározói végződést kap egy szó akkor is, ha valamely dolog készítése során felhasznált anyagot jelöl. Pl. *Цеңкр торһар уйсн кишлг* „Kék selyemből varrt ing”; *Алтн утцар кеер үлсн хатхмр махла* „Aranyfonállal díszített himzett süveg”.

Az eszközhatározónak is van helyhatározói szerepe, de csak abban az esetben, mikor az alany mozgásban van, azaz pillanatnyi helyzete nem állapítható meg pontosan, csak az útvonala. Pl.: *Шин тагтар машид гүүнә* „Az új hídon autók járnak”.

Időhatározóként is előfordulhat az eszközhatározói esetrag, s az előző, helyhatározói értelméhez hasonlóan, ahol nem egy bizonyos helyre, hanem útvonalra utal, itt sem mutatja a pontos időpontot, s csak körülbelül határozza meg valamely esemény bekövetkeztét. Pl.: *нәэрин сүүләр көвүг өркин бүчәс дүүжджәһәд, көк буурлдаһар утна* „az ünnepség végén a fiút felkötjük a füstnyílás fedőnemezének kötelére és kék örömmel megfüstöljük”; *Тедн өдрәр ирлә* „Nappal jöttek”.

Ha egy cselekvés/történés valaminek megfelelően, valami szerint vagy valamilyen módon zajlik, azt szintén ez az esetrag mutatja. Pl.: *Заһсан авад, байртаһар герүрн ирнә* „Fogja a halát és vidáman hazamegy”; *Та үйр шулуһар келнәт* „Túl gyorsan beszél”; *Тер күн чикәр келә* „Az az ember helyesen mondta”; *Амрап суухла – мергн болх уга* „Ha tétlenül ülsz, nem leszel bölcs”.

Gyakori szerepköre még az eszközhatározónak az okhatározás, vagyis annak jelölése, hogy valamely esemény egy másik miatt, abból kifolyólag vagy annak következményeként következik be. Pl.: *Чидлтәһәрн хурһн хуц өвчг* „Az ereje miatt nyúzza meg a kos!”; *Хур орсар ноһан сәәнәр һарв* „Jól megnőtt a fű, mert esett az eső”; *Киитн болсар усн көрчөнә* „Minthogy hideg lett, megfagy a víz”.

A **távolító eset** *-ас/әс* végződése kapcsolódik a mássalhangzóra végződő (kivéve *ң, ль, нь, дь, ть*) szavakhoz, a *-яс* az *ль, нь, дь* és *ть* végűekhez, a *-гас/гәс* az *ң* végűekhez, míg a *-һас/һәс* a hosszú magánhangzóra végződőekhez.

A távolító eset egy cselekvés térbeli vagy időbeli kiindulópontját jelöli, továbbá azt a személyt, akitől egy cselekvésre választ várnak. Pl.: *Багшас соньн зәңг сурж медв* „A tanártól érdekes híreket tudtam meg”; *Хатучас бичә сур – өеи уга* „Az irigytől ne kérj – úgysem ad”; *һал уга һазрас утан һардго* „ahol nincs tűz, onnan nem száll fel füst”; *Бичкдүд герин ора деерәс буув* „A kisgyerekek lejöttek a ház tetejéről”; *Хаишан*

ардас мөртө күн ирв „A kerítés mögül jött egy lovas”; *Эн көвүн чамга үдэс нааран күлэхэ* „Ez a fiú dél óta vár téged”; *Аршаняс Элст күртл долан дууна* „Aršan’-tól Elst-ig hét kilométer”.

Ugyanezt az esetet használják annak kifejezésére, hogy egy vagy több dolog egy nagyobb csoportból való, valahonnan származik, s több névutónak is ez a vonzata. Pl.: *меднэс кеннь чиги мах идси уга* „senki sem evett közülük húst”; *үснэс уула* „ivott a tejből”; *бүклэс өрөлийн авхла, өрөл үлдэн* „Ha az egézből elveszel felet, fél marad”; *Мини бичкн эн һазрт чамас нань кү таньхи* „Az én kicsim ezen a vidéken rajtad kívül nem ismer senkit”.

Szerepelhet ezenkívül okhatározóként is, arra utalva, hogy egy esemény valamely dolog, személy vagy egy másik esemény miatt következik be. Pl.: *Чи, туула, юунас өдһөд гүүвч?* „Hát te nyúl, mitől ijedtél meg, hogy így futsz?”.

A távolító eset segítségével fejezik ki továbbá két tárgy vagy személy valamely minőségének összehasonlítását is. Pl.: *сарас нарн сөөхн* „a Nap szebb a Holdnál”; *эн бөөшиң тер бөөшиңгэс өндр* „ez az épület magasabb annál az épületnél”; *келн утхас хури* „a nyelv élesebb a késnél”; *кеер хөөнө ард йовси, гер деер көдлснэс яһад күнд болжаһмб?* „miért lenne nehezebb a pusztában járni a juhok után, mint otthon dolgozni?”; *Цуснас улан халхта* „Vérnél pirosabb orcájú”.

A **társhatározó** *-та/тө* és *-ла/лө* végződése egyaránt járulhat bármilyen szöveghez. A kétféle típusú toldalékot gyakran két külön esethez sorolják, lényeges különbségeket feltételezve használatukban. Ezek a feltételezett különbségek azonban többnyire csupán a *-та/тө* formájú társhatározó és az azzal megegyező alakú, s eredetű ellátottságképző téves „egybecsapásán” alapulnak, s ha a kettőt nyelvtani szerepüknek megfelelően elválasztjuk, akkor a *-та/тө* és *-ла/лө* társhatározói alakok közötti különbség is megszűnik.

A társhatározó mindkét típusú ragja együttes cselekvést fejez ki, melyben a résztvevők egyenrangú szereplőkként állnak. Pl.: *Тиигхлэнь көвүн мөрндөһэн зөвчлөд, хаана күүкөр хатн кеж авна* „Ekkor a fiú tanácskozott a lovával és a kán lányát feleségül vette”; *Эн цагин бөөдл-жирһл эрдм-сурһульда өөрхн залһлдата* „A mai élet szorosán összefügg az oktatással”; *Төдн маһнда харһжаһхи* „Ők nem találkoznak velünk”; *Сурһульчир багиттаһан эһкурсыт одла* „Az iskolások kirándulni mentek a tanárukkal”; *Маһнта хамдан йовтн* „Jöjjön velünk együtt!”.

Az **irányhatározó** eset ragja mássalhangzós (kivéve *ң, ль, нь, дь, ть*) végződés esetén *-ур/үр, ң* végű szónál *-гур/гүр, ль, нь, дь* és *ть* után *-юр*, hosszú magánhangzó után pedig *-һур/һүр*. Az irányhatározó egy cselekvés térbeli vagy elvonatkoztatott irányát jelöli, mely nem feltétlenül esik egybe a végcéljával. Pl.: *Көвүн нег хонад, маһһадуртнь мордхар седнэ* „A fiú megaludt egyet és a tatárokhoz akart indulni”; *Гергн заһс чанна, залуһн гелһүр одна* „A feleség megfőzi a halat, a férj pedig elmegy a lámához”.

A **határhatározó** eset igen ritkán használatos, *-ца/цө* ragja valaminek a függőleges irányú mértékét (magasságát, mélységét) fejezi ki, s csak olyan szavakkal fordul elő, melyek alkalmasak ilyenfajta viszonyításra. Pl. *һаза хулһнин хумсца цасн орад бөөж* „kint patkánykörömig érő hó esett”; *Көвүн үлдэн тач авад, мөрнэһн сүүлиг бөрөвцөһинь төөрөд хаяд оркв* „A fiú kirántotta kardját és a lova farkát a sarokínjáig levágta”.

Kettős ragozás

A kalmüknek és egyben a nyugat-mongol nyelvjárásoknak is jellemző sajátága a kettős ragozás. Ez azt jelenti, hogy egy névszói esetraggal (többnyire birtokos vagy hely- és részeshatározó) már ellátott szóhoz egy másik esetrag is kapcsolódik. A második rag ugyanazon szabályok szerint illeszkedik, mintha közvetlenül a szótóhoz járulna. Pl.: *Көвүн нег хонад, маһһадуртнь мордхар седнэ* „A fiú megaludt egyet és a tatárokhoz akart indulni”; *Кукн, альдас йовж йовхмчи? Альдаран одж йовхмчи? – гиж эмгн сурв* „Gyermekeim, honnan jössz? Merre mész?”; *Көвүн үлдэн тач авад, мөрнэһн сүүлиг бөрөвцөһинь төөрөд хаяд оркв* „A fiú kirántotta kardját és a lova farkát a sarokínjáig levágta”. *Нусха Мууг хоур аһн цокад, хот өлгө көөһөд гертөсн һарһкһна* „Nusxa Миу-т a két bátyja megverte és kikergette a jurtából, anélkül, hogy ételt adtak volna neki”.

Azok a kettős ragok, melyek első eleme a birtokos eset ragja, többnyire személyt jelentő szóhoz járulnak, s azt fejezik ki, hogy a második rag a személyhez tartozó dolgokra vagy személyekre (családjára, hozzá tartozó emberek csoportjára, stb.) vonatkozik. Pl.: *мини аһинтэ Бадм ирлэ* „Badm a bátyámékkal jött”; *Эргү байн өвгнөд иред* „az ostoba gazdag ember megjött az öregékhez”.

Alanyi birtokjel

A kalmük nyelv külön toldalékkal, az alanyi birtokjellel rendelkezik, mely a névszói esetragokhoz kapcsolódva a szó alanyhoz való tartozását jelöli. Az adott névszói esettől függően az alanyi birtokjelnek *-ан/эн* és *-н* formája használatos. Az alanyi birtokjel nemcsak névszókhoz és névszói igenevekhez, hanem bizonyos

határozói igenevekhez is járulhat (Adverbium Terminale, Adverbium Successivi). Az alábbi táblázat mutatja, hogy miként alakulnak a névszói esetragok az alanyi birtokjellel:

Névszói esetragok + alanyi birtokjel	
Alanyeset	–
Tárgyeset	-ан/эн
Birtokos eset	-инан/инэн
Hely- és részeshatározó eset	-дан/дэн
Távolító eset	-асн/эсн
Eszközhatározó eset	-арн/эрн
Társhatározó eset	-таһан/ тәһэн -ларн/ләрн
Irányhatározó eset	-урн/үрн

Pl.: *Болд күрчкәд, гөлмән хайм цацунь, захсн тордг болна* „Odaért a folyóhoz és amint bedobta a hálóját, egy hal akadt bele”; *Чигәнәннь цаотлан ууһад, чигәнәннь моһаһан хайчкв* „Miután ivott a kumiszból, míg jóllakott, a kígyóját beledobta a kumiszba”; *Тиигхләннь көвүн мөрнләһән зөвчләд, хаана күүкәр хатн кеж авна* „Ekkor a fiú tanácskozott a lovával és a kán lányát feleségül vette”; *Сурһульчнр багштаһан эскурсьт одла* „Az iskolások kirándulni mentek a tanárukkal”; *өвгн хотна захд девләрн хучад унтв* „az öreg a szállás szélén betakarozott a köntösével és elaludt”; *эцкән һундашгон төлө көвүн болж төрләв, экән һундашгон төлө сахл уга болла* „hogy apámat ne szomorítsam, fiúnak születtem, hogy anyámat ne keserítsem, szakáltalan lettem”.

Többszám

A kalmükben a névszók többszámát különböző célú többesjelekkel fejezik ki, de sokszor ezek használatára nincs is szükség, hiszen a szövegkörnyezettől függően többesjel nélküli szó is jelenthet több dolgot. Többesjelet tulajdonképpen csak akkor használnak, ha egy meghatározott csoportról van szó, mely elkülönül a teljes halmaztól, mint összetől.

Ha jelzői szerkezetben a jelzett szó többesjelet hordoz, a jelzőn ezt semmi nem mutatja. A mennyiségjelzős szavak szabályosan nem kapnak többesjelet, de ez alól egyedi esetekben lehet kivétel. A többesjellel ellátott szavak ugyanúgy ragozhatók, mint a többi névszó, s az esetragok a többesjel után kapcsolódnak.

A csak személyeket jelölő szavak (nevek, foglalkozások, rokonságra vonatkozó kifejezések) többszámát képezi a **-һр**, de használata nem kizárólagos. Pl.: *ах* „báty” ⇒ *ахһр* „bátyok”; *көдләч* „dolgozó” ⇒ *көдләчһр* „dolgozók”. A **-чүд/чүд** többesjel többnyire valamilyen tulajdonságot jelentő szavakhoz kapcsolódhat, s embercsoportra vonatkozó kifejezést alkot. Pl.: *бах* „kicsi, fiatal” ⇒ *бахчүд* „fiatalok, gyerekek”; *залу* „férfi” ⇒ *залучүд* „férfiak”; *байн* „gazdag” ⇒ *баячүд* „gazdagok”.

Általános célú többesjel a **-д**, mely *н*, *р* és *л* végű szavakhoz járul úgy, hogy a szóvégi mássalhangzó kiesik. Pl.: *нойн* „úr” ⇒ *нойд* „urak”; *мөрн* „ló” ⇒ *мөрд* „lovak”; *хөһн* „juh” ⇒ *хөөд* „juhok”.

Többnyire hosszú magánhangzóra végződő szavaknál, valamint az eredetileg magánhangzóra végződött szavaknál használatos az **-с** többesjel. Pl.: *бахн* „oszlop” ⇒ *бахнс* „oszlopok”; *така* „tyúk” ⇒ *такас* „tyúkok”; *моо* „szám” ⇒ *моос* „számok”.

Sajátosan ojrát többesjel a **-мүд/мүд**, mely *м*, *б*, *в* és *һ* végű szavak kivételével mindenféle mássalhangzós végű névszóhoz járulhat, tekintet nélkül annak jelentésére. Pl.: *зеп* „ház” ⇒ *зепмүд* „házak”; *тууль* „mese” ⇒ *туульмүд* „mesék”; *һар* „kéz” ⇒ *һармүд* „kezek”; *баамр* „vitéz, hős” ⇒ *баамрмүд* „vitézek, hősök”; *үг* „szó” ⇒ *үгмүд* „szavak”.

Az **-үд/үд** többesjel mássalhangzóra, de főként *з*, *к* és *һ* hangokra végződő szavakhoz kapcsolódik. Szóvégi *һ* után megjelenik egy *з* kötőhang is (*-зүд/зүд*). Pl.: *зурз* „kép, rajz” ⇒ *зурзүд* „képek, rajzok”; *хальмг* „kalmük” ⇒ *хальмгүд* „kalmükök”; *аһ* „vadállat” ⇒ *аһзүд* „vadállatok”.

A többesjelek használata meglehetősen szabados, egy szó nemcsak egyféle többesjelet kaphat, s vannak esetek, mikor egyszerre két többesjel is kapcsolódik ugyanahhoz a szóhoz. Pl.: *һалун* „lúd” ⇒ *һалүд* ~ *һалүс* „ludak”; *дү* „fiatalabb testvér” ⇒ *дүүһрмүд* „fiatalabb testvérek”; *орн* „ország” ⇒ *ордүд* „országok”.

Tagadás

A névszók tagadására a kalmük két tagadószt használ, melyek a tagadott szó után állnak. A *биш* tagadószo minőség tagadására szolgál, s azt mutatja, hogy valami „nem olyan”, vagy „nem az”, hanem valami más. Pl.: *Зурган биш, долан модн урхж* „Nem hat, hanem hét fa nőtt ki”; *хар биш, цаһан* „nem fekete, hanem fehér”.

Az *үгэ* tagadószo és rövidült, a tagadott szóval egybeírva *-го* alakja³⁵⁸ az adott dolog létét tagadja. Az ezzel tagadott névszó állhat jelzői helyzetben is, s így az *үгэ* fosztóképzőként is működik. Pl.: *Келн үгэ бөхүн кенә цусинь келж эс чадад зиигэд, жиигэд бөөнө* „A nyelvetlen szúnyog nem tudta megmondani, hogy kinek a vére és csak zümmögött”; *Идн гихлө, иддг хот үгэ болна* „Mikor evett volna, nem volt ételme”; *усн үгэ тег* „víztelen puszta”; *сурһуль үгэ күн* „iskolázatlan ember”; *амтн үгэ махн* „nem jó ízű hús”; *керго юмн* „szükségtelen dolog”.

Számnevek

A számnevek a mondatban minden szerepet betölthetnek. A számokat tízezerig mongol eredetű szavakkal fejezik ki, s azon túl tibetiből, illetve oroszból átvett kifejezéseket használnak.

Tőszámnevek			
<i>негн</i>	egy	<i>хөрн</i>	húsz
<i>хойр</i>	kettő	<i>һучн</i>	harminc
<i>һурвн</i>	három	<i>дөчн</i>	negyven
<i>дөрвн</i>	négy	<i>төвн</i>	ötven
<i>тавн</i>	öt	<i>жирн</i>	hatvan
<i>зурган</i>	hat	<i>далн</i>	hetven
<i>долан</i>	hét	<i>найн</i>	nyolcvan
<i>нәәмн</i>	nyolc	<i>йирн</i>	kilencven
<i>йисн</i>	kilenc	<i>зун</i>	száz
<i>арвн</i>	tíz	<i>миңһн</i>	ezer
<i>арвн негн</i>	tizenegy	<i>түмн</i>	tízezer
<i>арвн хойр</i>	tizenkettő	<i>бум</i>	százezer
<i>арвн һурвн</i>	tizenhárom	<i>сай</i>	millió
<i>арвн дөрвн</i>	tizennégy	<i>жува</i>	milliárd
<i>арвн тавн</i>	tizenöt	<i>дуңһур</i>	trillió
<i>арвн зурган</i>	tizenhat		
<i>арвн долан</i>	tizenhét		
<i>арвн нәәмн</i>	tizennyolc		
<i>арвн йисн</i>	tizenkilenc		

A kalmük nagyobb számneveket a kisebbek egymás mellé illesztésével képzi úgy, hogy a nagyobb helyiértéket jelölő számnév áll előbb. Ha a *негн* „egy” számnév nem az egyeseket mutatja hanem nagyobb helyiértékű mennyiséget, akkor rövidebb *нег* formában szerepel. Pl.: *хойр зун дөчн долан* „247”; *нег миңһн һурвн зун йисн* „1309”. A *түмн* és a *бум* helyett előfordul az *арвн миңһн* és a *зун миңһн* használata is.

A jelzői helyzetben álló tőszámnév a jelzett szó számbeli mennyiségét mutatja, s a jelzett szó rendszeren nem kap többesjelet. Pl.: *Церн мотоцикләр зун километр йовж* „Cern száz kilométert ment motorbiciklin”; *Аришаняс Элст күртл долан дууна* „Aršan'-tól Elst-ig hét kilométer”; *Далн мөрни үнтө; Төмр Луудң гидг бүсән бүслв* „Felövezte hetven lónyi értékű, Tömr Luudң 'Vasselyem' nevű övét”.

Több, a mondatban ugyanazt a szerepet betöltő névszó felsorolása után állhat tőszámnév, mely a felsorolás tagjainak számát és azok összetartozását jelöli, de nincs az értelmezést befolyásoló jelentése, más nyelvekre többnyire az „és” kötőszóval fordítható. Ilyen célra szinte kizárólag a *хойр* „kettő”, *һурвн* „három” és *дөрвн* „négy” használatos, a magasabb számok csak kivételes esetben. Amennyiben a mondatrészhez esetrag kapcsolódna, úgy az csak a számnévhez járul, a felsorolás elemeihez nem. Pl.: *Кезәнә бәәж, өвгн эмн хойр бәәж* „egyszer régen élt egy öregember és egy öregasszony”; *кезәнә бәәж, барс, чон, арат, темән ах-дү дөрвн бәәж* „egyszer régen élt négy testvér, a tigris, a farkas, a róka és a teve”.

A tőszámnevek *н* tő nélküli alakjából a *-дгч* képzővel képezhetők **sorszámnevek**. A ritkább *-двар/двәр* képzővel képzett számnevek használata korlátozott, csak felsorolásnál használatosak. Pl.: *Һүчдгч жилин элцәр*

³⁵⁸ Ha a *-го*-val tagadott szó *г*-re végződik, akkor a szóvégi *г* kiesik. Pl.: *керг* ⇔ *керго* „szükségtelen, nem kellő”.

намаг теткиһнэ кәдлмиит кәдлтхэ гихэд йовулла „А harmincas évекben elküldtek, hogy dolgozzam a közellátásban”; *Нэгдвэр, танд би өөлжэхми уга. Хоёрдвар болхла, кеер хөөнэ ард йовси, гер деер кәдлснэс яһад күнд болжахмб?* „Először is nem bántottak meg. Másodszor pedig miért lenne nehezebb a pusztában járni a juhok után, mint otthon dolgozni?”; *хан өвгдлэ мендчкәд, нэгдгч өвгнәснь сурна* „a kán üdvözi az öregeket és azt kérdezi az első öregembertől”.

A **csoporszámneveket** a kalmük többnyire az *-улн/үлн*, ritkábban a *-лулн/лүлн*, *-урн(юрн)* képzőkkel alkotja, s a képzés során a tőszámnevek szóvégi *н*-je kiesik. A csoporszámnevek a névszói esetragokkal ellátva a mondatban bármilyen szerepet betölthetnek, de a ragozás során alakjuk némileg megváltozik. Az alábbi táblázatban a kissé rendhagyó *хоёр* „kettő” és a többi számnévvvel párhuzamot mutató *хурви* „három” ragozása látható.

Csoportszámnevek ragozása		
Alanyeset	<i>хоёрулн/хоюрн</i>	<i>хурвулн</i>
Tárgyeset	<i>хоёраниг</i>	<i>хурвлаганиг</i>
Birtokos eset	<i>хоёрин</i>	<i>хурвлад</i>
Hely- és részeshatározó eset	<i>хоёрад</i>	<i>хурвлан</i>
Távolító eset	<i>хоёрahas</i>	<i>хурвлагahas</i>
Eszközhatározó eset	<i>хоёраһар</i>	<i>хурвлагаһар</i>
Társhatározó eset	<i>хоёрата</i> <i>хоёрала</i>	<i>хурвата</i> <i>хурвалала</i>
Irányhatározó eset	<i>хоёраһур</i>	<i>хурвалаһур</i>

A **gyakorító számneveket** a kalmük nem képzővel alkotja, hanem névutóval fejezi ki. Ekkor a tőszámnevek *н* nélküli alakja után áll a *дәжч* névutó, de az *н* tő nélküli tőszámnevek ige előtti helyzetben önmaguk is kifejezhetnek gyakoriságot. Pl.: *нэг дәжч* „egyszer”; *хурв келх* „háromszor mondani”.

A kalmük nyelv használja még az *-ад/әд* képzőt is, mely a tőszámnevek szóvégi *н* nélküli alakjához kapcsolódik, s a „hányasával, hányanként” kérdőszóra válaszol. Pl.: *хурвад* „hármassával, hármanként”; *зуухад* „százassával, százanként”. Rendhagyóan képzik a *нежәд* „egyesével, egyenként” és *хоуиад* „kettesével” alakokat.

A **törtszámneveket** birtokos szerkezet segítségével fejezik ki, ahol a nevező szerepel birtokos esetben (birtokos) és a számláló a birtok. Pl.: *арвна нәәмн* „nyolc tized”; *хурвна хоёр* „kétharmad”.

Névmások

Személyes névmások

A kalmük nyelv a személyes névmásoknál egyes- és többesszámot különböztet meg. Egyesszám 2. személyben kétféle névmást használnak, az egyiket közvetlen megszólításra, míg a másikat tiszteletesebb (rangosabb, idősebb, stb.) személyeknél. Ez utóbbi eredetileg a többesszám 2. személyű alakkal egyezett, de ma ez a forma többesszámú jelentésben ritkán használatos. Többesszám 1. személyben eredetileg két tő létezik, az egyik (*бидн*) belefoglaló értelmű (mi mindannyian), a másik (*мадн*) pedig a kizáró (mi, de ti nem). A mai kalmük nyelvben e kettő nem különül el egymástól, legfeljebb alanyesetben, de a ragozott alakoknál már nincs ilyen jellegű megkülönböztetés. A mongol nyelvekben eredetileg létező 3. személyű személyes névmások a nyelvek többségében már régen eltűntek, s helyettük a mutató névmások használatosak. Az egyesszámú mutató névmások ragozásánál mind a közelre, mind a távolra mutató formában kétféle ragozási tő fordul elő, de ezek közt jelentésbeli eltérés nincs, miként a többesszám 2. személyű alakváltozatok közt sem.

Személyes névmások							
Esetek	Egyesszám						
	1. személy	2. személy		3. személy			
		közvetlen	tiszteleti	közel		távol	
Alanyeset	<i>би</i>	<i>чи</i>	<i>та</i>	<i>ән</i>	<i>ән</i>	<i>тэр</i>	<i>тэр</i>
Tárgyeset	<i>намаг</i>	<i>чамаг</i>	<i>таниг</i>	<i>әнүг</i>	<i>үүг</i>	<i>тэрүг</i>	<i>түүг</i>
Birtokos eset	<i>мини</i>	<i>чини</i>	<i>тана</i>	<i>әнүнә</i>	<i>үүнә</i>	<i>тэрүнә</i>	<i>түүнә</i>
Hely- és részeshatározó eset	<i>һанд</i>	<i>чамд</i>	<i>танд</i>	<i>әнүнд</i>	<i>үүнд</i>	<i>тэрүнд</i>	<i>түүнд</i>
Távolító eset	<i>һанас</i>	<i>чамас</i>	<i>танас</i>	<i>әнүнәс</i>	<i>үүнәс</i>	<i>тэрүнәс</i>	<i>түүнәс</i>

Eszközhatározó eset	<i>нанар</i>	<i>чамар</i>	<i>танар</i>	<i>эн үгэр</i>	<i>үүгэр</i>	<i>тэр үгэр</i>	<i>түүгэр</i>
Társhatározó eset	<i>нанта</i> <i>нанла</i>	<i>чамта</i> <i>чамла</i>	<i>танта</i> <i>танла</i>	<i>эн үнтэ</i> <i>эн үнлэ</i>	<i>үүнтэ</i> <i>үүнлэ</i>	<i>тэр үнтэ</i> <i>тэр үнлэ</i>	<i>түүнтэ</i> <i>түүнлэ</i>
Irányhatározó eset	<i>нанур</i>	<i>чамур</i>	<i>танур</i>	<i>эн үн үр</i>	<i>үүн үр</i>	<i>тэр үн үр</i>	<i>түүн үр</i>
Esetek	Többszám						
	1. személy		2. személy		3. személy		
					<i>közel</i>	<i>távol</i>	
Alanyeset	<i>бидн</i>	<i>мадн</i>	<i>тадн</i>	<i>таанр</i>	<i>эдн</i>	<i>тэдн</i>	
Tárgyeset	<i>маниг</i>	<i>мадниг</i>	<i>тадниг</i>	<i>таанриг</i>	<i>эдниг</i>	<i>тэдниг</i>	
Birtokos eset	<i>мана</i>	<i>мадна</i>	<i>тадна</i>	<i>таанрин</i>	<i>эднэ</i>	<i>тэднэ</i>	
Hely- és részeshatározó eset	<i>манд</i>	<i>маднд</i>	<i>таднд</i>	<i>таанрт</i>	<i>эднд</i>	<i>тэднд</i>	
Távolító eset	<i>манас</i>	<i>маднас</i>	<i>таднас</i>	<i>таанрас</i>	<i>эднэс</i>	<i>тэднэс</i>	
Eszközhatározó eset	<i>манар</i>	<i>маднар</i>	<i>таднар</i>	<i>таанрар</i>	<i>эднэр</i>	<i>тэднэр</i>	
Társhatározó eset	<i>манта</i> <i>манла</i>	<i>маднта</i> <i>маднла</i>	<i>таднта</i> <i>таднла</i>	<i>таанрта</i> <i>таанрла</i>	<i>эднтэ</i> <i>эднлэ</i>	<i>тэднтэ</i> <i>тэднлэ</i>	
Irányhatározó eset	<i>манур</i>	<i>маднур</i>	<i>таднур</i>	<i>таанрур</i>	<i>эдн үр</i>	<i>тэдн үр</i>	

A személyes névmások rövidített alakjai személyjelként szerepelnek a mondat állítmányához kapcsolódva, akár igei, akár névszói állítmányról van szó. Ezen kívül bizonyos esetekben nem állítmányi szerepű névszói és határozói ige nevek után is állhatnak. A következő táblázat mutatja a kalmük nyelv által használt személyjeleket:

Személyjelek		
	Egyes szám	Többszám
1. személy	<i>-в/б</i>	<i>-вдн, -видн</i>
2. személy	<i>-ч, -т</i>	<i>-т</i>
3. személy	\emptyset	\emptyset

Pl.: *Нэ, ол, олхлачн ээжен кез авнав – гиж хаан келнэ* „Jól van, találod meg. Ha megtalálsz, anyámmá teszek – mondta a kán”; *Давсн угаһар идж оркув* „Sótlanul ettem meg”; *Тана хөөрһ дор гүн нүк малтувидн* „Az bordáid alatt mély gödört ástunk”; *Мууха удаң унтсмб* „Szörnyen sokáig aludtam”; *Намаг үклэс харсж авем* „Megmentettél engem a haláltól”.

Mutató névmások

A mutató névmások valamely dologra magára, térbeli helyére, vagy valamilyen tulajdonságára utalnak. A kalmük a következő mutató névmásokat használja: *эн* „ez”; *тэр* „az”; *эдн* „ezek”; *медн* „azok”; *энд* „itt”; *менд* „ott”; *иим* „ilyen, így”; *тиим* „olyan, úgy”; *эдү* „ennyi, ekkora”; *медү* „annyi, akkora”. A mutató névmások is ragozhatók a névszókhoz hasonlóan, de az *эн* és a *тэр* ragozási töve megváltozhat.

Mutató névmások						
	Egyesszám				Többszám	
	<i>közel</i>		<i>távol</i>		<i>közel</i>	<i>távol</i>
Alanyeset	<i>эн</i>	<i>эн</i>	<i>тэр</i>	<i>тэр</i>	<i>эдн</i>	<i>тэдн</i>
Tárgyeset	<i>эн үг</i>	<i>үүг</i>	<i>тэр үг</i>	<i>түүг</i>	<i>эдниг</i>	<i>тэдниг</i>
Birtokos eset	<i>эн үнэ</i>	<i>үүнэ</i>	<i>тэр үнэ</i>	<i>түүнэ</i>	<i>эднэ</i>	<i>тэднэ</i>
Hely- és részeshatározó eset	<i>эн үнд</i>	<i>үүнд</i>	<i>тэр үнд</i>	<i>түүнд</i>	<i>эднд</i>	<i>тэднд</i>
Távolító eset	<i>эн үнэс</i>	<i>үүнэс</i>	<i>тэр үнэс</i>	<i>түүнэс</i>	<i>эднэс</i>	<i>тэднэс</i>
Eszközhatározó eset	<i>эн үгэр</i>	<i>үүгэр</i>	<i>тэр үгэр</i>	<i>түүгэр</i>	<i>эднэр</i>	<i>тэднэр</i>
Társhatározó eset	<i>эн үнтэ</i> <i>эн үнлэ</i>	<i>үүнтэ</i> <i>үүнлэ</i>	<i>тэр үнтэ</i> <i>тэр үнлэ</i>	<i>түүнтэ</i> <i>түүнлэ</i>	<i>эднтэ</i> <i>эднлэ</i>	<i>тэднтэ</i> <i>тэднлэ</i>
Irányhatározó eset	<i>эн үн үр</i>	<i>үүн үр</i>	<i>тэр үн үр</i>	<i>түүн үр</i>	<i>эдн үр</i>	<i>тэдн үр</i>

Kérdő névmások

A kérdő névmások alapvetően kiegészítendő kérdésekben használatosak, de ezen túl esetenként más szerepük is lehet. A kalmük a következő alap kérdőnévmásokkal rendelkezik, melyekből ragozással továbbiak is képezhetők: *көн* „ki?”; *юн* „mi?”; *ямаран* „milyen?”; *аль* „melyik?”; *альд* „hol?”; *хама* „hol?”; *кезэ* „mikor?”; *кедү* „mennyi?”; *яах* „mit csinálni? hogyan csinálni?”; *яһад* „miért?”; *юһгад* „miért?”.

Ha egy kérdő névmás után a *чигн* szócska vagy annak *-чн*, illetve *-ч* formája következik, akkor ez a szerkezet állító mondatban „bárki, bármi, stb.” vagy „mindenki, minden, stb.” jelentésű lesz, míg tagadó mondatban „senki, semmi, stb.”. Pl.: *юн чигн үзгдсн уга* „semmi sem látszott”; *кенчн ирхи* „senki sem jön el”; *кенчн ирнэ* „mindenki eljön”.

Visszaható névmás

A kalmükben a visszaható névmásnak két formája is van: *эврэн* és *бий*. Az előbbi a mongol nyelvekben az eredeti visszaható névmás, míg a második a *бий* „test” szóból ered, s a mai kalmükben gyakrabban használatos, a többesszámú alakot is ebből képzik (*бийс*). A *бий* visszaható névmáshoz mindig kapcsolódik a megfelelő birtokos személyjel. A visszaható névmások a névszókhoz hasonlóan ragozhatók. Pl.: *Чамд биш, бийдмдн уудэ ус уга* „Nemhogy neked, magunknak sincs ivóvizünk!”; *Бийннь ирэд авх* „Ő maga eljön és elviszi”; *Хан нанд көвүһэн хүлдсн уга, хэрнь бийчнь иртхэ гив* „a kán nem adta el nekem a fiát, hanem azt mondta, hogy te magad menj oda”; *Тэж болсн залус эврэн олад идхцэтн* „Ti, akik olyanok vagytok, mint a vadló, magatok keressétek meg az élelmeteket!”; *би танд эврэн үүрэд күргэж өгсүв* „majd én magam a hátamra veszem és elviszem magához”.

Igék

Felszólítás

A kalmük nyelv gazdag választékkal rendelkezik a különböző típusú és nyomatékú felszólító végződésekből. Ezek legegyszerűbbike maga az igető, mely egyes és többesszám második személyű, közvetlen (közeli viszonyban állóknál) vagy határozott, parancsjellegű felszólítást jelent. Pl.: *Одж юн гихэд мээлжхинь сур* „Menj oda és kérdezd meg, hogy mit bégetnek!”; *Чи аман там* „Tartsd a szád!”; *Хамгин бичкн көвүһэн ас – гиж мус келэ* „A legkisebb fiadat add ide – mondta a démon”. Ha az igetőhöz a *-мн* igei személyjel járul, akkor az tiszteleti felszólítást, kérést fejez ki. Pl.: *Көөһэд күцэд захсан автн* „Érd utol és vedd vissza a haladat!”; *Терүгинь хаанд келлго, тер му хурһан өгтн* – *гиж залу сурв* „Anélkül, hogy szólt volna róla a kánnak, a fiú azt kérte, hogy adja oda azt a hitvány bárányt”.

Szintén közvetlen stílusú, egyszám 2. személyű felszólítás az *-ич* (↔ *чи*), melynek tiszteleti (magázó) formája az *-им* (↔ *та*). Pl.: *Нанта хальмгаһар күүндүм* „Beszéljen velem kalmükül!”; *Бичэ уурлым* „Ne haragudjon!”; *хурһан үзүлч* „mutasd a bárányodat!”; *нааран суһум* „üljön ide!”.

Egyes- és többesszám 3. személyben használatos a *-мха/мхэ* végződés, mely az adott helyzettől függően lehet parancs, de óhaj, kérés is. Igen gyakori, hogy a *-мха/мхэ* a *бол-* segédigéhez kapcsolódik, s ekkor jelenthet kívánságot is. Pl.: *Йөрэл бүтмхэ!* „Teljesüljön a jókívánság!”; *Көгидин келсэр болмха!* „Úgy legyen, ahogy az öregek mondták!”; *Һүдгэч жилин эклцэр намаг тетклинэ көдлмит көдлмхэ гихэд йовулла* „A harmincas években elküldtek, hogy dolgozzam a közellátásban”. Hasonló szerepet tölt be a *-з* alakú felszólítás is, de ez nem annyira felszólítás, mint inkább engedélyezés, beleegyezés. Pl.: *Чидлтөһөрн хурһн хуц өвчэ* „Az ereje miatt nyúzta meg a kos!”; *юм эс күцөвчн йовжл йовэ* „semmit nem ér el ugyan, de hadd menjen!”; *Марһань түлм алтн болэ* „a tét legyen egy zsák arany”.

A egyes- és többesszám 1. személyű önfelszólítás a *-са/сэ, -с, -су/сү* és *-ий/ый/й*, s szándék, ígéret, valamint jövőbeni cselekvés kifejezésére használatos. Az *-ий* mássalhangzóra végződő igetővek után következhet, kivéve mély hangrendű szavaknál a *д, т, л* és *н* hangokat, az *-ый* mély hangrendű szavaknál használatos *д, т, л* és *н* után, míg a *-й* magánhangzó után járul. Pl.: *Нэ, одый* „Na, menjünk!”; *Көвүд, йовихай!* „Fiúk, menjünk!”; *Сөөдөн хамдан йовий* „Éjjel menjünk [oda] együtt!”; Az *-с* és *-су/сү* alakhoz járulhat igei személyjel (*-с, -вдн*) és az *-л* nyomatékosító toldalék után az *чигн, чн, ч* partikula. Az *-л* toldalékot megkaphatja az *-ий/ый/й* forma is. Pl.: ... *улан эмэн чигн хармнл уга йовсвидн* „... életünket sem sajnáljuk!”; *Не, би чамд өрвлгэн өгсүв* „Na, odaadom neked a tarajomat!”.

Egyfajta óvást fejez ki a *-вза/взэ* (ritkábban *-уза/үзэ, -за/зэ*), s annak a szándéknak ad hangot, hogy valamely esemény nehogy bekövetkezzen. Ez a végződés minden számban és személyben használható, s erre a

szövegkörnyezet vagy a hozzákapcsolt személyjel utalhat. Pl.: *намаг дахулхан мартчквэзат* „nehogy elfelejtsetek engem magatokkal vinni!”; *күүжм өлсөд, ундасад үкжэвэ* „csak nehogy éhen és szomjanhaljon a lányom!”; *даарвэзат* „csak nehogy megfázzatok!”.

A tiltásra az ige előtt álló *бичэ* és *бичкэ* „не” szolgálnak, melyek közül az esetek döntő többségében az előbbi használatos. Ezekkel a tiltószavakkal minden felszólító forma tagadását ki lehet fejezni. Pl.: *Бичэ эмэти!* „Ne ségyelje magát!”; *Бичэ ууль!* „Ne sírj!”; *Бичэ седкл зовад бээти!* „Ne aggódjon!”; *Мөңгэс бичэ өг, хатсн хар нүднэс өг* „Pénzért ne add, kiszáradt fekete szemért add!”; *Жүдин үзүрэх бичэ өөһич!* „Ne félj a kopja hegyétől!”; *Үлдсн цаган бичэ үрөй* „Ne vesztegessük a megmaradt időnket!”; *Нерэн бичкэ һутаи* „Ne hozzunk ségyent a nevünkre!”; *Тиим юмн бичэ үзэдэ* „Ne is történjen ilyen!”.

Igeidők

A kalmükben az igei végződések kétféle időhöz kötődnek, a múlthoz és a jelen-jövőhöz. Ez nem jelenti azt, hogy a jelen nincs megkülönböztetve a jövőidőtől, de a jelen- és jövőidőt ugyanazok a végződések fejezik ki, s a kettő között nincs formai különbség, csak a szövegkörnyezet utal rájuk. Az igei végződések minden esetben mondat végén állnak, s az alanyra utaló személyjelek kapcsolódnak hozzájuk.

Igeidők	
Praesens Imperfecti	-на/нэ, -н
Praesens Perfecti	-ла/лэ
Praeteritum Perfecti	-в
Praeteritum Imperfecti	-ж

A szövegkörnyezettől függően jelen- vagy jövőidőt fejez ki a **Praesens Imperfecti**, s a jelen lehet folyamatos, de általános jelen is. Ez utóbbi nem csak az adott pillanatot foglalja magába, hanem egy tágabb idősíkot ölel fel, vonatkozhat rendszeresen ismétlődő, szokásos cselekvésre, vagy olyanra, amit az alany bármikor végrehajthat. Elbeszéléskor múltidejű eseményeknél is használatos, mintegy visszavetítve az események jelenébe. Pl.: *Тиигчкэд, нанас хот хээнэч* „Így aztán tőlem kérsz ételmezt”; *Ода үлдсн һанцхн үкринь булаж авхар йовнав* „Most azért megyek, hogy elrabolja az egyszem megmaradt tehenét”; *өдрт көдлэд, сөөд амрнавидн* “Nappal dolgozunk és éjjel pihenünk”; *Залу алтн чигн, мөрн чигн уга меклэдэд үлднэ* „az ifjú ott marad becsapva, arany nélkül és ló nélkül”.

Többnyire befejezett jelent vagy közeli múltat jelöl a **Praesens Perfecti** (-ла/лэ), de ha a mondatban utalás van rá, jelenthet régebbi múltat is. Pl.: *Таниг меклэд, заһс ид гихэд авч ирлэ* „Becsapta magát, azt mondta, hogy egyen halat, és idehozta”; *Би хэрд һарлав* „Férjhez mentem”; *Сахлм намаг хөрн тавтадм урһда* „A szakállamhuszonöt éves koromban nőtt ki”.

A múltidő jelölésére leggyakrabban a **Praeteritum Perfecti** -в (в végű igeitővek után -б) végződését használják, mely egyaránt jelenthet közeli és távoli múltat. A egyes- és többesszám első személyű személyjeleknek a Praeteritum Perfectihez való kapcsolódásakor a -в vokalizálódik és *ü* (= *y*) lesz belőle. Pl.: *Удл уга тэрэ хурһн эклв* „Nemsokára elkezdődött a betakarítás”; *Аав, тер уулд эндр бидн күүрүвдн* „Ара, ma elértünk ahhoz a hegyhez”; *Тана хөврһ дор гүн нүк малтүвидн* „Az bordáid alatt mély gödröt ástunk”; *Намаг үклэс харсж авт* „Megmentettél engem a haláltól”; *Давсн угаһар идж оркүв* „Sótlanul ettem meg”; *байн тулм алтынь үүрэд һарад йовэ* „a gazdag ember a hátára vette a zsák aranyat és elindult”.

Alapvetően régmúltat fejez ki a **Praeteritum Imperfecti** (-ж), s többnyire olyan eseményeknél használatos, melyeknek a beszélő nem volt szemtanúja. Igen gyakran fordul elő ez a forma az elbeszélő szövegekben, mesékben, stb. Pl.: *Нег дэжж үдн кеер харһж* „Egyszer ezek találkoztak a pusztában”; *Эжго һазрт нег арат йовж* „Egy lakatlan vidéken ment egy róka”; *Зурган биш, долан модн урһж* „Nem hat, hanem hét fa nőtt ki”.

Névszói igenevek

A ragozható névszói igenevek a kalmük nyelv alapelemét képezik. A névszói igenevek szerepelhetnek a mondatban állítmányként (voltaképp mint névszói állítmány), alanyként és jelzőként, de névszóragokkal ellátva más mondatrészek szerepét is elláthatják, s mindeközben rendelkezhetnek saját alannyal, tárggyal és valamennyi mondatrészszel, melyek a főmondat állítmányától függetlenül, csak a névszói igenévhez tartoznak. Egy névszói igenév jelentheti a cselekvő személyt és magát a cselekvést is. A mongol nyelvekben igenevek töltik be a más nyelvekben meglévő kötőszavas mellékmondatok vagy vonatkozó névmást tartalmazó szerkezetek szerepét. A jelzői helyzetben álló és tárgyias igéből képzett névszói igenév alanya birtokosragot kap, s a jelzett szó lesz az igenév tárgya, míg nem tárgyias igék esetén a jelzett szó az igenév alanya lesz. Egyéb, nem állítmányi szerepben

többnyire tárgy-, ritkábban birtokos esetben kerül a névszói igenév alanya, hacsak nem egyezik meg a mondat egészének alanyával, mert akkor az alanyt nem jelölik külön. Miként a mondatzáró formák, a névszói ige-
 nek (kivéve a Nomen Actoris) is megkapják az alanynak megfelelő személyjelet, ha mondatzáró állítmányként szerepelnek, s ennek során bizonyos hangtani változások is bekövetkezhetnek. A Nomen Actoris és a Nomen Imperfecti kivételével mindegyik névszói igenévi végződéshez kapcsolódhat a *мөн* „(ugyan)az” vagy a *юмн* „(az a) valami” nyomatékosító szócska, de ekkor az adott végződés már csak mondatzáróként állhat.

Névszói ige- nevek		
	Állítás	Tagadás
Nomen Perfecti	-сн	эс, -сн уга, -снго, -сн биш
Nomen Imperfecti	-а/ә	-а/ә уга, -аго/әго
Nomen Futuri	-х	эс, -х уга, -хго, -х биш, -хи -л уга, -лго, -ш уга, -шго
Nomen Usus	-дг	эс, -дг уга, -дго
Nomen Actoris	-гч	эс
Nomen Possibilitatis	-м	эс

Olyan múlt idejű, befejezett cselekvést jelöl a **Nomen Perfecti**, mely a múltban kezdődött és a jelen előtt, de attól meghatározatlan távolságra fejeződött be. A cselekvés jelentől való távolsága bármekkora lehet, s csak a szövegkörnyezetből derül ki. Pl.: *Сөөнө хаана цэргэ дшилгдсн болж, хан бийн шавтсн болод зүүдндм орв* „Az volt álomban, hogy az éjszaka kánjának seregét legyőzték, ő maga pedig megsebesült”; *Сталинградт бүслгдсн цэргтөн неминр идх-өмсх, зэр-зев самолетар хайж өгчэнө* „A Sztálingrádnál bekerített seregüknek a németek repülővel dobják le az ételt, a ruhát és a fegyvert”; *жирнд өөрдж одсн наста эмгн бас сууна* „egy hatvanhoz közeledő öregasszony is ott ült”; *Мууха удаг унтсмб* „Szörnyen sokáig aludtam”.

A névszói esetragok Nomen Perfecti végződéshez való illesztésekor a *-сн* toldalék *н*-je az *н* tövű névszókéhoz hasonlóan viselkedik, azaz ahol a névszók mozgó *н* töve kiesik, ott a Nomen Perfecti *н*-je is eltűnik. Az eszközhatározó eset ragjának használatakor így az Adverbium Abtemporale végződéssel megegyező alakú forma jön létre, de a kettő nem keverendő, hiszen jelentésük eltérő (bár eredetük egyezik). Pl.: *Көгшдин келсэр болтха* „Legyen úgy, ahogy az öregek mondják!”.

A befejezett névszói igenév személyjeles alakjai az alábbi formákat mutatják:

Nomen Perfecti + személyjelek		
	Egyesszám	Többesszám
1. személy	-смб	-смдн
2. személy	-снч	-снт
3. személy	-сн	-сн

A *-сн* után állhat a *мөн* „(ugyan)az” és a *юмн* „(az a) valami” nyomatékosító szócska, melyek egybeolvadnak a Nomen Perfecti végződéssel (*-см* vagy *-смн*). Pl.: *Төрнөгөг байн күнө өрк бүлд төрсмн* „Egy gazdag ember családjában született”; *Мууха удаг унтсмб* „Szörnyen sokáig aludtam”.

A Nomen Perfecti többféle módon is tagadható. A legáltalánosabb az *уга* tagadószó vagy annak rövidült és hangrendileg nem illeszkedő *-го* formája. Használható ezenkívül a *биш* és a szó előtt álló *эс* szócska is. Pl.: *Заһсч залу геллэгиг көөж күүж чадсн уга* „A halász nem tudta utolérni a lámát”; *теднэс кеннь чигн мах идсн уга* „senki sem evett közülük húst”; *Колхозд эс орсн күн* „az aki nem lépett be a kolhozba”.

Van egy régies *-гсн* formája is a Nomen Perfectinek, mely az írott ojrát *-qсан/ksen* alakjának felel meg. Ez a régies változat a beszélt nyelvben nem használatos, csupán igen magasztos szövegekben, többnyire népköltési alkotásokban (pl. népdal, eposz, stb.) fordul elő. Pl.: *Дуута Жаңһр нерән дуудулгсн* „Híres-neves Dzsangar néven attól fogva szólítottott”.

A **Nomen Imperfecti** a múltban kezdődött és a jelenben is tartó cselekvést jelöl. Toldaléka mássalhangzós ige-
 tövek után *-а/ә*, hosszú magánhangzóra végződőkénél *-һа/һә*, míg *ль, нь, дь, ть* után *-я*. A kalmük ezt a névszói ige-
 nevet igen ritkán használja. Pl.: *Ноха гүүһ-гүүһә йовж, нег сад дотр ирчкәд* „A kutya fut-fut, betegy egy kertbe, majd ...”; *Төр Аавин Агсг Улан гидг мөрндөн зова бөөж, хаана нүдн харар ширгәд, сохрад оддг болна* „Aggódotт Аавин Агсг Улан nevű lova miatt és a kán szeme kiszáradt és megvakult”; *Йова, йова йовтль, геснь өлсөд ирв* „Míg ment-mendegélt, megéhezett”; *Кесгнь шавта, болв автоматан хайжахи, эврө орман эзлө бөөнө* „Egy részük sebesült ugyan, de géppisztolyukat nem dobták el, s a helyükön vannak [a helyüket foglalják el]”.

A kalmükben amúgy is ritkán használatos Nomen Imperfecti – más mongol nyelvekkel, pl. a halhával ellentétben – gyakorlatilag egyáltalán nem fordul elő tagadó alakban.

Többnyire jövőidejű cselekvést, de szövegkörnyezettől függően pillanatnyi jelent, esetleg általános, tágabb értelmű jelent fejez ki a **Nomen Futuri** -x végződése. Ha a Nomen Futuri nem az állítmányhoz kapcsolódik, akkor idősíkjá az állítmány idősíkjában értendő. Pl.: *Тана даалхвритн эс күүцхлэ, нанд ичр болх* „Szégyelleni fogom magam, ha nem tudom teljesíteni a megbízását”; *Та альк үгэ тал йовхвт?* „Melyik irányba megy?”; *Бийннь ирэд авх* „Ő maga eljön és elviszi”; *барлхларн диалект болһна өвөрц-янзинь хадһлж барлх саната* „a nyomtatásban minden nyelvjárás sajátosságait meg kívánjuk őrizni”.

A Nomen Futurihoz szintén járulhatnak személyjelek, de ezek nem okoznak hangtani változást, csak ha a *мөн* vagy *юмн* szócska is szerepel nyomatékosítóként (egyesszám 1. személy: -хмб; többesszám 1. személy: -хмдн). Pl.: *Манца, ю келжэхмч?* „Манца, mit beszélsz?”; *...эн сарин эн өдр суһарн хэрү эн булгдан ирцхэхмн* „...ebben a hónapban, ezen a napon együtt visszajövünk ehhez a forráshoz”; *Марһан кезэ эклхмб?* „Mikor kezdődik a verseny?”.

A Nomen Futuri tagadására mind a szó előtti *эс* tagadószó, mind a szó után álló *уга* és *биш*, mind pedig az *уга* rövid alakja, a *-го* használható. Jelentésükben annyi eltérés van, hogy a *биш* többnyire arra utal, hogy az adott esemény nemcsak hogy nem zajlik le, hanem helyette egy másik történik. Pl.: *Теднэ келсиг арслн иткжэхмн уга* „Az oroszlan nem hiszi el amit mondtak”; *Амрап суухла – маргн болх уга* „Ha tétlenül ülsz, nem leszel bölcs”; *Золһж ирх биш, зэнгэн чигн өгсн уга* „Nemcsak hogy nem látogatott meg, de még hírt sem adott [magáról]”; *Эс иткжэх бөөдлтөһөр инэмсв* „Úgy mosolygott, mint aki nem hiszi el”.

A *биш*-nek létezik egy rövidült *-ш* alakja, mely csak a Nomen Futurival fordul elő, s szoros jelenidejű tagadást fejez ki, kizárva a Nomen Futuri jövőidejűségét. Pl.: *Нохаһан өгтн, хурһитн авхшив* „A kutyáját adja oda, a bányát nem viszem el!”; *Көлм һазрт күүрхш* „A lábam nem ér el a földig”.

Előfordulhatnak még a Nomen Futuri tagadásaként a *-ш уга*, *-шго* alakok is, de ezek egy cselekvés lehetetlenségére is utalhatnak. Pl.: *Хойраһинь биш, чамд негинь чигн өгшгов* „Nemhogy mind a kettőt, egyet sem adok neked”; *Энд эн мөһитн иди үгав* „Itt nem eszem meg ezt a csalétket”.

A **Nomen Usus** (-дэ) rendszeresen ismétlődő, szokásos cselekvést jelöl, melynek idősíkjá viszonylagos, mindig az adott szövegkörnyezettől és az erre vonatkozó segédigék idősíkjától függ. Számos esetben azonban nem ismétlődő, hanem csak egyszeri cselekvésre vonatkozik, s szerepe nagyjából a Nomen Futuriénak vagy a Nomen Perfectiének felel meg. Pl.: *мана яма идэд бөөдэ хулхачиг бэрж авч ирнөв* „megfogom a tolvajt, aki a mi kecskéinket szokta enni, és idehozom”; *Шиидвр кешэдэ тер арвн чон* „Döntést hozott a tíz farkas”; *Үрглжд хөрн тавн насни дүрөр бөөдэ* „Folytonosan huszonöt éves formájában van”; *Бас көвүн ноһаг даһад гүүһэд йовдэ болна* „Ez a fiú is elfutott, a kutyát követve”; *Һолд күүркэд, гөлмөн хайм цацунь, захсн тордэ болна* „Odaért a folyóhoz és amint bedobta a hálóját, egy hal akadt bele”.

A *-дэ* végződéshez az alábbi módon kapcsolódnak a személyjelek:

Nomen Usus + személyjelek		
	Egyesszám	Többesszám
1. személy	-дв, -дув	-дгвдн
2. személy	-дгч	-дгт
3. személy	-дэ	-дэ

A Nomen Usus után is állhat nyomatékként a *мөн* vagy a *юмн*, a *-дэ* végződésbe beépülve (*-дм* vagy *-дмн*), s ekkor mindig jelenidőre vonatkozik. Pl.: *Хальмг келн моңһл өрк бүлин келнө тоод ордмн* „A kalmük nyelv a mongol nyelvcsaládba tartozik”; *Гермүд заагт хөөд кевтдмн* „A jurták szélénél juhok fekszenek”.

A Nomen Usus tagadására többnyire az *уга* és a *-го* szolgál, ritkábban a *биш* és az *эс*. Pl.: *һал уга һазрас утан һардго* „ahol nincs tűz, onnan nem száll fel füst”; *Үнөр келхд, би чамд иткдэ үга билөв* „Az igazat megvallva én nem hittem neked”; *Машиһән Манж күүнө һарт бөрүлдмн биш* „Манж az autóját nem hagyja más által vezetni”; *Улажин Мергн чамд ах-дү болм кү дардм биш* „Ulajin Mergn nem győz le olyan embert, aki a testvéred lehetne”.

A **Nomen Actoris** (-гч) által képzett névszói igenév egy cselekvés végrehajtóját jelöli. Szerepe hasonló a *-ч(ин)* névszóképzőéhez, de a Nomen Actorisnak – mint névszói igenévnek – lehet tárgya és határozói bővítménye (de alanya nem!). Személyjelek és a fent említett nyomatékosító szócskák nem kapcsolódhatnak hozzá, s tagadása sem jellemző, legfeljebb az *эс* tagadószóval. Pl. *иргч сөөхн жирилин тускар күүндснө хөөн* „miután beszélgettek az eljövendő jólétről”; *Мана колхозин өлт үзүлгч кэ-сөөхн һөөхүл бас кегдөв* „A kolhozunk növekedését bemutató szép kiállítás is elkészült”; *Һун оргч һансдан* „mikor hároméves korába lépett”.

Nomen Possibilitatis (-м) egy esemény bekövetkeztének lehetőségét fejezi ki. Meglehetősen ritka forma, melyet a *цацу* „egyenlő” szóval együtt szoros előidejűség kifejezésére is használnak. Pl.: *Улажин Мергн чамд ах-дү болм кү дардм биш* „Ulajin Mergn nem győz le olyan embert, aki a testvéred lehetne”; *Һолд күүркэд, гөлмөн хайм цацунь, захсн тордэ болна* „Odaért a folyóhoz és amint bedobta a hálóját, egy hal akadt bele”; *эмнд ик һөөхүл болм кетч уяад оркна* „az emberek csodálatát kiváltó erszényt varr”.

Határozói igenevek

A határozói igenevek nem ragozhatóak, szerepük, hogy több különálló kifejezést egy mondatra fűzzenek össze. Nem állhatnak mondat végén, így nem alkothatnak önálló állítmányt sem, de részt vehetnek egy összetett igei állítmányban. A határozó igenevek időtartalma mindig viszonylagos, a mondat állítmányától függ.

Határozói igenevek	
Adverbium Imperfecti	-ж/ч
Adverbium Modale	-н
Adverbium Perfecti	-ад/өд
Adverbium Abtemporale	-сар/сэр
Adverbium Terminale	-тл
Adverbium Conditionale	-вл, -вас/вэс
Adverbium Concessivi	-вч, -вчн
Adverbium Successivi	-хла/хлэ, -хларн/хлэрн, -хлаг/хлэг
Adverbium Finale	-хар/хэр

Az **Adverbium Imperfecti** végződése azon igéknél, melyeknek régi alakja magánhangzóra vagy *l*-re végződött *-ж*, a korábban mássalhangzóra végződötteknél pedig *-ч*. Az **Adverbium Imperfecti** egyidejűséget, ritkábban szoros előidejűséget fejez ki, s gyakran használatos segédigés, összetett igei szerkezetekben. Ez utóbbi esetben szerepe csupán az egymás jelentését módosító vagy pontosító igék összekapcsolására szorítkozik. Pl.: *мана яма идэд бөөдг хулхачиг бэрж авч ирнэв* „megfogom a tolvajt, aki a mi kecskéinket szokta enni, és idehozom”; *Көвүн мөрөн кетлэд, хотна цаад бийднь бөөсн жүрн йисн терзтө хар жолмур орж ирнэ* „A fiú lovát vezetve bement a szállás túlsó oldalán levő hatvankilenc ablakos sátorba”; *арви настаднь күүкнэ нүдн сохрж одв* „tízéves korában a lány megvakult”; *Одж юн гилхэд мөөлжхинь сур* „Menj oda és kérdezd meg, hogy mit bégetnek!”; *Заһсч залу гелһиг көөж күүж чадсн уга* „A halász nem tudta utolérni a lámát”; *мана яма идэд бөөдг хулхачиг бэрж авч ирнэв* „megfogom a tolvajt, aki a mi kecskéinket szokta enni, és idehozom”.

A *д* és *т* végű igeitöveknél előfordulhat, hogy a hozzá kapcsolódó *-ж* hatására a tövégi *д/м* hang eltűnik, s ezzel egyidejűleg a *-ж* is zöngétlenedik (⇒ *ч*). Pl.: *од-* „menni” ⇒ *оч*; *наад-* „játszani” ⇒ *наач*.

Az **Adverbium Modale** *-н* toldaléka csak egyidejűséget fejezhet ki, vagyis a mondatban utána következő eseménnyel párhuzamosan zajló eseményt. Legtöbbször összetett igealakokban és segédigés szerkezetekben használatos. Pl.: *Нурһинь илң бөөж келв* „Így szölt a hátát simogatva”; *йир икэр ханжанав – болж Алексеев келң босв* „Nagyon köszönöm – mondta Alekseev mosolyogva”.

Befejezett előidejűséget fejez ki az **Adverbium Perfecti**, azaz két olyan eseményt köt össze, melyek közül az első a másodikonál korábban kezdődött, s ez utóbbi kezdetekor már véget is ért, de a kettő közt levő időbeli távolság meghatározatlan, a szövegkörnyezet függvénye. A befejezett határozói igenév végződése mássalhangzós (kivéve *ль, нь, дь, ть*) igeitövek után *-ад/өд*, hosszú magánhangzó után *-had/hөд*, a palatalizált *ль, нь, дь* vagy *ть* hangok után pedig *-яд*. Viszonylag ritkán használatos az **Adverbium Perfecti** összetett igei szerkezetekben. Pl.: *Гентки нег сө нег ямаһинь хулха авад одна* „Egyszer csak egy éjjel tolvaj vitte el az egyik kecskéjét”; *би танд эврэн үүрэд күргж өгс үв* „majd én magam a hátamra veszem és elviszem magához”; *Бас көвүн нохаг дахад гүүһэд йовдг болна* „Ez a fiú is elfutott, a kutyát követve”; *Тер чонмуд күрч ирэд, удыг шөргөв* „Megérkeztek a farkasok és a fűzfához döngölöztek”.

Ha egy mondatban több **Adverbium Perfecti** végződés is előfordul, akkor a szövegösszefüggés függvényében a cselekmények nem feltétlenül előfordulásuk sorrendjében zajlanak, hanem lehetséges, hogy egymással párhuzamosan, s az **Adverbium Perfectivel** jelölt igealakok mintegy felsorolásként szerepelnek valamely esemény előtt. Pl.: *өвгн авад амсжаһад, хөөрэд уурлв* „az öreg elvette és megkóstolta, majd haragosan felkiáltott”; *Герт орад, саальчнрла мендлэд, залуус суув* „A házba bemenve üdvözölték a fejőnöket és az ifjak leültek”.

Elmondható még az **Adverbium Perfectiről** és az **Adverbium Imperfectiről** (részben az **Adverbium Modale**-ről is), hogy ha valamelyik többször is szerepelne egy mondatban, akkor az egyhangú ismétlések elkerülése végett gyakran átveszik egymás szerepét és vegyesen fordulnak elő. Ilyenkor pontos jelentésük (egyidejűség vagy előidejűség) csak a szövegkörnyezetből határozható meg.

Olyan eseményt fejez ki az **Adverbium Abtemporale** (*-сар/сэр*), mely a mondatban következő esemény előtt kezdődött és hangsúlyozottan hosszan tartott. A szövegkörnyezet függvénye, hogy az **Adverbium Abtemporale**-vel ellátott cselekvés befejeződik-e a mondatban következő esemény előtt vagy sem, és hogy befejezett cselekvésnél mekkora az előidejűség mértéke, vagyis a két egymást követő esemény közt eltelt idő. Pl.: *Сө харһу болсар би төр үв* „Sötét éjszaka volt, mikor születtem”.

Az **Adverbium Terminale** (-мл) azt fejezi ki, hogy a mondatban következő esemény az Adverbium Terminale végződésével ellátott esemény időtartamáig vagy befejeződéséig, esetleg kezdetéig tart. Emellett igen gyakran egyszerű egyidejűségnek is fordítható, s előfordul, hogy ellentétet jelöl. Pl.: *Чигэнэнь цадтдан ууһад, чигэнднь моһаһан хайчкв* „Miután ivott a kumiszból, míg jóllakott, a kígyóját beledobta a kumiszba”; *Гүүж йовтл, кесг туула харһад ирв* „Ahogy futott, néhány nyúllal találkozott”; *Бээн махимдн кеер йовтлм, таниг дахж йовсн эн байна ноха танас түрүлж ирэд идж оркж* „Míg a pusztában jártam, ennek a gazdagnak a kutyája, aki magát követte, előbb ideért és megett a húsunkat”.

Az **Adverbium Conditionale** -вл és régies -вас/вэс toldaléka olyan eseményt jelölő igetőhöz kapcsolódik, melynek bekövetkezte feltétele egy másik cselekmény végrehajtásának. Ezen túl előfordulhat még időhatározói értelemben is, egyidejűséget vagy szoros előidejűséget jelölve. A kalmükben az Adverbium Conditionale viszonylag ritka alak, s feltételesség kifejezésére gyakrabban használják az Adverbium Successivi-t. Pl.: *Мана школын сад өдр ирвэс сэхрэд бээнэ* „az iskolánk kertje nappal megszépül”; *бээвэс бээвэ* „ha így van, hát legyen!”.

Az **Adverbium Concessivi** (-вч, -вчи) ellentétességet fejez ki, olyan eseményt jelentő igéhez kapcsolódik, mely valamilyen szempontból kizárná vagy kizárhatná az utána következő esemény bekövetkeztét, de ez utóbbi mégis megtörténik. Más nyelvre legegyszerűbben a „de”, „bár”, „mégis”, stb. kötőszavakkal fordítható. Pl.: *Байн кедү чичвчн һазрас өндгн һарч өгхи* „A gazdag bármennyire ütogeti is, a fölből nem kerül elő tojás”; *юм эс күүвчн йовжл йовг* „semmit nem ér el ugyan, de hadd menjen!”.

Az Adverbium Concessivi mai alakja a Praeteritum Perfecti (-ө) és a *чигн* szócska összevonásából keletkezett, s ez a különálló formája ma is előfordul. Pl.: *Хамаһас болв чигн зэңг зөө соңсхларн эркн биш нанд кел* „Bárhonnan is hallasz hírt, feltétlenül mondd el nekem!”; *Эн күүкн нүдн уга болв чигн, нүдтә күнлә әдл юм келәд* „Ez a lány vak ugyan, de a látó emberhez hasonló dolgokat tesz meg”.

Az **Adverbium Successivi** -хла/хлә végződése eredendően egyidejűséget vagy szoros előidejűséget fejez ki, de a mai kalmük nyelvhasználatban leggyakrabban feltételes szerkezetekben alkalmazzák, s ebben a szerepében nagyrészt kiszorította az Adverbium Conditionale-t. Pl.: *Эн күүкиг авч өгтн. Эс авч өгхләтн би үкнөв.* „Ezt a lányt adja! Ha nem adja, én meghalok.”; *Кемржән маңһдур эс йовхла, эркн биш иртн* „Ha holnap nem megy, feltétlenül jöjjön el!”; *Герин һаза күрч ирэд бууһад, мөрән уяд орад ирхлә, һурвн дөрвн эмгн көвүнә киис керчәд авчәдг болна* „Miután a jurtához ért leszállt, lovát kikötötte, majd mikor bement három-négy öregasszony a fiú köldökét kivágta”

Mínhogy eredetében a névszókhöz kötődik (-хла/хлә ⇐ Nomen Futuri + társhatározó eset), ellátható alanyi birtokjellel, de ekkor alakja a társhatározó eset alanyi birtokjeles formájához hasonlóan megváltozik és -хлар/хләр lesz belőle. Pl.: *Хамаһас болв чигн зэңг зөө соңсхларн эркн биш нанд кел* „Bárhonnan is hallasz hírt, feltétlenül mondd el nekem!”; *келмрчнрәс бичж авсн амн урн тууж үүдөвмүд барлхларн диалект болһна өвәрч-янзинь хадһлж барлх саната* „Mikor közreadjuk a mesélőktől felvett népi eposzokat és műveket, a nyomtatásban minden nyelvjárás sajátosságait meg kívánjuk őrizni”.

Létezik még az Adverbium Successivi-nek egy ritkábban használatos -хлаг/хләг alakja is, melynek jelentése szinte kizárólag egyidejűség vagy szoros előidejűség. Pl.: *Тиигәд мана хар хальмгин баатр хар маңһдин баатриг даһад одхлаг хөөнә мах чанад һарһад иджәтл...* „Aztán, mikor a mi fekete kalmük vitézünk a fekete tatár vitézt követve odaért, juhúst főzött, kitette és amint ette...”; *Мана баатр үдһинь авхар хәәхлә үлд эс һарч өгхләг үдһинь һариннь тавн үйин керчәд авсн болжана* „A mi vitézünk kereste a kardját, hogy elővegye és mikor az nem jött ki, a kardja a kezéről öt ujjpercet levágott”.

Adverbium Finale célhatározásra szolgál, -хар/хәр végződése a Nomen Futuri és az eszközhatározói esetrag összevonásából jött létre. Kérdéses, hogy tekinthető-e önálló igenévnek, mely bármilyen jelentéstöbblettel is rendelkezne az eszközhatározó amúgy is meglévő cél-/okhatározói szerepköréhez képest, de a hagyományos nézet alapján külön határozói igenévként szerepel. Mint a következő példákban is látszik, az Adverbium Finale sok esetben szándék kifejezésére is használható. Pl.: *Би хальмгар келдг дасж авхар бэәнәв* „Meg akarok tanulni beszélni kalmükül”; *Би батлөрта бичг илгәхәр седлөв* „Ajánlott levelet szeretnék küldeni”; *Мана залу тана хойр чик керчж авхар бэәнә* „A férjem le akarja vágni a maga két fülét”; *Терүг үзхәр хүлһн деед үзгүр хәләһәд суусн бәәж* „Azért, hogy azt meglássa, a patkány felfelé nézve ült”.

Tagadás

Az igék és igenevek tagadását a kalmük többféle, szó előtt álló és szó után álló tagadószóval oldja meg. A felszólító alakok tagadására (tiltás) többnyire a *бичә*, ritkábban a *бичкә* „ne” tiltószót használják, s ezek csak ebben az esetben fordulhatnak elő. Pl.: *Бичә седкл зовтн!* „Ne aggódjon!”; *Жүдһин үзүрәс бичә әһич!* „Ne félj a kopja hegyétől!”; *Үлдсн цаган бичә үрәй* „Ne vesztegezzük a megmaradt időnket!”; *Нерән бичкә һутай* „Ne hozzunk szégyent a nevünkre!”; *Тиим юмн бичә үзгдг* „Ne is történjen ilyen!”; *Би чамаг үкрт бичә заасв* „Nem mutatlak meg marhának!”.

A mondatzáró igealakok tagadására használható az *эс* tagadószó, mely az ige előtt áll. Pl.: *мөндөн юңгад эс иднөч* „miért nem eszed meg a csalétket?”; *Эмт яһад эс серүлө?* „Miért nem ébresztette fel az embereket?”.

A névszói igenevek tagadására többnyire az ige után álló *уга* tagadószó és annak rövidült formája a *-го* szolgál. Pl.: *һал уга һазрас утан һардзо* „ahol nincs tűz, onnan nem száll fel füst”; *Би умисһи угав гиж Буһһи келв* „Nem olvastam – mondta *Буһһи*”; *Заһсч залу гелһиг көөж күүж чадсһи уга* „A halász nem tudta utolérni a lámát”.

Használható ezenkívül a *биш*, valamint a Nomen Futuri esetében a rövid *-ш* alak, de ezek nemcsak azt fejezik ki, hogy az adott esemény nem következik/következett be, hanem arra is utalnak, hogy helyette egy másik esemény történik vagy történt meg.

Szintén a Nomen Futuri tagadásának felel meg a *-ш уга* és *-шго* szerkezet, de ezek további jelentésekkel is bírnak. Pl.: *Үлдж чадшго* „Nem tudok maradni”; *Би тана цаһан седклиг мартишго* „Nem felejttem el a jóindulatát”; *Мөрән чамд өгшго* „Nem adom neked a lovamat”.

A névszói igeneveknél is használható az *эс* tagadószó, ám ritkán fordul elő.

A kalmük a határozói igeneveket ritkán tagadja, de ha mégis, többnyire az *эс*-t használja. Pl.: *Келн уга бөжүн кенә цусинь келж эс чадад зиигәд, жиигәд бәәнә* „A nyelvetlen szúnyog nem tudta megmondani, hogy kinek a vére és csak zümmögött”; *Дегтр авсн күн эс олж чадихав* „Nem tudtuk megtalálni azt, aki elvitte a füzetet”; *Тана даалһөритн эс күүәхлә, нанд ичр болх* „Szégyelleni fogom magam, ha nem tudom teljesíteni a megbízását”; *Мана баатр үдинь авхар хәәхлә үлд эс һарч өхләг үдинь һариннь тавн үйин керчәд авсн болжана* „A mi vitézünk kereste a kardját, hogy elővegye és mikor az nem jött ki, a kardja a kezéről őt ujjpercet levágott”.

Az Adverbium Imperfect, Adverbium Perfecti és az Adverbium Modale tagadására használható a Nomen Futuri-nál már említett *-л уга* és *-лго*, jelentésük kb. „anélkül, hogy ...”. Pl.: *Терүгинь хаанд келдго, тер му хурһан өгтн, – гиж залу сурв* „Anélkül, hogy szólt volna róla a kánnak, a fiú azt kérte, hogy adja oda azt a hitvány bárányt”; *һавхднь торд уга, меңгинь яһж идхүв гихәд зогсв* „Hogyan egyem meg a csalétket, anélkül, hogy a csapdába kerülnék? – állt gondolkodva”; *Нусха Мууг хойр аһнь цокад, хот өлдго көөһәд гертәсн һарһкһна* „*Nusxa Mui*-t a két bátyja megverte és kikergette a jurtából, anélkül, hogy ételt adott volna neki”.

A határozói igenevek közül egyetlenként az Adverbium Perfecti után állhat az *уга* tagadószó, s ekkor a szerkezet mondatzáró is lehet. Többnyire arra utal, hogy egy cselekvés vagy esemény még nem történt meg. Pl.: *кесг жиләс нааран негчн заһс бәрәд уга бөөж* „néhány éve már egy halat sem fogtak”; *Би күүнд одад уга* „Még nem mentem férjhez”; *Санж иим ик балһс үзәд уга билә* „*Sanj* még nem látott ilyen nagy várost”.

Igeképzés

A kalmük nyelv számtalan névszóból vagy igéből igét alkotó képzője közül itt csak a leggyakoribb, igéből igét képző toldalékokról lesz szó.

Műveltető igelakot képez az *-ул/үл* (ma mássalhangzóra végződő igeformáknál) és az *-лһ* (ma magánhangzóra végződő igeformáknál). Az eredetileg nem *s*, *d* vagy *b* hangra végződött igéknél *-с* (magas hangrendnél) és *-һ* (mély hangrendnél), míg *s*-re, *d*-re vagy *b*-re végződötteknél *-x* képző is előfordul, s egyes rövid magánhangzóra végződött töveknél *-a/ə* jelzi a műveltetést. Műveltető szerkezetben eszközhatározói esetragot kap az aki/ami végrehajtja a kikényszerített cselekvést. Szórványosan lehet a műveltető igealaknak szenvedő jelentése, s kifejezheti azt is, hogy az alany egyszerűen csak lehetővé teszi az adott cselekvést. Pl.: *Күүнд юңгад малтүднат?* „Miért hagyod, hogy az ember kiásson?”; *худгур даххд өәмигтә, арслһиг уурлүдхла чигн ик зеткртә* „a kúthoz követni is ijesztő, de az oroszlant felmérgetni is nagyon veszélyes”; *Машиһән Манж күүнә һарт бәрүдмн биш* „*Manj* az autóját nem hagyja más által vezetni”; *Һарн үкс үкрин толһаг цаснас малтж һарһв* „*Narn* kiásta az elpusztult marha fejét a hóból”, *би танд эврән үүрәд күрж өгсүв* „majd én magam veszem a hátamra és elviszem magához”.

A szenvedő igealak képzője többnyire *-д* (eredetileg magánhangzóra végződő igéknél), ritkábban *-д* (eredetileg *l* végű igeformáknál) vagy *-т* (a többi, korábban mássalhangzós igeformánál). Pl.: *эжго эрм цаһан көөдәд нег гер үзгдг болна* „a lakatlan, nagy pusztaságban egy ház látszódott”; *Эн үг яһж келгднә?* „Ezt a szót hogy mondják?”; *Сөөнә хаана цегд диилгдсн болж, хан бийнь шавтсн болад зүүднд орв* „Az volt álmodban, hogy az éjszaka kánjának seregét legyőzték, ő maga pedig megsebesült”; *Залу алтн чигн, мөрн чигн уга меклгдәд үлднә* „az ifjú ott marad becsapva, arany nélkül és ló nélkül”.

A szenvedő szerkezetben nem szükséges feltétlenül jelölni a tevőleges alanyt, ha az nem lényeges vagy a szövegkörnyezetből kiderül, de ha mégis, akkor hely- és részeshatározói végződéssel látják el. Pl.: *хөөн чонд бәрәдв* „a juhot megfogta a farkas”; *мөндрт цокгдсн цецгүд* „a jégeső által elvert virágok”.

Olyan cselekvésre utal az *-лү* képző, melynek végrehajtásában többen vesznek részt, de a cselekvés egységes egésznek fogható fel. Pl.: *Тер дәәнд хойр талас бүкл миһһн танк орцж гиж өмтн келжәнә* „Azt mondják

az emberek, hogy abban a csatában mindkét oldalról ezernyi tank vett részt”; *Би чамла зөвчлүхэр ирүв* „Azért jöttem, hogy tanácskozzak veled”; *Көгшин бас тагчгар эднэ ардаас дахлив* „Az öreg is csendben követte őket”.

Hasonló szerepet tölt be *-цха/цхэ* is, de az előzővel ellentétben inkább azt fejezi ki, hogy többen végeznek egyszerre ugyanolyan cselekvést, de ez nem egyetlen cselekvés, melyet többen hajtanak végre, hanem több azonos, ám párhuzamos tevékenység. Pl.: *эн сарин эн өдр цуһарн хэрү эн булгдан ирүцхэмн* „ebben a hónapban, ezen a napon mindannyian visszajövünk ehhez a forráshoz”; *эмгн өвгн хойр көвүг хээлдэд, һарад гүүцхэнэ* „Az öregasszony és az öregember a fiút keresve szétfutottak”; *Кезэнэ Кулһсн хол, Шарлжн шилв, Өндгн толһа, Делүн дөрвн хамцж, ах-дү болүхаж* „Egyszer régen 'Hajszáltorok', 'Fűszálláb', 'Tojásfej' és 'Lép' összeálltak és testvérek lettek”.

Szintén a cselekvésben résztvevők többszámát fejezi ki az *-лд*, de azzal a többlettel, hogy a cselekvés egyben kihatással van végrehajtóira, vagyis a cselekvés alanyai egyben tárgyai is. Pl.: *таньлдый* „ismerkedjünk meg!”; *көвүн мана бол гилдэд сурлдна* „legyél a mi fiunk! – kérlelik”; *Зурхачин көвүн бичг тат – гилдүцхэнэ* „Jós fia, jósolj! – mondják”; *мини ормд, зуута аавлам ноолд* „helyettem a százéves apámmal birkózz!”; *Хэжрлдж бээн шовуд, буудяһар аман бөглж тогтнлдв* „A rikácsoló madarak miután megtömték a szájukat magokkal, megnyugodtak”; *олн хаха хаһиан дотрнь гүүлднэ* „A kerítésen belül rengeteg disznó szaladgál”.

Noha az *-лц* és *-лд* képzők szerepe eltérő, jelentésük sokszor átfedi egymást, s akár ugyanabban a szóban is felcserélhetők a szó jelentésének változása nélkül. Pl.: *Хойр сард Москвад нег-неглрн харһцад, таньлдла* „A két hónap alatt találkoztunk és ismerkedtünk meg egymással Moszkvában”.

A *-чк* képző olyan igét képez, melynél nem változik meg az alapige jelentése, s a képző csupán az ige befejezett voltára vagy hirtelen bekövetkezésére utal. A *-чк* képző jelentésében megfelel az Adverbium Imperfecti + *орк*- segédigés szerkezetnek, s annak rövidült, összevont formája. Pl.: *хан өвгдлэ мөндүкэд, негдгч өвгнэнь сурна* „a kán üdvözlí az öregeket és azt kérdezi az első öregembertől”; *Чигэнэнь цадтлан ууһад, чигэнднь моһаһан хайчкв* „Miután ivott a kumiszból, míg jóllakott, a kígyóját beledobta a kumiszba”; *Нусха Мууг хойр аһнь цокад, хот өглө көөһэд гертэсн һарһцкна* „Nusxa Миу-т a két bátyja megverte és kikergette a jurtából, anélkül, hogy ételt adtak volna neki”.

A *-жа/жэ, -ча/чэ* képző igen jellemző valamennyi nyugat-mongol nyelvjárásra. Eredetét tekintve az Adverbium Imperfecti és a *бээ*- létige összevonásából keletkezett. Eredetileg folyamatos igealakot képez, de a gyakorlati használata során az eredeti ige és a képzett ige közti jelentéskülönbség sokszor eltűnik, s a képzőnek csak stilisztikai szerepe marad. Pl.: *эрэ түлжэһэд гертнд эс таасгдхла икэр түлэд окна* „Éppencsak meggyújtotta, de mikor a feleségnek nem tetszett, jobban alágyújtott”; *мах чанад һарһад иджэтл нег хойр наста көвүн, хар маһһадын баатрин көвүн хажуһас ирэд өскөннь өөр түшэд зогсж бээтл эцкнь шаһа-чимг өсн болжана* „húst főzött, majd kitette, s mikor evett, egy kétéves fiú, *Хар Маһүдин баатр* fia oldalról odajött és ahogy a sarkait összetéve állt, az apja egy bokacsontot adott neki”; *Цас күрэд жэһэд нег шаһан кирэ тос олж авад ...* „A havat ellapátolva egy bokacsontnyi vaját talált ...”; *Шиидвр кежэдг тер арвн чон* „Döntést hozott a tíz farkas”; *Бөө чон ахлжэдг болна* „A sámán-farkas lesz a vezető”; *Инэһэд босжана Сокту Солмн* „*Soktu Solmn* nevetve felkel”.

A rövidült *-жа/жэ, -ча/чэ* alak mellett létezik az önálló *-ж бээ*- forma is (lásd alább), de a kettő nem teljesen felel meg egymásnak. Ha a *бээ*- ige segédigeként szerepel a mondatban, akkor jelentése teljesen megegyezik a képzőével és szabadon felcserélhető azzal, de ha önálló igeaként áll, akkor már nem, hiszen jelentése eltér a képzőtől. Jól megvilágítja ezt a helyzetet a következő két példa: *Бамб хаан гиж вээдм* „Él egy *Bamb хаан* [nevű ember]”; *Бамб хаан гижэнэ* „*Bamb хаан* [azt] mondja [, hogy...].”

Segédigés szerkezetek

A kalmük nyelv igen gyakran használ segédigéket, melyekkel kisebb-nagyobb jelentésmódosítást fejez ki. A segédigék olyan önálló jelentéssel is bíró igék, melyek határozói igenévvél (többnyire Adverbium Imperfecti vagy Adverbium Modale) kapcsolódnak a főigéhez, s pontosítják annak jelentését. A főige és a segédige egy egységnek, voltaképpen összetett igének tekintendő, melynél a segédigéhez bármilyen igei végződés kapcsolódhat, mutatva a szerkezet mondatban elfoglalt helyét. Segédigés szerkezetben a segédige önálló jelentésének nincs szerepe, noha sokszor összefüggésben van a segédigei szerkezetben hordozott jelentésével. Minthogy a segédigéknek van önálló jelentésük is, előfordulhat, hogy önálló igeaként látszólag egy segédigés szerkezetben állnak, de ilyenkor a szövegkörnyezet mindig meghatározza az adott ige jelentését.

Az Adverbium Imperfecti és a *бээ*- létige folyamatosságot fejez ki, mint a *-жа/жэ, -ча/чэ* képző, jelentésük semmiben sem tér el egymástól. Ritkábban ugyanez a segédige Adverbium Perfectivel is előfordul, hasonló jelentéssel. Pl.: *Хэжрлдж бээн шовуд, буудяһар аман бөглж тогтнлдв* „A rikácsoló madarak miután megtömték a szájukat magokkal, megnyugodtak”; *Арат юн идж бээнэт?* „Róka, mit eszel?”; *һаза хулһниин хумсца цасн орад бээж* „kint patkánykörömig érő hó esett”.

Számos segédige van, mellyel befejezettséget lehet kifejezni, ezek az *ав*- „venni”, *өз*- „adni”, *орк*- „dobni”, *ир*- „jönni”, *од*- „menni”. Legnagyobb részét az Adverbium Imperfecti, ritkábban az Adverbium Modale vagy

Adverbium Perfecti végződésével kapcsolódnak a főigéhez. Pl.: *Улажин Мергчин кырч ирв* „Megérkezett *Улажин Мергч*”; *тер залу шарш мөрөн унж авад йовж одна* „az az ifjú sárga lovát megülve elmegey”; *күлгиг авч ирэд тохад оркв* „elhozta a hátast és felnyergelte”; *Алтин буудя беег, көрч одх, уржж өзхи уга* „Az arany gabona fázós, megfagy és nem nő ki”; *Көвүн, нааран йовж өз* „Fiú, gyere ide!”; *бичэ сур, идж ав* „ne kérdezz, csak edd meg!”.

Az *ав-* és az *өв-* esetében a segédige nemcsak a befejezettségre utal, hanem mutatja a cselekvés irányát is – az előbbinél az alany a maga számára végzi a cselekvést, míg az utóbbinál mások számára. Pl.: *умиж ав* „elolvasni [a maga számára]; *умиж өз* „felolvasni [mások számára]”.

Az *үз-* ige elsődleges jelentése „látni, nézni”, de Adverbium Imperfectivel kapcsolódó segédigeként „mit megpróbálni” értelemben is használatos. Pl.: *Эн үгмүдиг нишлврәри салж үзти* „Próbálja meg elválasztani ezeket a szavakat szótagonként!”.

A *бол-* „lenni, válni” segédigei szerepben az előtte álló és Adverbium Imprefectivel kapcsolódó ige bekövetkeztének vagy végrehajtásának lehetőségét fejezi ki. Ha a *бол-* nem tagadó alakban áll, akkor az adott ige bekövetkezte/végrehajtása lehetséges, míg ha tagadva van, akkor nem. A *бол-* által mutatott lehetőség megléte vagy hiánya vonatkozhat fizikai okra, de elvontabb dologra is (pl. tiltás, engedélyezés). Pl.: *Танас юм сурж бодхий?* „Kérdezhetek Öntől valamit?”; *Ямаран нилх бички болв чигн, ясьд өзч бодх* „Bármennyire kicsi is, be lehet adni a bölcsödébe”; *тәж татж бодшго* „tilos dohányozni”.

Adverbium Imperfecti vagy Adverbium Modale végződéssel kapcsolódva a *чад-* „képesnek lenni” ige azt mutatja, hogy az alany képes vagy nem képes a főigében meghatározott cselekvésre. Ha képes, akkor a segédigéhez állító, ha nem, akkor tagadó formájú végződés járul. Pl.: *Келн уга бөжүн кенә цусинь келж эс чадад зиигәд, жиигәд бәәнә* „A nyelvetlen szúnyog nem tudta megmondani, hogy kinek a vére és csak zümmögött”; *Үлдж чадигов* „Nem tudok maradni”.

A *яд-* „nem lenni képes vmre” ige a *чад-* párjaként érdekes példája a mongol nyelvekben előforduló ellentétes jelentésű igéknek. Szerepe hasonló az előzőéhoz, csak éppen azt fejezi ki, hogy az alany nem képes a főigében megjelölt cselekvésre. A *чад-* segédigével ellentétben a *яд-* nem fordul elő tagadó formában. Pl.: *Би энүг кәж ядүв* „Ezt nem tudtam megcsinálni”.

Viszonyszavak

A kalmük nyelv az állítmányhoz illeszkedő kérdőszócskákat használ a kérdő mondat alkotásához. Többnyire Kérdőszót tartalmazó, azaz kiegészítendő kérdő mondatnál használják a **-в/ви** (magánhangzó és nem *л, м, н, б, в* után) és a **-б/бу** (*л, м, н, б, в* után) szócskát, de megtalálható eldöntendő kérdésként is. Ha az állítmányhoz személyjel is kapcsolódik, akkor az a kérdőszócska után áll. Pl.: *Энчи кенә үкрә?* „Ez kinek a marhája?”; *Эндр ямаран өдрә?* „Ma milyen nap van?”; *Көдү орм кергтә?* „Hány hely kell?”; «*Теегин герлд*» *харси шүлгинь умисн угаәт?* „Nem olvasta a 'Pusztai fény'-ben megjelent versét?”; *Чи нанд дуртавч?* „Szeretsz engem?”; *Та альк үзг тал йовхәт?* „Melyik irányba megy?”; *Мархан кезә эклхмб?* „Mikor kezdődik a verseny?”.

Ha a **-б/бу** szócska *н*-re végződő szóhoz kapcsolódik, akkor a *б* ajakhang hatására a szóvégi *н* labializálódik és *м*-re változik. Pl.: *Тер юн күмб?* „Ki az az ember?”; *Чини зөргчн яһсмб?* „Mi történt a bátorsággal?”.

A Nomen Usus *-дз* végződése után álló *-в* előtt kiesik a *з* (*-дз + -в ⇒ -дв*). Pl.: *Тер асхн ирдв?* „Este szokott jönni?”

Eldöntendő kérdésként használatos az **-ү/ү**, mely csak mondatzáró igealakok után járulhat. Ha a mondatzáró igei végződés magánhangzóra végződik, akkor az **-ү/ү** kapcsolódásakor ez a magánhangzó kiesik. Pl.: *Чамд мөңн бәәнү?* „Van pénzed?”; *Көвүн, үүнд арат көөж йовсн хурвн ноха үзгдвү?* „Fiú, láttál itt három kutyát, akik egy rókát üldöztek?”; *Цуг трактормудт хошад күн көдлнү?* „Minden traktoron két-két ember dolgozik?”; *төрән хамхүлд даргдж одлу?* „a gabonát elnyomta a gaz?”; *Манца ирвү?* „Манца megjött?”.

Szintén eldöntendő kérdésként, de névszók és névszói igevek után következhet a **-й** (magánhangzó után), az **-ий** (mássalhangzók után, kivéve mély hangrendű szavaknál a *д, т, л* és *н* hangokat) és az **-ый** (mély hangrendű szavaknál, *д, т, л* és *н* után) szócska. Pl.: *Хөд танад олный?* „Sok juhuk van?”; *хурвн машин одач һарад угай?* „a három autó még most sem indult el?”; *Чини эчк баһ настай?* „A te apád fiatal?”.

Főként a kiegészítendő kérdésként, de esetenként az eldöntendőnél is előfordul, hogy elmarad a kérdőszócska. Pl.: *Арат юн идж бәәнәт?* „Róka, mit eszel?”; *Эндр ямаран хот кәжәнәт?* „Ma milyen ételt készit?”; *Иим ора күртл яһад көдлжәхмч?* „Miért dolgozol ilyen későig?”.

Számos viszonyzó használatos nyomatékosításra. A legelterjedtebb a **-мн** és a **-м**, melyek a *мөн* „ugyanaz” szó rövidült formái. Az eredeti teljes alak és a rövidült formák párhuzamosan fordulnak elő névszók és névszói igevek után. Pl.: *Үдлә сааһад көвтүлдмн* „Délben megfejik és hagyják feküdni őket”; *Негдвәр, танд би өөлжәхмн уга. Хоёрдвар болхла, кеер хөөнә ард йовсн, гер деер көдлснәс яһад күнд болжәхмб?* „Először is nem bántottak meg. Másodszor pedig miért lenne nehezebb a pusztában járni a juhok után, mint otthon dolgozni?”.

Az *-л* nyomatékosító szócska bármilyen névszóhoz vagy igei végződéshez kapcsolódhat, s gyakran az *-м* szócskával együtt fordul elő (⇒ *-лм*). Pl.: *Герт орж ирси Бадмадм* „Badma az, aki bejött a házba”; *Эндор салхтандм* „Ma bizony szeles nap van”.

Csak a Praeteritum Perfecti *-в* végződése után következhet az *-и* szócska, szintén nyomatékosító értelemben. Pl.: *Санж бүкл тавн жил танла хамдан сурхуль сурвиц* „Dehát Sanj öt teljes évig tanult veled együtt!”; *Бамб Федор хоир ставк орж одвиц* „Dehát Bamb és Fedor elmentek a főhadiszállásra”.

Leginkább a Presens Imperfecti és a Presens Perfectihez járulhat az *-уц/үц* nyomatékosító szócska, s ilyenkor az igei végződés magánhangzója kiesik. Pl.: *Одахн күртл таниг бооцан угаһар заржалуц* „Magát eddig bizony szerződés nélkül alkalmaztam”; *Бидн чамгаг дуудуллуц* „Mi bizony hívtunk téged”.

Szókins

A kalmük nyelv szókinsének alapját a mongol nyelvek közös szókészlete alkotja. Ezen kívül természetesen számos jövevényszó is gazdagítja a nyelvet, melyek különböző népektől és különböző korokban kerültek át a kalmükbe.

A kalmükben megtalálhatók a közös mongol szókins részét képező korai kölcsönzések, melyek főként a török és a mandzsu-tunguz nyelvekből származnak. Különösen a török hatások mutatkoznak igen réginek, már a legkorábbi mongol nyelvemlékekben is jelen vannak, s a mongolban meglévő török jövevényszavak eredeti alakjukkal való összevetése még korábbi kapcsolatokra mutat.

A mongol nyelv legrégebbi török elemei közé tartoznak az ún. csuvasos vagy bolgáros jövevényszavak. Ezek a török nyelvek azon csoportjának egy vagy több tagjától származnak, melynek egyetlen mai képviselője a csuvas nyelv, de ide tartozott a bolgár, valamint feltehetően, de nem bizonyítottan más nyelvek is. A csuvasos jövevényszavak leggyakoribb jellemzői közé tartozik a rotacizmusnak és lambdacizmusnak nevezett jelenség, mely szerint a köztörök *z*-nek csuvasos *r*, míg az *š*-nek *l* hang felel meg. Ilyen szavak minden mongol nyelvben megtalálhatók, s ezek közül néhány kalmük alakja a következő: kalm. *ükr* ⇔ ötör. *öküz* ~ *ögüz* „szarvasmarha”; kalm. *iker* „iker”; kalm. *čulu* ⇔ ötör. *tüš* „kő”; kalm. *bor* ⇔ ötör. *boz* „szürke”.

A csuvasos elemeken kívül azonban igen nagy számban kerültek köztörök szavak is a mongolba. Ezek nem egy meghatározott időszakból származnak, hanem az évszázados egymás mellett vagy együttélés során épültek be a mongol nyelvbe. Pl.: kalm. *cecg* ⇔ ötör. *čecäk* „virág”; kalm. *temän* ⇔ ötör. *tevi*; kalm. *tek* ⇔ ötör. *tekä* „kecskebak”; kalm. *sän* ⇔ ötör. *sayi* „jó”; kalm. *adg* „vmi vége” ⇔ ötör. *adaγ* „láb”; *xudry* „farmatring” ⇔ ötör. *qudruq* „fárok”; kalm. *tayg* ⇔ ötör. *tayaq* „bot”; kalm. *solγa* „balkezes, balog” ⇔ ötör. *sol* „bal”; kalm. *čičr-* ⇔ ötör. *titrä-* „reszketni”; kalm. *miγyn* ⇔ ötör. *biγ* „ezer”; kalm. *ärün* ⇔ ötör. *ariγ* „tisza”; kalm. *aγri* ⇔ ötör. *adγir* „csödör”.

A mongol és a török nyelvek szoros kapcsolatának és egymásra hatásának élénk időszaka volt a Nagy Mongol Birodalom kora, amikor a Dzsingisz kán által megkezdett és utódai alatt kiteljesedett hódítás gyakorlatilag valamennyi török nyelvet beszélő népet érintette. A hódítók nyelve erős hatást gyakorolt a meghódított török népek nyelvére, de ez fordítva is fennállt, s ezen időszakban is kerülhettek a mongolba török jövevényszavak.

Sajátos helyzetben voltak a nyugat-mongol ojrátok, akik a keletebbre és délebbre lakó mongol népekkel ellentétben folyamatosan közvetlen kapcsolatban és szomszédságban voltak Közép-Ázsia és Dél-Szibéria török nyelvű népeivel, nomádokkal és letelepült város lakó, fölművelőkkel egyaránt. A Dzsungár Birodalom idején a Kelet-Turkesztáni török néesség jó része az ojrátok uralma alá tartozott, s ez csak tovább mélyítette a kulturális és nyelvi kapcsolatokat. Ennélfogva ezek az újabb keletű török jövevényszavak az ojrát nyelvjárások szókinsébe a többi mongol nyelv török eredetű elemeitől eltérő szerkezetet és tartalmat vittek. Szintén ezt a réteget gyarapította az ojrátok közé beköltözött török népcsoportok (pl. *xoton*-ok) nyelve, mely a néesség elmongolosodása után is fellelhető maradványszavakban él tovább. Igen nehéz ugyanakkor elkülöníteni a jövevény- és a maradványszavakat, hiszen sokszor mindkettő ugyanabból vagy egymáshoz nagyon hasonló török nyelvből származott. Ezen szavak jó része nemcsak a keleti ojrátságnál, hanem a kalmüköknél is megtalálható. Pl.: *kičg* „kölyök (kutya)”; *bortx* „kulacs”; *büšmüd* „férfi köntös”; *ärg* „csatorna”; *terlk* „női köntös”, stb.

A kalmükök Dzsungáriából való elvándorlásuk után a Volga mentén még szorosabb közelségbe kerültek olyan török népekkel, melyekkel részben már előző hazájukban is találkoztak (pl. kazakok), de több addig távoli nép is a szomszédságukba került (pl. tatárok, baskírok, stb.). Ez a török nyelvi környezet természetesen kihatással volt a kalmük nyelvre is, s jelentős számú új jövevényszó épült be a szókinsbe. Így a mongol nyelvek közül a kalmük rendelkezik az egyik legjelentősebb török eredetű szókészlettel. Pl.: kalm. *jilk* „vitorla” ⇔ kaz. *jelkä*, kazt. *jilkä*; kalm. *xany* „fátuskó” ⇔ kazt. *qanaγ*; kalm. *xazn* „kincs (eskamra)” ⇔ kaz. *qazna*, stb.

A török nyelvek közvetítésével jutott el a mongolokhoz néhány perzsa és arab jövevényszó, melyek száma meglehetősen alacsony. Arab eredetű szavak: *mal* „jóság”; *ärk* „tejpálinka”; *sawγ* „szappan”, stb. Perzsa eredetű szavak: *bold* „acél”; *bolr* „kristály”; *šikr* „cukor”; *arslγ* „oroszlán”; *šatr* „sakk”, stb.

A mongol népek történetük során igen szoros kapcsolatot tartottak fenn Kínával, ami nem maradt nyom nélkül, s a mongol műveltségben és nyelvben számos kínai elem fedezhető fel. A kalmükök ma ugyan

meglehetősen távol élnek Kínától, de keleti hazájukból már magukkal hozták mindazokat a hatásokat, melyek a mongolság egészét érték, s még a Volga mentétől is kapcsolatban álltak a Mandzsu Birodalommal, ami akár ebben a korban is járhatott nyelvi kölcsönzésekkel. A kínai jövevényszavak között nagy számban szerepelnek címek és rangok, valamint a kínai kultúrához kapcsolódó más kifejezések. Pl.: *tääš* „herceg”; *tääj* „herceg”; *šaažy* „porcelán”; *tääz* „színpad”; *luuwjy* „répa”; *bääšjy* „(uralkodói) udvar, palota”; *lu* „sárkány”.

Mínt hogy a kalmükök a XVII. század elején vándoroltak el Kína közvetlen közeléből, az időközben ott hatalomra került mandzsu dinasztia nyelve szinte semmilyen befolyást nem gyakorolt a kalmükségre, s csupán a keleten maradt ojrátokkal fenntartott szoros kapcsolatokon keresztül kerülhetett át egy-két szó (rangok, közigazgatási kifejezések).

A buddhizmus elterjedése a mongolok között számos idegen szót és kifejezést is meghonosított nyelvükben. Ezek egyrészt a buddhizmus szent nyelvéből, a szanszkritből származnak, de nem közvetlenül, hanem a buddhizmust a mongolok felé közvetítő ujgurok és tibetiek nyelvén keresztül, s igen sok szót adtak ez utóbbiak saját szókincsükből is. Különösen igaz ez a tibeti nyelvre, mely a mongol lamaista egyházban elfoglalt különleges szerepe folytán mélyreható befolyást gyakorolt a mongolra. Nem csupán a szűken vett vallási fogalmakra vonatkozó szavak kerültek át a tibetiből, hanem minden olyan terület is gazdagodott, mellyel a kolostorokban foglalkoztak (orvoslás, tudományok, stb.).

A szanszkrit eredetű szavak igen változatos képet mutatnak, de megfigyelhető, hogy csupán névszói átvételek fordulnak elő. Jelentős részük kifejezetten a buddhizmushoz kapcsolódó szakszó, melyeknek ha van is eredetileg más jelentésük, a mongolba csak vallási értelmükkel szerepelnek. Pl.: kalm. *saŋg* „a szerzetesek közössége” ⇐ szkr. *saṃga* „közösség, testvériség”; kalm. *šajŋ* ~ *šajŋ* „vallás, hit” ⇐ szkr. *śāsana* „tanítás”; kalm. *mandl* „áldozati kör” ⇐ szkr. *maṇḍala* „kör, korong”; *tam* „pokol” ⇐ szkr. *tamas*; kalm. *nirwan* ⇐ szkr. *nirvāṇa* „nirvána”; kalm. *bird* ⇐ szkr. *preta* „éhségszörny, a hat létforma egyike”; kalm. *birmn* „gonosz szellem” ⇐ szkr. *brahman* „pap”; kalm. *maxranz* „a négy égtáj őrzői” ⇐ szkr. *mahārāja* „király”. Igen sok buddhista istenség szanszkrit eredetű neve is meghonosodott, noha számos esetben inkább a tibeti vagy a mongolra lefordított változat terjedt el, s a többféle eredetű elnevezések akár párhuzamosan is előfordulhatnak. Pl.: kalm. *Manjšr* ⇐ szkr. *Mañjuśrī*; kalm. *Maxgal* ⇐ szkr. *Mahākāla*; kalm. *Yamndag* ⇐ szkr. *Yamāntaka*; kalm. *mādr* ~ *māadr* ⇐ szkr. *Maitreya*.

A szanszkrit jövevényszavak némelyike a buddhizmustól elszakadva utat talált a köznyelvbe is, ahol minden vallási felhang nélkül használatos. Pl.: kalm. *tiw* ⇐ szkr. *dvīpa* „földrész”; *aw* „yas” „szokás, hajlam” ⇐ szkr. *abhyāsa* „gyakorlat”; kalm. *āŋg* „rész, törzs, nemzetség, osztály” ⇐ szkr. *aṅga* „vmi része, tagja”; kalm. *bot* „(könyv)kötet” ⇐ tib. *po-ti* ⇐ szkr. *pustaka* „könyv, kötet”; kalm. *šülg* ⇐ szkr. *śloka* „vers”; kalm. *badg* ⇐ szkr. *pādaka* „versszak”.³⁵⁹

A buddhizmus révén kerültek át a kalmükbe a tibeti jövevényszavak is, melyek számos jelentéskörre kiterjednek. Pl.: kalm. *gelj* „szerzetesi rang” ⇐ tib. *dge-slong*; kalm. *lam* ⇐ tib. *bla-ma* „szerzetes”; kalm. *bum* ⇐ tib. *'bum* „száz ezer”; kalm. *say* ⇐ tib. *sa-ya* „millió”; kalm. *jowa* ~ *jewa* ⇐ tib. *bye-ba* „tízmillió”; kalm. *šil* „üveg” ⇐ tib. *šel* „kristály”; kalm. *xadg* ⇐ tib. *kha-btags* „(áldozati) selyemkendő”; kalm. *γanz* ⇐ tib. *gang-zag* „pipa”.

A mai kalmük köznyelvre a legszembetűnőbb hatást az orosz nyelv gyakorolja, mely már századok óta szolgál jövevényszavak forrásául, de igazán jelentős befolyást csak e század során szerzett. Az orosz jövevényszavak egy része – főként a korábbiak – szervesen beépült a kalmük nyelvbe, illeszkedett a hangtani követelményekhez és törvényszerűségekhez. Az újabb átvételek azonban jobban őrzik az eredeti orosz alakot, mely egyrészt az orosz nyelv általános használatban való elterjedésének, másrészt a cirillbetűs írásra való áttérésnek köszönhető. Ez utóbbi eredményeként az orosz vagy orosz közvetítésű nemzetközi szavakat az orosz helyesírásnak megfelelően vagy ahhoz hasonlóan írják le, mégha ez nem is felel meg minden esetben a kalmük írás hangjelölési rendszerének, s a szavak valós, valamilyen mértékig „kalmükösödött” kiejtésének. Pl.: kalm. *jalu* ~ *jalw* ~ *jaalw* „bér, fizetség” ⇐ or. *žalovanie* „illetmény, zsold”; kalm. *sad* ⇐ or. *sad* „kert”; kalm. *baal'ng* ⇐ or. *valenki* „nemezcsizma”; kalm. *baar* ⇐ or. *var* „szurok”; kalm. *bools* ⇐ or. *volost'* „járás, közigazgatási egység”; kalm. *čeeng* ~ *čääng* ⇐ or. *čajnik* „teafőző”; kalm. *piisr* ⇐ or. *pisar'* „írnök”; kalm. *pud* ~ *püd* ⇐ or. *pud* „súlymérték”; kalm. *yaarm* ⇐ or. *jarmo* „járom”; kalm. *tärk* ⇐ or. *tarelka* „tányér”. Az orosz eredetű vagy közvetítésű szavak nemcsak eredeti formájukban élnek, hanem új szavakat, névszókat és igéket is képeznek belőlük. Pl.: kalm. *gradus* „fok” ⇐ *graduslx* „hőmérsékletet mérni” ⇐ or. *gradus* „fok”; kalm. *dekret* „rendelet” ⇐ *dekretlx* „elrendel, dekralál” ⇐ or. *dekret*. Esetenként igék átvétele, sőt továbbképzése is előfordul: *хүгтан отказалдад бээн болна* „mindegyikük visszautasította” (⇐ or. *otkazat'* „elutasít, visszautasít, ellentmond”).³⁶⁰

³⁵⁹ Krueger, J. R.: Sanskrit Loanwords in Kalmyk. In: *Kalmyk-Oirat Symposium*. Szerk. A. Bormanshinov – J. R. Krueger, Philadelphia 1966, pp. 181-190.

³⁶⁰ Menges, K. H.: Kalmykisch-Russische Lehnbeziehungen. In: *Kalmyk-Oirat Symposium*. Szerk. A. Bormanshinov – J. R. Krueger, Philadelphia 1966, pp. 145-180.

Noha az orosz szavak és kifejezések rendkívül nagy számban vannak jelen a köznyelvben, használatukkor és előfordulásukkor mindenképpen figyelembe kell venni, hogy a kalmük lakosság nagy része kétnyelvű, sokan ritkán használják a kalmük nyelvet, s ha kalmükül próbálnak is beszélni, a megszokottabb orosz kifejezést használják a kalmük helyett, hiszen az általános orosz nyelvismeret miatt ez a megértést sem zavarja. Mindazonáltal rendszerváltást követően Kalmükia nagyobb önállósága jótékony hatással lehet a kalmük nyelv igényesebb használatára, szélesebb körű oktatására, s ezen keresztül megőrzésére.

A fent leírtakból látható, hogy a kalmük nyelvet története során igen sok külső hatás érte, de ezzel párhuzamosan a kalmük is gyakorolt befolyást a környező népek nyelvére (orosz, tatár, stb.). Az orosz és a különböző török nyelvek kalmük jövevényszavai érdekes kutatási területet jelentenek, de ismertetésük meghaladja e könyv kereteit.

A kalmük nyelv történeti összefüggései

A kalmük nyelv jelen állapota és rendszere nem értelmezhető kellőképpen a nyelv történeti gyökereinek és más mongol nyelvekkel való viszonyának ismerete nélkül. Jelen fejezet nem próbál meg teljes és minden részletre kiterjedő leírást adni a kalmük nyelv történetéről és fejlődéséről, csupán a mongol nyelvek összehasonlításakor felmerülő leggyakoribb jelenségek ismertetésére tér ki. Ennek során többnyire az írott mongol nyelv szolgál alapul, s az egyes változások is ehhez vannak viszonyítva. A fejlődés általános vagy egyedi jellegzetességei nyomon követhetők az írott mongol és a kalmük mellett megadott többi mongol nyelvi párhuzamon.

A magánhangzók közti *ɣ/g* kiesése és a hosszú magánhangzók

A mongol nyelv korábbi állapotában valószínűleg rendelkezett elsődleges hosszú magánhangzókkal, ezeknek azonban egy-két peremnyelvet (pl. daur, mogul) leszámítva mára nem maradt nyomuk.³⁶¹ A mai mongol nyelvek és nyelvjárások hosszú magánhangzói tehát nem ezekből erednek, hanem döntő többségükben a magánhangzók közti helyzetben levő *ɣ/g*, ritkábban *b, m* vagy *y*³⁶² hangok eltűnésével fejlődtek ki. A mai hosszú magánhangzók egy része nem ilyen eredetű, de ezekről itt most nem lesz szó.

A magánhangzók közti *ɣ/g* réshangúsodása, torokzárrá változása, majd eltűnése és az így egymás mellé került két magánhangzóból előbb kettőshangzó, majd hasonulás után hosszú magánhangzó kialakulása általános jelenség a mongol nyelvekben. Megfigyelhető már a legkorábbi nyelvemlékekben, pl. a Mongolok Titkos Történetének szövegében is, ahol a magánhangzók közti *ɣ/g* helyett sokszor már torokzár, vagy *w*, illetve *h* szerepel, s a későbbi közép-mongol emlékek is ezt a jelenséget mutatják.

- mong. *qayan*; oir. *xān*; MTT *qahan*; kalm. *xān*; halha *xān*; bur. *xān* „kán”
- mong. *baɣu-*; oir. *bou-* ~ *buu-*; MTT. *bawu-*; kalm. *bū-*; halha *bū-*; bur. *bū-* „leszáll, lemegy, letelepszik, csökken”
- mong. *sayu-*; oir. *sou-* ~ *suu-*; MTT *sa 'u-*; kalm. *sū-*; halha *sū-*; bur. *hū-* „ül, él”
- mong. *tejiye-* ~ *tejiɣe-*; oir. *teji-* ~ *tezē-*; MTT *teji 'e-*; kalm. *tejiā-*; halha *tejiē-*; bur. *težē-* „táplál”

A szóbanforgó folyamat azonban nem minden esetben megy végbe, vannak szavak, melyekben megmarad a magánhangzók közti *ɣ/g*, s ez több mongol nyelvben is jelentkezik.

- mong. *ebügen*; oir. *öbögin* ~ *öbögon*; kalm. *öwgn*; halha *öwḡ^on*; bur. *übgēn* „öregember”
- mong. *emegen*; oir. *emegen*; kalm. *emgn*; halha *emḡ^on*; bur. *emgeŋ* „öregasszony”
- mong. *ünegen*; oir. *ünegen*; kalm. *üngn*; halha *ün^og^on*; bur. *ünegeŋ* „róka”

Mínthogy a hosszúsággá válás nem minden esetben megy végbe, s egyes szavaknál megmarad a magánhangzók közti mássalhangzó, ennek magyarázatára olyan elképzelések születtek, mint például Poppe-é. Eszerint a V1 + *ɣ/g* + V2 hangkapcsolatoknak két formája létezett – az egyikben V2 hosszú magánhangzó volt, míg a másikban rövid. A magánhangzók közti mássalhangzó akkor esett ki és jött létre hosszú magánhangzó, ha V2 hosszú volt, de ha nem, akkor megmaradt a mássalhangzó.³⁶³

Ellentmond azonban ennek az elképzelésnek, hogy a mássalhangzó kiesése vagy megmaradása nem érvényesül következetesen és egyformán minden mongol nyelvben. Vannak szavak, melyekben kiesik a magánhangzók közti *ɣ/g* az egyik nyelvben vagy nyelvjárásban, de megmarad a másikban.

³⁶¹ Poppe, N.: The Primary Long Vowels in Mongolian. In: *JSFOu* 63, no. 2, pp. 1-19.; Poppe, N.: On the Long Vowels in Common Mongolian. In: *JSFOu* 68, no. 4, pp. 1-31.

³⁶² A magánhangzók közti *y* többnyire akkor esik ki, ha az előtte levő magánhangzó *i*. Ha nem *i* áll előtte, akkor megmarad, míg ha az *i* utána következik, akkor a hangkapcsolatból előbb kettőshangzó, majd bizonyos mongol nyelvekben hosszúság keletkezik.

³⁶³ Poppe, N.: *The Primary Long Vowels in Mongolian*.

A kalmükre általában jellemző a magánhangzók közti γ/g kiesése és a másodlagos hosszú magánhangzó kialakulása, de számos szóban, ahol más mongol nyelvekben végbemegy a hosszúsággá válás, a kalmük megőrzi a mássalhangzót.

- mong. *quruγu(n)*; oir. *xuruyun ~ xuryun ~ xuryan*; kalm. *xurγn*; halha *xurū*; bur. *xurga(η)* „ujj”
 - mong. *niruyun*; oir. *nuruyun ~ nuruu ~ nurγun*; kalm. *nurγn*; halha *nurū*; bur. *nyurga(η)* „hát, gerinc”
- Vannak példák ugyanakkor a fordított jelenségre is, vagyis arra, hogy a kalmükben megfigyelhető másodlagos hosszúsággal szemben a többi mongol nyelv és nyelvjárás mássalhangzós alakkal rendelkezik.
- mong. *egem* „kulcsont, váll”; oir. *ēm* „váll”; kalm. *ēm* „váll”; halha *eg^em* „kulcsont”; bur. *egem* „kulcsont”, *ēm* „váll”
 - mong. *mögeresün*; oir. *mōrsön*; kalm. *mōrsn*; halha *mögōrs^o(n)*; bur. *mōrhe(η) ~ mengērhe(η)* „porc”
- Mint az a fenti példákból is látszik, a magánhangzók közti γ/g eltűnésének vagy megmaradásának az általánostól való eltérése nem csupán a kalmükben fordulhat elő, s a kalmük jelenség számos esetben párhuzamot mutat más nyelvekkel is, főként a burjáttal.

Az *i* törése

A mongol nyelveknél ismert jelenség az *i* törése, vagyis az, hogy az első szótagi *i* hang hasonul az utána következő szótag magánhangzójához. Ez a jelenség a mongol nyelvek közül leginkább a halhára és a burjátra jellemző, kisebb mértékben az ojrátra (beleértve a kalmüket is), még kevésbé a belső-mongóliai nyelvjárásokra, míg a mogolban egyáltalán nem figyelhető meg.

Az *i* törése során palatalizálhatja az előtte levő magánhangzót (halha és burját), s a törés nem is mindig megy végbe. Az első szótagi *i* későbbi fejlődése nagyban függ az azt megelőző mássalhangzótól és az utána következő magánhangzótól.

Ha az első szótagi *i* nem szókezdő és utána *a* vagy (másodlagos) *ā* következik, akkor a kalmükben törhet (\Rightarrow *a*), de meg is maradhat, viszont sosem palatalizálja a megelőző mássalhangzót, mint azt a halhában és a burjátban teheti. Szókezdő helyzetben az *i* szintén maradhat és törhet is, de ez utóbbi esetben egy *y* előtagot kap. A folyamat során a nem első szótagi magánhangzóknál érvényesülhet az *i* palatalizáló hatása is (bővebben lásd ott). Pl.:

- mong. *miqan*; oir. *maxa*; kalm. *maxn*; halha *max^a(n)*; bur. *myaxaη*; ord. *maxa*; mog. *miqōn* „hús”
- mong. *nilqa*; oir. *nilxa*; kalm. *nilx*; halha *nyalx*; bur. *nyalxa*; ord. *nilxa* „kisgyermek, csecsemő”
- mong. *sira-*; oir. *šira-*; kalm. *šar-*; halha *šar-*; bur. *šara-*; ord. *šara-* „sütni”
- mong. *žiran*; oir. *žiran*; kalm. *žirn*; halha *žar^an*; bur. *žaraη*; ord. *žira* „hatvan”
- mong. *inaγ* „barát”; oir. *inaq* „barát, kedves”; kalm. *ing* „barátság”; halha *yanag* „kedves”; ord. *inak* „barát”
- mong. *imayan*; oir. *imān*; kalm. *yamān*; halha *yamā(n)*; bur. *yamāη*; ord. *yamā* „kecske”
- mong. *ilaγa* „légy”; oir. *ilā* „légy”; kalm. *ilā* „muslica, apró légy”; halha *yalā* „légy”; bur. *yalāha(η) ~ ilāhan* „muslica, apró légy”; ord. *ilō* „légy”

Az *u* és *ü* előtti *i* rendszeren törik a kalmükben (szó elején is), így *u* és *ü* lesz belőle. Ez utóbbi változás eredetileg mély hangrendű szavakban is végbemehet, attól függően, hogy érvényre jut-e az *i* talatalizáló hatása. Egyes szavakban, ahol a nem első szótagi *ü* továbbfejlődik *ö*-vé, az *i* is *ö*-vé változik. Pl.:

- mong. *čisun*; oir. *čisun*; kalm. *cusn*; halha *cus^a(n)*; bur. *šuha(η)*; ord. *jušu* „vér”
- mong. *nidün*; oir. *nidün*; kalm. *nüdn*; halha *nüd^e(n)*; bur. *nyüden*; ord. *nüdü* „szem”
- mong. *nilbusun*; oir. *nilbusun*; kalm. *nul^lmsn ~ nülmsn*; halha *nul^lms*; bur. *nulimsa(η)*; ord. *nulmusu* „könnny”
- mong. *ildü*; oir. *ildü*; kalm. *üld*; halha *ild*; ord. *üldü* „szablya”
- mong. *čidür*; oir. *čidür*; kalm. *čödr*; halha *čöd^or*; bur. *šüdür*; ord. *čödör* „béklyó”

A másodlagos *ü* előtti *i* a kalmükben többnyire *o* lesz, ha az *ü* *aγu* hangcsoportból származott, míg *u*, ha *uγu*-ból vagy *iγu*-ból. Ha a nem első szótagi magánhangzók az *i* hatására palatalizálódnak akkor az első szótagi *i*-ből *ü* fejlődik. Elszórt esetekben van rá példa, hogy *ü* előtt az *i* nem törik. Pl.:

- mong. *čilayun*; oir. *čiloun*; kalm. *čolün*; halha *čulū(n)*; bur. *šulūη*; ord. *čilū* „kő”
- mong. *sibaγun*; oir. *šiboun*; kalm. *šowün*; halha *šuwū(n)*; bur. *šubūη*; ord. *šibū* „madár”
- mong. *birayū*; oir. *birou*; kalm. *bürū*; halha *byarū*; bur. *burū*; ord. *birū* „borjú”
- mong. *kiraγu*; oir. *kiruu ~ kirüü(n)*; kalm. *kirü*; halha *xyarū*; bur. *xyurū*; ord. *kirū* „dér”
- mong. *bisiγun*; oir. *bišüün*; kalm. *bušū*; halha *bušū*; bur. *bušū*; ord. *bušū* „gyors”

Az *i* másodlagos *ü* (\Leftarrow *egü, ügü, igü*) előtt többnyire törik, ritkán megmarad vagy *e*-vé fejlődik. Pl.:

- mong. *bilegü*; oir. *bilöü ~ bilüü*; kalm. *bülü*; halha *bilü*; bur. *bülyü*; ord. *bilü* „fenőkö”
- mong. *ilegü*; oir. *ilöü*; kalm. *ülü*; halha *ilü*; bur. *ülü*; ord. *ilü ~ ülü* „több, jobb(an)”
- mong. *žigekün*; kalm. *zekün*; halha *žixün*; ord. *žixün* „hüvös, hideg”
- mong. *sirügün*; oir. *širüün*; kalm. *šürün*; halha *širün*; bur. *šürüη*; ord. *šürün* „durva, kemény, szigorú”
- mong. *žisigü*; kalm. *žišü*; halha *žišü*; ord. *žišü* „ferde”

A kalmükben *ā*-vá fejlődött *uya* és *ā*-vé fejlődött *üge* hangcsoportok előtti első szótagi *i* nagyjából *o*-vá és *ō*-vé hasonult, s ha az *i* a szó elején állt, akkor *y* előtagot kap. Szorványos esetekben kivételek is megfigyelhetők, mikor is az *i* törése *u*-t vagy *ü*-t eredményez. Pl.:

- mong. *ḡiruya*; oir. *ḡirō*; kalm. *ḡorā*; halha *ḡorō*; bur. *ḡorō*; ord. *ḡirō* „poroszka”
- mong. *ḡiryuyan*; oir. *zurḡān*; kalm. *zurḡān*; halha *ḡurgā(n)*; bur. *zurḡāḡ*; ord. *ḡurḡā* „hat”
- mong. *iruyar*; oir. *irōl*; kalm. *yorāl*; halha *yorōl*; bur. *oyōr*; ord. *irōl* „vmi alja, feneke”
- mong. *irügel*; oir. *irōül*; kalm. *yörāl*; halha *yörōl*; bur. *yürōl*; ord. *örōl* „áldásszöveg”
- mong. *čilüge* „hely, rés, szabadidő”; oir. *čilō* „szabadidő”; kalm. *čölān* „rés”; halha *čölō* „tér, szabadidő”; bur. *sülō* „szabad, szabadidő”

Az *i* palatalizáló hatása

A mongol nyelvben eredetileg meglévő magas *i* és mély *i* hangpár a közép-mongol korra már egybeolvadt, s mind a magas, mind pedig a mély hangrendű szavakban a magas hangrendű *i* szerepelt. A magas hangrendű szavakban ennek az *i*-nek a későbbiekben nem volt hatása a szó többi hangjára, s éppen ellenkezőleg többnyire az első szótagi *i* hasonult az utána következő magánhangzókhoz (lásd Az *i* törése). Ugyanez a jelenség érvényesült a mély hangrendű szavak első szótagi *i* hangja esetén is, de a mély hangrendű szavakban szereplő nem első szótagi, magas hangrendű *i* – nyelvtől és nyelvjárástól függően – kisebb-nagyobb hatást gyakorolt a szó magánhangzóira. A nem első szótagi *i* hatására a mély hangrendű szavak magánhangzóinak képzése valamelyest előrébb tolódott, ami kevésbé érvényesül a hallásban, de jobban az ojrátban és a keleti belső-mongol nyelvjárásokban (pl. gorlosz). Ez utóbbiakban a palatalizáló hatás oly mértékű, hogy az eredetileg mély magánhangzók teljesértékű magas hangrendű hangokká fejlődtek, s így az egész szó is magas hangrendűvé vált. A palatalizációs folyamat során az azt okozó *i* eltűnik.

Az *i* palatalizáló hatása az ojrát nyelvjárásokban, így a kalmükben is nemcsak a rövid magánhangzóknaál, hanem a másodlagos hosszú magánhangzóknaál is érvényesül, beleértve ebbe a V1 + *γ/g* + V2 hangcsoportból és a kettőshangzókból létrejötteteket is.

A kalmükben az eredeti mély *a* az *i* hang környezetében *ā*-vé, míg az *ā* hang *ā*-vé fejlődött, s ezzel két új magas hangrendű fonéma jött létre. Pl.:

- mong. *amin*; oir. *amin*; kalm. *āmn*; halha *amⁱ(n)*; bur. *ami(ḡ)* „élet”
- mong. *tabin*; oir. *tabin*; kalm. *tāwn*; halha *tawⁱ(n)*; bur. *tabin* „ötven”
- mong. *talbi*-; oir. *talbi*-; kalm. *tāw*-; halha *tawⁱ*-; bur. *tabi*- „letesz, elenged”
- mong. *saki*-; oir. *saki*-; kalm. *sāk*-; halha *saxⁱ*-; bur. *saxi*- „véd, őriz”

Az *o*, illetve *ō* magánhangzókat az *i* palatalizáló hatása *ö* vagy *ō* hanggá változtatta a kalmükben. Pl.:

- mong. *toyori*; oir. *tōri*- ~ *tōri*-; kalm. *tōr*-; halha *to^er*-; bur. *toiro*- „körbejár, megkerül”
- mong. *ḡobi*; oir. *ḡobi*; kalm. *ḡōw*; halha *gowⁱ* „ritka füves puszta”

Az eredeti *u* és *ū* hangok *i* hatására többnyire *ü*-vé és *ū*-vé alakultak, de *ö* vagy *ō* fejlődés is megfigyelhető. Pl.:

- mong. *qurim*; oir. *xurim*; kalm. *xürm*; halha *xurⁱm*; bur. *xurim* „lakoma, lakodalom”
- mong. *qubi*; oir. *xubi*; kalm. *xüw*; halha *xuwⁱ*; bur. *xubi* „rész”
- mong. *sayurin*; oir. *souri* ~ *suuri*; kalm. *sür*; halha *sürⁱ*; bur. *hūri* „alap, ülés, hely”

Ha az *i* hang előtt vagy ritkábban csupán a környezetében *l*, *d*, *t* vagy *n* mássalhangzó állt, akkor a kalmükben nem ment végbe a magánhangzók képzési helyének előrébb tolódása, s az *i* hatása kimerült az előtte álló mássalhangzó palatalizálásában. Pl.:

- mong. *boti*; oir. *boti*; kalm. *botⁱ*; halha *botⁱ*; bur. *boti* „(könyv)kötet”
- mong. *matiyar*; oir. *matiyar*; kalm. *matⁱxr*; halha *matⁱg^ar*; bur. *matagar* „görbe”
- mong. *bodi*; oir. *bodi*; kalm. *bodⁱ*; halha *bodⁱ*; bur. *bodi* „anyag”
- mong. *uyidburi*; oir. *uyidabur*; kalm. *ūdⁱwr*; halha *u^edw^ar*; bur. *uidxar* (⇐ mong. *uyidqar*) „unalom, szomorúság”
- mong. *qolimaḡ*; oir. *xolimoq*; kalm. *xolⁱmg*; halha *xolⁱm^og*; bur. *xolimog* „kevert”
- mong. *surḡayuli*; oir. *surguuli*; kalm. *surḡül*; halha *surgülⁱ*; bur. *hurgūli* „iskola”
- mong. *tanil*; oir. *tanil*; kalm. *tanⁱl*; halha *tanⁱl*; bur. *tanil* „ismerős”
- mong. *qaniyadun*; oir. *xanidun*; kalm. *xanⁱādⁿ*; halha *xanⁱād^a(n)*; bur. *xanyād(an)* „köhögés, megfázás”

Az *i* előtt álló *č* és *j* szintén megakadályozta a magánhangzók palatalizálódását, s ilyenkor az *i*-nek csak az affrikáták minőségváltozásában van szerepe. Pl.:

- mong. *balčir*; oir. *balčir*; kalm. *balčr*; halha *balčⁱr*; bur. *balšar* „kisgyerek, kicsi”
- mong. *ayujim*; oir. *uujim*; kalm. *ūjm*; halha *ūjⁱm*; bur. *ūzam* „széles, tágas”

Noha az esetek többségében csak a nem első szótagi *i*-nek van palatalizáló hatása, előfordul, hogy az első szótagi *i* hasonlóan viselkedik, s palatalizálja egy eredetileg mély hangrendű szó többi magánhangzóját. Pl.:

- mong. *ilaya* „légy”; oir. *ilā* „légy”; kalm. *ilā* „muslica, apró légy”; halha *yalā* „légy”; bur. *yalāha(ḡ)* ~ *ilāhaḡ* „muslica, apró légy”

- mong. *nilbusun*; oir. *nilbusun*; kalm. *nul'msn* ~ *nülmsn*; halha *nul'ms*; bur. *nulimsa(ŋ)* „könny”
- mong. *birayu*; oir. *birou*; kalm. *bürü*; halha *byarü*; bur. *burü*; ord. *birü* „borjú”
- mong. *kirayu*; oir. *kiruu* ~ *kiriü(n)*; kalm. *kirü*; halha *xyarü*; bur. *xyurü*; ord. *kirü* „dér”

Ajakkerekítés szerinti illeszkedés

A magánhangzók illeszkedése nem csupán hangrend szerint történhet, hanem ajakkerekítéses voltuk alapján is. Az ajakkerekítés szerinti illeszkedés eredetileg nem volt jellemző a mongol nyelvre, nem található meg az írott mongolban sem, csupán a preklasszikus mongol keleti emlékeiben. A mai mongol nyelvek közül azonban rendelkeznek ezzel a sajátsággal a halha, a burját és a belső-mongol nyelvjárások, nyomokban felfedezhető a dahurban, míg az ojrát és a mogulra egyáltalán nem jellemző. Az ajakkerekítés szerint is illesztő mai mongol nyelvek közül a halha és a burját az alábbi szabályokat alkalmazzák, melyek azt határozzák meg, hogy egy adott magánhangzót tartalmazó szótag után milyen magánhangzó állhat a következő szótagban:

Előző szótag	Következő szótag
<i>a, ā</i>	<i>a, ā, u, ū, i, ī, a^e, uⁱ</i>
<i>o, ō</i>	<i>o, ō, u, ū, i, ī, o^e</i>
<i>u, ū</i>	<i>a, ā, u, ū, i, ī, a^e, uⁱ</i>
<i>e, ē</i>	<i>e, ē, ū, ū, i, ī, eⁱ, ūⁱ</i>
<i>i, ī</i>	<i>i, ī, a, ā, e, ē, o, ō, u, ū, ū, ū, a^e, eⁱ</i>
<i>ö, ȫ</i>	<i>ö, ȫ, ū, ū, i, ī, eⁱ, ūⁱ</i>
<i>ü, ǖ</i>	<i>e, ē, ū, ū, i, ī, eⁱ, ūⁱ</i>

A fentiekől eltérően az ojrát nyelvjárásokra, így a kalmükre sem jellemző az ajakkerekítés szerinti illeszkedés, s nem első szótagban nem fordulhat elő *o, ō, ö* és *ȫ*. Pl.:

- mong. *noqai*; oir. *noxoi*; kalm. *noxā*; halha *noxo^e*; bur. *noxoi* „kutya”
- mong. *čilayun*; oir. *čilow*; kalm. *čolū*; halha *čulū(n)*; bur. *šulū(ŋ)* „kő”
- mong. *gegen*; oir. *gegēn*; kalm. *gegān*; halha *gegēn*; bur. *gegēŋ* „fény(esség), világos(ság)”
- mong. *görügesün*; oir. *göröüsün* ~ *görösün*; kalm. *görāsn*; halha *görös^e(n)*; bur. *gürōh(eŋ)* „növényevő vadállat”
- mong. *üčüken*; oir. *üčüken* ~ *üčöiken*; kalm. *üčükn*; halha *öčüx^en*; bur. *üsöxeŋ* „kicsi, kevés”
- mong. *čilüge* „hely, rés, szabadidő”; oir. *čilö* „szabadidő”; kalm. *čölān* „rés”; halha *čölö* „tér, szabadidő”; bur. *sülö* „szabad, szabadidő”
- mong. *irügel*; oir. *iröül*; kalm. *yörāl*; halha *yöröl*; bur. *yüröl*; ord. *öröl* „áldásszöveg”

Az ajakkerekítés szerinti illeszkedés megléte vagy hiánya természetesen a ragozásban is érvényesül, s ahol az ajakkerekítés szerint illesztő nyelvek négyféle alakú, *a/e/o/ö* vagy *ā/ē/ō/ȫ* hangokat tartalmazó ragokat használnak, ott a kalmük csak kétfélét (*ā/ā̄*).

A mássalhangzók változásai

A mássalhangzók fejlődésére a kalmük nyelvben is jellemző a réshangúsodás, mely a többi mongol nyelvben is megfigyelhető, bár mindegyiknél eltérő mértékben. A *q* és *k* hangok réshangúsodása (*q, k* ⇒ *x*) végbement a halhában és a burját nyelvjárások többségében, részben zajlott csak le (*q* ⇒ *x, k* ⇒ *k*) az ordoszbán, az ojrátban és a dahurban, míg egyáltalán nem jellemző a mogulra és a nižni-udinski burját nyelvjárásra. Azokban a nyelvekben és nyelvjárásokban, ahol a *q* réshangúsodott és a *k* nem, a mély hangrendű szavakban, *i* előtti helyzetben álló *k* is megmarad.³⁶⁴ Pl.:

- mong. *qaɣayar*; oir. *xazār*; kalm. *xazār*; halha *xajār*; bur. *xazār*; ord. *xajār*; mog. *qadār*; dah. *xadāla* „kantár”
- mong. *miqan*; oir. *maxan*; kalm. *maxn*; halha *max^e(n)*; bur. *myaxaŋ*; ord. *maxa*; mog. *miqōn* „hús”
- mong. *kümün*; oir. *kümün*; kalm. *kümn*; halha *xün*; bur. *xüŋ* ~ *xüŋ*; ord. *kün* „ember”
- mong. *kelen*; oir. *kelen*; kalm. *keln*; halha *xel^e(n)*; bur. *xele(ŋ)*; ord. *kele* „nyelv”
- mong. *jirüken*; oir. *zürüken* ~ *züreken* ~ *züriken* ~ *zürken*; kalm. *zürkn*; halha *jürx^e(n)*; bur. *zürxeŋ*; ord. *jürü^kxe* „szív”

³⁶⁴ Miután a mongolban eredetileg létező mély *i* hang egybeesett a magas hangrendű *i*-vel, s a mély hangrendű szavakban is *i* kapott helyet, az *i* előtti helyzetű *q* és *γ* mássalhangzók képzése is megváltozott, s azok *k*, illetve *g* hanggá fejlődtek.

A mongol eredeti két affrikátájának (*č, ĵ*) változásai is többféle típust mutatnak az egyes mongol nyelvekben. Mindkettő megmaradt minden helyzetben a mogulban, a dahurban, rendszerint a mongourban és belső-mongol nyelvjáráások többségében, a halhában és a harcsinban csak *i* előtti helyzetben, míg egyébként $\check{c} \Rightarrow c$ és $\check{j} \Rightarrow j$ változás ment végbe. A burjátban az affrikáták teljes réshangúsodása zajlott le: a *č*-ből *i* előtti helyzetben *š*, egyébként *s*, a *ĵ*-ből *i* előtt *ž* (kivéve az ehritet, ahol $\check{j} \Rightarrow y$), más helyzetben *z* fejlődött. Az ojrát nyelvjáráásokra és a kalmükre \check{c} (*i* előtt) $\Rightarrow \check{c}$, \check{c} (máshol) $\Rightarrow c$, \check{j} (*i* előtt) $\Rightarrow \check{j}$, \check{j} (máshol) $\Rightarrow z$ változás a jellemző. Pl.:

- mong. *čilayun*; oir. *čiloun*; kalm. *čolün*; halha *čulū(n)*; bur. *šulū(ŋ)*; ord. *čilū*; dah. *čolō* „kő”
- mong. *čimügen*; oir. *čimege* ~ *čimüge* ~ *čimgen*; kalm. *čimgn*; halha *čöm^og*; bur. *semge(ŋ)*; ord. *čömögö* „(csont)velő, combcsont”
- mong. *čirai*; oir. *čirai* ~ *čirā* ~ *čirei* ~ *čirē*; kalm. *čirā*; halha *cara^e*; bur. *šarai*; ord. *čarā*; dah. *šardⁱ* „arc”
- mong. *küčün* ~ *küčün*; oir. *küči* ~ *küčün*; kalm. *küčn*; halha *xüčⁱ(n)*; bur. *xüšej*; ord. *güči* „erő”
- mong. *čayan*; oir. *caḡān*; kalm. *caḡān*; halha *cagān*; bur. *sagān*; ord. *čagān*; dah. *čiyān* „fehér”
- mong. *ĵiluyā*; oir. *ĵilō*; kalm. *ĵolā*; halha *ĵolō*; bur. *žolō*; eh. bur. *yolō*; ord. *ĵilō* „kantárszár”
- mong. *ġajar*; oir. *ġazar*; kalm. *ġazr*; halha *ġaj^ar*; bur. *ġazar*; ord. *ġajar* „föld”
- mong. *olġa*; oir. *olzo*; kalm. *olz*; halha *olj*; bur. *olzo*; ord. *oljo* „zsákmány”

Bizonyos esetekben azonban az affrikáták változásai nem teljesen szabályszerűek, s ez több nyelvnél is megfigyelhető. Ezek többnyire abból erednek, hogy néha az *i* törése előbb ment végbe, mint az affrikáták változásainak lezárásodása, így egy eredetileg *i* előtti helyzetű affrikáta az *i* hasonulása miatt nem *i* előttiként viselkedik. Pl.:

- mong. *aġiryan*; oir. *aġirya*; kalm. *aġry*; halha *ajr^ag^a(n)*; bur. *azarga* „csődör”
- mong. *eġe(n) ügei*; oir. *ezen ügei*; kalm. *eġgō*; halha *eġgü^e*; bur. *ežegüi* ~ *ežegüi* „lakatlan”
- mong. *ġiyasun*; oir. *zaḡasun*; kalm. *zagsn*; halha *jaġ^as⁽ⁿ⁾*; bur. *zaġahan*; ord. *ġagasu* „hal”
- mong. *ġögelen*; oir. *zöülen* ~ *zöülün* ~ *zölön*; kalm. *ġōln*; halha *ġōl^on*; bur. *zölön* „lágy, puha”

Kettőshangzók

A mongol nyelvben a kettőshangzók a *V + yi* hangkapcsolatnak felelnek meg (*ayi, oyi, uyi, eyi, üyi*). Ezek a hangkapcsolatok sokszor egy *V + yi/gi* szerkezetből keletkeztek, s a *γ/g* az időközben mindkét hangrendbeli szavakban magas hangrendűvé vált *i* hatására fejlődött *y*-vé, ami a közép-mongolban már lezajlott folyamat volt.

A kettőshangzók további fejlődése kétféle irányt mutat a mongol nyelvekben. Az egyikben kisebb-nagyobb minőségi változás után is megmaradnak kettőshangzónak, míg a másikban hosszú magánhangzóvá fejlődnek. Az előbbi jelenség figyelhető meg a halhában, a mogulban és többnyire a burjátban, míg az utóbbi az ojrátban és az ordoszban.

Az irodalmi kalmükben a mély hangrendű kettőshangzók (az *uyi* kivételével) a hosszúsággá válás során palatalizálódtak az első szótagban, de nem a többiben. Ez a fajta fejlődés egyébként a kalmük torgüd nyelvjáráására jellemző, míg a dörwöd-ben a nem első szótagi kettőshangzók is palatalizálódtak, de ennek során az előbb álló magánhangzók megmaradtak mély hangrendűnek, így vegyes hangrendű szavak jöttek létre. Ha azonban az első szótagi mély kettőshangzó fejlődött magas hangrendűvé, akkor az egész szó magas hangrendű lett.

Az eredeti első szótagi *ayi*-ből tehát \bar{a} , az *oyi*-ből \bar{o} , az *uyi*-ből \bar{u} , az *eyi*-ből \bar{i} , az *üyi*-ből pedig $\bar{ü}$ lett az irodalmi kalmükben, a dörwöd-ben és a torgüd-ban egyaránt. A nem első szótagi kettőshangzóknaál az irodalmi kalmükben és a torgüd-ban $ayi \Rightarrow \bar{a}$, $oyi \Rightarrow \bar{o}$, $uyi \Rightarrow \bar{u}$, $eyi \Rightarrow \bar{i}$, $üyi \Rightarrow \bar{ü}$ fejlődés ment végbe, míg a dörwöd-ben ettől eltérően $ayi \Rightarrow \bar{a}$ változás történt. Pl.:

- mong. *sayin*; oir. *sayin*; kalm. *sān*; halha *sa^en*; bur. *haiŋ*; ord. *sān*; mog. *sōin* „jó”
- mong. *dalai*; oir. *dalai*; kalm. *dalā*; kalm. dör. *dalā*; halha *dala^e*; bur. *dalai*; ord. *dalā* „tenger, óceán”
- mong. *noqai*; oir. *noxoi*; kalm. *noxā*; kalm. dör. *noxā*; halha *noxo^e*; bur. *noxoi*; ord. *noxō* „kutya”
- mong. *oyira*; oir. *oyiro*; kalm. $\bar{o}r$; halha $\bar{o}r$; bur. *oiro*; „közel”
- mong. *siroi*; oir. *šorō* ~ *široi* ~ *širō*; kalm. *šorā*; kalm. dör. *šorā*; halha *šoro^e*; bur. *šoroi*; ord. *šorō* „föld, por”
- mong. *uyila-*; oir. *uyila-*; kalm. $\bar{u}l$ -; halha $u'l$ -; bur. *uil-*; ord. $u'la-$ „sír”
- mong. *qarangγui*; oir. *xaraxui*; kalm. *xarŋγū*; halha *xar^anguⁱ*; bur. *xaraxī*; ord. *xarang^uγ* „sötét(ség)”
- mong. *eyimü*; oir. *eyimü*; kalm. $\bar{i}m$; halha $\bar{i}m$; bur. *ime*; ord. $\bar{i}m$ „így, ilyen”
- mong. *delekei*; oir. *delekei* ~ *delkei*; kalm. *delkā*; halha *delxī*; bur. *delxei*; ord. *delexī* „világ”
- mong. *tüimer*; oir. *tüimer*; kalm. $\bar{t}üm$; halha $tüim^er$; bur. *tüimer* „tűzvész”
- mong. *tedüi*; oir. *tödō* ~ *tödüi* ~ *tödüi* ~ *tedüi* ~ *tedüi*; kalm. *tedü* ~ *tödü*; halha *tödī*; bur. *tüdi* ~ *tedī*; ord. $ted^uī$ „annyi, akkora”

Mellékletek

Népköltési szövegek

Җаңыр (Ekle)

Эрднин эки цагт һаргсн,
Эн олин бурхдын шажн делгрх цагт һаргсн,
Тәж Зула хаани үлдл,
Таңсг Бумб хаани ач,
Үзң алдр хаани көвүн
Үйин өнчн Җаңһр билә.
Эрки хәмәстәдән,
Догшин маңһст нутган дәәлүүлж,
Өнчн бийәр үлдгсн,
Һун оргч насдан,
Арнзл Зеердиннь үрә цагт,
Көл өргж мордгсн,
Һурвн ик бәәрин ам эвдгсн,
Һульжң ик маңһс хааг номдан орулсн,
Дөн оргч насдан,
Дөрвн ик бәәрин ам эвдж,
Дөрдң ик шар маңһс хааг номдан орулсн,
Эрки тавн настадан
Тәжин тавн шулм хааг
Көл бәрж, номдан орулсн,
Тер тавн наста цагтан
Бөк Мөңгн Шигһрһд бәргдж,
Олзлгдгсн болдг мөн.
Зурһа оргч насдан
Зурһан бәәрин ам эвдж,
Зун жидин үзүр хуһлж,
Зург болсн бәәшиңтә
Күнжән Алтн Цеежиг орулж,
Әңгин олин баатрмудтан
Баруни ахлач болһгсн мөн.
Долатадан дордын долан ориг дорацулж,
Дуута Җаңһр нерән дуудулгсн.
Арнзл Зеердиннь хурдн цагт,
Алтн бәәрин шар-цоохр арминнь хури цагт,
Эврә бийиннь баһ дүүвр цагтан
Түвин дөрвн хаани күүкд һолад,
Төвшүн дөчн йисн нойни күүкд һолад,
Нарн һарх үд хойран хоорнд бәәдг
Ном Төгс хаани күүк залгсн болдг.
Күлгүдин хурдн хамгиг цуглулгсн,
Арсләудын чиирг хамгиг цуглулгсн,
Дөрвн талан
Дөчн хаани нутг номдан орулсн,
Үкл уга мөңкин орта,
Үрлжд хөрн тавн насни дүрәр бәәдг,
Үөл уга хаврин кевәр,
Зун уга намрар,
Даарх киитн угаһар,

Халх халун угаһар,
Сер-сер гисн салькта,
Бүр-бүр гисн хурта
Бумбин орн болна.
Таңсг богдын
Тавн сай алэтынь
Тавн сара һазрт
Эрә багтмар бүүрлгсн бөөдг.
Өл Маңхн Цаһан уулынь
Һазр тенгр хойрин киисн болад,
Өрүн һарх нарни кәл дор
Маңхаһад бөөдг гинә.
Өргн Шартг гидг далань
Өрү-сөрү хойр урсхулта,
Өңтә бадмин герл һарад бөөдг гинә.
Эн Жаңһр эврән бийнһ уудг
Киитн хар Домб һолнь
Үвл зун уга урсхулта,
Үрлж һадр эргән балвлн
Бульглсн бөөдг.
Шатр болсн бумблвнһ эврән босгсн,
Шарин дөрвн төрән һар деерән авгсн,
Шар нарн дооркан эзлгсн,
Эн нойн гих нерән
Ик хол һазрт тархагсн бөөдг.
Эркн Бумбин цаһан өрг(дотран,
Шарин зурһан миңһн
Арвн хойр баатрнһ
Сууһад күүндгсн үгнһ эн:
– Эн нойн Жаңһртан
Эн нарн дор уга
Бәәиң бәрүлий! – гисн,
Дөрвн түвиннһ
Дөчн хойр хааһан цуһулж ирәд,
– Ямр дүңгә һазрт бәрий, – гиж зөвчлж күүндгсн.
– Нарн һарх ар бий тал,
Һәрвд ик шилин омрун тал,
Арта арвн хойр далан цутхлнд,
Бумб дала гидг далан көвәд,
Өл Маңхн Цаһан уулын
Барун өргн дор,
Талван цаһан ташуд,
Тавн зун һалвр зандн уласнь сүүдр
Дахулуй, – гиж күүндгсн болна.
Дөрвн түвин дөчн хойр хань
Эркн шарин зурһан миңһн арвн хойр
Урчудан дахулж ирәд,
Сарин сәәһинһ сәжәд,
Өдрин сәәһинһ ончлад,
Шурар девс үр тәвәд,
Сувсар термләд,
Ар бийинһ
Арсләгин соя һарһн
Шахн термлгсн,
Өмн бийинһ
Өл буһин сояһар
Шахн термлгсн бөөнә.
Иргсн йирн йисн жилә юмиг
Туужж келдг,

Ирэд уга ийрн ийсн жилэ юмиг
Тааж меддг
Байн Күңкэн Алтн Цеежнь
Күңкнж келж бээнэ.
– Оһторһуд күргэд бэрхлэ,
Ик дурн болх.
Эзн нойн Жаңһрт
Сэн болх уга.
Оһтрһуһас һуру дутуһар
Бэртн, – гиж бээнэ.
Шарин зурһан миңһн
Арвн хойр урчуднь
Шагтан күрэд ээрлдэд,
Тал дундаһурнь татурдад,
Тавн ик шана һарһад,
Һарх талк бийинь
Һажг шилэр өңлгсн,
Ар бийэрнь үвлзгсн улс
Өөрг, кимрэр һарх гиж
Алг буһин арсар өңлгсн,
Өмн бийэрнь үвлзгсн күмн
Өөжн, тосар һарх гихэд
Өл буһин арсар өңлгсн,
Һазад дөрвн өнцгинь
Һал шилэр нүдлгсн,
Дотад дөрвн өнцгинь
Догин болдар товчлгсн,
Дуута Жаңһрин арвн давхр,
Ийсн өңг алтн Торлг бээшн
Дөрвн талан
Дөчн ийсн жилэ хортн, дээсиг
Дарн, талван дүңгәһэд бөөв.
Дугту дотран бөөхлэрн,
Долвң сарин герлтә,
Дугтуһасн һархларн,
Долан нарни герлтә
Алтн бөөрин шар-цоохр тугиг
Өмн бийднь хатхгсн бөөдг.
Төр бөжнән эзлгсн
Эзн Жаңһрнь
Дөчн дөрвн кәлтә
Дүңгһр сәэхн ширә деерән,
Дүүрң һарсн арвн тавни сар мет
Мандлж суудг болна.
Арвн зурһата
Аһ Шавдлыннь
Шар болд хәәчәр хәәчлж,
Эңгин оln сәәни хатар уюлгсн,
Хар торһн лавиған
Ханцн уга сул көдрәд,
Харадан живр сахлан илн,
Эңгин оln бодһудтан,
Төр шажн хойран
Зәрлг болад суудг болна.
Арнзл Зеердин хурдн цагт,
Алтн бөөрин шар-цоохр армин хурц цагт,
Эврә бийиннь баһ дүүвр цагт
Түвин дөрвн хаани
Дөчн ийсн нутгин күүкд һолад,

Нарн үд хойран хоорнд бөөдг
Ном Төгс хаани күүк
Арвн зурхата аһ Шавдлыг
Авч иргсн, ямр дүрэр бөөнө гихлэ,
Цааран хэлэхнь –
Цаад далан жирмэгс тоолгдм,
Нааран хэлэхнь –
Наад далан жирмэгс тоолгдм,
Цуснас улан халхта,
Цаснас цаһан саһнта,
Урн ээжин ишкгсн,
Олн хатд зөвчлж уйгсн
Цастын цаһан халвңиг
Зүн цох деерән тальвн суудг болна.
Сол солван үсиг
Халхин герл дахулгсн,
Хар торһн шиврлгнь
Халхинь дахн һаңхад,
Торм темәни хорһсн чигә
Толь мөңгн сиикнь
Гүмб чикни ашкни дүүжлэд,
Гүрә талнь герл һарад бөөдг болна.
Йирн негн чивчһстә
Ендр мөңгн хууран авад татхла,
Хулсн дунд өндглсн
Хунын дун һарад,
Нур дунд өндглсн
Нүһсн дун һарад,
Арвн хойр айсар
Чашкурдад одв.
Эн үг алдл уга дахдгнь
Кемб гихнь –
Эзн богд Жаңһрин
Эркн сән сөңч,
Эрк Тугин көвүн
Орчлңгин Сәәхн Миңъян болдг болна.
Барун бийинь ахлж суудгнь –
Иргсн йирн йисн жилә юмиг
Туужж келдг,
Ирәд уга йирн йисн илә юмиг
Тааж меддг
Байн Күңкән Алтн Цееж,
Далн хаани нутгин төр шажн хойриг
Һар деерән бәрәд,
Ямр ик берк зарһ ирв гиж
Түдл уга хаһлад,
Хар торһн дөрвлжн деер суудг гинә.
Зүн бийинь ахлдгнь –
Төвшүн Ширкгин ач гинә,
Бөк Мөңгн Шигширһин ууһин көвүн гинә,
Шилтә Зандн Герл хатни
Эркн хөрн хойр настань һарсн
Арслңгин Арг Улан Хоңһр гинә.
Хәр цаһан далан хамхчж,
Хамг бийән күүчж,
Далн хаани нутг
Данһар орулж өгсн гинә.
Хоңһрин дару суудгнь –
Тавлад суухлаарн,

Төвн хойр күүкни зээд суудг,
Тэжиһэд суухларн,
Хөрн тавн күүни зээд суудг,
Баатр Бумбин орндан
Киитн хар шорарн нер һатлгсн,
Заани тавг хээсн хар күлгтө
Гүзэн Гүмб гидг баатрнь
Миһһн нег жилө
Төр шажн хойриг
Булалдж келин суудг.
Күцкән дару суудгнь –
Сай өркөр авсн
Күүкн күрң һалзнта,
Найн негн алд
Хөөв балтнь ээмэснь хөөһдг уга,
Залу ямр чицрг болв гиж
Мөрн дээр күторһдг уга,
Күмни начн
Күнд Һарта Савр болна.
Зүн тал һурвдгчнь –
Буйн төгс ааван
Көвүн уга хаяд,
Бурхн сээхн ээжән
Буй уга хаяд,
Бум өрк алван
Ной уга окад,
Арвн нөөмтө
Өңр улан хатан
Һанц бийинь хаяд,
Буурл һалзнарн ирж
Эзн богдыг дахгсн
Бульһһрин көвүн
Догшин Хар Санл болна.
Эдү мет баатрмуднь
Эңгин олн сээдүдтәһән
Эндән долан дунһра күцәд суудг.
Цал буурл сахлта
Цаһан өвгд нег дунһра күцәд,
Элжг улан эмгд нег дунһра күцәд,
Цууда цаһан берәд нег дунһра күцәд,
Цусн улан күүкд нег дунһра күцәд,
Эмн гүүдин үсн,
Элвг арзин сүүр болад суудг гинә.
Эрки шарин зурһан миһһн
Арвн хойр баатрнь
Ома цаһан амснь
Урудс гиж халад ирв.
Энд-тендән хэлән күүндхләрн:
– Манла хальддг орн угав,
Дәэлх дээсн кезә учрхв,
Гөрәлх гөрәсн кезә учрхв, – гиж
Татлдж, шүүрлдж суудг болна.

Kemälydg nuryna šinj

Кемәлһдг нурһна шинж

*Хөөнө хөрн дөрвн нурһна
Хөөт бийд урһсн*

Хөрвцг ясна деед бийд үүдснэ
Йири йисн шинж бүрдсн
Ягц хар ясн, эс гиж хааш эрднь гинэ.

– Пөө, пө!

Басл олн шинжтэ ясн гинит!

– Эн үгинь юн гиж кемэлһсмб?

(Ова ясна нишлгч шовһрас эклнэ).

– Эн үгитн:

Боихн-тоихн бор уул гиж кемэлһж.

– Боихн-тоихн бор уул гиж

Юуни учрар кемэлһсмб?

– Эбе, эбе, энд үржэжв.

Энтн мини буру кемэц.

Эн үгитн:

Серлтэ залу

Сөмр уул гиж кемэлһж.

– Сөмр уул гиж

Юуни учрар кемэлһсмб?

– Эбе, эбе, энд үржэжв.

Энтн мини буру кемэц.

Эн үгитн:

Уру бийднь үвлсн күн

Уург-таргарн хардг,

өрү бийднь үвлсн күн

өөжн-тосарн хардг төлөднь

Серлтэ залу келсн

Сөмр уул гиж кемэлһж.

– Пээ, пө!

Басл бөөхтэ уул болнухн тертн.

– Эн үгинь юн гиж кемэлһсмб?

– Эн үгитн:

Агт мөрни аран гиж кемэлһж.

– Агт мөрни аран гиж

Юуни учрар кемэлһсмб?

– Эбе, эбе, энд үржэжв.

Энтн мини буру кемэц.

Арнзлын аран гиж кемэлһж.

– Арнзлын аран гиж

Юуни учрар кемэлһсмб?

– Эбе, эбе, энд үржэжв.

Энтн мини буру кемэц.

Эн үгитн:

Хуныг худрһн уга күцдг,

Ооныг олн уга күцдг төлөднь

Арнзл мөрни аран гиж кемэлһж.

– Пөө, пө!

Күчтэ гүүдг мөрн болнухн тертн.

– Эн үгинь юн гиж кемэлһсмб?

– Эн үгитн:

Урн күүнө ухв гиж кемэлһж.

– Урн күүнө ухв гиж

Юуни учрар кемэлһсмб?

– Эбе, эбе, энд үржэжв.

Энтн мини буру кемэц.

Эн үгитн:

Төөһн нохан чикн гиж кемэлһж.

– Төөһн нохан чикн гиж

Юуни учрар кемэлһсмб?

– Эбе, эбе, энд үржэжв.

Энтн мини буру кемэц.
Эн үгитн:
Адрһнта һазрт
Аратыг альвлуллго бәрдг,
Көдәһин көк чониг
Көндәл уга бәрдг төлөднь
Беркт көк тәһн нохан чикн гиж кемәһж.
– Пөө, пө!
Эндән басл
Энкр ноха болхугов,
– Эн үгинь юн гиж кемәһсмб?
– Эн үгитн:
Баатрин манна гиж кемәһж.
– Баатрин манна гиж
Юуни учрар кемәһсмб?
– Эбе, эбе, энд үржәжв.
Энтн мини буру кемэц.
Эн үгитн:
Төдгт хар баатрин манна гиж кемәһж.
– Төдгт хар баатрин манна гиж
Юуни учрар кемәһсмб?
– Эбе, эбе, энд үржәжв.
Энтн мини буру кемэц.
– Эн үгитн:
Түмн цергт, түдл уга ордг,
Бумн цергт, буцл уга ордг,
Далн жидин үзүр
Давсгиннь экнд дегц орсн бийнь,
Ях! гиж хооран цухрдго төлөднь,
Төдгт хар баатрин манна гиж кемәһж.
– Пөө, пө!
Басл күчтә баатр болнухн тер!
– Эн үгинь юн гиж кемәһсмб?
– Эн үгитн:
Хурдн хут,
Бүргдин живр гиж кемәһж.
– Хурдн хут, бүргдин живр гиж
Юуни учрар кемәһсмб?
– Эбе, эбе, энд үржәжв.
Энтн мини буру кемэц.
– Эн үгитн:
Хан һәрдин живр гиж кемәһж.
– Хан һәрдин живр гиж
Юуни учрар кемәһсмб?
– Эбе, эбе, энд үржәжв.
Энтн мини буру кемэц.
Эн үгитн:
Алта алг шову
Асхн чиг унхас урд
Ар уул эргж менндг,
өлн манхн шову
өрүн чиг унхас урд
өмн уул эргж менндг төлөднь
Хан һәрдин живр гиж кемәһж.
– Пөө, пө!
Басл хурдн нислһтә
Шовун болнухн тертн.
– Хурдн нислһтә болад, нисхләрн
Хойр толһата болж үзгднә.

– Эн үгинь юн гиж кемэлһсмб?

– Эн үгитн:

Дөш мөнгн эмэл гиж кемэлһж.

– Дөш мөнгн эмэл гиж

Юуни учрар кемэлһсмб?

– Эбе, эбе, энд үржэжв.

Энтн мини буру кемэц.

– Эн үгитн:

Нальш алтн эмэл гиж кемэлһж.

– Нальш алтн эмэл гиж

Юуни учрар кемэлһсмб?

– Эбе, эбе, энд үржэжв.

Энтн мини буру кемэц.

Аһ күн көлгхд амр,

Авад тоххд гиигн төлөднь

Нальш алтн эмэл гиж кемэлһж.

– Пөө, пө!

Элдв сэххн өмөлв тертн.

– Эн үгинь юн гиж кемэлһсмб?

– Эн үгитн:

Сән эмин сээр гиж кемэлһж.

– Сән эмин сээр гиж

Юуни учрар кемэлһсмб?

– Эбе, эбе, энд үржэжв.

Энтн мини буру кемэц.

Эн үгитн:

Дада хатни сээр гиж кемэлһж.

– Дада хатни сээр гиж

Юуни учрар тиигж кемэлһсмб?

– Эбе, эбе, энд үржэжв.

Энтн мини буру кемэц.

Эн үгитн:

Харһу сөзүн үдлдг,

Ханцн дотран үүл уйдг,

Земәр хуец ишкдг,

Зэмсгәр хот кедг,

Окцор ор ястг,

Дегцәр дер ястг,

Төрхләрн көвү һарһдг,

Төркилхләрн темә көтлдг төлөднь

Дада хатни сээр гиж кемэлһж.

– Пөө, пө!

Басл санснь күцдг,

Сәкснь евәдг,

Урн һарта күн болхугов!..

– Эн үгинь юн гиж кемэлһсмб?

– Эн үгитн:

Урмблин улан һол гиж кемэлһж.

– Урмблин улан һол гиж

Юуни учрар кемэлһсмб?

– Эбе, эбе, энд үржэжв.

Энтн мини буру кемэц.

Эн үгитн:

Һәнг мөрни дала гиж кемэлһж.

– Һәнг мөрни дала гиж

Юуни учрар кемэлһсмб?

– Эбе, эбе, энд үржэжв.

Энтн мини буру кемэц.

Сар доранар ишилдг

Сай, жова адун,
Нарн дораһар идишдг
Найн, жова адун
Эн далаһас ус уусн цагтан
Урлан норһл уга,
Туруһан шавртал уга
Һардг төлөднө;
Алд, алд өвртө,
Арчм, арчм ташата,
Арслн эрэтө
Шар–цоохр малмуд,
Эн далаһас ус уусн цагтан
Урлан норһл уга,
Көлөн шавртал уга
Һардг төлөднө;
Тевр, тевр сүүлтө,
Тевш, тевиш сэмжтө,
Эркө чиктө, сорман нооста
Цаһан хөд ус уусн цагтан
Урлан норһл уга,
Туруһан шавртал уга
Һардг төлөднө;
Һэнг мөрни дала гиж кемәһж,
– Пөө, пө!
Басл сәәхн Бумб дала болхугов!
– Минь эн хойр чөлөжөд
Юн өтклсн болхв?
Үнртэд бәәсн бәәдлтө.
– Эн үгитн: ноцхн ноцхлж гиж кемәһж,
– Нооста ноцхи ноцхлжй?
Ноосн уга н үцкн ноцхн ноцхлжй?
– Нооста ноцхн ноцхлл уга,
Ноосн уга, н үцкн ноцхн
Ноцлх билү!
Нооста ноцхн ноцхлл уга
Ноосн уга н үцкн ноцхн
Ноцлх билү!!! (һурв давтна).
Эн йирн йисн шинж бүрдсн
Ягц хар яснтн бәржәсн
Ямаран янзта модн болхв?
– Эн үгитн:
Һазад далан көвөд урһсн
Һалвр зандн модн гиж кемәһж,
– Һазад далан көвөд урһсн
Һалвр зандн модн гиж
Юуни учрар кемәһсмб?
– Эбе, эбе, энд үржөжөв.
Энтн мини буру кемәц.
Эн моднтн:
Һазад дала чалчаг цагт,
Һалвр зандн бура цагт,
өлн заагт
өнчәр урһсн,
Оньдин көкәр бәәдг
Ярһа–харһа гиж кемәһж,
– Сурврм төгсөв,
Сурар оралдвув! – гиж
Дада хатн хөөч көв үнд
Ханлт өргж.

Xalimaq xādiyin tuuǰi

Az alábbiakban a XVIII-XIX. század fordulójáról származó *Xalimaq xādiyin tuuǰiyigi xurāji bičiqsen tobči orošibai* című ojrát történeti mű szövegének latin betűs átírása következik. Az átírás alapja az A. Pozdneev kalmük szöveggyűjteményében³⁶⁵ megjelent szövegváltozat, melynek hasonmását S. A. Halkovic közli könyvében.³⁶⁶ Az átírásban szögletes zárójelben a Halkovic féle kiadvány oldalszámái vannak megadva. Magáról az ojrát műről részletesebben lásd a *Kalmük írásbeliség* című fejezetet.

[104] xalimaq xādiyin tuuǰiyigi xurāji bičiqsen tobči orošibai ❖ ödögē caq-tu ijil müreni šidar součči mongyol izuurtu basa tedēn-lügē nigen šajin-du nige keletü xalimaq ulus inu : erteni eke nutuq-yēn orkiǰi : orosiyin dumda ireǰi souqsan kemēbēsü : zöün ǰariyin dörbön oyirad-tu ebderel boluqsan caq-tu : toryuudiyin tayiši inu xō örlöq kemēqčči bēr tere metü nigen nigen-yēn alaǰi : albatunar-yēn baraqsan-ēce xolo ǰazar oči : xari yasutu ulusiyin oyiro souǰi : tedēn-lügē dayildun olzo abči yabubāsu : dēre boloya kemēn sedkēd šoroi morin ǰil-dü (1618) kāspuyin dalayin züq sayin kümüni ilgēǰi : tende ǰazar ezen ügei kemēn lab medēd : šoroi luu (1628) ǰil-dü öbörön albatu toryuud ba xoşuud kigēd dörböd tabun tümen örkö ulus abči : zurǰān köbüün-yēn daxuulun : zöün ǰartuki nutuq-yēn orkād : naran šinggeküi züq-tü mordobai : zai müreni kürül ügegüye embe ǰoliyin dergede nutuqtai aqči nigen bölöq tatārmuudi oruulād : zai-yi getülǰi naǰai : xatai xabčiq : ǰitešen kemēkü tatārmuudi-yi erkedēn oruulǰi : tömör morin ǰildü (1630) ijil-dü kürbei : tere caq-tu ene müreni adaq zöün baruun xoyor tala-du xor kürgekü čidal ügei ücüüken tatar-ēce ǰadna ulus ügei : oros balyasun ücüüken : tendeki uǰǰim tala-da ebēsün xaǰda elbeq : yerü oyirad-tu maši zokis-tai aqsan-yēr : xō örlöq inu zai-ēce ijil kürtele : ayidarxan-ēce samur kürtele [105] бүкү ǰazar öbörön albatunariyin möngke nutuq bolǰoǰi tende buubai : ene ǰazar kemēbēsü cayān xāni ǰazar aqsan bolbacu : xō örlöq tanilcaxu medelcekü cü sedkil : ǰazari inu ezeleqsēn-yēn cü töündü ülü medöüleqsēn bölügē ❖ teyin tömör luu ǰil-dü : (1640) on-du : döčün dörbön xoyor xuučün ebderel-yēn uurād : sanāni nigedkeǰi šajayin toyin ecege inzan rinboce kigēd : angxobiye [= angšobiye?] mañzuširi : amuka sidhi mañzuširi xutuq-tu gegēn ömönö erdeni zasaqtu xān : tüšetü xān : güüşü nomiyin xān erdeni batur xong taiǰi terigüülen xād noyod cuulǰi yeke cāǰi toqtöxui-du : xō örlöq morilǰi tere bayasxulang-tu yeke üyileyi bütēküi-dü bayilcēd : toqtöqson cāǰi-yi nutuqtān abči ireǰi albatunar-yēn töügēr baribai ❖ tende-ēce xō örlöq inu ayidarxani dobtoluqsan-du : tere balyasuni oros arad xalimaǰuudi dayilēd köqsēn-yēr : xō örlöq tere bayildēn-dü xoriqdabai ❖ urida zöün ǰar-ēce ireqsēn caq-tu lubzang ba yeldeng kemēkü xō örlögiyin xoyor köbüüd bēr tatārmuudi oruuluqsan aǰi : ecege inu ömči xubāxui caq-tu tere xoyor köbüüdtēn toryuud albatunari ögüqsēn-ēce öbörö mön kü oruuluqsan tataruudi inu ögöqsēn buiza : xō örlögiyin nöqčiqsēn xoyino yeke köbüün inu šikür dayičing axalaqči tayiši bolöd : döüner-yuuyān albatu naǰai tatari arǰa-bēr beye-dēn oruulbai : töün-ēce ulum ebderel bolöd lubzang yeldeng xoyor xamuq albatu-bēn aldajǰi : lubzang ücüüken tötu arad-luyā töbödtü dutāǰi odboi : yeldenggiyin tere metü albatu-bēn anduxu-yi güüşü xān urida medeǰi ayilduqsan kemēdeq bui ❖ töün-ēce xoyino dayičing-du omoq sedkil töröǰi oros ǰazari deyilēd : yeke xor kürgebēsü : orosiyin ayidarxan-ēce morduuluqsan ceriq inu xalimagi darād : olon küügi kituqsan-yēr : tödüi dayičing oros-luyā ebceye kemēǰi : modon xonin ǰil-dü (1655) dural darxan ceren čixula elčineri oros xān-du moskav balyasun-du zaribai : elčiner odöd xalimagiyin tayiši šikür dayičing ba xamuq noyod ba bügüde xalimaq ulus inu orosiyin aliqsā mixalvači xāni itegeltü albatu boluya : ayidarxani bu dobtoloya : yambar ba kümüyi bu [106] talaya : kemēn amān öqči : andayār talbīd irebei : tende-ēce oros xān xaram-luyā dayilduxu bolǰi : šikür dayičing-ēce omoq cereq yuuqsan-yēr : tömör ükür ǰildü (1661) dayičing inu puncoq kemēkü köbüün-lügē xamtu oči : oros cereq-lügē neyide xaramiyin tatari dayilelcēd : aliba abuqsan olzo-yi cayān xān-du ilegēye kemēn ayidarxani axalaqči kines bekobči-du andayār talbibai : andayār talbixui-du puncoq burxan-du mörgöd : šütēn sudur erike ünüsüǰi : kituyā-bēn dolöǰöd : xölödān kürgeǰi andayārlaqsan kemēmüi ❖ dayičinggiyin ödö boluqsan xoyino puncoq törö baribai : töüni üye-dü xoşuudiyin tayiši köndölöng ubaši ǰurban mingyan örkö albatunar-luyā zöün ǰar-ēce ireǰi : ijil-dü buuǰi xalimaq-luyā neyilebei ❖ puncogi tömör noxoi ǰildü (1670) xaliqsan caqtu : töüni köbüün ayuuki tayiši-yi törö bariqsan darui : zöün ǰar-ēce eǰi inu dorǰi arabtan nige mingyan albatu-nar-luyā mörilǰi ireǰi : döü-lügē-bēn nigedüǰi xalimaq ulusiyigi önörǰiülbei : tende-ēce ayuuki xubun-du cereqlen mordoǰi : oros-ēce dutāqsan naǰai tatārmuudi xoyor sara dayilēd : ijil-dü xariulǰi ireqsēn-yēr nere inu baruun edegedkidü aldaršibai : usun ükür ǰil-dü (1673) ayuuki inu ecegedēn puncoq-tu adali oros xāni albatu boluxuyin tula : šara cekē kemēkü ǰol dēre šaxan-yēn örgöǰi : oros balgadiyigi xalimaq bu dobtoloya : tuurki sultān xaramiyin xān : xazalbašiyin xān-luyā bu nököceye : oros ǰazari dayisun-ēce xarsuya kemēkü terigüüten ama öqbei : teyin atala modon baras ǰil-dü (1677) dörböd sonom ceren tayiši dörbön mingyan örkö albatunar-luyā ijil-dü ireǰi :

³⁶⁵ Pozdneev, A.: *Kalmyckaja hrestomatija dlja čtenija v starših klassah kalmyckih narodnyh škol*. St. Peterburg 1892, 1907, 1915

³⁶⁶ Halkovic, S. A., Jr.: *The Mongols of the West*. Indiana University, Bloomington 1985

ayuukiyin xaryātu bolon aoya kücüügi inu yerkedkebei : tende-ēce ayuuki inu oros xāni albatu bolxu šaxa-yi scerbatob kemēkü tüşimeliyin dergede dakiji örgöqsen bolba cu : darui başkir kemēkü ulus oros-luyā ebdereldeqsen-yēr : ayuuki tere başkiruud-luyā nigedēd : tōmör takā jıldü (1681) xazan ba oron buurgiyin müji-dü orōd : oros irgedi talaži : olon biçixan balyadi-yi tüyimerdēd : maši olon küügi olzoloži : orosuudiyigi yeke ayuulyād buuqsan ajiu : tere metü yabudal üyiledüqsen-yēr : oros xān dakin [107] kelegegei ɣaryaxu bolji : oros tüşimel kenes andrai ivanabçi kolican ba ayuuki xoyor mōn kü šara cekē kemēkü yol dēre uçiraldaçi keleceqsen : tere kelecege-bēr oros inu xalimagiyn dobtolxu-yi zoqsōji : noyodiyigi inu xariyin xād-luyā ülü nököcöldöülkü arya-yi bedereqsen bölügē : öün-ēce xoyino oros oroni dobtolxu-bēn ourād : urɣuxu züq mordoži : xasaq ba türkemen ulusi-yi daruži : albatu bolyoqsan-yēr : tere oron-du mašida aldaršiji : dalai blamayin gegēn ayuuki-du xān colo xayiralji tamya bariqsan bölügē : tōün-ēce urida xalimagiyn teriün inu tayiši kemēkü colotu aqsan böğōd : boqdoyn gegēn šikür dayičing-du xān colo tamya örgöqsen-dü : dayičing nada-luyā adali olon : bi yambar xān bolomu kemēkü gederge örgöqsen aji : ayuuki oros xāni albatu bolba cu : tōüni-dü medöülel ügei : öbörōn çidal-yēr teyimi öndör colo-yi abubai : ayuuki xān axa döü zōün ɣariyin oyiradi ülü umartan : teden-lügē uruq eligen bololcaji okin-yēn cevang rabtan xān-du öğōd : daruiyida öbörō zōün ɣartu ödō bolji : tende üleqsen toryuud ulusi ijil-dü abçi irebei : zōün ɣar-tu tasuralta ügei dayin bolji : kümün amitan amur jiryal-ēce xayacaqsan-yēr : xara xalimaq kemēkü oyirad ulus inu cayān batur tayišitai ɣal bars jil-dü (1686) zōün ɣar-ēce oros-tu nouji ireqseyigi oros xān aqtaba yol dēre nutuqluulbai ❖ tere caq-tu orosiyin peter yeke xān öbörōn beye-bēr xari ɣazar-tu oçi : aliba ura erdem surçi irēd : xoyino albatunar-tān suryasu kemēn küseji : šinggeküi züqtüki ulus-tu odxu kemēn bayixudān : oros oroni ömönöki ɣadādu dayisuud-ēce xarastuyai kemēn ayuuki xān-du dālyabai : uçir töügēr ɣal ükür jıldü (1697) ayuuki xān inu bōris matveyebçi kolican-luyā mōn kü šara cegē kemēkü yol dēre zolyoži kelelcē keleküi-dü : kerbe ayuuki xān inu buxār : xara kalpaq : xasaɣuudi dayilasu kemebēsü oros tōündü tob öq : jil büri 20 pud dari : 10 pud xoryoljin öq : oros-tu oryoqsan xalimaɣuudi xān-ēce zarliq ügei kires bu zöülge : kirbe zöülgebēsü yala tülü : ayuuki [108] xān küsebēsü albatunar-yēn xaram ba xubun-du ilgēji talaly abxuulji bolxu : kerbe xalimaɣuud-bēr deyileqdēd oros balyasun xoryodabāsu tedeni kökü ügei xarin tusalalca kemēqsen tere metü kelecege keleceji : oros inu tere metü ayuuki xāyi arɣadaqsan bölügē ❖ teyin kemēn ayuuki aoya kücün-yēn delgeröülji xaryātu albatu-bēn jiryuulxu metü atala : tōmör moyoi jil-dü (1701) šaqdar jab kemēkü köbüüni xatun-ēce ulumjilan : xān ecege kigēd köbüün xoyor öbör zuura-bēn ebdereküi-dü ayuukiyin inaq köbüün ɣonjib kemēqçi axa-bēn aluulsu kemēji : xarangyui sōniyin caqtu xara sanātu kümüni axadān ilgēbei : tere kümün xoyor sumun-yēr sumuluqsan buuyār šaqdar jabiyigi buudād šarxatuulbai : ene xor-tu yabudal-ēce ekelen yeke keröül bolji : ɣonjib šara tuu balyasundu dutāji : ayuuki xān nigen biçixan oros balyasun-du oçi suuxui-du : šaqdar jab zarim döüner-lügē-bēn xamtu zai yoli ɣatulād tōüni çinadu buubai : tenggetele oros xāni ilgēqsen kines bōris kolican kemēkü ireji : ecege köbüün xoyori ebeldöülqsen aji : ayuukiyin sanjib kemēkü nige köbüün šaqdar jabiyin luyā odolcaqsan tümen tabun mingyan örkö albatunari abād : zōün ɣariyin nutuq-tu yabuži odoqsan-du : cevang rabtang xān tedeni öbörōn albatu bolyād : xarin sanjibiyin beyēyi gertüni xariulji ❖ xalimaq ulus inu erte zōün ɣar-ēce ireqsen xoyino ene caq kürtele ulum ösöji bayiqsan böğōd : ödögē-bēr cōkōrkü caq inu bolba ❖ ɣal ɣaxai jıldü cecen : kümeng : nayai-nuyuud orosi dobtolaqsan caq-tu ayuuki xān oros-tu ökü kemēqsen cereq-yēn ese öqbui : tōün-ēce ɣadna başkiruudi dakin oros-luyā ebdereqsen-dü : ayuukiyin xaryātu möngke tōmör tayiši inu penze ba tambuviyin müji-dü orōd : zuu ɣaru ayimagi tüyimerdeji : maši olon oros tarāçiyigi olzoloži abād : tedeni xazalbaš : xubun : kīve : buxar ɣazar-tu xuduluži orkiqsan-yēr : šoroi xuluyuna jil-dü (1708) peter matveyeviçi apraqsın kemēkü tüşimel ireji : ayuuki xān-ēce tere buruu yabudaliyin uçiri asaɣuqsan-du ayuuki gemtü kümün inu möngkō tōmör tedeni sanāgi bi ese medeqsen kemēgēd : tende-ēce dakin kelelcē [109] kelecükü-dü : ayuuki xān tayišinar-yēn ijiliyin baruun eteged-tü ɣaryaqsani talaly dēremdü bu yabuulsu kemēqsen-ēce ɣadana : yambar ba dayin bolbāsu oyiroki oros sayiduud-tu xalimaq tusalaya : tere metü xalimagi başkir buyu : xaram buyu busu dayisun dobtolbāsu šidar-duki balyasuni sayiduud xalimaɣuudi xarasaya kemēn zōbsōböi : tōmör bar jil-dü (1710) peter xān tuurki-luyā dayilduxu kemēn zabdaži bayitala : başkiruud dakin orosi dobtoluqsan-du : xān : ayuuki xān-bēr tedeni daruuluya kemēn sedkeji biçiq zarliq buulyaqsan-du : ayuuki tabun mingyan cereq morduulād : tōün-ēce ɣadna don yol-du tümen cereq yabuulbai : tedegēr ceregiyin yekengki inu dörböd böğōd : don müren-dü xulɣai dērem kiqsan xazaɣuudiyigi nomoyodxaxār odoqsan ajiu : šoroi bar jil-dü (1678) ayuuki açi-bēn rabjuuri dalai blamayin gegēn-dü mörgöji blamanar zalaži iretügei kemēn töböd oron-du zarubai : rabjuur töböd-tü odöd : xarixui mörtēn kitad xān-du oçi barālxaxsan-du : kitad xān inu arɣa-bēr rabjuuri oron-dān barīd : 10 jil önggörotölö ese talbiqsan tula : ayuuki açi-bēn xariulji absu kemēn sedkeji : peter xān-ēce ɣuyiiji samdan kemēkü elçi-yi kitad oron-du zaruqsan inu usun luu jil-dü (1712) orosiyin sayid nigen-lügē xamtu bējing xoton-du kürçi ireqsen-dü : tedeni kitad xān ülemji bayariyin düritei-bēr uqtuži abād : yeke ködöleqsen bolbacu : zam-du xasagiyn nutuq-tu xor boluuzai kemēn ayuüji : rabjuuri ese talbibai : kemēgēd darui-du kitad xān zerge-bēr ayuuki-du tülüšin kemēkü teriütei elçini zaruqsan inu oros seber müji-bēr aluslan yabuži : usun moyoi jil-dü

(1713) cayırıcan kemēkü balyasuni oyiro manu toxoi kemēkü yazar-tu ayuukiyin gertü ireji : ayuuki xān-du barālxabai : kitad elčineriyin küünelge inu : ayuuki xāni amur amuyulanggi ayiladxaji : arabjuuri oros yazar-yēr nutuq-tān xarıtuyai kemēn ayuuki-luyā xamtu peter xān-ēce ereye kemēn irebe bida : kemēqsen bolbacu ondōn šiltāni bolxulā oros ulusiyin yazari üzekü : basa čigi xalimaıuud-ēce oros töröyın xang bayıdali medeji üzekü : kerbe bololtai böğösü ayuuki [110] xān cevang rabtan xoyori keröüldöülkü kemēqsen teyimü sedkilte ireqsen bölügē : ayuuki xān inu xari yasutu mangjiyin mekedü oroji : xaluun töröl-yēn zöün yari-yi uurxu teyimü oxor uxātu kümün büsü aqsan bölügē : mangji ezeni bičigi söğödön bayji abād : elčineri inu maši yeke kündülēd : dēdü ezen xuvangdi mini ačiyin toxai tere metü sedkil-yēn zoboniqsan-du ülemji xanumui : yerü rabjuuri mongyol oron-yēr irebēsü ünēr ayuumšiq olon : töüni tula seber oron-yēr bucatuyai kemēn cayān xān-ēce yuyimui : zarliq buulyaqsan darui boqdo ezen-dü ayiladxamui kemēn ügüüleji : elčineri xariuluqsan-yēr : kitad elčiner sanaqsandān kürül ügei demei yabudal xariucaxui yaryabai : modon xonin jil-dü (1715) xubuni sultān baqta girei kemēqči ijil-dü cerqlen ireji : ayidarxani oyiro aqsan ayuuki xāyi dobtolōd : nutuyuudi olon ebdeji xāni örkö ba ed ayuurasıyigi inu abuqsan-du : ayuuki xatun-luyā xamtu dutāji : kīvedü udur tataqsan oros cereq-tü oduqsan : tere ceregiyin axalaqči kines aleqsandar bekoviči čirkāski kemēqči tatārmuudi zoqsōbai ❖ ayuuki xān inu manyadi buuda kemēn tere axlaqči-ēce yuyiqsan bolbacu : bekoviči bi dēdü axalaqči-ēce teden-lügē bayilda kemēqsen zarliq ügei buudalaıi ülü čıdamui kemēn : xāni yuyiqsagi ülü bütēbei : baqta girei inu xalimaq albatuyin zin buuluq kemēkü tatār jitešeni mangyadi xubun-du nöülgeji odbai : tendēse ayuuki dayini caq ireküi-dü oros-bēr yaqca mini beyeyi xalyaba cu : kelelceqsan yosōr albatunari mini ülü xarasād : dayisumi ideši ba basa cu mini zarliq ülü anğxaraqسانی öšōgi absu kemēn dotorōn sedkibeı : teyin adali kines bekoviči kīve-dü elči bolon odumui kemēkü-yi ayuuki sonosōd : nige mangyasi kīveyin xān-du ilgēji : orosuud elči metü oči : tani dayilaya kemēn yabumui kemēn kele oruulbai : teyimiyin tula kīveyin arad inu bekoviči-yi zam-du ketüji kebtēd : alajı orkibai : xoyino ayuuki baqta girei-lügē ebceldēd : yal takā jil-dü (1719) šaqdar jab köbüün-dēn cereq öqči baqta girei-dü tusalaxuya xubun-dü yabuulbai : xalimaıuud inu baqta girei-ēce urbaqsan katai : xarbad ba yeke nayayin [111] mangyadi darād : jitišen ba zin buuluq tatari ijil-dü xariulji irebei : darui baqta girei bēr ayuukiyin öğöqsen omba ba büčin kemēkü xoyor zayisang teriülen : 150 xalimaıuud-bēr zam zālyajı penze ba simbiyir xoyor müji-dü orōd : ayımšiq-tu dērem keji : maši olon aradi-yi olzoloji abči odoqsan bölügē ❖ tere caqtu oros sayid inu ayuuki-ēce omoq cereq yuubāsu : ayuuki urida bekovičiyin ügüüleqsan metü bi dēdü xān-ēce eši ügei xubuni tatar-luyā dayilduji ülü čıdamui : kemēqsen ajiu : oyun ba erdemiyin üyiles-yēr olji abuqsan xān colo-bēn ese kündüleqseni xariu öšōgēn tere metü abubai : tömör ükür jil-dü (1721) ayuukiyin uuyun köbüün inu šaqdar jab kemēqči arban xoyor köbüüdiyin axa dasang-du xāni tamya öğōd busu köbüüdēn : ta töüni zarliq-yēr yabu kemēn : zakirād nöqčibeı : tere caq-tu peter ezen xazalbaş-luyā dayilduxār mörilji yabuxui-du : usun bar jil-dü (1722) ayuuki xān inu darma bala xatun ba okin-lügē-bēn xamtu cayırıcan-du ireji : ezen-dü zölöyqsan-du peter ezen ba xatun maši bayasun ayildaba : peter ezen xalimaq-ēce cereq abxui-yi küseqsan-yēr : darui dörbön tümen xalimaq mordoıi xazalbaş-luyā nököcöqsōn lesgin uluši nomyoruulbai : peter ezen ayidarxan-du ödō bolji bayixu caqtān nazariyin dorji geqči noyōgi ayuuki xāni xoyino xalimaıi yin xān boltuyai kemēn zarliq boluqsan bolbacu : ayuukiyin sanān bolbāsu yeke köbüün-yēn ceren dondugi bolıoxu kemēqsen böğōd xatun darma bala yonjıbiyin köbüün donduq ombu-luyā nököcēd : töüni xān suulyasu kemēqsen bölügē : töünēse basa ebderel yarči : ünen yosōr xān bolxu noyon šaqdar jabiyin köbüün dasang böğötölö : donduq ombu töüni döüner-lügē inu xamtu dayilduqsan-du : tede büğüde albatunar-yēn aldaxu-ēce bayıtuyai : xarin amin-ēce cü xayacan aldaıi yarbai : tiyimi keröüliyin dumda (1722) ayuuki sedkil-yēr čileqsēr nökcıbeı : ene xān inu 50 jil törö bariqsan caqtān olon ulus-tu olon züyl aci kürgēd : töüger xalimaq albatunar-yēn ülü dorotuulji : yerü beye-ēce ülemji küçten-dü kündüleqdeji tengsekü kücütēni ayuulyajı čıdan : orosiyin [112] albatu kemēqdebecü : aliba üyiles-tü öbörōn dura-bēr yabuqsan-yēr : ijiliyin xalimaıuudi yin xād-ēce maši erkem xān bölügē ❖ ayuukiyin nöqčiqsen-dü darma bala xatun inu törö barıd : donduq ombuyin xatun bolji : töüni xān bolıosu kemēqsēr dakin ülemji yeke ebderel bolbai : töüni tula ayidarxani axalāci volıngski inu ezeni zarliq-yēr ireji : nazariyin dorjiyigi xān bolıosu gebēsü : tere dorji inu : xān bolbāsu dayisun olon bolxu kemēji : bi ülü bolomui : ceren donduq buyu dasang xoyoriyin nigeni boltuyai geji ceren dondugi xāni oroči bolıobai : darmabala tere metü küseqsēn ese bütüqsen-dü : tusār üyile zōriji : zöün yariyin cevang rabtan xān-du yeke abuyai geqči kümüyigi nuuca keregēr ilegēd : cevang rabtani okin-du xadam keleji : ceren donduqtu buulyaxuyigi ilgēbe bi gebe : tere zuura xalimaıuudi xuuçin nutuq zöün yartān xariya kemēn kököböcü : ceren donduq ba šikür blama teriülen bügüdēr ese bolba ❖ (1725) on-du xalimaıuud inu zayıgiyin čınadu turxai kemēkü nutuq-tu xoyor mingyan cereq ilegēji : ceren dondugi yin xatun bolxu cevang rabtani okıgi uqtulād : basa tere zam-yēr zöün yar-tu oduqsani xoyino töböd-tü kürči bolxu buyu medeji ire kemēqsen-dü cereq dörbön sara boluqsani xoyino xariji irēd : turxai kürtele yazar xōsun ba eze ügei xōsun yazar böğōd : usun ügei cül : tende-ēce čınaqši xasaq suudaq tula tere zam yabuši ügei kemēn ögüüleji : berēgi buulyajı irebei ❖ ceren donduq čıdal bayataı salayān kümün tula : xalimaıi yin öbör zuuraki keröül ese nomxorobai : donduq ombu xabarda-ēce buulyaqsan žan kemēkü xatutai bolbacu : emege eke-bēn abxu kemēqsēr bölügē : teyin atala mangji xān bēr ceren dondugi zöün yar-luyā dayilduuluya kemēn

küseji : xalimaq-tu elçineri zarād : ceren dondugi ügeden oruulxuyin tula : töüni mini nerer xalimagiyin xān bolyo kemēn elçidēn zakāba : orosuud medēd : damjiji (1731) on-du ayidarxani axalaqçi ismayilob kemēqçi ireji : ceren dondugi bodotu xān bol kemēqsen zarligi xatun ezen-ēce abçi ireji : šikür blama busu noyod sayidiyin dergede ceren donduq-tu bariulbai : teyin kitadiyin elçiner mör-yēn [113] bütēl ügei bucaji : ceren donduq genedte xān bolbai : tere zuura šaqdar jabiyin yeke köbüün dasanggiyin nöqçiqseni xoyino inu peter ezeni ayidarxan-du odōd bolji bayixu caq-tu ecege öbkōn šajin nomi orkiji : keres zōuqsen muu üyiletü peter tayišin kemēkü dasanggiyin döü ni bi xān bolxu yosutu mōn kemēn xatun ezen-dü yuyilta bariqsan böğötölö : dēre-ēce zōbšōkü zarliq ügei tula : donduq ombu-luyā nigedēd : ceren dondugi dobtolji albatunari inu bulāji abubai : nazariyin dorji lübçi kemēkü köbüün-lügē xamtu olon albatnari daxuulun zayin tere edegēdtü oçi buubai : tere keröüli daruxuyin tula boryātingski kemēqçi oros tüşimel cereq-luyē ireji : nazariyin dorji-yi xān-luyā ebcöülji : donduq ombu inu donduq daši ba toryuud lavang-ēce öbörö xamuq noyodi daxuulun xubun-du nöüji : tuurki sultāni erke-dü oroboi : peter tayišin basa tedēn-lügē odolcoya kemēldüye oros cereq salyaqsan-yēr : tere-bēr dutāji karasnoyarski xoton-du odboi : tere boryātingski töüni barīd xariqsani xoyino : ezeni zarliq-yēr peterbuurgi-dü odboi : tende-ēce oros yuyibacu donduq ombu xubun-ēce ülü xarīd : köbüün inu yaldan norba ijil ba don xoyor müren dēre orosiyigi dobtolji amur-ēce xayacuulbai : ceren donduq kemēbesü erke-dü abtaqdād törö bariji čidaši ügei boluqsār : albatunar zayisangyuud yomodoji : olongki inu donduq ombu-du urbaji odboi : tere metü törö šajin xoyor samuurxu caq bolon atala : oros xatun ezen modon bars jildü (1734) yeperēbem gedeq doni xazagiyin ataman-du sanuulxu bičiq-luyā donduq ombu-du ilgēji : xariji irebesü uriduki buruuyār yabuqsani čini martaya kemēn eröüleqsen-dü : donduq ombu inu ödögē nada-luyā yabulcaqsan xamuq albatunari mini bolyoji : namai-yi bükü xalimagiyin axalaqçi bolyo : züq kirestei xalimagi noyon-duni ökü böğösü : nutuq-tān xariya kemēqsen-dü xatun ezen zōbšōn xariji irebei : darui modon tuulai jildü (1735) ezen zarliq-yēr ayidarxani axalaqçi ismayilob ireji : donduq ombu-du xalimagiyin törö bariulbai : ceren donduq xān colōn aldād : ezeni zarliq-yēr peter-tü mōrilaji tende [114] xalibai ❖ donduq ombu möngkō küseji yabuqsan sanandān kürçi : xān bolōd xariyātu noyodi öbör zuura ebzöülbecü : beye ni xubun-du odxu caq-tu ese odolcaqsan donduq daši-du öšōqsēr bölügē : yal luu jil-dü (1736) kigēd yal moyoi jil-dü (1737) xalimagiyin erteni dayisun xasayuud zayin šider suuqsani dobtoloji : olon kümün mali abçi odbai : bolbacu tere caq-tu xalimayuud busu oron-du nerēn aldaršiułji yabuqsan bölügē : yal luu jil-dü oros tuurki-luyā dayilduxu-du donduq ombu yeke cereqtei mordoji : xaramlai sayitur dayilduqsan-du ba albatunarān sayitur zasaqsani tula : ezen inu töündü xoyor bum mönggōn ba mingyan tulum yulir jiliyil jlba xayiralbai : basa axa döü uruq elge-dü inu zerge zerge-bēr jlba xayirlabai : tende-ēce donduq ombu inu tuurki-lügē nigedüqsen xubuni mangyadiyigi nutuq-tu inu darād : tümen kümüyigi cayān xāni albatu bolyoqsan tula : āngna ivanobna xatun ezen yekede tālaji : peterburgi-ēce zorico ireqsen ezeni šider tüşimel peter soyimonob ba doni xazagiyin ataman yepremob xoyor donduq ombu-yi xān bolyan kemēn : ezeni zarligiyin bičiq : tuq ildü : bulayan malaxai : bulayan debeli töündü bariji : yosutu xān colo töündü örgöbe : donduq ombu tere metü oros-tu tālaqdād : aliba küseqsēn ezen-dü ayiladxabāsu bütüküyigi medebecü : öbörōn sedkildü bügüde takiliyin oron dalai blamayin gegēn-dü ayiladxaji : nige köbüügēn beyeyini xoyino xān bolyosu kemēji : töbödtü zaruqsan inu zam-du sād boluqsan-yēr zoriqsan oron-du ese kürçi : xāni uuyun köbüün yaldan norbu : ecege mini namayigi xān bolyoxu dura ügei : xabarda žan xatuni köbüün randuli bolyosu kemēn sanaji : xalimaq ulusi xudxaji ebderel yaryaji xān-du yeke ayimšiq bolon atala : ezen keröüli namxaruulji yaldan norbu-yi nutuq-ēce zayiluulji xazan balyasundu ilegēqsēr tende nöqçibeı : tegēd tömör takā jil-dü (1741) donduq ombu arban nasutu randuli xān boltuyai geji gerēs zarliq bolōd nöqçiqsen-dü : tere köbüün eke žan töüni uçirtu ezen-dü erilte barīd : xariugi külel ügei köbüügēn xān bolyosu kemēji ayuukiyyin köbüün yaldan danjin ba nazariyin dorjiyin [115] köbüün bayigi töüni abaya ubašigi xorōba : yaldan danjin geqçi izuur-yēr törö barixu yosutu kümün mōn : albatunar cü töündü inaq tölö : randuli-ēce xān töröyigi abxu čidaltai bolbacu töün-ēce ayuqsan mōn : ezen tere muu yabudali sonosōd : donduq ombuyin eme köbüügi törösō zayiluul geqsēr : ayidarxani axalāçi tatisčib cereq-teı ireji : šaqdar jabiyin yeke köbüün donduq daši-yi uriduki sayin yabudali sanaji xāni oroçi bolyobai : tere donduq daši urida donduq ombu-luyā eb ügei yabuqsani tula šoroi nonin jil-dü (1734) ezen-dü ayiladxaji samur yoliyin činadu buuqsan mōn : xāni oroçi boluqsan caqtu ezeni uril-yēr peterburgidü mōrilād xarixuyidān yelisaveta abayai ezen-dü barālxaqsan-du : tede öbörōn beyeyin zuruq xayiralaba : donduq daši törö bariqsani darui : dejid gedeq xoyid noyon nige otoq ulustai zōün yarasu yarçi ireji : ijildü buubai : ireji yabuxu zam-du dejidıyın xatun-ēce tobol müjıyın tümen kemēqçi balyasuni šider nige köbüü töröqsōn-dü : töüni tümen jiryal kemēn nerelebei : xoyino dejid köqšireqsen-dü : xatuni xoşuud jımiyanggiyın xatun boluqsār jımiyang-du inu urida xatun köbüün bayıqsan bolbacu albatunarān tümen jiryal-du ögüqsēr : xoyid xoşuud xoyor neyileji nige noyoni albatu bolba : tere tömör takā jil-dü : 3000 xasaq ireji xalimagi dayilabai : tende-ēce ezen inu žan xatuni küükedtegi bariji xazan-du ilegē kemēn tatisčib-tu zakiqsan-du : teyin üyiledçi ülü bolon žan bağa cōxor-tu bayılyaji jlba öqbecü tere xatun nigente küseqsēn-yēn orkiji yadād : usun noxoi jil-dü (1742) dolōn zuun örkō ulusi abçi xabarda-du odōd : xazalbaşıyın xān-du ilegēji xalimagi donduq daşasu bulāji nada öq : töüni xariu bide čimadu sayitur ögöye geji eriülbei : ayidarxan-du irēd : amur ulü [= ülü] suun : dakin muu üyiledüqsen

bölügē : ezen töüni beyeyini küükedteyigini peter-tü iretügei geqsen-dü : tende odöd keres zöüji kinigine dondukob gedeq oboqtai bolöd : köbüüd ni peter : aliqsei : eyona : pilib gedeq neres abād : ceregiyin suryuuli surubai : [116] aliqsai dondukobiyyin açi üre inu Ʒal xonin Ʒil-dü (1787) mogileva kemēkü müji-dü 1984 oros albatunari abād : uq albatu erketen baƷa cōxor xoyori űangdu öqböi : tere metü baƷa cōxor erketen xoror [= xoyor] ulus inu öbörön noyondān noyoluulxān uurād : angxan orosiyyin űangdu oroƷi oduqsani ene mön : modon üküür Ʒildü (1745) xalimaƷuud xasagi dobtoluqsan-yēr : oros inu xalimaq xasaq xoyori zai ƷatulƷi bu yabu kemēn zakā tarxāƷi cereq sakiul talbiƷi : xoyitu Ʒildü xasaƷuud kaspiski dalayin umra zaxadu mösön-yēr zayin baruun üzüq-tü Ʒarād : xalimagi dayiriƷi zuun küü alaƷi keseq küü abçi odoqsan-yēr : amtašād xoyitu Ʒil-dü dakin tere zamārān ireqsen-dü : xalimaƷuud medēd zayilƷi : xolo oçi buubai : tedeni nekēbēsü xol ba ayumšiqtu tula : xasaƷuud xōson ƷariƷi yabutala : dulān urƷād mösön xayiliqsār xasaƷuud zayigi Ʒatulun xariya geƷi yabutala : zayin xasaƷuud tedeni üzeƷi bayilduxuyidu zarim inu mösön-dü yeberƷi ükün : zarim ni alaƷdaƷi : maši yantaraƷi xariqsan sanƷi ❖ erteni döçin dörbön xoyoriyyin yeke cāƷi inu mongƷol bi oyiradiyyin aƷi suuxui-du maši zokistai bolbacu : xalimaƷuud teden-ēce salaqsār olon on önggöröƷi : zang āli inu xubilƷi : urida ügei sayin muu çinar töröqsön tula : űine toqtöl xuuli kereqseƷi bolöd : olon xari ulusiyin dumda suuxu tula teden-lügē yabuxuyidu basa űine xuuli kereqteyyin tula : donduq daši xān űine toqtöl biçilƷi : xuuçin cāƷi-yi döürgebei : tere toqtöl-du zakiraqsan inu : bursang xuvaraƷ sakil sanvartan zokis ügei yabudalār yabuqsan-du : xatuu cāƷi talbiba : xara kümün sakil abād sarayin Ʒurbun bacaqtu unƷilƷa tasulbāsu basa xatuuyār cāƷila gebe : sayin erdem suruqsan xuvarayuu di töƷi küdüle : sai köbüüd 15 nasun kürtele erke ügei mongƷol biçiq sura : ese surƷubāsu ecegēseni yala abād baqšidu öqçi surƷuul kemēbei : donduq daši tere metü cāƷir albatunarān dotoro biçiq surƷal ba erdem delgeröülüye kemēn sedkeqsen inu töüni yeke uxān albatuyin ƷirƷali küseqseni temdeq bui : kümüni gürümdü oruulxuyigi xoribai : noyod inu [117] xaracuyigi gem ügēger bu zasa : noyorxaq bardam yabudalār bu yabu : beyedēn zokis ügei yabudalāsu xaƷlatuyai kemēn sedkeƷi : kerbe noyod kümün neqƷiul buyu : genete keröüldü buyu : ulā bulāldun kümün-dü zokiqdabāsu : cāƷi ügei kemēbei : töün-ēce Ʒadna xuuçin xulayai ba busu yabudaliyyin toqtöli xuuçin cāƷidu biçiqseyigi bügüdēr döürgeƷi sayixan todorxai bolƷabai ❖ Ʒal üküür Ʒil-dü (1757) yelisaveta abayai ezen inu donduq dašiyin xalimagiyyin töröyigi sayin yosör bariqsayigi sanāƷi : töüni beyeyini yosotu xān bolxöd köbüügiyyini ubašiyigi xāni oroçi bolƷotuyai kemēn zarliq buulyaqsan-du : Ʒilin geqçi ayidarxani axalāçi ireƷi : töüni yosotu xān bolƷöd : tere Ʒilin ƷaƷāçi xān colo ögüqsen biçiqseni ene metü bui ❖ ayidarxani axalaqçi biçiq kigēd bakünin geqçi tüsimeli ilegēƷi : šara cegē gedeq Ʒol dēre uçiraya kemēn donduq daši-luƷā zöbšöldöd : aprili sarayin xorin Ʒurban ödörtü ceregiyyin sayid kigēd : nige sumun karanatar cereq : ceregiyyin küqƷim Ʒurban tob abçi : xasaq mangƷadlai dayilduxār ayidarxan-ēce mordobai : tere zuun donduq daši mön tere oroyigi zoriƷi yabubai : apriliyyin xorin nayiman-du tere axalaqçi nutuq-tu kürçi irebēsü : tere caqtu xān xoyor yeke zayisanggi ilegēƷi : mendüyyini suruulād : udāl ügei öbörön beyērēn kürçi irēd : axalāçiyin xoš-ēce nige duunai Ʒazar buubai : tere caqtu oyiro yabulcaqsan bakünin tüsimel : ta teröülün oçi axalāçi-du zolyoqtun kemēn xān-du medöüleqsen-dü zöbšöröqsön-yēr : üdēn xoyino axalāçi öbörön tergēgi nige tüšimelēr xān-du ilegēbei : xān urida ezeni xayiralaqsan zurugi zalan : tere dēre yir mörilāƷi ireküi-dü köbüün inu emēltei möriř oyironi yabulcan tabun mingƷan šaxuu xalimaƷuud daxāƷi irebei : xān axalāçiyin mayixan-du šider ireküi-dü : xaruuliyin ulus tedeni kündüyyin tölö axalāçiyin dergede bayiqsan cereq surƷuuliyin yosör zoqsoƷi : axalāçiyin öüden-dü ceregiyyin tüsimel xāni uqtād : oroxoi axalāçi suurēse bosöd : xāgi zöün Ʒartān suulƷaƷi köbüügiyyini ecegēn dergede suulƷabai : tende-ēce axalāçi xāni dergede bayiqsan zayisangƷuud kigēd oros tüšimediyyigi Ʒaryād : ezeni xayiralaqsan zarliq kigēd [118] albatunartu sonosxu biçiq kigēd : xān ecege köbüün xoyoriyyin andayār talbixu biçigi tedende öqüqsen-dü : xān köbüün-lügē bosöd malaxai-bēn abçi unƷšibai : unƷšiqsan xoyino xān-luƷā : dēdü ezeni örgö zöün züq-tu bui kemēn šidkenem ged : zöün züq sögödöƷi : yeke ezen-dü xanuqsan-yēn üzöülēd : nasun törkörö tede yeke ezen-dü alba ögöye kemēn ama aldād : tere züqtü Ʒurba mörögbe : apreliyyin 29 ödör-tü axalāçi xān-du barālxār oduxuyidu : töüni dergede dörbön cereq kigēd biçigiyin tüšimed : tergeni xoyor tala Ʒurban dörbön buu ügei ceregiyyin ulus Ʒaqca ildütei : urida inu zuryān ceregiyyin ulus nige daryatai : zuun šaxuu tatarmuud kigēd xazayuu dçi yabulcabai : örgönöni ömönö bariqsan noyön sarabçiyin ömönö zayisangƷuud axalāçigi uqtuƷi : öüdeni oyiro xān öbörön uqtāƷi : örgödü urida oruulbai : xāni xatun köbüün kigēd zayisangƷuudiyyin emes oroxuyidu bosbai : xān bēr axalāçiyigi baruun talān tüšöürtü širē dēre suulƷabai : noyod kigēd zayisangƷuud öbörön zang-yēr kebes dēre zamilan suuƷi : xān axalāçi xoyor xān bolxuyin aliba yosololiyyigi mangƷadur bütēye kemēn zöbšöröbei : apreliyyin 30 ödör üdelē axalāçiyin kübüün kigēd nige ceregiyyin tüsimel ba zuryān ceregiyyin ulus axalāçiyin tergēgi xān-du abçi odon : baküniyyin tergēgi xatun-du ilegēƷi : basa ayuuki xatun-dān urālaqsan-yēr tere xatun ebeçitei kemēn ese irebei : xān xatun xoyortu ilegēqsen tergen-yēr köbüün emēltei mörin-yēr ireküi-dü : dergede inu dörböd noyon kaldan ceren : torƷuudiyyin nimgen ubaši : xošuu diyyin Ʒmyang ba tuqçi terigüten tüme blama xara zayisang ba xaracu yabulcan : sayid inu xō torƷon debeltei bölügē : tedeni kürçi ireküi-dü zoqsoƷi bayiqsan cereq inu buu-bēn öürçi kündülebei : mayixani çinadu cereq ba biçigiyin sayid uqtuƷi : öüden-dü axalāçi öbörön uqtād oruulbai : xān-ēce eriƷi abuqsan arban termetü yeke iűigei gertü beledeqsen širēn baruun talada xān ecege köbüün xoyori suulƷaƷi : axalāçi ba

busu sayid zōün taladu suubai : xatun kigēd noyod blamanar zayisangyuud inu öbörön yosör kebes delgüülji suubai : tende-ēce [119] axalāči bēr xān-du ene metü ögüülebei : xotolo öröšönggöitü [= öröšönggöyitü ?] : dēdü erketü : xamuq orosi bariqçi yeke abayai ezen yelisaveta petrovna inu donduq dašiyin olon jil itegemjitei alba bütēqseni sanaji : dēdü xayira-bēr töüni xalimagiyn xān bolyoji : köbüügi inu ubašiyigi xāni oroči bolyād : töüni tere xoyor-tu sonosxuulun basa xalimaq ulusiyigi dēdü ezen xayiralan amui kemēn ügüüle kemēji nada tede yeke ezen zarliq buulyaqsan bui kemēbei : kelemürçi inu ede ügesi xalimaq kelen-yēr tayilji ügüüleqsen-dü : xān köbüün-lügē selte dēdü ezen-dü xanuqsan-yēn üzöülün zōün züq sögödbei : tende-ēce axalāči ayiladxaqsan-yēr : xamugiyn xān šajmuni burxani šütēni ömönö šaxān örgöji : xoyino köbüün inu örgöji šütēyigi oroi dēren bariji : xoyino tere šaxāni biçiqtu xoyuulan motor-yēn talbiji tamyan darubai : töüni xoyino axalaqçiyin üge-bēr nige biçiyiyin tüšimel xān bolxu zarliq biçigi bügüdedü sonostala duudād : xalimaq orçiuulyayigi dakin duudabai : töüni darui xāni köbüün-lügē selte : basa xamuq noyod zayisangyuud zōün züq sögödçi dēdü ezen-dü xanuqsan-yēn üzöülbei : axalāči inu zarliq biçigi xān-du baribai : tere zuura albatudu sonosxoxu zarligi axalāçiyin mayixani dörbön züqtü unğixu caqtu ezeni xān-du xayiralaqsan belegüüdi xān ene metü abubai : assesor bakūnin ildü zöübei : debeli axalāçiyin köbüün porudçiq : malxāgi polkobniq yüngker ömöskebei : axalāçiyin zē inu vasilij kinviyekob delgeqsen tuq bariji bayiqsayigi xoyino zayisangyuud abād geriyin ömönö bariji zoqsobai : töün-ēce yadna xān inu debel malaxai ildüyigi mön kü zayisang-yēr geriyin ömönö bariulji albatunar-tu üzöülbei : xān šaxān örgöji zarliq unğışji tede belegüüdi abçi duusmaqca : axalāči ba busu tüšimed xān-du iröl talbixui-du yadna bayiqsan cereq buu-bēn örgöji : kenggerge deledçi : küqjim tataji : yurba tob xāji kündülebei : tende-ēce idē beledele xān ba xatun kigēd noyod zayisangyuud ger-ēce yarıxuyidu basa urida metü kündülebei : idē zöqloqson inu ene metü bölügē : xān köbüün-lügē axalāči : yüngker : bakūnin : noyod ba : zarim zayisangyuud nigedüger širēdü [120] suubai : xatun blamanar zayisangyuud suuridu suubai : tedeni emes çigi basa busu zayisangyuudtu xoyor gertü idē beledeji : tere caqtu dēdü ezen ba töüni altan uruq engke bayituyai kemēn iröl talbiji arza zöqloxui-du : tob talbibai : xarcu albatunartu zuryān šaraqsan car ba : yesün büküli xoni kigēd : keseq ükür xoi yolir ariki balai yarıyaşi talbiqsan bölügē : xān inu xarixudān mangyadur mini gertü ireji idelē kemēn urid : mörilji ödö bolxuyidu : ezeni xayiralaqsan tugi ömönön abçi yabubai : mayayin xoyor ödörtü axalāçi xān-du ireji idelēkui-dü : dēdü ezen ba dēdü altan uruq amur sergüüleng bayixu iröl talbiji arza zöqloxuyidu : cereq buu xāji küqjim tataji : axalāçi-luyā irelceqsen tatar ba xazayuidi tusār gertü küdülebei : idē zöqloqsoni xoyino xalimaq zang-yēr barıldān keji : yal nādun keqseyigi xān teröülen xamuq albatunar yekede tālan üzebei : axalāçiyin mordoxui-du xān köbüün-lügē tergendüni kürtele üdešibi : orosör maya sarayin yurbun-du xān-du amur amuyulanggiyini ayıldaxān ireji barālxād : tende-ēce xarixuyiduni üdešin mörilji yabād : nigen öndür toloyoi zāji : öüni dēre çiluyār köšö bosxoji : dēreni oros xalimaq kelen-yēr dēdü ezen-bēr namayigi xayiralaqsani duurisxal biçiülkü sanātai bi : töüni xadayalaxuyigi yangxaliyın bödoq çinartu dālyaji : basa tere balyasuni zakarāçi cu nada tusa kürgetügei kemēqsen-dü axalāçi inu tere zakarāçi-du ögüülēd : ayidarxan-du odon : xān örgödēn morilbai ❖ teyin donduq daši bēr dörbön tabun jildü törö bariji albatunarān jiryuulād : tömör moyoi jildü (1761) xaliqsan-du : urida xāni oroçi yabuqsan köbüün inu ubaši yambarba bulaldān ügei xān bolboi : modon yaxai (1755) jildü kitad inu zōün yariyın xān amursanāgi daruji : beyēgi inu oros oron-du kögöd xamuq oyirad ulusiyigi kerçiji alabai : tere ayuumşigiyn caq-tu ceren tayişi kemēqçi oyirad noyon : tümen örkö xoşuud dörböd xoyidi daxuulun ijiliyigi zorişi mordöd : ubaši xān suuqsan daruu kürçi irebei ❖ donduq ombu ecege-lügē ebderēd xazan-du nöqçiqsen yaldan norbuyın köbüün inu cebeq dorji xān bolxu [121] ünen yosotu kümün bi mön : nasun mini çigi ubaši-ēce axa : bi xāni albatu ülü bolumui kemēn don-du jirān [= jiran?] küüteı yabuji odöd : tende-ēce ezeni zarliq-yēr peterburgi-du odöd : oros kigēd ubašidu adali muu sanabacu : dotoro-bēn nuuji : xāni zarliq-yēr yabusu kemēn xarişi irebei : teyin tere muu sanātu üyile zabduqsan-yēn bütēji ese çidan : oros medebēsü ubaši-du muu bolji bi xān mayad bolba kemēn sedkiji : oros nutugi orkad ertenı oron zōün yartān oduya kemēn köbei : töüni dēre ceren tayişi oros oron-du suuxu durān uurād : xariya kemēn basa küseji : ubašidu öüni uridxan tende-ēce ireqsen möni tölō tere kürtele odxu zam ba tendeki sayın nutugi sayitur medemüi : namayigi daxaji mordöd : engke mendü yabuji kürbēsü : ödögē ezen ügei tere yazartu çı dēre-bēn axalaxu xān ügei : tusār xān bolomui kemēn basa köbei : töün-ēce yadna ubašiyın törö barixu-ēce urida xāni zaryuyın zayisangyuud cuyar xāni amini albatu toryuud-ēce songyodaq bölügē : ubašigi xāni oroçi bolyan batulaxui-du : yeketerine [= yekaterina] xatun ezeni buulyaqsan zarliq inu kemēbēsü : xāni zaryudu yaqca töüni xaryātu toryuud-ēce yurbaxan zayisang nige blama bayituyai : donduq ombuyın açi ürēn xaryātu toryuud-ēce nige zayisang : dörböd-ēce nige zayisang : xoşuudāsu nige zayisang bayituyai : tedeni zaryuçınar kemēn nerēde : tedeni songyoxuyigi noyod mede : zaryuçınar ese zöbşöbēsü xān yambar ba üyile bu şiyidke kemēn zakiqsan bölügē : öün-ēce urida zaryuçınar kemēbēsü xān-luyā adali üyile medelcekü ulus busu : töün-dü tusalaxu ba zarligi bütēkü zaruca albatu nar bölügē : ödö bolbāsu tede xān-luyā-bēn adali zaryu şinjilekü [= şinjilekü] şiyidkelcekü [= şiyidkelcekü] yosutai boluqsan tula : xān kümün xaryātuyın ügeyigi dāxu mön : albatu töün-lügē temeceldüji : xāni erke çidal buuraji : dēdü öndür colo doromji bolxu mön : ubaši xān ede bügüdeyigi bodöd : yabubāsu dēre bolxu buyiza kemēn : cebeq dorji ceren tayişiyn ayiladxaqsāgi zöbşöji :

blama xuvaraḡ ba noyod zayisangyuudi cuulji : ünēn zöbiyini suruqsan-du bügüdēr zöbšöbei : xaracu albatāsa surxu kereḡ ügei [122] bui : mongyol oyirad ulus erte-ēce ödügē kürtele dēdü zayātu xāni zarliyāsu ülü dabadaḡ bui : töün-ēce ḡadna kerbe xalimayyuudi xamugi ibēḡči burxan-dān zalbariji zöün ḡartu mendü kürbēsü : nige šajin nige keletü axa döü mongyol ba ene xoyitu xoyor töröliyin jiryaliyin šütēn boluqsan šajin nomiyin rašāni dalai töböd oron kigēd : ülemji adistidtu boḡdonariyin gegēni šidar orošiji : xortu dayisun-du kerčiqdeqsēn oyiradiyin ḡulumta dēre buuji : erte ecege öbköyün jiryaji zoboji yabuqsan ba ijil tala-ēce ülemji bayan bolöd sayixan oron zöün ḡarḡi sayin kemēn sedkebēsü : xalimaḡ ulus šiqšin bayasči mordoqsan bölügē : teyin xamuḡ yuuma beledči : xolo ayan-du yabuxuyidu ulusi xarasxuyin tula xoyor tümen cereḡ cuulād : ijiliyin baruun taldu olon xalimaḡ suuqsan tula : übül bolji ḡol köröküydü mösön-yēr zöün taladu ḡarād yabuya kemēn külēji bayibai : teyimi yeke üyimēn bolji bayitala : xalimaḡ nutuḡ-tu bayiqsan orosuud sayitur ese medebe cü : zarim inu bodoji medēd : yekestēn medöülebecü : xalimagiyyin üyile dāji bayiqsan kišangski geḡči tüšimel ülü angxaran xudul geji bayiqsan sanji : tere jildü ḡacaḡi übül dulān bolöd : oros šine jil kürtele usun ese köröji xalimayyuud küyiten bolxuyigi külēji yadabai : ayidarxani axalāči beketob geḡči xalimagiyyin yabuxu geḡseyigi medēd : ezen-dü medöülkē odoqsan tula : ubaši adayaji : tömör tuulai jildü (1771) oros nigedüḡēr sarayin 5 ödü-tü ijiliyin baruun züḡ-tü suuqsan nököd-yēn orkad : burxan šütēbēn zalaḡi : ed ayuurasun-yēn abād : xamuḡ mal-yēn tuuji 33 000 örkö albatu-bēn eme küükedḡeyiyini daxuulun : cebeḡ dorji ceren tayiši terigüten basa busu noyod-luyā selte engke mendü yabuxuyigi burxan-du mörgöd : zöün ḡar xuucün nutuyān zoriḡi mordobai : nutuḡ-yēn orkixudān : tende bayiqsan orosuudi alād olon xuduldačün-ēce ed tavar ariki terigüten kesegi bulāji abād yabuqsan tula : angxan mordoqsan daruu dutuu yuuma ügei : jiryaji yabutala : zai müren ḡatulād : jiryal önggörci olon dayisun-luyā uçiraḡu zoboxu caḡ ireji ❖ xalimagiyyin yabuxuyigi sonosöd : oringburgiyyin axalāči inu xasagiyyin nurali xān-[123]-du xalimagi dayilaji aliba olzoyigi beyedēn abād tēdeni oros oron-du xari kemēji zakibai : sibēr oroni axalāčinar niyide öböro nutugiyyin šider suuḡči xasagiyyin ablai sultān ba busu olon sultānartu tere metü zakā öḡüqsēn mön : daruu ezen-ēce zarliḡ irebei : teyimi zakā zarliḡ kereḡ ügei mön : xasaḡ geḡči kezēnēsü nāru xalimagiyyin xortu dayisun mön : ödügē tere metü üyile boluqsani sonosöd : öšöḡēn abxu ba olzo oroši olxu caḡ irebe kemēn tengsel ügei bayasbai : xamuḡ xād kigēd sultān-nöḡüüd inu cereḡ beledči xalimagiyyin ireküyigi külēji bayibai : oros cereḡüüd-ēce zayin xazaḡ inu xalimagi xamuḡ-ēce teriün zoqsöxu kigēd nekekü čidaltai aqsan bolbacu : xarin zayān bolun tēde kereldēd axamadiyyin zarliḡiyigi ese sonosbai : töüḡēr ḡaḡca kü orinburgiyyin xazayyuud oči : nurali xān-luyā neyileqsēn bolbacu : yabuxu ḡazartu öböšün ügei tula : mörin inu turuji nurali-ēce xoḡimdād xariḡi ireqsēn aḡiu : tēdeni oron-du mordoxu cereḡ inu yabuxuyigi zabduḡi beledeqsēr caḡ önggörtöd : orosār dörbödüḡēr sarayin 12 ödü-tü orski kemēkü šibē-ēce ḡarād oči : xasaḡ nutuḡdaki erčis kemēkü ḡol-du kürči : nurali xān-luyā neyileküydü : xalimayyuud xolo teriülēd : tere ḡol-ēce cāran duuni ḡazar-tu urusuḡči turxai kemēkü ḡol-du kürüqsēn aḡiu : tende oros cereḡ inu nurali xān kiyibi xān xoyoriyyin cereḡ-lügē nigedēd : nekeḡi taḡ kemēkü uula šidēr odöd : cereḡiyyin ulus ölöšköleng kigēd zokis ügei usun-ēce bolji xabdar öböčün-yēr zoboji : mörin ni cu yeke eceḡi turuqsan aḡi : tere zuura xalimayyuud ulum cāran yabuji : küceḡdeši ügei boluqsan-yēr : oros cereḡiyyin axalāči traubengbergi kemēḡči cereḡēn xariulji abči irebei : xasayyuud-bēr xalimagi bariulji ülü čidaxu böḡöd : imaḡta dobtolji olza absu bida kemēqsēn-yēr : ubašigi albatunar-luyā zai ḡoli ḡatulād : tere dēremčini nutuḡtu oroqsan-ēce xōron : zoboqsan inu caḡlaši ügei amui : ene müren-ēce ekilen zöün ḡar kürtele cuḡār xasagiyyin nutuḡ böḡöd : ḡazar inu kemēbēsü usun-yēr xobur : xuduḡ ügei üzüür kizār ügei cöl böḡöd : elesün elbeḡ tula : zuni caḡtu xaluun inu tēseši ügei bui : [124] töüḡēr xalimayyuudiyyin beye kigēd mal inu xabdar kigēd : busu züyil büriyyin öböčün-ēce zoboji üküji ḡarči bolxu-ēce ḡadna : nöködtēn acān bolon yabudali tüdēbei : teyimi olon kümün mal ḡaḡca kü zam-yēr yabubāsu ülü zokixuyin tula : keseḡ keseḡ-yēr ilḡaran odxui-du : ami tasulxui ülü ayuun erliḡ metü baxatuḡči : ed aquurasun-du [= ayuurasun-du] xomoyolzoḡči xasayyuud inu : xalimayyuudi bükü mal aduusun kigēd erdeniyyin sang-yēn abun yabuxuyigi üzemece [= üzemeḡce/üzemēce] : dörbön züḡ-ēce ni dobtolbai : xasaḡ kemēbēsü öböron nutuḡ dēre suun : unuqsan mörin kigēd unuḡči ezen xoyuula amur bayiqsani tula : xalimayyuudi cökön-yēr ireḡi dobtolbacu : xalimaḡ kümün mal-yēn eldeḡi : tēden-lügē uçiraxu büri mayad ulum cōn bolxu bölügē : yerü xasagiyyin dobtoloqsan inu töloši ügei böḡöd : xād sultānuud olon cereḡ-yēr dobtoloḡi ideqsēn inu kemēbēsü : ayičiuvaḡ kemēkü sultān nige keseḡ xalimayyuudi sikē kemēkü ḡol dēre sandalji : nurali xān ori kemēkü ḡol kigēd : muḡucar uula xoyoriyyin tend idebei : ablai kemēḡči sultān olonto dobtolād : möngkö ideḡi ḡarbai : ene metü tedeger xotolo caḡlaši ügei olon kümü mal kigēd : ed tavariyyigi abuqsan bui : teyin kemēn ḡasalanggiyyigi tesüqsēr xasagiyyin ḡazariyyin dorono edegēd-tü oyirdaḡi : irnali kemēkü xasaḡ sultāni nutuḡtu kürüqsēn-dü : tere muu meketüyyin xor kürgeqsēn inu bükü xasaḡ-ēce ilöü bui : irnali inu xalimagi nutuḡtān oyiro irebe kemēn sonosöd : ablai-du kümüni ilegēji : xalimagi aru-ēce dobtolo kemēn zakiulād : busu nököd-yēn xajiu-ēce oruulād : öböro tümen cereḡ abči uḡtaḡi mordobai : töröl törösön kigēd : albatunariyyin eme küüked öböḡüüd kigēd : erdeni ed tavar-yēn xolo kigēd ayuumšiq ügei ḡazartu nuulyabai : ablai sultān üḡēḡi sonosji ese mordoqsani tula : ḡaḡcār üldēd : xalimagi dobtoloxui-du ayuuḡi kücün kürši ügei bolxui-du : muu meke ḡaryabai : xalimayyuudi zoqsöji oros-tu bucāya kemēn sedkeqsēn metü zangḡi üḡüüleküi-dü : ubaši nököd-lügē xasagiyyin tö ese

medeqsen-yēr : uruqši odxu-bēn ayuuji zoqsōd : kirceye kemēn zōbšōldeqsēr : xayas sara öngörōji orkibai : tende bayixu zuura [125] irnali inu eldeb arya-bēr olon kümüni cuuluqsan-du : ubaši xasagiin ceregi maši yeke boluqsani üzēd : dakin cusu asxaruulxāsu zayılaya kemēn sedkeji : irnali-du kümüni zaruji ebceye kemēbēsü : irnali zōbšōrōqsōn metü bolōd : bayibai : xalimaγuud irnalyin muu sanāgiyini medel ügei : cāran baγa yabād buuji : xonoji bayitala : irnali xarangyui söni genete dabiran dumduni orōd : ödör yabuji züdēd : söni amuran untaji oduqsan ulusi keseq keseq kituji : maši yeke olza talā abci odboi : tende-ēce nige ayuuli getülēd yabuji yabutala : burād ulusiyin nutuqtu kürči dayisun-luyā alaldaxu bolboi : tere burād kemēqçi xasaq kigēd tatar metü keletei : mal öskeji işigei ger-yēr suudaq : ügētei bögōd amiyiyān ülü xayiralaqçi xariši ügei : aşıq kigēd olza-du şunuxu dērmedü elkeseq : dayin-du bātur ulus mön : burād inu xalimaγuudi irebe geküyigi sonosomāca : nayir cenggelgeliyın ödör boluqsan metü bayarlaji : bum ceregi cuulyabai : ubaši xān tedeni nutuq-ēce zayılanam kemēgēd : balxaši nuur umaraki tabun zuun tabin duunai : γazartu usun öbösün ügei taladu orōji odbai : tende yabuxu yabudal maši xaluun boluqsan-yēr : kümün inu umdāsçi ükür mörini cusuyigi uuqsan-ēce bolji γamşıq öböçin γarçi : basa yeke olon kümün ükübei : ijil-ēce abci mordoqsan maliyın γurban xubiyin nige ni cu ese üldebei : arban ödörtü tere γobidu yabād γarbāsu : ödögē burād geqçi γobiyin çinadu uqtuji bayıγād : ömönö xoyino xoyor-ēce ni ödör söni ügei daxān yabuji : uulgalaji kümün mal kigēd : ed ayuurasun xamugi xasaq-ēce cu bulaji abuqsan ajiu : ijil-ēce mardoji küced jil bolji usun luu jil xaburtu zöün γariyın oyiroy tamya kemēkü nutuq kürçi : oros-ēce γaruqsan γurban tümen γurban mingyan örkö : bum zuryān tümen yesün mingyan amin kümün-ēce dolōn tümeni üldeqsan ajiu : tedeni zöün γartu oyiradxui-du : tere oroni kitad ceregiyın axalāçi zangzun ubaši xān-du arudaki zaruca ta yambār zoriqtai irebe kemēn suruuluqsan-du : ubaši xān inu blamanar kigēd noyod-luyā dolōn xonoq zōbcilēd : mangzu xāni albatu bolonam [126] kemēbēsü : zöün γar nutugi kitad-ēce dayin-yēr bulāxu-ēce busu arya ügeyın tula : mangzu ezeni albatu bolxör irebe bida kemēn medöülüqsan-dü : kitad inu teyimi şine albatunari ireqsan-dü yeke bayasbai : töügēr ubaşıyigi tere oroni zangzun-luyā uulzaxui-du : ubaši inu orosiyın buu xaş tamya terigüten belegi töündü şangnabai : tere kü jiliyın namur-tu ubaši xān ba : busu noyod inu mangzu xān-du oçi barālxaqsan-du : mangzu törö nayiraltu kemēkü xān maši bayasun kündüleji : ubaši xān-du zoriqtu xān kemēkü colo örgöji : busu noyod-tu zerge-bēr colos ögōd : mongyol xād tayiçinariyın yosör zakā talbibai : kitad ulus zöün γariyigi oruula tede oroni ili : bār köl urumçi : xara usun : tarbayatai kemēkü tabun ayımaq bolyon xubaji : tende ceregiyın arad suulyaqsan bölügē : mangzu xān inu xalimaγuudi mongyol-du adali xoşuud bolyon xubaji : γurban otoq torγuudi tarbayatai kigēd xara usuni ayımaq-tu suulyaji : ubaši xān dörbön otoq torγuud-luyā : basa kü xoşuudiyın noyod köngköyigi xotoni nutuqdaki yeke yüldüs kigēd baγa yüldüs kemēkü xoyor γoliyın erke-bēr sayıxan nutuq-tu suulyabai : busu noyodi iliyın ayımaq-tu nutuqluulbai : mangzu xān inu xolo ayan yabuji : xamuq ed zōri-bēn bulāqdaji ireqsan ulus-tu kereqteı yuuma olon tula : nige saya nige bum xoyor tümen tabun mingyan aduun ükür xonin : xoyor tümen xanza çiluun cai : xoyor tümen tulum tuturxan kigēd tabun tümen nige mingyan xonini arasun : tabun tümennige mingyan dabu : mingyan tabun zuun pud köböng : dörbön zuun işegei ger : dörbön zuun pud mönggön : xalimaγuud-tu keseq xayıran bolbai : töün-ēce xoyino oros xān xalimaγuudi gederge ögüqtün kemēn xān-ēce suruqsan-du kitad inu urida ceren tayişıyigi zöün γar-ēce tani nutuqtu oduqsani eribēsü : ta bēr ese ögüqsan bui : ödögē tende bi çigi ülü ögümüi kemēbei : tendēce modon xonin jil-dü ubaši xān nöqçiqsen-dü köbüüni cevang dorji namjal xān bolbai ❖ tere metü xalımaq ulus inu xō örlöq-ēce inaqsı oros dumda orōd : zöün döçin jil-dü kücütei kigēd önör ulus bolji bayitala : ubaši xān aldayitu γarçi oduqsan bui : töün-lügē ese odōd : üldeqsan xalimaγuud ödögē öbörön yosör noyodtān axalaqdaji : jıryaji suumui ❖

Idegen kifejezések

<i>Alašan</i> (kín.)	<i>Gansu</i> (kín.)
<i>albatu</i> (oir.)	<i>gawj</i> (kalm.)
<i>Alša</i> (belső-mongol)	<i>gecl</i> (kalm.)
<i>Altan</i> (mong.)	<i>gečül</i> (mong.)
<i>ämğ</i> (kalm.)	<i>gecül</i> (oir.)
<i>Amitābha</i> (szkr.)	<i>gelŋ</i> (kalm.)
<i>Amursanā</i> (oir.)	<i>gelüing</i> (oir.)
<i>anggi</i> (oir.)	<i>Güüši</i> (oir.)
<i>Aruytai</i> (mong.)	<i>Galdan</i> (oir.)
<i>Arxangai</i> (halha)	<i>Galdanceren</i> (oir.)
<i>ayil</i> (oir.)	<i>Ijl</i> (kalm.)
<i>ayimaq</i> (oir.)	<i>Iledkel šastir</i> (mong.)
<i>Ayuši</i> (szkr.)	<i>Juunmod</i> (halha)
<i>Ayuuki</i> (oir.)	<i>Ĵasaγ</i> (mong.)
<i>Baibayas</i> (oir.)	<i>Ĵasaγtu qan</i> (mong.)
<i>bandi</i> (mong.)	<i>Ĵebjundamba qutuγtu</i> (mong.)
<i>Batu Möngke Dayan</i> (mong.)	<i>Ĵegün yar</i> (mong.)
<i>Batula čingsang</i> (mong.)	<i>Kang-xi</i> (kín.)
<i>Bātur Ubaši Tümen</i> (oir.)	<i>kečiner</i> (oir.)
<i>Bayangol</i> (belső-mongol)	<i>kereyid</i> (mong.)
<i>Bayan-Ölgii</i> (halha)	<i>kitad</i> (oir.)
<i>Baya cōxor</i> (oir.)	<i>Köke Debter</i> (mong.)
<i>Baya dörböd</i> (oir.)	<i>Köke nuur</i> (oir.)
<i>bayši</i> (oir.)	<i>Köndelen Ubaši</i> (oir.)
<i>Borĵigid</i> (mong.)	<i>Layiqur</i> (mong.)
<i>Bortal</i> (belső-mongol)	<i>magtal</i> (kalm.)
<i>bošoqtu qan</i> (mong.)	<i>Maitreya</i> (szkr.)
<i>Bumb</i> (kalm.)	<i>manĵ</i> (kalm.)
<i>Cewangrabdan</i> (oir.)	<i>manĵi</i> (oir.)
<i>corĵi</i> (oir.)	<i>mangad</i> (bur.)
<i>Coros</i> (oir.)	<i>mangadxai</i> (bur.)
<i>cōxor</i> (oir.)	<i>mangas</i> (halha)
<i>Čayan sikürtü</i> (mong.)	<i>mangγus</i> (mong.)
<i>Činggünĵab</i> (mong.)	<i>Mañjuśrī</i> (szkr.)
<i>čorĵi</i> (mong.)	<i>maγγs</i> (kalm.)
<i>Čoros</i> (mong.)	<i>maxan</i> (oir.)
<i>darxad</i> (halha)	<i>mergen</i> (oir.)
<i>darxan</i> (oir.)	<i>Moči-bedüün</i> (mong.)
<i>Dawāči</i> (oir.)	<i>mus</i> (kalm.)
<i>Dayan Ombo</i> (oir.)	<i>muxlai</i> (oir.)
<i>Dayičin</i> (mong.)	<i>myangad</i> (halha)
<i>Dayisung</i> (mong.)	<i>nayiman</i> (mong.)
<i>demči</i> (oir.)	<i>noyn</i> (kalm.)
<i>dGe-lugs-pa</i> (tib.)	<i>noyon</i> (oir.)
<i>Dīpankara</i> (szkr.)	<i>nutuq</i> (oir.)
<i>Dobun mergen</i> (mong.)	<i>oboy</i> (mong.)
<i>Doloon nuur</i> (halha)	<i>ongyon</i> (oir.)
<i>döčin</i> (oir.)	<i>Oqtorγuyin dalai</i> (oir.)
<i>dörbed</i> (mong.)	<i>oron</i> (oir.)
<i>dörwöd</i> (ojr.)	<i>Otoči</i> (mong.)
<i>Duwa soqor</i> (mong.)	<i>otoq</i> (oir.)
<i>Elbeg nigülesügči</i> (mong.)	<i>Ögimuur</i> (halha)
<i>emči</i> (oir.)	<i>Ögödei</i> (mong.)
<i>erketen</i> (oir.)	<i>Öljeyitü γoo-a beiyiĵi</i> (mong.)
<i>Erlig qan</i> (mong.)	<i>Öljiit</i> (halha)
<i>Esen</i> (mong.)	

Ömnögow' (halha)
Öndör gegen janabajar (mong.)
öld (ojr.)
pristav (or.)
Puncoq (oir.)
Qabutu Qasar (mong.)
Qalqa (mong.)
Qara qorum (mong.)
Qianlong (kín.)
Qing (kín.)
Qinghai (kín.)
Qormusda (mong.)
qoşuud (mong.)
qoyid (mong.)
Qubilai (mong.)
Quduqa beki (mong.)
qural (mong.)
Quuqai dayuu (mong.)
rabjamba (mong.)
Sarayin gerel (oir.)
Sengge (mong.)
Sitātapatrā (szkr.)
sotina (or.)
soyombo (mong.)
stanica (or.)
Sukhāvati (szkr.)
Suutai (mong.)
Šākyamuni (szkr.)
šabinar (oir.)
Šikür Dayičing (oir.)
Šoloi Ubasi Qung Tayijī (mong.)
tayişi (oir.)
torgūd (ojr.)
torγud (mong.)
toyin (oir.)
Toyon (mong.)
Toyto Buqa (mong.)
Tüsiyetü qan (mong.)
Ubaşi (oir.)

Ulaanbudan (halha)
uls (kalm.)
ulus (oir.)
urānxā (ojr.)
Urumqi (kín.)
Uws (halha)
Üjümčin (mong.)
Ügeči qasaya (mong.)
vajra (szkr.)
Vajradāra (szkr.)
Vajrapāṇi (szkr.)
xal'mg (kalm.)
xalimaq (oir.)
Xara Xula (oir.)
xaral (kalm.)
Xinjiang (kín.)
Xō Örlöq (oir.)
xošūd (ojr.)
xoton (ojr.)
Xotont (halha)
Xowd (halha)
xoyid (oir.)
Xöwsgöl (halha)
xuburaq (oir.)
xurl (kalm.)
Yamāntaka (szkr.)
yasun (oir.)
Yeke Cāji (oir.)
Yeke Čayaži (mong.)
yöräl (kalm.)
zääsṅ (kalm.)
zarya (oir.)
zaxčín (ojr.)
zayisang (oir.)
zurāči (oir.)
zurxač (kalm.)
zurxāči (oir.)
züünγar (oir.)

Irodalomjegyzék

- A világ nyelvei.* Szerk. Fodor István, Akadémiai Kiadó, Budapest 1998
- Aalto, P.: Schrift-oiratisch. In: *Handbuch der Orientalistik II. Mongolistik.* Leiden-Köln 1964, pp. 185-199.
- Aberlee, D. F.: The Kinship System of the Kalmyk Mongols. In: *University of New Mexico Publications in Anthropology* 8. Albuquerque, New Mexico 1953
- Badamxatan, S.: *Uwsiin xoton yastan.* Erdenet 1995 [Az uws-i xoton nemzetség]
- Badmaev, A. B.: *Kalmyckaja dorevoljucionnaja literatura.* Elista 1984
- Badmaev, A. B.: Ojratskoe kalmyckoe „Jasnoe pis'mo”. In: *Narody Kalmykii: perspektivy sociokul'turnogo i etničeskogo razvitija.* Szerk. A. N. Ovšinova, Elista 2000, pp. 101-110.
- Badmaev, B. B.: Kategorija prinadležnosti v kalmyckom jazyke. In: *Zapiski.* Vyp. 2., Elista 1962, pp. 149-152.
- Bajanova, D. N.: *Kratkaja istorija Kalmyckih Hanov.* Paris 1974
- Bakaeva, E. P.: Kalendarnye prazdniki kalmykov: problemy sootnošenija drevnih verovanij i lamaizma (XIX - načalo XX veka). In: *Voprosy istorii lamaizma v Kalmykii.* Szerk. N. L. Žukovskaja, Elista 1987, pp.71-87.
- Bakaeva, E. P.: K voprosu o specifikke kalmyckogo kalendarja. In: *Cybikovskie čtenija. Tezisy dokladov i soobščenij.* Ulan-Ude 1989, pp. 19-22.
- Bálint Gábor jelentése. In: *Akadémiai Értesítő* VI (1872), VII (1873)
- Bálint Gábor jelentése Oroszország és Ázsiában tett utazásáról és nyelvészeti tanulmányairól. In: *Értekezések a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Széptudományi Osztálya köréből* IV (1875), pp. 1-19.
- Bardaev, E. Č.: Zaimstvovannaja leksika v kalmyckom jazyke. In: *Mongolovednye issledovanija.* Szerk. P. C. Bitkeev, Elista 1983, pp. 37-53.
- Basnġa B. (szerk.): *Ĵayyr. Xal'mġ baatrlġ epos.* Elst 1990 [Dzsangar. Kalmük hőseposz]
- Batyreva, S. G.: *Starokalmyckoe isskustvo.* Elista 1991
- Bawden, C. R.: *The Modern History of Mongolia.* Kegan Paul International, London – New York 1989
- Bergmann, B.: *Nomadische Streifereien unter den Kalmücken in den Jahren 1802 und 1803.* I-IV. Riga 1804-1805
- Birtalan Á.: Zwei kalmückische Volkslieder aus dem 18. Jahrhundert. In: *AOH* XLI (1987), pp. 53-74.
- Birtalan, Á.: K. Erendženov, Zolotoj rodnik. O kalmyckom narodom tvorčestve, remeslah i byte. In: *AOH* XLI (1987), pp. 142-144.
- Birtalan Á.: *Egy századeleji ojrát népdalgyűjtemény műfajai és nyelve.* Kandidátusi értekezés. Budapest 1990
- Birtalan, Á.: Obó hagyományok a mai Mongóliában. In: *Őseink nyomán Belső-Ázsiában. Tanulmányok a mongol népi hiedelemvilágról I.* Szerk. Birtalan Ágnes, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest 1996, pp. 4-19.
- Birtalan, Á.: Typology of the Stone Cairns *Obos* and Their Symbolical Meaning (Preliminary Report, Based on Mongolian Fieldwork Material Collected in 1991-1995). In: *Tibetan Mountain Deities. Their Cults and Representations. Proceedings of the 7th Seminar of the International Association for Tibetan Studies. Graz 1995.* Szerk. A.-M. Blondeau, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 1998, pp. 199-210.

- Birtalan Ágnes et al. (szerk., ford.): *Miért jön a nyárra tél? Mongol eredetmondák és mítoszok*. Terebess Kiadó, Budapest 1998
- Birtalan, Á.: *Mythologie der mongolischen Volksreligion*. Wörterbuch der Mythologie. Klett-Cotta 2001
- Birtalan Á.: A mongol lapockajóslás (történeti források és terepgyűjtés). In: *Sors, áldozat, divináció*. Szerk. Pócs Éva, Janus – Osiris, Budapest 2001, pp. 58-84.
- Bitkeev, N. C.: *Kalmyckij geroičeskij epos „Džangar”*. *Problemy tipologii nacional’nyh versij*. Kalmyckoe Knižnoe Izdatel’stvo, Elista 1990
- Bitkeev, P. C.: Principy fonologičeskoj rekonstrukcii i sistema fonem ojratskogo jazyka XVII v. In: *Problemy mongol’skoj filologii*. Szerk. P. C. Bitkeev, Elista 1988, pp. 3-9.
- Bitkeev, P. C. – Doraeva, R. P. – Pavlov, D. A. - Pjurbeev, G. C. et al.: *Grammatika kalmyckogo jazyka. Fonetika i morfologija*. Elista 1983
- Bobrovnikov, A.: *Grammatika mongol’sko-kalmyckago jazyka*. Kazan 1849
- Bordžanova, T. G.: K probleme obrjadovoj poezii kalmykov. In: *Kalmyckaja narodnaja poezija*. Szerk. N. C. Bitkeev, Elista 1984, pp. 74-97.
- Bordžanova, T. G.: Prazdnik „cagan sar” u kalmykov. In: *Cybikovskie čtenija. Tezisy dokladov i soobščenij*. Ulan-Ude 1989, pp. 27-29.
- Bordžanova, T.: *Magičeskaja poezija kalmykov. Issledovanije i materialy*. Elista 1999
- Borisenko, I.: *Xramy Kalmykii*. Kalmyckoe Knižnoe Izdatel’stvo, Elista 1994
- Bormanshinov, A.: *Kalmyk Manual*. American Council of Learned Societies 1961
- Bormanshinov, A. – Krueger, J. R. (szerk.): *Kalmyk-Oirat Symposium*. Philadelphia 1966
- Bormanshinov, A.: Who Were the Buzāva? In: *Mongolian Studies* 10 (1986-87), pp. 59-87.
- Bormanshinov, A.: *The Lamas of the Kalmyk People: The Don Kalmyk Lamas*. Papers on Inner Asia 18, Bloomington, Indiana 1991
- Buškan Badm – Macga Ivan (szerk.): *Xal’mg ülgrmüd boln täälwrtä tuul’s*. Xal’mg ASSR-in degtr ɣaryač, Elst 1960 [Kalmük közmondások és találós kérdések]
- Cerel, B.: *Dörwön oirad ba oiradiin xolboond bagtax ündensten yastanguudiin ugsaa tüüxiin jarim asuudal*. Uws-Ulaanbaatar 1997 [A négy ojrát és az ojrát szövetségbe tartozó nemzetségek eredetének és történetének néhány kérdése].
- Čimitdoržiev, Š. B.: O perekočevkah ojratorv (kalmykov) v XVII-XVIII vv. „torgutskij pobeg” 1771. g. In: *Issledovanija po istorii i kul’ture Mongolii*. Szerk. Š. B. Čimitdoržiev, Nauka, Sibirskoe Otdelenie, Novosibirsk 1989
- Cjurjumov, A. B.: Karakter rusko-kalmyckih otnošenij v pervoj polovine XVIII veka. In: *Materialy naučnoj konferencii „Cybykovskie čtenie-7”*. Ulan-ude 1998, pp. 124-126.
- Coloo, Ĵ.: *Jaxčinii aman ayalguu*. Ulaanbaatar 1965 [A zaxčín nyelvjárás]
- Coloo, Ĵ. (szerk.): *Biography of Caya Pandita in Oirat Characters*. Corpus Scriptorum Mongolorum V. Ulaanbaatar 1967
- Coloo, Ĵ.: *BNMAU daxi mongol xelnii nutgiin ayalguunii toli bičig II. Oird ayalguu*. Ulaanbaatar 1988 [A Mongol Népköztársaság mongol nyelvjárásainak szótára II. Az ojrát nyelvjárás]
- Coloo, Ĵ.: *Mongol xelnii nutgiin ayalguunii ügiin sangiin xaricuulsan sudalgaa. Dissertaciin xuraangui*. Ulaanbaatar 1992 [Összehasonlító tanulmány a mongol nyelvjárások szókészletéről. Disszertáció]

- Coloo, Ĵ.: *Arwan gurwan Altain ariun sanguud oršiwoi*. Oirad sudlaliin čuulgan I. Ulaanbaatar 1999 [Az Altaj tizenhárom tiszta áldozata]
- Darbakova, V. P.: Tradicionnoe zapadnomongol'skoe žilišče i ego evoljucija v uslovijah socialističeskogo byta. In: *Problemy etnografii i etničeskoj istorii narodov Azii*. Szerk. G. G. Stratanovič, Moskva 1968, pp. 36-48.
- Doerfer, G.: *Ältere westeuropäische Quellen zur kalmückischen Sprachgeschichte (Witsen 1692 bis Zwick 1827)*. Asiatische Forschungen 18, Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1965
- Dordžieva, G. Š., *Buddizm i Hrisztianstvo v Kalmykii. Opyt analiza religioznoj politiki pravitel'stva Rossijskoj Imperii (seredina VII - načalo XX vv.)*. Elista 1995
- Dugarov, R. N.: Damsoki - potomki mongolov Tibeta (XVII-XX vv). In: *Mongolica. An International Annual of Mongol Studies* Vol. 2 (23), 3 (24), Ulaanbaatar 1991, 1992, pp. 96-103.
- Dylykov, S. D. (szerk., ford.): *Ih caaz. Velikoe uloženie. Pamjatnik mongol'skogo feudalnogo prava XVII v.* Moskva 1981
- Džimbinov, B. (szerk.): *Kalmyckie skazki*. Gosudarstvennoe Izdatel'stvo Hudožestvennoj Literatury, Moskva 1962
- Erdniev, U. E.: Pišča i napitki kalmykov. In: *Zapiski*. Vyp. 2., Elista 1962, pp. 215-244.
- Erdniev, U. E.: *Kalmyki*. Elista 1980
- Erendženov, K.: *Zolotoj rodnik*. Kalmyckoe knižnoe izdatel'stvo, Elista 1990
- Ernjänä, K.: *Cecn bulg*. Xal'mg degtr ɣaryač, Elst 1980 [A bölcesség forrása]
- Fletcher, J.: An Oyirod Letter in the British Museum. In: *Mongolian Studies*. BOH XIV. Szerk. L. Ligeti, Akadémiai Kiadó, Budapest 1992, pp. 129-136.
- Gaadamba, Š. – Cerensodnom D. (szerk.): *Mongol ardiin aman joxioliin deej bičig*. Ulaanbaatar 1978 [A mongol népköltészet gyöngyszemei]
- Gol'man, M.: Russkie arhivnye materialy ob otnošenijah Galdan Bošaktuhana s Rossijskim gosudarstvom. In: *Mongol sudlaliin ögüüllüüd. Essays on Mongolian studies*. Ulaanbaatar 1998, pp. 85-106.
- Golstunskij, K. F.: *Mongol-ojratskie zakony 1640 goda*. St. Petersburg 1880
- Gomboev, G.: *Altan Tobči. Mongol'skaja letopis'*. St. Petersburg 1858
- Gorjaev, M. S.: O sostojanii kalmyckogo obščestva i hozjajstva v konce XVIII - pervoj četverti XIX veka. In: *VII Meždunarodnyj kongress mongolovedov (Ulan-Bator, avgust 1997 g.)*. Doklady rossijskoj delegacii. Moskva 1997, pp. 24-26.
- Goutchinova, E-B.: *A Few Words About the Deportation of the Kalmyk People*. (interenetes anyag)
- Guchinova, E. B.: Power Realtionship in an Ethnocultural Context: The Perception of the President among the Kalmyks. In: *Actes de la 37e P.I.A.C. Conférence internationale permanente des études altaïques Chantilly, 20-24 juin 1994*. Études Mongoles et Sibériennes 27 (1996), pp. 299-304.
- Gučinova, E.-B.: Transformacija pogrebal'nogo obrjada Kalmykov. In: *Problemy sovremennyh etničeskih processov v Kalmykii*. Elista 1985, pp. 90-97.
- Habunova, Je. E.: *Kalmyckaja svadebnaja obrjadovaja poezia*. Elista 1998
- Halkovic, S. A. Jr.: *The Mongols of the West*. Indiana University Uralic and Altaic Series 148, Research Institute for Inner Asian Studies, Indiana University, Bloomington 1985

- Har'kova, S. S.: O nekotoryh tjurkskih leksičeskich zaimstvovanijah v kalmyckom jazyke. In: *Mongolovednye issledovanija*. Szerk. P. C. Bitkeev, Elista 1983, pp. 90-93.
- Heissig, W.: *Heldenmärchen versus Heldenepos? Strukturelle Fragen zur Entwicklung altaischer Heldenmärchen*. Westdeutscher Verlag, Opladen 1991
- Hoffmann, J.: *Deutsche und Kalmyken 1942 bis 1945*. Verlag Rombach, Freiburg 1986
- Hoppe, T.: *Die ethnischen Gruppen Xinjiangs: Kulturunterschiede und interethnische Beziehungen*. Hamburg 1995
- Xal'mg tuul's*. Kalmyckoe knižnoe izdatel'stvo 1979 [Kalmük mesék]
- Jahontova, N. S.: *Ojratskij literaturnyj jazyk XVII veka*. Moskva 1996
- Jahontova, N. S.: Ojratskij literaturnyj jazyk. In: *Jazyki Mira. Mongol'skie jazyki, tunguso-man'čžurskie jazyki, japonskij jazyk, korejskij jazyk*. Moskva 1997, pp. 132-144.
- Jahontova, N. S.: *Ojratskaja versija „Istorii o Molon-tojne”*. Faksimile rukopisi, izdanie teksta, vvedenie, perevod s ojratskogo, transliteracija, komentarij i priloženija. St. Peterburg 1999
- Jesenin, S.: *Izbrannye proizvedenija*. Leningrad 1957
- Ĵamiyan, G.: Tod üsgiin jöw bičix düremd urt egšgiig xerxen temdeglesen tuxai asuudald. In: *Mongoliin sudlal* T. III. F. 20., pp. 257-270. [A hosszú magánhangzók jelölésének kérdéséhez a „világos írás” helyesírásában]
- Ĵamiyan, G.: Oboznačenie dolgih glasnyh v ojratskom „jasnom pis'me”. In: *Narody Azii i Afriki*. No. 5 (1970), pp. 150-152.
- Ĵanyr. Xal'mg baatrlg duulwr*. I-II. Nauka, Moskva 1978 [Dzsangar. Kalmük hősenek]
- Ĵebsig: *Degedü mongyol-un üliiger domoy*. Öbör Mongyol-un Arad-un Keblel-ün Qoriy-a [Död mongol mesék és mítoszok]
- Kaarsberg, Hans S. Dr.: *Among the Kalmyks of the Steppes on Horseback and by Troika. A Journey Made in 1890*. Transl. and ed. by J. R. Krueger with the collaboration of Dr. A. Bormanschinov, Bloomington, Indiana 1996
- Kankaev, E. P.: O kalmyckih volšebno-fantastičeskich skazkah. In: *VII Meždunarodnyj kongress mongolovedov (Ulan-Bator, avgust 1997 g.)*. *Doklady rossijskoj delegacii*. Moskva 1997, pp. 125-127.
- Kara, D.: *Knigi mongol'skih kočevnikov (sem' vekov mongol'skoj pis'mennosti)*. Moskva 1972
- Kara, G.: Notes sur les dialectes oirat de la Mongolie Occidentale. In: *AOH VIII* (1959), pp. 111-168.
- Kara, G.: Sur le colophone de l'Altan Gerel Oirat. In: *AOH X* (1960) Fasc. 3., pp. 255-261.
- Kara, G.: *Early Kalmyk Primers and Other Schoolbooks*. The Mongolia Society Special Papers, Issue 13, Bloomington 1997
- Ketagurov, L. A. et al.: *Rašid-ad-din, Sbornik Letopisej*. I-III. Moskva – Leningrad 1952
- Kičikov, A. Š.: Ob orenburgskom govore kalmyckogo jazyka. In: *Zapiski*. Vyp. 2., Elista 1962, pp. 207-212.
- Komandžaev, A. N.: *Xozjajstvo i social'nye otnošenija v Kalmykii v konce XIX - načale XX veka*. Elista 1999
- Korsunkiev, C. K.: Programma obučenija v školah pri lamaistskih xurulah. In: *Lamaizm v Kalmykii*. Elista 1977, pp. 70-72.
- Korsunkiev, C. K.: O prepodavanii gumanitarnyh i estestvennonaučnyh disciplin v kalmyckih monastyrskih školah: XIX - načalo XX vv. In: *Voprosy istorii lamaizma v Kalmykii*. Szerk. N. L. Žukovskaja, Elista 1987, pp. 88-99.

- Kotvič, V. L.: *Kalmyckie zagadki i posloviy.* St. Peterburg 1905
- Kotvič, V. L.: Russkie arhivnye dokumenty po snošenijam s ojratami v XVII i XVIII vv. I-III. In: *Izvestija Rossijskoj Akademii Nauk* 12-15 (1919), pp. 791-822, 1071-1092, 1199-1214.
- Kotvič, V. L.: Džangariada i džangarči. In: *Filologija i istorija mongol'skih narodov.* Szerk. O. Šarakšinoa, Moskva 1958, pp. 196-199.
- Kotvič, V. L.: *Kalmyckie zagadki i posloviy.* Elista 1972
- Krader, L.: *Social Organisation of the Mongol-Turkic Patorial Nomads.* Uralic and Altaic Series 20, Indiana University, Bloomington 1963
- Krasil'nikova, G. M.: O roli odeždy v svadebnoj obrjadnosti kalmykov. In: *Obyčaj i obrjady mongol'skih narodov.* Elista 1989, pp. 17-22.
- Krueger, J. R.: Sanskrit Loanwords in Kalmyk. In: *Kalmyk-Oirat Symposium.* Szerk. A. Bormanshinov – J. R. Krueger, Philadelphia 1966, pp. 181-190.
- Krueger, J. R.: *The Kalmyk-Mongolian Vocabulary in Stralenberg's Geography.* Stockholm 1975
- Krueger, J. R.: Written Oirat and Kalmyk Studies. In: *Mongolian Studies* 2 (1975), pp. 93-113.
- Krueger, J. R.: *Materials for an Oirat-Mongolian to English Citation Dictionary I-III.* Bloomington 1978, 1984
- Le Calloc'h, B.: Egy feledésbe merült magyar-francia földrajztudós: Ujfalvy Károly. In: *Földrajzi Múzeumi Tanulmányok* 2. (1986), pp. 9-14.
- Ligeti Lajos (ford.): *A Mongolok Titkos Története.* Budapest 1962
- Ligeti, L.: *Histoire Secrète des Mongols.* Monumenta Linguae Mongolicae Collecta I, Akadémiai Kiadó, Budapest 1971
- Lőrincz L. László: *Mongol Mitológia.* Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 14, Akadémiai Kiadó, Budapest 1975
- Lőrincz, L.: Die Mangus-Schilderung in der mongolischen Volksliteratur. In: *Mongolian Studies.* BOH XIV. Szerk. L. Ligeti, Budapest 1970, pp. 309-340.
- Lőrincz, L.: *Mongolische Märchentypen.* BOH XXIV, Asiatische Forschungen 61, Akadémiai Kiadó, Budapest 1979
- Luwsanbaldan, X.: Kornj mestoimenij v torgutskom i urjanhajskom govorah. In: *Mongoliin sudlal* VI (1967), pp. 54-56.
- Luwsanbaldan, X. (szerk.): *Tod üsgiin dursgaluud.* Corpus Scriptorum Mongolorum XIX, Ulaanbaatar 1975 [A világos írás emlékei]
- Luwsanbaldan, X.: *Tod üseg, tüünii dursgaluud.* Ulaanbaatar 1975 [A világos írás és emlékei]
- Lüntü: *Oyirad nutuy-un ayalyun-u üges-ün quriyangyui.* Öbör Mongyol-un Yeke Surγayuli-yin Keblel-ün Qoriy-a 1994 [Az ojrát nyelvjárások szavainak gyűjteménye]
- Macakov, I. M.: K voprosu o kalmyckih jorelah. In: *Zapiski.* Vyp. 2., Elista 1962, pp. 103-108.
- Menges, K. H.: Altajische Lehnwörter im Slavischen. In: *Zeitschrift für slavische Philologie* XXIII (1955), pp. 327-333.
- Menges, K. H.: Kalmykish-Russische Lehnbeziehungen. In: *Kalmyk-Oirat Symposium.* Szerk. A. Bormanshinov – J. R. Krueger, Philadelphia 1966, pp. 145-180.
- Miller, R. J.: *Monasteries and Culture Change in Inner Mongolia.* Asiatische Forschungen 2, Otto Harrasowitz, Wiesbaden 1959

- Mish, J. L.: The return of the Turgut. A Manchu inscription from Jehol. In: *Journal of Asian History* 4 (1970), pp. 80-82.
- Mitirov, A. G.: Ulan zalata xal'mg. In: *Voprosy sravnitel'noj etnografii i antropologii kalmykov*. Elista 1980, pp. 112-116.
- Mitirov, A. G.: Ob osobennostjah lamaistskoj kul'tovoj praktiki kalmykov. In: *Voprosy istorii lamaizma v Kalmykii*. Szerk. N. L. Žukovskaja, Elista 1987, pp. 58-70.
- Miyawaki, J.: On the Oyirad Khanship. In: *Aspects of Altaic Civilisation III. Proceedings of the Thirtieth Meeting of the Permanent International Altaistic Conference Indiana University, Bloomington, Indiana June 19-25, 1987*. Szerk. D. Sinor, Bloomington, Indiana 1990, pp. 142-153.
- Moschkin, U.: *Destiny of the Kalmyks in the Kalmyk ASSR*. (internetes anyag)
- Muniev, B. D.: *Kalmycko-russkij slovar'*. Moskva 1977
- Nagy, L. J.: G. Bálint's Journey to the Mongols and his Unedited Kalmuck Texts. In: *AOH IX* (1959), pp. 311-327.
- Nebol'sin, P. J.: *Očerki byta kalmykov Hošeutovskogo ulusa*. St. Petersburg 1852
- Nefed'ev, N.: *Podrobnye svedenija o Volžskih kalmykah*. St. Petersburg 1834
- Norbo, Š.: *Zaja-pandita*. Elista 1999
- Očirov, N.: Jorely, haraly i svjazannyj so vtorym obrjad „xar kele utulgan. In: *Živaja starina* II-III. (1909), pp. 70-78.
- Očirov, U. U.: Pridatočnye predloženija vremeni. In: *Zapiski*. Vyp. 2., Elista 1962, pp. 167-192.
- Okada, H.: Origin of Dörben Oyirad. In: *UJb* 7 (1987), pp. 181-211.
- Okna B.: *Törksn yazrin dud*. Xal'mg degtr γaryač, Elst 1989 [A szülöföld dalai]
- Okonov, B. B. (szerk.): *Bičkdüdin amn ügin bilgin antolog*. Xal'mg degtr γaryač, Elst 1990 [Népköltési bölcsességek antológiája kicsiknek]
- Omaekava, E. U.: Reglamentacija povedenija v povsednevnoj kul'ture kalmykov. In: *Problemy istorii i kul'tury kočevyh civilizacij Central'noj Azii. I. Arheologija. Etnologija*. Izdatel'stvo BNC SO RAN, Ulan-Ude 2000, pp. 263-267.
- Pallas, P. S.: *Sammlungen historischer Nachrichten über die mongolischen Völkerschaften I-II*. St. Petersburg 1776, 1801
- Pallas, P. S.: *Linguarum totius orbis vocabularia comparativa I-II*. Petropoli 1786, 1789
- Pavlov, D. A.: K voprosu sozdanii „Todo bičig”. In: *Zapiski*. Vyp. 2., Elista 1962, pp. 109-132.
- Pavlov, D. A.: *Fonetika sovremennogo kalmyckogo jazyka*. Elista 1983
- Pavlov, D. A.: Nazvanija osnovnyh kalmyckih etnonimov. In: *Problemy mongol'skoj filologii*. Szerk. P. C. Bitkeev, Elista 1988, pp. 91-106.
- Pawla Dorj: *Xar golin xal'mgud boln tednä keln*. Elst 1990 [A xar gol-i kalmükök és nyelvük]
- Pelliot, P.: *Notes Critiques D'Histoire kalmouke*. Paris 1960
- Poppe, N.: The Primary Long Vowels in Mongolian. In: *JSFOu* 63, no. 2, pp. 1-19.
- Poppe, N.: *Introduction to Mongolian Comparative Studies*. MSFOu 110, Helsinki 1955
- Poppe, N.: Ob otnošenii ojratskoj pis'mennosti k kalmyckomy jazyku. In: *Kalmyk-Oirat Symposium*. Szerk. A. Bormanshinov – J. R. Krueger, Philadelphia 1966, pp. 191-209.

- Poppe, N.: Rol' Zaja-pandity v kul'turnoj istorii mongol'skih narodov. In: *Kalmyk-Oirat Symposium*. Szerk. A. Bormanshinov – J. R. Krueger, Philadelphia 1966, pp. 57-70.
- Poppe, N.: On the Long Vowels in Common Mongolian. In: *JSFOu* 68, no. 4, pp. 1-31.
- Pozdneev, A.: *Očerki byta buddijskih monastyrej*. St. Peterburg 1887
- Pozdneev, A.: *Kalmyckaja hrestomatija dlja čtenija v starših klassah kalmyckih narodnyh škol*. St. Peterburg 1892, 1907, 1915
- Ramstedt, G. J.: Kalmückische Sprachproben I. Kalmückische Märchen. In: *MSFOu* XXVII (1-2) 1909-1919
- Ramstedt, G. J.: *Kalmückisches Wörterbuch*. Helsinki 1935
- Rerih, N. K.: *Altai – Gimalai*. Moskva 1974
- Rinčen (szerk.): Oirat Version of Damamūkonāmasūtra. In: *Corpus Scriptorum Mongolorum* T. XVI. F. 2. Ulaanbaatar 1970
- Romanovsky., W.: *Die Kriege des Qing-Kaisers Kangxi gegen den Oiratenfürsten Galdan. Eine Darstellung der Ereignisse und ihrer Ursachen anhand der Dokumentensammlung „Qing Shilu“*. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 1998
- Rozycki, W. V. – Service, R. G. – Krueger, J. R.: Two Oirat-Script Letters of German Authorship. In: *CAJ* 25 (1995), pp. 116-130.
- Rozycki, W. V. – Service, R. G. – Krueger, J. R.: Two Kalmyk Letters Requesting Free Passage. In: *Mongolian Studies* XXI (1998), pp. 43-47.
- Rubel, P.: *The Kalmyk Mongols. A Study in Continuity and Change*. Bloomington 1967
- Sambuudorj, O.: *Torguud aman ayalguunii temdeglel*. Ulaanbaatar 1996 [Megjegyzések a torgūd nyelvjárásról]
- Sambuudorj, O.: *Xel joxioliin xüreeleengiin tod üsgiin nomiin bürtgel. San taxilgiin sudar*. Ulaanbaatar 1997 [A Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet „világos írásos” anyagainak katalógusa. Füstáldozati szövegek]
- Sambuudorj, O.: Az urianxai nyelvjárás hangtanának alapvető sajátosságai. In: *Őseink nyomán Belső-Ázsiában II. Hitvilág és nyelvészet*. Szerk. Birtalan Ágnes, Budapest 1998, pp. 145-156.
- Sančirov, V. P.: Ojraty v Cinskoj imperii v konce XVIII veka. In: *V. meždunarodnyj kongress mongolovedov. Doklady sovetskoj delegacii. I. Istorija, ekonomika*. Izdatel'stvo Nauka, Moskva 1987, pp. 117-126.
- Sangadžieva, N. B.: *Džangarči*. Kal'myckoe knižnoe izdatel'stvo, Elista 1990 [A Dzsangar-énekes]
- Sanžeev, G. D.: *Sravnitel'naja grammatika mongol'skih jazykov I*. Moskva 1953
- Sanžeev, G. D.: *Lingvističeskoe vvedenie v izučenie istorii pis'mennosti mongol'skih narodov*. Ulan-Ude 1977
- Sarangov, V. T.: *O kalmyckoj narodnoj volšebnoj skazke*. In: *Kalmyckaja narodnaja poezija*. Elista 1984, pp. 59-73.
- Sarangov, V. T.: Kalmyckie skazki o bogatyrjah kak razrušennye formy geroičeskikh skazanij. In: *VII Meždunarodnyj kongress mongolovedov (Ulan-Bator, avgust 1997 g.). Doklady rossijskoj delegacii*. Moskva 1997, pp. 158-159.
- Šastina, N. P.: *Russko-mongol'skie posol'skie otnošenija XVII veka*. Izdatel'stvo Vostočnoj LiteratURY, Moskva 1958
- Sayinbulay – Bulay-a (szerk.): *Oyirad ayalun-u ögülel-üd*. Sinjijang-un Arad-un Keblel-ün Qorij-a 1997 [Tanulmányok az ojrát nyelvjárásokról]
- Sazykin, A. G. (szerk., ford.): *Radnabhadra, Lunnyj svet. Istorija rabdžam Zaja-pandity*. St. Peterburg 1999

- Schnitscher, J. C.: *An Account of the Kalmyk Land Under Ayuki Khan*. Publications of the Mongolia Society, Occasional Papers Nr. Twenty. Szerk., ford. J. R. Krueger, Bloomington, Indiana 1996
- Schorkowitz, D.: *Die soziale und politische Organisation bei den Kalmücken (Oiraten) und Prozesse der Akkulturation vom 17. Jahrhundert bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts*. Peter Lang, Frankfurt am Main – Bern – New York – Paris 1992
- Serruys, H.: *Sino-Mongol Relations During the Ming II. The Tribute System and Diplomatic Missions (1400-1600)*. Institut Belge des Hautes Études Chinoises, Bruxelles 1967
- Sodnom, N.: Toryuud kemeekü nere-yin udxa učir kigeed tüüni ireltü-yin tuxai, In: *Oyirod-in sudulul* 1993/3, pp. 69-73. [A torgüd népnév jelentéséről és eredetéről]
- Šovunov, K. P.: *Kalmyki v sostave rossijskogo kazačestva (vtoraja polovina XVII-XIX vv.)*. Elista 1992
- Suseeva, D. A.: K voprosu o tipah imennyh slovosočitanij v sovremennoj kalmyckoj terminologii. In: *Zapiski*. Vyp. 2., Elista 1962, pp. 153-166.
- Süngrüb – Sečenbilig (szerk.): *Alašan-u jang ayali*. Öbör Mongyol-un Arad-un Keblel-ün Qoriy-a, 1989 [Alšabeli szokások, hagyományok]
- Syčev, D. V. (szerk.): *Xalim ulsin erdm*. Elst 1970 [A kalmük nép bölcsessége]
- Syčev, D. V.: *Iz istorii kalmyckogo kostjuma. Očerki s priloženiem materialov iz dokumentov, dnevnikov i sočinenij putešestvennikov, učenyh i služilyh ljudej*. Kalmyckoe Knižnoe Izdatel'stvo, Elista 1973
- Tatár Fosse, M.: The Khotons of Western Mongolia. In: *AOH XXXIII* (1979), pp. 1-37.
- Todaeva, B. H.: Poslelogi v kalmyckom jazyke. In: *Zapiski*. Vyp. 2., Elista 1962, pp. 133-148.
- Todaeva, B. H.: *Opyt lingvističeskogo issledovanija eposa „Džangar“*. Kalmyckoe knižnoe izdatel'stvo, Elista 1976
- Tömörtogoo, D.: *Mongol xelnii tüüxen xeljün ündes. Mongol xelnii tüüxen awia jüi*. Ulaanbaatar 1992 [A mongol nyelv történetének alapjai. A mongol nyelv történeti hangtana]
- Ujfalvy, M. Ch. E. de: *Les Kalmouques*. Jardin zoologique d'acclimatation du Bois de Boulogne, Septembre 1883, pp. 1-22.
- Ustjugov, H. V. – Zlatkin, I. Ja. – Kuševa, Je. N. (szerk.): *Očerki Istorii Kalmyckoj ASSR. Dooktjabr'skij period*. Moskva 1967
- Veit, V.: Qalqa 1691 bis 1911. In: *Die Mongolen Beiträge zu ihrer Geschichte und Kultur*. Szerk. M. Weiers, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1986, pp. 435-466.
- Vernadsky, G. V.: Istoričeskaja osnova russko-kalmyckih otnošenij. In: *Kalmyk-Oirat Symposium*. Szerk. A. Bormanshinov – J. R. Krueger, Philadelphia 1966, pp. 11-48.
- Vietze, H.-P. – Lubsang G.: *Altan tobči. Eine mongolische Chronik des XVII. Jahrhunderts von Blo-bzañ bstanjin. Text und Index*. Tokyo 1992
- Vladimircov, B. Ja.: *Mongolo-ojratskij geroičeskij epos*. Gosizdat, Petrograd – Moskva 1923
- Vladimircov, B. Ja.: *Obrazcy mongol'skoj narodnoj slovesnosti (S-Z. Mongolija)*. Izdanie Instituta živyh vostočnyh jazykov imeni A. S. Enukidze, Leningrad 1926
- Vladimircov, B. Ja.: Arabskie slova v mongol'skom. In: *Zapiski Kollegii Vostokovedov*. T. V (1930), pp. 73-82.
- Vladimircov, B. Ja.: *Obščestvennyj stroj mongolov*. Nauka, Leningrad 1934
- Vreeland, H. H.: *Mongolian Community and Kinship Structure*. New Haven 1957

- Wandui, E.: *Dörwödiin aman ayalguunii jarim onclogoos*. Ulaanbaatar 1962 [A dörwöd nyelvjárás néhány sajátossága]
- Wandui, E.: *Dörwöd aman ayalguu*. Ulaanbaatar 1965 [A dörwöd nyelvjárás]
- Zlatkin, I. Ja.: *Istorija džungarskogo gosudarstva 1635-1758*. Nauka, Moskva 1983
- Zwick, H. A.: *Reise von Sarepta in verschiedene Kalmücken-Horden des Astrachanischen Gouvernements im Jahre 1813 vom 26ten May bis 21ten August neuen Stils*. Leipzig 1827
- Zwick, H. A.: *Grammatik der Westmongolischen, das ist Oirad oder Kalmückischen Sprache*. 1853
- Žiteckij, I. A.: *Očerki byta astrahanskih kalmykov. Etnografičeskie nabljudenija 1884-1886 gg*. Moskva 1893